First Edition 750 Copies

November 1965

Printed by Svami Tribhuvandas, Ramananda Printing Press
Kankaria Road Ahmedabad and Published by Dalsukh Malvania
Director L. D. Institute of Indology Ahmedabad-9

Price Rupees 8/

ad-9

bad-1

Delhi

bad-1

Delhi

वादिश्रीदेवसूरिसूत्रितस्य

प्रमाणनयतत्त्वालोकस्य

श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचिता लघ्वी टीका

रत्नाकरावतारिका

श्रीराजशेखरसूरिकृतपञ्जिका-पण्डितज्ञानचन्द्रकृतटिप्पणकाभ्यां समन्विता ।

गूर्जरभाषानुवादक

आचार्यश्रीविजयनीतिसूरिशिष्यो मुनिश्रीमलयविजयः ।

संपादक

पण्डित दलसुख मालवणिया

प्रकाशक

लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृति विद्यामंदिर

अमदावाद-९

लालभाई दलपतभाई ग्रन्थमाला

प्रधान संपादक

दलसुख मालवणिया

अंबालाल प्रे. शाह

●

मुद्रितग्रन्थाः

१ सप्तपदार्थी — शिवादित्यकृत, जिनवर्धनसूरिकृतटीकासह ४–

2 6 CATALOGUE OF SANSKRIT AND PRAKRIT MANUSCRIPTS MUNI SHRI PUNYAVIJAYJI'S COLLECTION PART I 50–00

PART II 40–00

३ काव्यशिक्षा — विनयचन्द्रसूरिकृत १ —०

४ योगशतक—आचार्य हरिभद्रकृत स्वोपज्ञवृत्ति तथा ब्रह्मसिद्धान्तसमुच्चय सह ५—०

●

संप्रति मुद्यमाणग्रन्थनामावलि

१ शब्दानुशासन — आचार्य मलयगिरिकृत

२ कल्पलताविवेक—कल्पपल्लवशेषः — महामात्य अम्बाप्रसादकृत

३ निघण्टुशेष—सटीक — श्रीहेमचन्द्रसूरि

4 CATALOGUE OF SANSKRIT AND PRAKRIT MANUSCRIPTS PART III

५ विशेषावश्यकभाष्य—स्वोपज्ञवृत्ति सह — आचार्य जिनभद्रगणि

६ गीतगोविन्दकाव्य— मानाङ्कनृपकृत टीकासह

THE NATYADARPANA OF RAMACANDRA AND GUNACANDRA A CRITICAL STUDY BY DR K H TRIVEDI

8. YOGADRSTISAMUCCAYA OF HARIBHADRA ENGLISH TR BY DR K K DIXIT

●

PREFACE

We bring out, with great pleasure, the publication of the first part of Ratnaprabha Sūri's Ratnākarāvatārikā, a commentary on Vādi Devasūri's (A D 1086–1169) Pramānanayatattvāloka with the two Sankrit super-commentaries and Gujarati translation Here appears, for the first time, Gujarati translation of Ratnākarāvatārikā, it is prepared by Muni Shri Malayavijayaji As the text is very tough, the translation will be very helpful to the students of Indian logic in general and Jaina logic in particular

Pramānanayatattvāloka can safely be judged as a source-book of Indian Logic, though it primarily deals with Jaina Logic that was fully developed in the twelfth century It discusses all the important topics of Indian logic of that period Vādi Devasūri, the author, enhanced the utility of the work by writing an auto-commentary on the same named Syādvādaratnākara This auto-commentary, as its name suggests, is like an ocean in depth and extent The author's pupil Ratnaprabha, therefore, composed a brief and elucidatory commentary, Ratnākarāvatārikā, on it This, in turn, is also commented upon to make the points more clear

We are grateful to Muni Shri Malayavijayaji for Gujarati translation We acknowledge our indebtedness to Late Pt Haragovindas and Pt Bechardas whose excellent edition of Ratnākarāvatārikā is used by us as a model text (ādarśa prati) Our thanks are also due to the Publishers of the Yashovijaya Granthamala Varanasi as we have utilised their two editions of Ratnākarāvatārikā one giving the complete text of Ratnākarāvatārikā and the other giving only the two chapters with Pañjikā and Tippana

L D Institute of Indology
Ahmedabad–9
5–11–'65

Dalsukh Malvania
Director

સંપાદકીય

પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકની લઘુટીકા રત્નાકરાવતારિકા સંસ્કૃત પંજિકા તથા ટિપ્પણી અને ગુજરાતી અનુવાદ સાથે પ્રથમ બે પરિચ્છેદ પૂરતી આ પુસ્તકમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે આ પહેલાં રત્નાકરાવતારિકા વારાણસીમાંથી શ્રી યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા-(૨૧–૨૭)માં પ્રકાશિત થઈ ચૂકી છે તેના સંપાદકો હતા શ્રી પં હરગોવિંદદાસ અને શ્રી પં બેચરદાસ દોશી વળી, એ જ ગ્રન્થમાળામાં અહીં આપેલ બે ટિપ્પણોવાળી આવૃત્તિ પણ માત્ર બે પરિચ્છેદ પૂરતી પ્રકાશિત થઈ હતી તેના ચાર પરિચ્છેદનો હિન્દી અનુવાદ પણ મૂળ સાથે ઉજ્ઝાથી પ્રકાશિત થયો હતો પણ તેનો ગુજરાતી અનુવાદ થયો હતો નહિ અને સંક્ષિપ્ત છતાં પણ જૈનદર્શન અને પ્રમાણવિદ્યાના સમગ્ર વિષયોને આવરી લેતો આ ગ્રન્થ જૈનદર્શનની પરીક્ષાઓમાં પાઠ્યગ્રન્થ તરીકે નિયત છતાં તેનું એક પણ સંસ્કરણ છાત્રોને અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી આ પરિસ્થિતિમાં પૂ પા વિજયનીતિસૂરીશ્વરના શિષ્ય પૂ મુનિરાજશ્રી મલયવિજયજીના ગુજરાતી અનુવાદ સાથે તેને પ્રકાશિત કરવાનું નક્કી થયું અને તેનો પ્રથમ ભાગ પ્રકાશિત કરતાં અમે આનંદ અનુભવીએ છીએ

રત્નાકરાવતારિકાના સંશોધનમાં ઉક્ત મુદ્રિત આવૃત્તિઓનો પૂરો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે અને અમે આભાર સાથે જણાવીએ છીએ કે વારાણસીનું અવતારિકાનું સંસ્કરણ જ મુખ્ય માનીને અવતારિકાનું મુદ્રણ અને અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે યત્રતત્ર અમને જરૂરી લાગ્યું ત્યાં અમને ઉપલબ્ધ હસ્તપ્રતોનો ઉપયોગ કરી શુદ્ધિ કરવામાં આવી છે પણ તેવાં સ્થળો જૂજ છે એટલે અહીં મુદ્રિત રત્નાકરાવતારિકાના સંસ્કરણની શુદ્ધિનો પૂરો યશ ઉક્ત સંપાદક દ્વયને છે પંજિકા અને ટિપ્પણની શુદ્ધિમાં પણ પૂર્વસંસ્કરણનો પૂરો ઉપયોગ કર્યો જ છે પણ અવતારિકાની સાથે પંજિકા-ટિપ્પણના મુદ્રણમાં અમે તેની જૂની આવૃત્તિને મહત્ત્વ ન આપતાં નવેસરથી જ તેનું સંશોધન અને સંપાદન મુદ્રિત ઉપરાંત હસ્તપ્રતોને આધારે કર્યું છે કારણ, પૂર્વમુદ્રિત સંસ્કરણમાં માત્ર બે જ પરિચ્છેદ પૂરતાં તે પંજિકા–ટિપ્પણ છપાયાં હતાં જ્યારે અમારે તો પૂરી અવતારિકાનાં પંજિકા-ટિપ્પણો મુદ્રિત કરવાં હતાં

ગુજરાતી અનુવાદની વિશેષતા એ છે કે તે શબ્દસ્પર્શી નહિ પણ અર્થને સારી રીતે વ્યક્ત કરે એવી રીતે કરવામાં આવ્યો છે આથી અનેક સ્થળોએ તે શંકા-સમાધાનરૂપે રજુ કરવામાં આવ્યો છે અને અનેક સ્થળોએ વાદિપ્રતિવાદીના સ્પષ્ટ નિર્દેશપૂર્વક સંવાદશૈલી અપનાવી છે છતાં પણ એ વાંચીને મૂળમાં કઠણ અને આલંકારિક ભાષામાં લખાયેલ અવતારિકાને સમજવાનું સરલ બને એવી અનુવાદની યોજના કરવામાં આવી છે પ્રયત્ન તો એવો કરવામાં આવ્યો છે કે વાચક ગુજરાતી ભાષાનું પુસ્તક વાચતો હોય એવો ભાસ તેને થાય અને અનુવાદ છે એવી ખટક તેમાં ન થાય આમાં કેટલે અંગે સફળતા મળી છે તેનો નિર્ણય તો વાચકો જ કરી શકશે

પૂ મલયવિજયજીએ અનુવાદનું કાર્ય તેમના પૂ ગુરુભાઈ શ્રી વલ્લભવિજયજીની આજ્ઞાથી તેમના ગુરુવર્ય શ્રી આચાર્ય વિજયનીતિસૂરિના સં ૧૯૯૮માં સ્વર્ગવાસ પછી સં ૨૦૦૬ના ખંભાત ચાતુર્માસમાં શરૂ કર્યું હતું તેમાં શ્રી પં છબીલદાસ કેસરીચંદે તેમને રત્નાકરાવતારિકાના અભ્યાસ સાથે સાથે તેના અનુવાદનું કાર્ય કરવાની જે ભલામણ કરી હતી

તે નિમિત્ત અનુવાદ પણ પછી શ્રી પં. ઉમાશંકર જયરામ દ્વિવેદીની મારફતે તેની પુનરાવૃત્તિ વિ. ૨૦૧૩–૧૪માં તેમણે કરી હતી અને તેમણે તે અનુવાદને અતિશય ભાષામાં મેં પાછળથી ભાષાની સફાઈ તેમને કરી હતી. મુનિશ્રી ચંદ્રવિજયજીએ આ કાર્યમાં અમૂલ્ય સહાય ખાસ કરીને શ્રી મોહનલાલ શાહે અને શ્રી રઘુનાથ ધનસુખરામે તથા શ્રી શાંતિલાલ રતનચંદભાઈ મહેતા અમદાવાદવાળાએ કરી છે તેની સહર્ષ નોંધ લેવામાં આવે છે

પ્રસ્તુત સંસ્કરણમાં નીચેના મુદ્રિત પુસ્તકો અને હસ્તપ્રતોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે અને તે માટે જે સંકેતો છે તે નીચે પ્રમાણે છે —

મુ — સ્યાદ્વાદરત્નાકરાવતારિકા—યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા અંક ૨૧–૨૨ વીર સંવત ૨૪૩૭

મુપા — ઉપર્યુક્ત સંસ્કરણમાં આપેલા પાઠાન્તર નિર્દેશ માટે.

મુટિ — ઉપરના સંસ્કરણમાં આપેલ ટિપ્પણો માટે

પુ૧ — રત્નાકરાવતારિકાની પૂ. મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજીના સંગ્રહની લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરની નં. ૩ ૪૬ પ્રત. આના પત્ર ૨૬ થી ૮૮ છે. પ્રતિ શુદ્ધ છે અને તે સંવત ૧૮મા સૈકામાં લખાયેલ છે અને તેમાં ટિપ્પણ તથા કોઈક ટિ. પણ કરી છે

પુ૨ — રત્નાકરાવતારિકાની પ્રત. આ પ્રત શુદ્ધ છે પણ શુદ્ધ છે અને તેમાં ટિપ્પણી તથા ટિપ્પણી લખેલ છે. ૩૧ પાના ૭૪ છે. [illegible] પત્ર નથી ૫, ૬, ૭, ૮, ૪–૪૪, ૬–૬૭, ૭૦–૭૨. આ પ્રત [illegible] નં. ૮૮૭ છે. આ પ્રતને [illegible] છે. પ્રતિ સં. ૧૬૪૨માં લખાઈ છે

મુ — સ્યાદ્વાદરત્નાકરાવતારિકા પંજિકાસહિત—શ્રી યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા અંક ૫ વીર સં. ૪૩ આમાં ટિપ્પણ અને પંજિકા મુદ્રિત છે. આનો રત્નાકરાવતારિકાનો પાઠ પૂર્વોક્ત જેવો જ મુદ્રિત સંસ્કરણની સમાન છે. એટલે આના પાઠાન્તરની નોંધ લીધી નથી. પણ ટિપ્પણ અને પંજિકાના પાઠાન્તરોની નોંધ મુ સંકેતથી લેવામાં આવી છે

લ — રત્નાકરાવતારિકા—અમદાવાદની પેઢીના જૈન [illegible] પ્રત ૧૬મી સદીમાં લખાયેલી છે. આના પત્ર ૪૨ છે. તેનો નં. ૩૪ પ્રત ૧૨ નં. ૩૩૧ છે. પ્રસ્તુતમાં મુદ્રિત પંજિકા માટે આ પ્રત ઉપરથી મેળવણી કરવામાં આવી છે

લે૧ — રત્નાકરાવતારિકાની લેખના જૈન ઉપાશ્રયની પ્રત નં. ૩૪ પ્રત નં. ૧૭ આના પત્ર ૨ છે. લગભગ ૧૬મી સદીમાં લખાયેલ અપૂર્ણ છે

લે૨ — રત્નાકરાવતારિકાની લેખના જૈન ઉપાશ્રયની પ્રત નં. ૩૪ પ્રત નં. ૧૬ છે. પત્ર ૪૧ છે અને ૧૭મી સદીમાં લખાયેલી અપૂર્ણ છે

પ — રત્નાકરાવતારિકા— આ પ્રત લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરની મુનિશ્રી કીર્તિમુનિના સંગ્રહની નં. ૫૩૪ છે. તેના પત્ર ૧૧ છે અને તે અત્યંત શુદ્ધ છે. તેનો લેખન સંવત ૧૬૩૩ છે

डे२ रत्नाकरावतारिकाटिप्पनक— આ પ્રતિ ડેલાના જૈન ઉપાશ્રયના ભ ડારની છે અને તે સ ૧૪૭૬ મા લખાયેલી છે તેના પત્ર ૩૫ છે તેનો ડા ન બી ૩૯ પ્રત ન ૧૫ છે ટિપ્પનકની પ્રેસકોપી આ પ્રતને આધારે કરવામા આવી છે

पु रत्नाकरावतारिकाटिप्पनक— આ પ્રત લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સ સ્કૃતિ વિદ્યા-મ દિરના પૂ મુનિરાજશ્રી પુણ્યવિજયજીના સગ્રહની ન ૩૪૪૦ છે તેના પત્ર ૧૧ છે અને તે અધૂરી છે પ્રત અશુદ્ધ છે અને ૧૭ મી શતીના લખાયેલી જણાય છે

दे रत्नाकरावतारिकाटिप्पनक— આ પ્રતિ લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સસ્કૃતિ વિદ્યા મ દિરના દેવસૂરિ સંગ્રહ ગત ન ૯૧૫૦ છે તેના પત્ર ૫૯ છે અને પત્ર ૨૨-૨૩ ભેગા છે સં ૧૯૫૭ મા લખાયેલી છે અશુદ્ધ છે

डे४ रत्नाकरावतारिका— આ પ્રત ડેલાના ઉપાશ્રયના જ્ઞાન ભ ડારની છે અને તેનો ડાબડા ન બી ૩૯, પ્રત ન ૧૩ છે તેના પત્ર ૧૧૮ છે આ પ્રતનો ઉપયોગ શ કિત સ્થાનો જોવા માટે કર્યો છે

डे५ रत्नाकरावतारिका— આ પ્રત પણ પૂર્વોક્તભ ડારની છે અને તેનો ડાબડા ન બી ૩૯, પ્રત ન ૧૮ છે તેના પત્ર ૬૯ છે આનો ઉપયોગ પણ શ કિત સ્થાનોના નિર્ણય માટે કર્યો છે

डे६ रत्नाकरावतारिका— ઉક્ત ભ ડારની ડાબડા ન ૬૬ પ્રત ન ૬૩ છે તેના પત્ર ૪૦ છે આનો પણ ઉપયોગ માત્ર શ કિત સ્થાનો માટે કરવામા આવ્યો છે

डे७ रत्नाकरावतारिका— આ પ્રતિ પણ ઉક્ત ભ ડારની છે અને તે ડા ૬૬, પ્રત ન ૫૭ છે તેના પત્ર ૧૧૯ છે આનો પણ ઉપયોગ શ કિત સ્થાનો જોવા પૂરતો કર્યો છે

રત્નાકરાવતારિકા માત્ર જૈન ન્યાયશાસ્ત્રના અભ્યાસીને જ ઉપયોગી છે એમ નથી પણ મધ્યકાલના ભારતીય ન્યાયશાસ્ત્રમા જે વિકાસ થયો હતો તે વિકાસને યોગ્ય રીતે આ ગ્રન્થ આવરી લે છે તે દૃષ્ટિએ ભારતીય ન્યાયશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને આ ગ્રન્થ ખૂબ જ ઉપયોગી હોવા ઉપરાત અનિવાર્ય પણ છે

પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકના લેખક આચાર્ય વાદી દેવસૂરિ સિદ્ધરાજની સભાના વિદ્વાન પ ડિત-રત્ન હતા તેમણે પોતાના સમય સુધીમા વિકસિત ભારતીય ન્યાયને નજર સમક્ષ રાખીને જૈન ન્યાયના સૂત્રાત્મક આ ગ્રન્થની રચના કરી અને સ્યાદ્વાદરત્નાકર નામની તેની અતિ વિસ્તૃત ટીકા પણ પોતે જ રચી તેઓનો જન્મ વિ ૧૧૪૩ (ઈ ૧૦૮૬)મા થયો તેમણે મુનિચ દ્રસૂરિ પાસે વિ ૧૧૫૨ (ઈ ૧૦૯૫)મા દીક્ષા લીધી અને અને તેમને દીક્ષાનામ રામચન્દ્ર આપવામા આવ્યુ તેઓ વિ ૧૧૭૪ (ઈ ૧૧૧૭)મા સૂરિપદને પામ્યા અને ત્યારથી દેવસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયા અને પ્રખર વાદી હોઈ તેઓ વાદી દેવસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયા તેમનો સ્વર્ગવાસ વિ ૧૨૨૬ (ઈ ૧૧૬૯)મા થયો

વાદી દેવસૂરિનો સ્યાદ્વાદરત્નાકર ખરેખર વાદોનો રત્નાકર જ છે અતિ વિસ્તૃત એ ગ્રન્થમા પ્રવેશ માટે આચાર્ય શ્રી રત્નપ્રભ, જેઓ દેવસૂરિના શિષ્ય હતા, તેમણે રત્નાકરાવતારિકા નામે લઘુ ટીકાની રચના કરીને તેમા પ્રવેશનો માર્ગ સરલ કરવા પ્રયત્ન તો કર્યો પણ તેમની

[illegible] તે [illegible] આથી તેના [illegible] માટે તેના ઉપર [illegible] અને [illegible] છે

[illegible] કરી [illegible] આથી તેઓ તેમના સમકાલીન જ છે એમાં શક નથી

[illegible] તેઓ [illegible] સં. ૧૪ [illegible] સં. ૧૪૭ [illegible] છે આથી તેમની [illegible] આથી તેઓ [illegible] છે

[illegible] છે આથી અહીં [illegible]

આ [illegible] શ્રી પં. [illegible] કરી છે તે [illegible] છે અને [illegible] શ્રી [illegible] કરી તેથી આ [illegible] છે આ [illegible] તેઓશ્રી પણ આ [illegible] છે તે [illegible] કરી છે

[illegible]
અમદાવાદ
૫-૧૧-૧૫

[illegible]

संकेतसूची

क	हस्तप्रति, श्रीकीर्तिमुनिसंग्रह
का०	कारिका
का० वि० वि०	काशी विश्व विद्यालय
गा०	गाथा
जैमि०	जैमिनीयदर्शन
डे	हस्तप्रति डेलाना जैन उपाश्रय ज्ञानभंडारगत
डे १-७	,,
तत्त्व०	तत्त्वसंग्रह
तत्त्वप०	तत्त्वसंग्रहपंजिका
तश्लो०	तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक
धर्मो०	धर्मोत्तरप्रदीप, के पी जायस्वाल इन्स्टीटयूट
न्यायकन्दली	प्रशस्तपादभाष्यटीका, वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय
न्यायकु०	न्यायकुमुदचन्द्र
न्यायाटि०	न्यायावतारवार्तिकवृत्तिगत टिप्पण
परि०	परिच्छेद
परीक्षा	परीक्षामुख
पु०	हस्तप्रति मुनिराजश्रीपुण्यविजयजीसंग्रह
पृ०	पृष्ठ
प्रमीभा	प्रमाणमीमांसा, भाषाटिप्पण, सिंघी सिरीज
प्र० वा०	प्रमाणवार्तिक-मनोरथनंदिटीका के पी जायस्वाल इन्स्टीटयूट
प्रवाअ० / प्रवाभा०	प्रमाणवार्तिकालंकार अथवा प्रमाणवार्तिकभाष्य
प्रवास्वो०	प्रमाणवार्तिकस्वोपज्ञवृत्ति, का हि वि
मीश्लो० अभा०	मीमांसाश्लोकवार्तिक अभावपरिच्छेद
,, अर्था०	,, अर्थापत्तिपरिच्छेद
,, उप	,, उपमानपरिच्छेद
मु	मुद्रित रत्नाकरावतारिका संपूर्ण तथा केवल परिच्छेदद्वय यशोविजयग्रन्थमाला
मुटि	मुद्रितगत टिप्पणी
मुपा	मुद्रितगत पाठान्तर
ल	हस्तप्रति-लवारनी पोल-जैन-उपाश्रय ज्ञानभंडार
वाक्य०	वाक्यपदीय
विशेषा०	विशेषावश्यकभाष्य-मलधारी हेमचन्द्रकृतटीका
वैशे०	वैशेषिकदर्शन
श्लो० प्रत्य०	मीमांसाश्लोकवार्तिक प्रत्यक्षपरिच्छेद
सू०	सूत्र
स्यार०	स्याद्वादरत्नाकर
हेतु०	हेतुबिन्दुटीका
हेतुआ०	हेतुबिन्दुटीकालोक

विषयानुक्रमः

(१) प्रमाणस्वरूपनिर्णयो नाम प्रथमपरिच्छेदः । पृ० १-१२२

(२) प्रत्यक्षस्वरूपनिर्णयो नाम द्वितीयपरिच्छेदः । १२३-२२१

अर्हम्

वादिश्रीदेवसूरिसूत्रितस्य

प्रमाणनयतत्त्वालोकस्य

श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचिता लघ्वी टीका

रत्नाकरावतारिका

श्रीराजशेखरसूरिकृतपञ्जिका-पण्डितश्रीज्ञानचन्द्रकृतटिप्पणकाभ्यां
मुनिश्रीमलयविजयकृतगूर्जरानुवादेन च समन्विता ।

§१ सिद्धये वर्धमान स्तात् ताम्रा यन्नखमण्डली ।
प्रत्यूहशलभप्लोषे दीप्रदीपाङ्कुरायते ॥ १ ॥

यैरत्र स्वप्रभया दिगम्बरस्यार्पिता पराभूति ।
प्रत्यक्ष विबुधाना जयन्तु ते देवसूरयो नव्या ॥ २ ॥

स्याद्वादमुद्रामपनिह्नभक्त्या क्षमाभृता स्तौमि जिनेश्वराणाम् ।
सन्न्यायमार्गानुगतस्य यस्या सा श्रीस्तदन्यस्य पुन स दण्ड ॥३॥

मुनिराजश्रीमलयविजयकृतगूर्जरानुवादः ।

ॐ नम पार्श्वनाथाय शङ्खेश्वराय तायिने ।
विघ्नव्रातविघाताय शिवसौख्यप्रदायिने ॥१॥

रैवत-चित्रकूटादिप्राचीनजीर्णशीर्णतीर्थानाम् ।
उद्धार कृतो येन नौमि त नीतिसूरीशम् ॥२॥

श्रीदेवसूरिनिर्मितप्रमाण-नयतत्त्वालोकग्रन्थस्य ।
रत्नाकरस्यावतारिकाऽऽख्याऽन्वर्थाऽधीता व्याख्या च ॥३॥

तदनुभवस्मृत्यर्थं बालजनहितकाम्यया मया तथा ।
गूर्जरभाषाबद्धोऽनुवादो मलयेन तन्यते ॥४॥

---

१ °स्य स एष दण्ड – इति टिप्पणकसंमत पाठ ।

§ १ विघ्नरूप पतंगियाओने बाळवामां जेमना [illegible] नी मंडळी तेजस्वी दीपशिखा जेवुं कार्य करे छे ते श्री वर्धमानस्वामी सिद्धिने माटे थाओ. १

जेमणे विद्वानोनी समक्ष न्यायथी [illegible] ने [illegible] आपी ते [illegible] देवसूरि जयवंता हो. २

[illegible] जिनेश्वरोनी स्याद्वादमुद्रानी [illegible] हुं भक्तिपूर्वक स्तुति करुं छुं. स्याद्वादमुद्रानी [illegible] करनार [illegible] न्यायमार्गने अनुसरनार पुरुषने ते मुद्रा शोभारूप छे अने [illegible] माटे [illegible] छे. ३

श्रीराजशेखरसूरिकृता पञ्जिका।

[illegible] [illegible] [illegible] जिनः।
[illegible] [illegible] [illegible] ॥१॥
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] ॥२॥
[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] ॥३॥
[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] ॥ ॥
श्रीदेवसूरि[illegible] श्री[illegible]सूरिभिः।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥५॥
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥६॥
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥७॥
[illegible] [illegible] तु [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ॥
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ते।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥९॥

[illegible] [illegible] [illegible]—

सिद्धये वर्धमानः स्तात् ताम्रा [illegible]।
प्रत्यूह[illegible] दीपदीपाङ्कुरायते ॥

सिद्धये इति [illegible]। प्रत्यूहा [illegible]। दीपदीपाङ्कुरायते इति [illegible] [illegible]

१ [illegible] । २ [illegible] । ३ [illegible] । ४ [illegible] ।

यावद् दीप्रदीपाङ्कुरायते । [1]दीप्रत्व दीपस्य रात्रावेव, शलभप्लोपश्च प्रायेण तदैवेति रात्रिसारूदीपाक्षेप, तस्य च माङ्गलिक्याय जायमानत्वात् ॥

यैरत्रेत्यादि देवसूरयो बृहस्पतय पूज्यत्वाद् बहुवचनम् । **स्वप्रभया** स्वकान्त्या । दिशाचाम्बरस्य च **परा** प्रकृष्टा **भूति**• प्रकाशलक्षणाऽर्पिता । एतच्चापूर्वम् । तेषा हि एतावत् सामर्थ्यं न विद्यते । **स्वप्रभयेति** प्रतिभया **दिगम्बरस्येति** कुमुदचन्द्रस्य **पराभूतिरिति** पराभव । **विबुधानामिति** विदुषा देवाना च। **नव्या** इति स्तुत्या, अथ [2]च नूतना ।

पण्डितश्रीज्ञानचन्द्रकृत टिप्पणम्।

एकान्तमततमातङ्गसिंहमभ्युदयालयम् ।
प्रणिपत्य जिन वीर सर्वसम्पत्तिकारणम् ॥१॥

गुरूपदेशत सम्यक् ज्ञात्वा शास्त्रार्थनिर्णयम् ।
रत्नाकरावतारिकाटिप्पण रचयाम्यहम् ॥२॥

इहेष्टदेवतानमस्यानन्तर सुधियो विधेयमारभेरन् । श्रीरत्नप्रभाचार्य ईहितार्थसिद्धये विघ्नविनायकोपशान्तये चादौ श्लोकत्रय रचितवान् **सिद्धये** इत्यादि । वर्द्धयति गर्भावतीर्णो जनकसदने राष्ट्रादि गज-तुरगादिसमृद्धि विस्तारयतीति **वर्द्धमान**• । **सिद्धये** ऐहिकसर्वार्थसम्पत्तये मोक्षाय च । अनेन वचनातिशयो भगवत प्रकटीचक्रे । नहि सद्गुरूपदेशमन्तरेण सिद्धि स्यात् । अनेनैव ज्ञानातिशयो बलादाक्षिप्त एव । यतो ज्ञानमन्तरेण न सिद्ध्युपदेश सम्भवति । ज्ञानातिशयेन चापायापगमातिशय प्रसभमभिहित, तदविनाभावित्वात् । वर्द्धते चतुस्त्रिंशदतिशयैरशोकाद्यष्टमहाप्रातिहार्यसमृद्धियुक्तो भवतीति व्याख्यया पूजातिशयोऽप्याविश्चक्रे । शास्त्रादौ हि भगवतश्चत्वारोऽतिशया वर्णनीया शास्त्रकारेणात्मनश्चतुरतिशयसिद्ध्यर्थम् । श्लोकोत्तरपादद्वितयेन जैनमतानुगानामपि जिनपतिपदप्रसादतोऽपायापगमत्व सूचयांचक्रे। **दीप्रदीपाङ्कुरायते** इत्यनेनैतच्छास्त्राध्ययनकारिणामन्तेवासिनां मोहध्वान्तविनाश सूचित ॥१॥

यैरत्रेत्यादि । ये **स्वप्रभया** निरुपाधिप्रज्ञया **दिगम्बरस्य** क्षपणककुमुदचन्द्रस्य विदुषां समक्ष **पराभूति** पराभवो दत्त राजसमाजे महाराजाधिराजजयसिंहदेवसमक्ष जित इत्यर्थ । **नव्या** इति णुङ् स्तुतौ । नवनं नवस्तवस्तमर्हन्तीति **नव्या** । अथ च नव्या मनुष्यावतारत्वाद् नवीना बृहस्पतय, बुद्धिवैभवेन तत्समानत्वात् । वाचस्पतिना हि स्वकान्त्या **दिगम्बरस्य** महेश्वरस्य **परा** प्रकृष्टा **भूति**• ऋद्धि समर्पिता, ईश्वरस्य देवरूपत्वाद् बृहस्पतेश्च देवगुरुत्वाद् । गुरुणा हि समृद्धिर्दीयते भक्तजनस्य । अथ च बृहस्पतिना नास्तिकमतप्रसिद्धशास्त्रसूत्रधारेण देवाना प्रत्यक्ष भस्म समर्पितम् । नास्तिकेन हि न मन्यते शिव । भस्मसमर्पणमतस्तस्योचितम् ॥२॥

स्याद्वादेत्यादि । **अपनिद्रभक्त्येति** निरतिशयभक्त्या । **स्याद्वादमुद्रा** स्याद्वादमार्गम् । अन्येषामपि **क्षमाभृतां** राज्ञां **मुद्रा** जनै स्तूयते । अथ च **क्षमाभृतां** विन्ध्यादीनां पर्वतानामुच्छृङ्खलमुच्छ्वसितुमारब्धानां **मुद्रा** मर्यादा वर्ण्यते । **मुद्रेतिपद** यावदूक्तवादत्र्यपाकरणेन साभिप्रायम् । **यस्यामिति** स्याद्वादमुद्रायाम्। **सन्न्यायेति** सत्तर्कपद्धतिमाश्रितस्य **स्वेति** स्याद्वादमुद्रा । **श्रीर्लक्ष्मी**-हेतुर्भवति, वादचत्वरे जयसिद्धिलाभात् । अथ च साऽनिर्वचनीया **श्री**• परमपदप्राप्तिलक्षणा।

---

१ दीपत्व दी° मु । दीप्रदी° ल । २ ०यथा नू° ल ।

तदभ्यस्यैव स्याद्वादमुद्राव्यतिरिक्तस्य । स द्वैधि सम्यगर्थ एव दृश्यः स्यात्, तस्य चाप्यनेन स्यात् । अत च तेनारत्नाकरस्यैव दृश्यः । अत्र सम्यगर्थाश्रयत्व इत्यभिप्रायेण तस्य रत्नाकरत्वमस्तिरेव कथितो[1] सम्यगर्थमित्युक्तेन विरोधाभावात् । "तुच्छमिव मैत्रीमात्रमेवमुक्तत्वम् ॥१॥

§१ इह हि सकलमागमार्थोदधिमथनार्थरत्नाम्बुनिधिनिभस्य तस्य इतो स्वयमान-स्याद्वादमहामुद्रामुद्रितमिलिप्रमेयसमग्रगुणगणसमग्रसिद्धसौभाग्यभाजने, मनुष्यजन्मर-भावितस्फुरितस्यामितिगमागुणरत्नसमाहृतमहाप्रमाणसम्यग्ज्ञाननिगुम्फ निरुपम-मनोरमहाप्रमाणस्याद्वादस्यागमागमसुप्रमाणसागरसमुच्छलितेन, क्वचन प्रचण्ड-तर्कगर्गरसम्भवभ्रममार्गदर्शिन क्वचन सुकुमारकाव्योदारगीर्वाणगोष्ठीनिरुप-प्रकाशप्रसिद्धे, क्वचिदनेकान्तपदार्थव्यवहारानन्तप्रेक्षकप्रमोदसमुद्भवमनोहरमाहात्म्ये विश्वव्यवहारोपकारककवकरूप क्वचिदपरप्रमाणप्रवादानुमानादिप्रमेयसमूह समानसरणिप्रौढदार्ढ्यप्रतिवादिप्रत्युक्तकतप्रतिसमाधानमार्गसमग्रदर्शनप्र-मत्सर क्वापि सदर्थितप्रमाणनिसार्थमयकरणोपकारिनायकस्थितिप्रदर्शनप्रमाण-समानाम सम्यगभिप्रायोपक्रमितेन सहृदयविस्मयकारिविचारसमुत्कर्षविवरणबद्धेर्मुनि-विवेकप्रकाशनपरायणसमुद्भवोपेतसूरिभिर्विरचिते स्याद्वादरत्नाकरे न खलु कतिपयतर्क-भाषातोऽर्थमनल्पोऽप्यतोऽल्पीयसा परीक्षया प्रवेष्टुं प्रभविष्णव इत्यल्पतरेषामवतारदर्शनं कर्तुमनुचितम् । तत्र मन्दमेधसां सम्यगभिगमार्थमिन्द्रलक्षणमार्गदर्शने । सोऽपि समासेन सूत्रमिदेवावबोधयन्तो विना न, इति प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारसूत्रार्थमात्रप्रकाशन-परा रत्नाकरावतारिकानाम्नी लघीयसी टीका प्रक्रमिष्यते ॥

§ २ [आचार्य वादी देवसूरिए प्रमाणनयतत्त्वालोक नामना सूत्रग्रन्थनी रचना करी हती अने तेमणे पोते ज तेनी स्याद्वादरत्नाकर नामनी टीका पण रची हती. छतां देवसूरिना शिष्य रत्नप्रभसूरिए उक्त सूत्रग्रन्थनी प्रस्तुत लघुटीका रत्नाकरावतारिका नामे शा माटे रची ए बनाववा प्रारंभमां स्याद्वाद रत्नाकर नी महत्तानुं वर्णन तेमणे समुद्रना रूपकथी नीचे प्रमाणे कर्युं छे–]

(१) जे तर्करूपी रत्नो भरी भरी अत्र अने निर्मल सत्तारूप जलथी भर्युं छे,

(२) जेमां स्याद्वादनी महामुद्राथी अंकित एवां सर्वत्र सम्मान सहम प्रमेयरूप रत्नो छलकाता तरंगोना नर्तननुं सौन्दर्य छे

(३) जेना सन्निधानमां, मनोरम श्लोकोना समूहथी शोभायमान एवा अनेक आगमरूप आगम-नदीओने कारणे मनोहर तेम ज सारसपक्ष अनेक परिस्थिति नामक प्रसत्तुरूप हलेसांथी जनोना नियुक्ति छे

(४) जेमां असाधारण प्रतिभारूप महायान–पोत द्वारा महापुरुषने जोनार पुरुषोने प्राप्त थाय एवां अमाप्यपूर्ण विविध रत्नो छे,

1 स्यभिप्रायेण इत्य मु । 2 तुच्छमि मु ।

(૫) જે ક્યાંઈક ક્યાંઈક નિર્દોષ હૃદયગમ ગદ્યમયી વચનરચનાની પરંપરારૂપ પરવાળાની લતાથી વ્યાપ્ત છે,

(૬) જે કોઈ કોઈ સ્થળે સુકુમાર, કાન્તિવાળા અને દર્શનીય એવા અનેક પદ્યરૂપ મોતીઓના સમૂહથી વ્યાપ્ત છે,

(૭) જેમા કોઈ કોઈ ઠેકાણે અનેકાન્તવાદને આધારે કલ્પિત એવા અનેક વિકલ્પરૂપ કલ્લોલોથી ઉઠાવાયેલ મહાદર્પણરૂપ પર્વતોથી નમાડાતુ એવું અનેક તીર્થિકરૂપ મગરોનુ મડલ છે,

(૮) જેમા કોઈ કોઈ સ્થળે ગ્રન્થકાર દ્વારા ઉપસ્થિત કરતા એવા નિર્દોષ અનુમાનના કથનથી વ્યાકુળ થઈ ઊછળી ઊઠતા અસાધારણ પ્રતિવાદીરૂપ મહા-મત્સ્યના પુચ્છોના પછડાટથી ઊછળતા જલબિન્દુનો સપર્ક થવાથી અર્થાત પ્રતિવાદી દ્વારા હાથપગના પછડાટ સાથે તેમના મુખમાથી નીકળતા થૂકના બિન્દુઓનો સપર્ક થવાથી વિદ્વાન સભ્યોરૂપ સૂર્યમડલમા પ્રવર્તતો હાસ્યરૂપ પ્રચડ ચમત્કાર અનુભવાય છે,

(૯) જે કોઈ કોઈ સ્થળે અન્ય દાર્શનિકોના ગ્રન્થગત મર્મસ્થાનોની સયુક્તિક વિડબના કરીને પછી ઉપસ્થિત કરાયેલ ગ્રન્થકારના વક્તવ્યને કારણે, ચચળ દીપક જેવા તેમ જ ઊચેનીચે થતા એવા પ્રકાશમાન મણિને ધારણ કરનાર સર્પરૂપ વાદીન્દ્રોથી ભયકર છે,

—એવા 'સ્યાદ્વાદરત્નાકર' નામના ગ્રન્થની રચના, પોતાના જ પ્રમાણનય-તત્ત્વાલોક' નામના સૂત્રગ્રન્થની ટીકારૂપે અમારા ગુરુ શ્રી દેવસૂરિએ કરી છે, જેઓ સહૃદય, સૈદ્ધાન્તિક, તાર્કિક, વૈયાકરણ, કવિચક્રવર્તી, શાસ્ત્રાનુસાર આચરણ-વાળા હોઈ સ્મરણ કરવાયોગ્ય છે

તે સ્યાદ્વાદરત્નાકરમા કાઈક તર્કની પરિભાષારૂપ તીર્થ–ઓવારાથી અજાણ, અભણ તથા પ્રતિભારહિત પુરુષો પ્રવેશ કરવા સમર્થ બનતા નથી તેથી તેવાઓને પ્રવેશ માટે અવતારદર્શન–માર્ગદર્શન કરાવવું ઉચિત છે પણ તેવું અવતાર દર્શન શાસ્ત્રના શરીરનો–સ્વરૂપનો સક્ષેપમા વિચાર કર્યા વિના શક્ય નથી અને તે વિચાર પણ સૂત્રગ્રન્થના અભિધેય–પ્રતિપાદ્ય વિષયના નિશ્ચય વિના સભવતો નથી આથી 'સ્યાદ્વાદરત્નાકર'ના સૂત્રરૂપ મૂળ ગ્રન્થ 'પ્રમાણનય-તત્ત્વાલોક'ના માત્ર અર્થનુ પ્રકાશન કરનાર આ 'રત્નાકરાવતારિકા' નામની લઘુ ટીકાની રચના કરવામા આવે છે

(प०)— **आगमाभिरामेत्यादि** । [1]आगमाभिरामकाननपक्षे आगमा [2]वृक्षास्तदभिरामम् । **असमानपाठीनेति** अपरिमिता अथवाऽसमाना दीप्यमाना ये पाठीना । **तीर्थिकग्रन्थग्रन्थीति** ग्रन्थयो विषमस्थानानि । **अनुरूपमिति** युक्तम् । **सोऽपीति** शास्त्रशरीरपरामर्श ॥

(टि०)— **क्वचिदपगतेत्यादि** । **असमाना** गुरुतरा लक्षणया परतीर्थिकास्तेषां **पुच्छच्छटाच्छोटनेन** लक्षणया करास्फालनादिपूर्वं साहङ्कारवाक्येन **उच्छलद्बिन्दुल्लसद्भि प्रश्लेषै**

१ अगमाभिराम का० मु क, आगमाभिरामकानन प० ल । २ वृक्षास्तैरभि० मु ।

स्मरणमपि मात्रमपवादो [illegible] चमत्कार [illegible] मम । न खलिवति । अपाहीलाः [illegible] [illegible] स्मिन् [illegible] । [illegible] । इति न [illegible] पुरुष [illegible] । [illegible] तेषु [illegible] मन्ये । [illegible] । [illegible] । सोऽपीति [illegible] । सूत्रामितोऽपि । [illegible] इति भव । तत्स्वेपि [illegible] ।

§१ अत्र यद्यत्र [illegible] प्रयनमात्रस्य पुरुषार्थाभिमानिनोऽनेकप्रकारतत्त्वगुण दोषप्रसंगादिसंस्कारस्यावश्यम् इव स्मृतिकोटिप्रवेशनीया अवश्यमुपकारिणः अपकारिणश्च [illegible] ये तत्र [illegible] तद्गुणदोषपदार्थस्य [illegible] । [illegible] [illegible] इयमिह प्रमाणनयतत्त्व [illegible] प्रथमे [illegible] प्रागेव स्तुतये श्लोकमेकमनर्थमभिधत्ते—

रागद्वेषविजेतारं ज्ञातारं विश्ववस्तुनः ।
शक्रपूज्यं गिरामीशं तीर्थेशं स्मृतिमानये ॥१॥

§ १ આ લોકમાં જેને પોતાના પુરુષાર્થ માટે અભિમાન હોય અને જે નાના પ્રકારના તે તે વસ્તુના ગુણ અને દોષોના દઢ સંસ્કારવાળો હોય તે પુરુષ જ્યાં પ્રવૃત્તિ કરે ત્યાં ઉપકારી અને અપકારીનું અવશ્ય સ્મરણ કરવું તેને માટે આવશ્યક થઈ પડે છે

અને વિશેષ જ્ઞાનની આકાંક્ષા કે, જેમના તત્ત્વનો નિર્ણય કરીને આચરણ કરવાની ઇચ્છા છે એવા ઉપકારીનું અને તે તત્ત્વ નિર્ણયમાં અવરોધ હોય દૂર કરીને એમનો આભાર કરવાની ઇચ્છા છે એવા અપકારીનું સ્મરણ આવશ્યક છે

આ ઉપકારી અને અપકારી બન્ને બબ્બે પ્રકારના છે

ઉપકારીના ૧ પર (તીર્થંકર), અને ૨ અપર (ગૌતમ ગણધરથી લઈ સ્વગુરુ સુધીના) એ બે ભેદ અને અપકારીના ૧ બાહ્ય (એકાન્તમતાનુસારી મોક્ષ આદિ) અને ૨ અંતરંગ (કામ આદિ શત્રુ)—એ બે ભેદ છે

આથી પ્રમાણનયતત્ત્વની પરીક્ષામાં પ્રવીણ એવા આ પ્રકરણ—ગ્રન્થના પ્રારંભમાં જ સર્વ પ્રથમ તે ઉપકારીઓ અને અપકારીઓના સ્મરણાર્થે કૃતજ્ઞ પુરુષ વાદી દેવસૂરિએ આ એક શ્લોકની રચના કરી છે—

—રાગદ્વેષના વિજેતા, સર્વ પદાર્થના જ્ઞાતા, ઇન્દ્રોને પણ પૂજ્ય તથા વાણીના સ્વામી-નિયામક એવા તીર્થંકર ભગવાનનું હું સ્મરણ કરું છું

(१)— [illegible] इति [illegible] ॥

(टि०) **यत्रेति** प्रमेयादौ । **प्रवर्त्तमानस्येति** प्रमातुः । **पुरुषत्वमात्मन्यभिमन्यते** पुरुषत्वाभिमानी तस्य । **स्मृतीति** स्मरणात्र नेया । **विशेषत** इति ये उपकारिणोऽपकारिणश्च । **यत्रेति** शास्त्रारम्भादिकार्ये । **तदभिमतेति** उपकारयभीष्टतत्त्वस्य सस्मरणेनाराधयितुमिष्ट , **तदुपह्नीति** अपकार्युत्पादितशेषतिरस्कारेण तिरस्कर्तुमभिलषिता । **परापरेति** उपकारिणो द्विविधा । तत्र परे तीर्थङ्करा । अपरे गौतमप्रभृतयो गणधरा निजगुरुदर्शयमाना । अपकारिणस्तु **बाह्या** एकान्तमतानुसारिण सौगतादय । **अन्तरङ्गाश्च** कामादिषड्वर्ग । यदुक्तम्-

'काम क्रोधश्च लोभश्च मानो हर्षो मदस्तथा ।
अन्तरारिषड्वर्ग सर्वेषामपि कीर्तित ॥१॥"

प्रक्रमे इति प्रमाणनयतत्त्वालोकाख्यग्रन्थाख्यारम्भे । **तत्रभवन्त** इति पूज्या श्रीदेवसूरय । 'तत्रभवान् भगवानिति शब्दो वृद्धे प्रयुज्यते पूज्ये 'इति वचनात् । **तेषामिति** द्वेषोपकारिणामपकारिणां च मया तद्व्यतिरिक्ता स्मृतिर्न वितन्यते । यतस्तत्कृत्नमेव सूत्रमत्रापि समासतो विव्रियते । **अचिकीर्त्तन्निति** 'कृत संशब्दने' चुरादिस्यादित् अयतनीत् 'णिश्रिद्रुस्रुकमि०'इत्यादिना चण् कीर्त्तौ पोक्तेश्चेति कीर्तिरादेश विकल्पेन इति चणपरस्यवर्णस्य ऋदिति ऋद्वाच द्विर्वचने सिद्धम्-अचिकीर्त्तत् अचीकृतत् वा ।

६२ तीर्थस्य चतुर्वर्णस्य श्रीश्रमणसङ्घस्य, ईशं स्वामिनम , आसन्नोपकारित्वेनात्र श्रीमहावीरम , अहमिह प्रक्रमे स्मृतिमानये, इति सटङ्क ।

§ २ तीर्थ એટલે સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકારૂપ ચાર વર્ણવાળો શ્રીશ્રમણસંઘ, તેના ઈશ, તે તીર્થેશ છે અહીં કોઈ તીર્થંકરવિશેષનું નામ જણાવેલ નથી, છતા પણ વર્તમાન ચોવિશીમાં આસન્ન ઉપકારી એવા શ્રી મહાવીરસ્વામી ભગવાન તીર્થેશ સમજવા, તેમનુ આ ગ્રન્થના આરંભમાં સ્મરણ કરું છું

६३ राग-द्वेषयो प्रतीतयो , विशेषेण अपुनर्जेयतारूपेण जनयशीलमिति ताच्छीलिकस्तृन् । तत "न कर्तृतृजकाभ्याम" इति तृचा षष्ठीसमासप्रतिषेधात कथमयम ?—इति नाऽऽशङ्कनीयम् । तथा विश्ववस्तुन कालत्रयवर्तिसामान्य-विशेषात्मकपदार्थस्य, ज्ञातारममलकेवलालोकेन । शक्राणामिन्द्राणाम , पूज्यमर्चनीयम् , जन्मस्नात्राष्टमहाप्रातिहार्यादिसपादनेन । गिरा वाचाम् , ईशमीशितारम् , अवितथवस्तुजातविषयत्वेन तासा प्रयोक्तृत्वात ।

§ ૩ (૧) સૌને પ્રસિદ્ધ એવા રાગ અને દ્વેષને વિશેષે કરીને એટલે કે ફરીથી કદી પણ તેમને જીતવા પ્રયત્ન કરવો ન પડે તેવા પ્રકારે વિજેતા અર્થાત્ સંપૂર્ણ વિજય કરવાના સ્વભાવવાળા

અહીં 'વિજેતા' શબ્દમા તત્સ્વભાવને 'બતાવનાર 'તૃન્' પ્રત્યય છે, આથી "ન કર્તૃતૃજકાભ્યામ્" ઇત્યાદિ સૂત્ર સૂચિત 'તૃચ્' પ્રત્યયાન્તનો ષષ્ઠીતત્પુરુષ સમાસનો નિષેધ હોવા છતા તેવા સમાસ કેમ કર્યો, એવી શંકા ન કરવી એટલેકે અહીં 'તૃચ્' પ્રત્યય નથી, પણ તૃન્ પ્રત્યય છે

(२) વળી સમસ્ત વસ્તુને એટલે કે ત્રણે કાળમાં વિદ્યમાન સામાન્ય અને વિશેષરૂપ પદાર્થોને નિર્મળ કેવળજ્ઞાનરૂપ પ્રકાશથી જાણનાર—સર્વજ્ઞ

(૩) શક્રો—ઇન્દ્રોના પણ પૂજ્ય છે કારણ કે તેઓ જ જન્મ—સમયે મેરુ પર્વતના શિખરે જ અભિષેક, આઠ મહાપ્રાતિહાર્ય વગેરેની રચના કરે છે

(૪) વાણીના સ્વામી એટલા માટે છે કે તેઓ યથાર્થ વસ્તુ સમૂહનું પ્રતિપાદન કરનારી વાણીનો પ્રયોગ કરે છે એટલે કે તેમની વાણી જેવો અર્થ છે તેનું જ નિરૂપણ કરે છે તથી તેઓ વાણીના સ્વામી છે

(वि)—नाऽऽदेयवचनीयमिति व्याख्यानम् ।

§४ अनेन च विशेषणचतुष्टयेनामी भगवतो मूलातिशयाश्चत्वारः प्रकाशिताः । तद्यथा—अपायापगमातिशयो ज्ञानातिशयः पूजातिशयो वागतिशयश्चेति ।

§ ૪ આ ચાર વિશેષણ વડે અનુક્રમે ભગવાનના ચાર મૂળ અતિશયો જણાવ્યા છે તે આ પ્રમાણે—

૧ અપાયાપગમાતિશય, ૨ જ્ઞાનાતિશય, ૩ પૂજાતિશય અને ૪ વચનાતિશય.

§५ एतेनैव च समस्तेन गणधरादेः स्वगुरुपर्यन्तस्य स्तुतिः कृतैव द्रष्टव्या तस्याप्येकदेशेन तीर्थंकरत्वात् निरतिशयातिशयचतुष्टयाधारत्वाच्च । इति परापरभेदात् द्विविधस्याप्युपकारिणः स्तुतिः कृता सम्यक् ।

§ ૫ વળી, આ સમસ્ત શ્લોક દ્વારા ગણધર ભગવંતથી લઈને પોતાના ગુરુ પર્યંત બધાંને નમસ્કાર થઈ ગયા જ છે એમ જાણવું કારણ કે—ગણધર આદિ પણ એક દેશથી તીર્થંકર છે અને ઉપરોક્ત ચાર અતિશયના આધાર પણ છે

આ પ્રમાણે નમસ્કાર પર અને અપર એમ બન્ને પ્રકારના ઉપકારીઓને યાદ કર્યા છે

§६ अपकारिणस्तु यथाभूतस्य अनेनैव श्लोकेन स्तुतिमुखेन—तीर्थस्य प्राप्तस्य तस्याधिकरणाऽऽगमस्य वा ई लक्ष्मी महिमानं वा स्यति तस्य तस्य[illegible] स्वाभिप्रायेण तनूकरोति य स तीर्थेश—तीर्थान्तरीयो बहिरङ्गापकारी तम् । किंभूतम् अगम्य पूज्यो यामात्यो इन्द्रिनाशिनो यस्य स तथा तम् । एता-वता वेदानुसारिणो महाप्रभाकर[illegible] इत्यपि सूचयाञ्चक्रिरे । पुनः किंभूतं तीर्थेशम् निगमीश वाचस्पतिम्—इति नास्तिकमतप्रवर्तकबृहस्पते सूचा । तथा निगि वाचाम् ई लक्ष्मीः शोभा स्यति च तम् । यथार्थेन पदार्थप्रति-पादने हि वाचा शोभा । ता च [illegible] कर्मिषेव— इति विसंवादिवचना सूचनोपक्षेपः । पुनः कीदृशं तम् आकार्य विषमस्तु

न—नोऽस्माक श्वेतभिक्षूणा भवन्ति विश्ववस्तु समस्तजीवादितत्त्व कर्मताऽऽपन्नम्, समानतन्त्रत्वाद् ज्ञातारम् इति दिगम्बरावमर्श । ज्ञातारमिति च तृन्नन्तमिति "तृन्नुदन्त-" इत्यादिना कर्मणि षष्ठीप्रतिषेध ।

§ ९ ग्रथकार आ ज श्लोक द्वारा बन्ने प्रकारना अपकारीओने पण याद करे छे ते आ प्रमाणे—

उपर जणावेल तीर्थ—चतुर्विध स घ अथवा स घना आधेयभूत एटले के स घरूप आधारमा रहेल आगम—शास्त्रनी श्री—लक्ष्मी के महिमाने अनेक प्रकारना असद्भूत दोषोना आरोप वडे पोताना अभिप्राय मुजब जे ओछी करे छे, ते तीर्थेश, अर्थात् बहिरगापकारी—अन्यतीर्थिक, तेनु हु स्मरण करु छु

ते तीर्थेश— अन्यतीर्थिक केवो छे ? यज्ञादिमा बलि आपवा वगेरेथी शक्र—इन्द्र जेने पूज्य छे, त नाकपूज्य कहेवाय आ विशेषणथी वेदने अनुसरनार भट्ट—कुमारिल, प्रभाकर, कणभक्ष—कणाद—वैशेषिक, अक्षपाद—गौतम—नैयायिक, कपिल—साख्यनु सूचन कर्यु

वळी, ते तीर्थेश केवो छे ? वाणीनो ईश—वाचस्पति छे आ विशेषणथी नास्तिक मत प्रवर्तावनार बृहस्पतिनी सूचना करी

वळी वाणीनी 'ई'—शोभा, महिमाने जे द्यति ओछी करे ते गिरामीश कहेवाय पदार्थनु वास्तविक रीते प्रतिपादन—वर्णन करवु ते वाणीनी शोभा कहेवाय छे, अने ते शोभाने, शब्दनो विषय मात्र अपोह छे एम कहेनार बौद्ध हीन करे छे ज आ प्रमाणे 'गिरामीश' विशेषणनी आवृत्ति—पुन कथन करीने सुगत—बौद्धनु सूचन कर्यु छे

वळी, ते तीर्थेश केवो छे ? 'ज्ञातार विश्ववस्तु न'— अमने—श्वेताम्बर साधुओने ज्ञात जीव आदि सकल पदार्थोने जाणनार, एटले के—समानतन्त्री होवाथी अमारी जाणेल सकल वस्तुने जाणतो होय ते आथी दिगम्बरनी सूचना छे

अही 'ज्ञातारम्' शब्द 'तृन्नन्त' छे, अने 'तृन्नुदन्त' ईत्यादि सूत्रथी कर्मरूप 'विश्ववस्तु' शब्दमा षष्ठीसमासनो प्रतिषेध थयेल छे

(टि०)—**तदाधेयस्ये**ति तीर्थतयाभिहित सघे समारोप्यस्य । **एतावतेति** । **भट्टो** जैमिनिर्नैष्कर्म्यमीमासाकृत् । **प्रभाकर**. सकर्म्ममीमासाकृत् दुर्गसिंहापरनामा । **कणभक्षो** वैशेषिक । **अक्षपादो** नैयायिक. । **कपिल**. साख्य । एते सूचिता । **परमार्थत** इति तत्त्वत शब्दानामर्थप्रकाशनमेव शोभा । नहि निरर्थक वाक्यमाभाति, कार्यानुपयोगित्वादुन्मत्तविरुतवत् । **तामिति** शोभा, **तनूकरोतीति** सम्बन्ध । **तासामिति** वाणीनाम्। **अपोहेति** निर्णयमात्रम्। अय घट पटो न भवतीति सामान्यम्। न तु विशिष्टस्य परमाणुलक्षणस्वलक्षणस्य वस्तुनो निर्णय वाणीनां विकल्पविषयत्वात्, स्वलक्षणान्त प्रवेशाभावाच्च । यदुक्तम्—

"तेनाऽन्यापोहविषया प्रोक्ता सामान्यगोचरा ।
शब्दाश्च बुद्धयश्चैव वस्तुन्येषामसम्भवात्" ॥१॥

अत्र भावार्थ—तेषां सर्वेषां श्वेताम्बराणां च प्रदर्शित... विशुद्धिं ... एवमा गुरवम् प्रोक्त । किंभूत गुरव ? सामान्यमेवाऽत्र ... न तु सर्वा ... वस्तुविषयत्वात्मिदम् । ... तु ... तथा ... । विशेषण । किं कार्य ? वस्तुनि ... इति । ... ... तथामतो ... ।

मयेऽस्मिन्नपि कथं स्वात्मानं निर्दिशति कथं 'आनये' इत्येकवचनम् 'म' इति बहुवचनं च समर्थसाताम् —इति चेत् । नैवं वचनीयं वचनीयम्, 'म' इत्यपि समस्त स्वरूपत्वेनैव निर्देशात् । बहुवचनं तेनैकत्ववशात् । तथाहि— ते चान्ये सर्वे श्वेताम्बरा अहं च मदिति सितम्बरमूलपार., तमम् तेषां न । "त्यदा दि" इत्यनेनास्य चन्द्रोऽवशिष्यते बहुवचनं च भवति । ततोऽस्माकं श्वेताम्बराणामभिलाषा सर्वेषां तत्त्वं यो जानाति तं च स्मरामीत्युक्तं भवति । इत्थं चैक शेषसमासविशेषणं कुर्वाणैरत्र ग्रन्थोपदिष्टमार्गस्वाशनश्वेताम्बरपारतन्त्र्यं स्वस्याभिव्यक्ते ।

શંકા—અહીં વક્તા એક જ છે તો તે પોતાનો નિર્દેશ 'આનયે' દ્વારા એક વચનમાં અને 'મ' દ્વારા બહુવચનમાં કરે તે સંગત કેમ થાય?

સમાધાન—આ દૂષણ કહેવા લાયક નથી, કારણ કે— 'મ' શબ્દથી ગ્રન્થકારે પોતાનો એકલાનો જ નિર્દેશ કરેલ છે અને બહુવચન તો એકશેષ સમાસ કરવાથી થયેલ છે. એકશેષ સમાસનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે:—'ત'—બન્ને ચાર 'મ' અહીં 'ત' એટલે બીજા સમસ્ત શ્વેતામ્બરો અને 'મ'—હું એટલે પ્રસ્તુત શાસ્ત્રનો કર્તા—શ્રીમ સ્વનામ, આમ બન્ને મળી 'ત—મ' રૂપ થયું, અહીં 'ત્યદાદિ' સૂત્રથી ત્યદ્ રહે અને તેનું બહુવચન 'તમ' રૂપ થયું અને કર્તા વિભક્તિમાં 'મ' રૂપ થયું આ રીતે 'મ' નામનો જે નિર્દેશ છે તે સંગત છે.

તેથી આમાં—સમસ્ત શ્વેતામ્બરોને આત્મ તત્ત્વને જે આપે છે તે જિનેશ્વરને હું યાદ કરું છું એમ અહીં સમજવું.

આ પ્રમાણે એકશેષ સમાસવાળું વિશેષણ કરીને ગ્રન્થકારે 'ત્વ' શબ્દથી જણાવેલ ભાગ્યશ-સુવિહિત સમસ્ત શ્વેતામ્બરોમાં પોતાની પરાધીનતા પણ જણાવી છે એટલે કે તેઓ અહીં જે કહેશે તે શ્વેતામ્બર આમ્નાયને અનુસરનારું હશે.

(टि॰)—समर्थसातामिति ... । वचनीय मिति न ... वक्तव्यम् । ... । ... ।

पुनः कीदृशं तम् रागद्वेषविजेताऽऽरम्—इति प्रोक्तकथनम् आरे सांसारिका-... यस्मिन्नीषत् स तथा तं च । ... तम्

१ अत्र वचनम्— सुपा ।

इत्याह—रागद्वेषविजा—राग-द्वेषाभ्यां कृत्वा याऽसौ विक् श्रीमदर्हत्प्रतिपादित-तत्त्वात् पृथग्भाव, तया । भगवदर्हत्प्रतिपादित तत्त्वमनुभवन्तोऽपि हि राग-द्वेष-कालुष्यकलङ्काक्रान्तस्वान्ततया परेऽपरथैव प्रलपन्त सासारिकक्लेशशात्रवगोचरता गच्छ-न्त्येव । अनेन चाशेषाणा शेषाणामपि सम्भवैतिह्यप्रमाणवादिचरकप्रमुखाणामाविष्क-रणम् । न खलु मोहमहाशैलूषस्यैको नर्तनप्रकारो यदशेषतीर्थिकानां प्रत्येक स्मृति कर्तुं शक्येत ।

વળી, તે તીર્થેશ કેવા છે ? 'रागद्वेषविजेतारम्' આ પદનો 'रागद्वेषविजा इत અને आरम् આ પ્રમાણે પદચ્છેદ કરીને इतम्—પ્રાપ્ત થયેલ છે, आरम्—સાંસારિક ક્લેશ-રૂપ શત્રુસમૂહ, એટલે જે તીર્થેશને વિષે સાંસારિક ક્લેશરૂપ શત્રુસમૂહ પ્રાપ્ત થયેલ છે તે 'इतारम्' કહેવાય તે 'इतारम्' કેવા છે ? 'रागद्वेषविजा'—રાગ અને દ્વેષથી ઉત્પન્ન થયેલી, જે विक्—પૃથગ્ભાવ જુદાઈ, તેનાથી, એટલે શ્રી અરિહંત ભગવતે પ્રતિપાદન કરેલ તત્ત્વોથી પૃથગ્ભાવ, અર્થાત્ તે તીર્થેશ રાગદ્વેષ આદિ દોષથી દૂષિત હોઈ શ્રી અરિહંત પ્રતિપાદિત તત્ત્વોથી જુદા પડે છે

અરિહંત ભગવાને કહેલ તત્ત્વોનો અનુભવ કરતા હોવા છતા પણ રાગદ્વેષા-ત્મક કાળાશરૂપ કલંક—દોષથી આચ્છાદિત અંતઃકરણવાળા હોવાથી અન્યતીર્થિકો તત્ત્વને બીજા પ્રકારે—ઊલટી રીતે કહેતા હોવાથી સાંસારિક અનેક ક્લેશ—જન્મ-મરણાદિ રૂપ શત્રુસમૂહને પામે જ છે આ વિશેષણથી સંભવ અને ઐતિહ્ય પ્રમાણને માનનારા આયુર્વેદ પ્રવર્તક ચરક આદિ બાકીના સઘળાયે તીર્થાન્તરીઓને જણાવ્યા છે, કારણ કે—મોહરૂપ મહાનટનો નાચવાનો એક જ પ્રકાર તો નથી, કે જેથી એક એક લઈને બધા તીર્થિકોનુ સ્મરણ કરી શકાય આ રીતે ગ્રંથકારે સમસ્ત બહિરંગ અપકારી—સઘળા અન્યતીર્થિકોનુ સ્મરણ કર્યું છે એમ જાણવું

नन्वेवमेतान् प्रतिक्षेपार्थमुपक्षिपतोऽस्य राग-द्वेषकालुष्यवृद्धि स्यात्, इति श्रेयोविशेषार्थमुपस्थितस्याश्रेयसि प्रवृत्तिरापन्ना— इति शङ्का निरसितु 'राग-द्वेष-' इति विशेषण श्लिष्टमजीघटन्—अरमत्यर्थम्, राग-द्वेषयोर्विजयनशील, तेषा स्मृति-मस्मि करोमि, न त्वन्यथा, इति तत्रभवदभिप्राय । प्रमाणनयतत्त्व रत्नावतारिकायां सूक्ष्मशुचि-विचारचातुरीपूर्वमालोकनीयम् । न च रागद्वेषकषायितान्तःकरणैर्विरच्यमानो विचार-श्चारुतामश्नुते । इत्यन्तरङ्गापकारिस्मरणम् ।

शङ्का— આ પ્રકારે પ્રારંભમા તે તીર્થિકોને તેમના મતનુ ખંડન કરવા માટે યાદ કરવાથી તો ગ્રન્થકર્તાને રાગદ્વેષરૂપ કાલુષ્યની વૃદ્ધિ થશે અને તેથી કલ્યાણ વિશેષને માટે તત્પર થયેલ ગ્રન્થકારની અકલ્યાણમા પ્રવૃત્તિ થઈ ગઈ

समाधान—અહિ रागद्वेषविजेतारम्' આ વિશેષણ શ્લિષ્ટ અર્થવાળુ છે, તે આ પ્રમાણે—रागद्वेषविजेता—અને अरम् આ પ્રમાણે પદચ્છેદ કરીને રાગ દ્વેષને જીતવાના

સ્વભાવવાળા અસત્—અત્યંત, સર્વથા આ પ્રમાણે પદચ્છેદ કરીને અત્યંત-સર્વ પ્રકારે ■ પૂજ્યતમ શાસ્ત્રપ્રણેતાના સ્વભાવવાળા જે હોય તેઓનું હું શરણું કરું છું પણ રાગદ્વેષવાળાનું શરણું કરતો નથી એ શ્લોકાર્થનો આશય છે.

આ શાસ્ત્રમાં પ્રમાણ અને નયનું જે વાસ્તવિક રૂપ છે તે પવિત્ર વિચાર પૂર્વક મધ્યસ્થપણાથી જાણવા યોગ્ય છે પરંતુ રાગદ્વેષથી કલુષિત થયેલ ચિત્તવાળાઓનો વિચાર મધ્યસ્થ-પવિત્રતાને પામતો નથી, તેથી તેઓ તત્ત્વને પામી શકતા નથી. આ રીતે અંતરંગ અપકારિઓ-રાગ દ્વેષનું સ્મરણ કર્યું છે.

(वि) नन्वेतस्मिन्नपीति [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible]

ननु तथापि [illegible] सापीमान् — इत्यादि मत्स्वतः [illegible] । [illegible] गतमपि कार्म [illegible] । [illegible] तु [illegible] निराचिकीर्षितेन [illegible] । न खलु [illegible] नास्तिकत्वे, [illegible] तेषाम् । सूत्रमात्रे तु सूत्रे [illegible] ॥

પ્રશ્ન—હિંસાદષ્ટિ–હિંસાજ્ઞાન વાળા કપિલ, કણાદ વિગેરે પ્રાચીન મુનિઓ કરતાં અર્વાચીન-અલ્પબુદ્ધિવાળા પ્રસ્તુત આચાર્યનો તત્ત્વ વિચાર કઈ રીતે વધારે સારો હોઈ શકે ?

સમાધાન—અહીં 'આવા વિચક્ષણ' એ વિશેષણને ગ્રંથકાર ઉત્તર વિચક્ષણ એ પ્રમાણે પ્રયોગ કરી શ્લોક દ્વારા પોતાનું વિશેષણ બનાવીને જણાવે છે કે-નિર્મળ કેવળ જ્ઞાનથી લોક અને અલોકને અનુસાર શ્રીમાન્ અરિહંત ભગવંતે પ્રતિપાદન કરેલ આગમના આધારે હું પણ સમસ્તવાદીઓનો અત્યંત—સર્વથા શાતા છું.

'પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક' નામના શાસ્ત્રની 'સ્યાદ્વાદરત્નાકર' નામની મોટી ટીકા ગ્રંથકારે પોતે જ કરેલી હોવાથી એમનું આ કથન કરવાનું છે તેવા અપકારીઓનું સ્મરણ આ શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યું છે'-આવી વ્યાખ્યા કરી નથી, કારણ કે-મહાપુરુષો આ પ્રકારનું પોતાનું પ્રયોજન બતાવે તેમાં ઔચિત્યનો ભંગ થાય છે કેમકે મહાપુરુષોનો પ્રયોજન તો કૃત-સર્વસિદ્ધિ દ્વારા જ જણાય છે.

પર ■ સૂત્રમાં તો સૂચન જ હોય છે અને તે સૂચન તો કેવલ અત્યંત સહૃદય પુરુષો જ જાણી શકે છે તેથી તેમાં તીર્થાન્તરીયોનું સૂચન માનવામાં આવે તો કોઈ જ વિરોધ નથી.

(वि)—ननु तथापीत्यादि । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

§ १ ननु यदिह ज्वरप्रसरापसारिशेषशिरोरत्नोपदेशवद् अशक्यानुष्ठानामिधेयम्, जननीपाणिपीडनोपदेशवद् अनभिमतप्रयोजनम्, दशदाडिमादिवाक्यवत् सम्बन्धवन्ध्य च, न तत्र प्रेक्षाचक्षुष क्षोदिष्टामपि प्रवृत्तिं प्रारभन्ते। तद्यदिदमपि तथा, न तर्हि तेषा प्रवृत्तौ निमित्त स्यात्— इत्यारेकामपहर्तुमचीकृतन्—

प्रमाण-नयतत्त्वव्यवस्थापनार्थमिदमुपक्रम्यते ॥१॥

§ २ प्रकर्षेण संशयाद्यभावस्वभावेन, मीयते परिच्छिद्यते वस्तु येन तत् प्रमाणम्। नीयते गम्यते, श्रुतप्रमाणपरिच्छिन्नार्थैकदेशोऽनेनेति नय । ततो द्वयोरपि द्वन्द्वे, बह्वच्त्वेऽपि प्रमाणस्याभ्यर्हितत्वेन 'लक्षण-हेत्वो' इत्यादिवद् अल्पाच्तरादपि नयशब्दात् प्रागुपादानम्। तत प्रमाण-नययोस्तत्त्वमसाधारण स्वरूपम्, तस्य व्यवस्थापन यथावस्थिततत्त्वनिष्टङ्कनम्, तदेवार्थ प्रयोजन यत्रोपक्रमणे तत्तदर्थमिति क्रियाया विशेषणमेतत, न पुनरिदमितिनिर्दिष्टस्य शास्त्रस्य। आचार्यो हि शास्त्रेण कृत्वा प्रमाण-नयतत्त्व व्यवस्थापयति— इत्याचार्यव्यापारस्यैवोपक्रमस्य तद्विशेषणमनुगुणम्, न तु शास्त्रस्य, तस्य करणतयैव तत्रोपयोगात्, कर्तृत्वस्य तत्रौपचारिकत्वात्। इद स्वसवेदनप्रत्यक्षेण अन्त स्तत्त्वरूपतया प्रतिभासमान प्रकृत शास्त्रम्, उपक्रम्यते बहि शब्दरूपतया प्रारम्यते।

§ १ शंका-(१) शेषनागना मस्तकमा रहेल मणि तावना प्रसारने रोके छे—आ उपदेशना अभिधेयनी जेम आ ग्रन्थनु अभिधेय पण अशक्यानुष्ठेय छे, अर्थात् ते मणिनी प्राप्ति जेम अशक्य छे, तेम अहि पण प्रतिपादित वस्तुनु ज्ञान अशक्य छे, (२) मातानी साथेना विवाहना उपदेशनी जेम अहिं पण अनिष्ट प्रयोजन बताववामा आव्यु छे, (३) 'दश दाडिमादि' वाक्यनी जेम अहि पण सबध नथी आवी वस्तुस्थिति ज्या होय त्या प्रज्ञासपन्न पुरुषो माटे प्रवृत्ति करवाने कई कारण नथी माटे प्रवृत्ति थशे नहि

भावार्थ ए छे के बुद्धिमान पुरुषोनी प्रवृत्ति माटे त्रण कारणो जरूरी छे—जे कहेवामा आवे ते शक्यानुष्ठेय होवु जोईए, इष्ट प्रयोजन वाळु होवु जोईए, अने सुसबद्ध होवु जोईए जो आम न होय तो प्रवृत्ति थाय नहि, माटे शकाकारनी आ ग्रन्थमा आ त्रणे निमित्तो नथी तो प्रवृत्ति केम थशे ? एवी शका छे

समाधान— आ शकानु निराकरण करवा आचार्ये नीचे मुजब सूत्रनी रचना करी छे —

प्रमाण अने नयना तत्त्वनो निश्चय करवाने आ ग्रन्थनो आरभ कराय छे.

§ २ जेना वडे सशयादि दोषोथी रहित पदार्थनो बोध थाय ते **प्रमाण** जेनाथी श्रुत—आगम प्रमाणथी ज्ञात—जाणेल पदार्थना एक देशनो बोध थाय ते **नय**

આ સૂત્રમાં પ્રમાણ અને નય એ બન્ને શબ્દોનો દ્વન્દ્વસમાસ કરેલ છે પણ દ્વન્દ્વ સમાસમાં અલ્પ સ્વરવાળું પદ પહેલું આવે, એ નિયમને અનુસરીને 'નય' શબ્દ પહેલો આવવો જોઈએ, તો 'પ્રમાણ' શબ્દ પહેલો કેમ મૂક્યો ?

સમાધાન–જેમ વ્યાકરણનો આ સ્થળે હેતુ અલ્પ સ્વરવાળો છે અને 'લક્ષણ' શબ્દ અધિકસ્વરવાળો છે છતાં અભ્યર્હિત–પૂજ્ય–મહત્તર હોવાથી 'લક્ષણ' પદ પહેલું છે તેમ પ્રમાણશબ્દ નયશબ્દ કરતાં અધિક સ્વરવાળો હોવા છતાં તે અભ્યર્હિત હોવાથી તેનું પ્રથમ ઉપાદાન કરેલ છે

પ્રમાણ અને નયના તત્ત્વ–અસાધારણ સ્વરૂપ–નો નિશ્ચય કરવો એ જ આ ઉપક્રમ–પ્રકરણનું પ્રયોજન છે તે જ પ્રયોજન ? ઉપક્રમતા છે તે ઉપક્રમ તેને માટે છે એટલે કે–વ્યવસ્થા–નિશ્ચય માટે ઉપક્રમ છે એ ઉપક્રમ રૂપ ક્રિયાનું 'પ્રમાણનયતત્ત્વવ્યવસ્થાપનાર્થં' એ વિશેષણ છે પણ 'इदम्' શબ્દથી નિર્દિષ્ટ શાસ્ત્રનું વિશેષણ નથી. આચાર્ય–ગ્રન્થકાર પ્રમાણ અને નયના તત્ત્વનું વ્યવસ્થાપન–નિશ્ચય શાસ્ત્રદ્વારા જ કરે છે માટે ઉપક્રમ–વિસ્તરણ રૂપ આચાર્યના વ્યાપારના વિશેષણ તરીકે તે અનુકૂલ છે પરંતુ શાસ્ત્રનું તે વિશેષણ નથી, કારણ કે–આચાર્યને પ્રમાણ અને નયના તત્ત્વની વ્યવસ્થા કરવી છે અને તે શાસ્ત્ર દ્વારા થતી હોઈ તેમાં શાસ્ત્ર કરણ–અસાધારણ કારણ તરીકે ઉપયોગી છે માટે સૂત્રનો એ અંશ આચાર્યના વ્યાપારરૂપ ઉપક્રમ–આરંભના જ વિશેષણ તરીકે યોગ્ય છે

પ્રશ્ન–શાસ્ત્ર અર્થની વ્યવસ્થા કરે છે તો તે કરણ છે એમ કેમ કહેવાય?

સમાધાન–શાસ્ત્રમાં કર્તૃત્વ ઔપચારિક છે અર્થાત્ આચાર્યનું વ્યવસ્થા કર્તૃત્વ શાસ્ત્રમાં આરોપિત છે

આથી તાત્પર્યાર્થ આવો આવે છે કે– આ શાસ્ત્ર કે જે સ્વસંવેદનથી અન્તઃસ્વરૂપે પ્રત્યક્ષ છે અર્થાત્ આચાર્યનું પ્રમાણનયના તત્ત્વવિષયક જે જ્ઞાન તે અન્તઃશાસ્ત્ર છે અને તેનો આ જ વાક્ય રૂપે કરવામાં આવે છે અર્થાત્ અન્તરમાં પ્રતિભાસિત જ્ઞાનનો અભિલાપ શબ્દદ્વારા કરી આ ગ્રન્થરૂપ વાક્યનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે

(टि०) ननु परिहेऽपि तथापि [illegible] वाक्ये [illegible] [illegible] विशेषणमपि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विरुध्यते न स्यात् । न तर्हीति [illegible] [illegible] ।

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]

न तु [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

(प) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥

इदं च वाक्यं मुख्यतया प्रयोजनमेव प्रतिपादयितुमुपन्यस्तम्, तस्यैव प्राधान्येन प्रवृत्त्यङ्गत्वात्। अभिधेय-सम्बन्धौ तु सामर्थ्याद् गमयति। तथाहि—प्रमाण-नयतत्त्वमभिधेयम्, 'प्रमाणनयतत्त्व'इत्यवयवेन लक्षितम्, सुखानुष्ठेयं चैतत्— इत्यशक्यानुष्ठानाभिधेयाशङ्का निराकारि।

प्रयोजनं द्वेधा—कर्तुः श्रोतुश्च। तत्र कर्तुः प्रयोजनं प्रमाणनयतत्त्वव्यवस्थापनं 'प्रमाण-'इत्यादिसूत्रावयवेन ण्यन्तेन साक्षादाचचक्षे। श्रोतृप्रयोजनं च 'व्यवस्था'—इत्युपसर्गधातुसमुदायेनैव तदन्तर्गतं प्रत्याय्यते। प्रमाणनयतत्त्वनिश्चयमिच्छवो हि श्रोतारोऽहम्प्रथमिकयात्र शास्त्रे प्रवर्तेरन्। अभिमतं चैतत् प्रयोजनं द्वयोरपि— इत्यनभिमतप्रयोजनत्वाशङ्का निरस्ता।

सम्बन्धस्त्वभिधेयेन सह वाच्यवाचकभावलक्षणः शास्त्रस्यावश्यभावी— इत्यनुक्तोऽप्यर्थाद् गम्यते— इति सम्बन्धरहितत्वाऽऽशङ्कानुत्थानोपहतैवेति।

અને આ 'प्रमाणनय' ઈત્યાદિ વાક્યનો ઉપન્યાસ— પ્રયોગ તો મુખ્યપણે પ્રયોજન પ્રતિપાદન કરવા માટે જ છે, કારણ કે— પ્રવૃત્તિનું મુખ્ય કારણ તો પ્રયોજન છે

અભિધેય—પ્રતિપાદ્યવિષય અને સમ્બન્ધ તો સૂત્રના પોતાના સામર્થ્ય—સ્વશક્તિથી જ જણાઈ આવે છે, તે આ પ્રમાણે—

સૂત્રના 'प्रमाणनयतत्त्व' એ અંશથી પ્રમાણ અને નયનું સ્વરૂપ એ અભિધેય છે, એમ બોધ થાય છે, અને તે સુખપૂર્વક અનુષ્ઠેય— જ્ઞાન કરવા લાયક છે, આથી અભિધેય અશક્ય અનુષ્ઠાનવાળું છે, એ શંકાનો નિરાસ કર્યો

પ્રયોજન બે પ્રકારે છે ૧ કર્તાનું પ્રયોજન, અને ૨ શ્રોતાનું પ્રયોજન તેમાં 'प्रमाणनयतत्त्वव्यवस्थापन' એ સૂત્રના ण्यन्त—પ્રેરક રૂપવાળા અવયવ વડે કર્તાનું પ્રયોજન તો સાક્ષાત્ કહેલ છે, અને કર્તાના પ્રયોજનની અંદર वि અને अव ઉપસર્ગપૂર્વક 'स्था' ધાતુના સમુદાયરૂપ 'व्यवस्था' શબ્દથી જ શ્રોતાનું પ્રયોજન તો જણાઈ આવે છે, જેથી કરીને પ્રમાણ અને નયના તત્વનો નિશ્ચય કરવાની ઈચ્છાવાળા શ્રોતાઓ 'હું પહેલો હું પહેલો' એ રીતે શાસ્ત્રમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે કર્તા—શાસ્ત્રકાર અને શ્રોતા એ બન્નેને આ પ્રયોજન ઈષ્ટ છે તેથી અનિષ્ટ પ્રયોજનની શંકા દૂર થઈ ગઈ

સંબંધ તો— શાસ્ત્રનો અભિધેય સાથેનો વાચ્યવાચકભાવરૂપે અવશ્ય હોય છે, અને સૂત્રમાં તે જણાવેલ નથી તો પણ અર્થાપત્તિ દ્વારા જણાઈ આવે છે જ આ પ્રકારે સંબંધ નથી એવી શંકા ઊઠતી જ નથી, અને તે જ તેનો નિરાસ છે

(टि०) **तस्यैवेति** प्रयोजनस्य मुख्यत्वेन प्रवृत्तिहेतुत्वात्। **तदन्तर्गतमिति** आचार्यप्रयोजनान्तर्गतं **प्रत्याय्यते** प्रतीतिगोचरं नीयते।

§ २ अत्र धर्मोत्तरानुसारी प्राह—प्रयोजनमादिवाक्येन साक्षादाख्यायत इति न क्षमे । यत संबद्धमसंबद्धं वा तत् तदभिदधीत ? यद्यसंबद्धमेव तदाऽऽदिवाक्यादेव समस्तशास्त्रार्थसंदर्भरहस्याधिगमसंभवात् किं प्रकृतशास्त्रोपक्रमक्लेशेन । संबद्धं चेत् तत् संबद्धम् शब्दार्थयो संबन्धासंभवात् । तथाहि—शब्दार्थयोर्न तादात्म्यम् , तदुत्पत्ति वाच्य-वाचकभावो वा भवेत्

§ ३ અહીં ધર્મોત્તરાનુસારી બૌદ્ધ શંકા કરે છે—'પ્રયોજન' એ આદિ વાક્યથી પ્રયોજન સાક્ષાત્ કહેવાયું છે એ તમારૂ કથન અમોને મંજૂર નથી કારણ કે અમે પૂછીએ છીએ કે– આદિવાક્ય પ્રયોજનની સાથે સમ્બદ્ધ થઈને પ્રયોજનનુ અભિધાન કરે છે ? કે અસમ્બદ્ધ રહીને પ્રયોજનનુ અભિધાન કરે છે ?
જો પ્રયોજન સાથે અસમ્બદ્ધ એવું આદિવાક્ય પ્રયોજનને કહે છે એમ કહો તો– આદિવાક્યથી જ સમસ્ત શાસ્ત્રના અર્થની રચનાનુ રહસ્ય પ્રાપ્ત કરવાનો સંભવ છે તો પ્રકૃતશાસ્ત્રના આરંભનો ક્લેશ શા માટે ?

અને પ્રયોજન સાથે સંબદ્ધ આદિવાક્ય પ્રયોજનને કહે છે એમ કહો તો– તે કથન અસંગત છે કારણ કે શબ્દ અને અર્થના સંબંધનો સંભવ નથી, તે આ પ્રમાણે– શબ્દ અને અર્થનો સંબંધ હોય તો તે કયો છે ? તાદાત્મ્ય ? તદુત્પત્તિ ? કે વાચ્યવાચકભાવ સંબંધ છે ?

(प०) तत् तदभिदधीतेति तदादिवाक्यं तत् प्रयोजनं वदेत् । आदिवाक्यादेवेति एतस्मादेव । शब्दार्थयोरिति शब्दार्थयो ।

(टि०) अत्र धर्मोत्तरेत्यादि । तदिति आदिवाक्यम् । तदिति प्रयोजनम् । समस्त शास्त्रेति श्रवणमात्रादित्यर्थः । तथाहि यदि । तादात्म्यमिति तन्मयम् शब्दार्थयोरिति शब्दार्थयोः ।

प्राचीनपक्षे स धर्मोत्तरः शब्दार्थयो विकल्पे—किं तादात्म्यम् शब्द एव तदर्थो वा वाच्यतया व्यवस्थितो भवतां मतात् यदि शब्द तर्हि समस्ता सन्नर्थं वाचकवाच्यभावा प्रसूतास – इति मुखाग्रस्थेनाग्नि तेषा नि कर्णसमीपे वाचक गुणगुणाग्नि-ताऽऽगमने – अथ नोपलभ्यमानेग्नौ न्यायतस्तत्रावस्थितिरिति काव्यनिमुक्तमिव विमुक्तं भवेत् । अथ तदर्थ तर्हि क्षुरमग्नि इत्यादि मुखादिदेशोच्चारणे पूरण-स्फोटन संयोग सम्मति प्रसक्ति । किञ्च अतीतानागतवर्तमान पदार्थाविर्भावतिरोभाव विनाशानुच्चारणप्रसङ्ग स्यात् । न हि वृक्षात्मा शिंशपा तमस्तेऽपि नापि संभवति । तथा हि त्वत्मते मेघासौ भवान् कृष्ण-सम्बन्धात्मकाऽपि च । प्रभवपरि नैयायिकोऽपि न मनुते । कर्णकोटरकुहरे मन्त्रमिव प्रवेश प्रसज्येत विभिन्नवाक्यस्थो [illegible] यथा कुम्भादि प्रमाणादि – इति प्रथमनवरतैरर्थ संसेव नशुम् । तत्र तादात्म्यपक्षोपक्षेप सूत्रम् ।

પહેલો પક્ષ કહો તો– તે જ જેનો આત્મા–સ્વરૂપ છે–એ સમાસના આવા વિગ્રહ-વાક્યમાં 'તે' શબ્દનું શું અભિપ્રેત છે? શબ્દ કે અર્થ? '–તે' શબ્દનો વાચ્યાર્થ શબ્દ છે એમ કહો તો– સમસ્ત ઘટપટાદિ પદાર્થો પોતપોતાના વાચક શબ્દરૂપ બની ગયા અર્થાત્ શબ્દ અને અર્થનો ભેદ ન રહ્યો, આથી સદૈવ તે બધા ગણગણાટ કરતા થઈ જશે અર્થાત્ સમસ્ત પદાર્થો શબ્દરૂપ હોવાથી તેમાં ગુંજાયમાનતાની આપત્તિ–દોષ આવશે અને તેથી તૈયાર કરીને મૂકેલા પણવ–મોટો ઢોલ વેણુ–વાંસળી, વીણા, મૃદંગ–તબલા વિગેરે વાજિંત્રોથી અનાયાસે ઉત્પન્ન થયેલ સંગીતથી ભરેલ હોય એવા ત્રણે ભુવન થઈ જશે પણ આવો અનુભવ થતો નથી, માટે તેમ માનવું ઉચિત નથી

'તે' શબ્દનો વાચ્યાર્થ અર્થ કહો તો– અર્થાત્ શબ્દને અર્થરૂપ માનવાથી તુરગ–ઘોડો, તરંગ, અંગાર, ભુજંગ વિગેરે શબ્દોનું ઉચ્ચારણ કરતાની સાથે જ અનુક્રમે કચડાઈ જવાનો, પલળી જવાનો (ડૂબી જવાનો, તરવાનો કે દાઝવાનો) સંયોગ થવાનો અને કરડાઈ જવાનો પ્રસંગ આવશે

વળી આ પક્ષમાં ભૂતકાળીન વર્દ્ધમાન–મહાવીર અને ભવિષ્યકાલીન પદ્મ-નાભાદિ વિષયક કથન–શબ્દોચ્ચારણ અસંગત થશે કારણ કે–'વર્દ્ધમાન,' એવો શબ્દોચ્ચાર વર્દ્ધમાનરૂપ અર્થ હોય તો જ ઘટી શકે પરંતુ વર્દ્ધમાન અર્થ તો અત્યારે નથી, તો તેમના અભાવમાં શબ્દસ્વરૂપની ઘટના કેવી રીતે થશે? અર્થાત્ શબ્દ સ્વરૂપ વિનાનો હોઈ તેનું ઉચ્ચારણ અશક્ય થશે જેમકે–સીસમ જો વૃક્ષ-સ્વરૂપ વિના પણ રહી શકતું હોય તો તે વૃક્ષ કહેવાશે જ નહિ, જેમ કુંભ, સ્તંભ, કમળ વિગેરે વૃક્ષો નથી તેમ, એટલે કે– તમે શબ્દને અર્થસ્વરૂપ માનો તો 'વર્દ્ધમાન' એવો શબ્દ વર્દ્ધમાન એવા અર્થ વિના ઘટી શકશે નહિ

વળી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની અપેક્ષાએ શબ્દ અને અર્થનું તાદાત્મ્ય સિદ્ધ થતું નથી કારણ કે શબ્દ તો શ્રોત્રેન્દ્રિયના છિદ્રમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે, જ્યારે કલશ, કુલિશ–વજ્ર પ્રમુખ પદાર્થસમૂહ તો પૃથ્વીતલના આલમ્બનવાળો છે, અર્થાત્ પૃથ્વીતલ ઉપર રહેલો જોવાય છે તો એ બન્નેનું ઐક્ય કઈ રીતે કહી શકાય? આ રીતે તાદાત્મ્ય પક્ષનો ઉપન્યાસ યુક્તિસંગત નથી

(पं०) तदर्थो वेति तदभिधेयो घटादि । रणकास्यादिति प्रतिभासेत । स्वस्ववाचकस्वभावा इति स्वं स्वं वाच्यं प्रति वाचकस्वरूपाः । बभूवांस इति भूताः । निभृतमिति निश्चलम् । तदर्थ इति शब्दोऽर्थात्मकः । चतुरस्रमिति शोभनम् । तमन्तरेणेति [1]वृक्षात्मानमन्तरेण । तथात्वे इत्यादि यदि वृक्षात्मानमन्तरेणापि शिंशपा भवेत् । अभिलाप इति शब्दः । प्रत्यक्षेणेति श्रोत्रेण । कथमनयोरैक्यमिति । एकः शब्द आगत्य कर्णयोर्लगति, अर्थस्तु क्षितितलावलम्बी तथैव तिष्ठति । अतः कथमनयोस्तादात्म्यमित्यर्थः ॥

(टि०) विग्रहे इति समासे तादात्म्यशब्दादिप्रयुक्ते तच्छब्दस्य शब्द एव वाच्यः, तदर्थो वेति शब्दार्थो वा । यदि शब्द इति तच्छब्दवाच्यश्चेच्छब्दः । स्वस्ववाचकेति आत्मानमात्मना ख्यापयेयुः, शब्दात्मकत्वात्पदार्थानाम् । अथ तदर्थ इति तच्छब्दवाच्यश्चेदर्थः । किञ्चेति अतीत-

1 वृक्षमन्त० ल

यथाऽनुत्पादमनुष्यं स्यात् । अहीति विकल्पस्य तत्रेति शब्दार्थसम्बन्धे । तथापि इति वाच्यत्वे स्वरूपमिति विभागे समानेति विषय । कुम्भादप्यमेरि यदा तस्य तस्य तस्य एव न स्यात् तदा तदर्थतादिरेव मात्, असम्भवात् बहुत्वात् ।

तदुत्पत्तिपक्षेऽपि किं शब्दादर्थ उत्पद्यते अर्थाद् वा शब्दः ? प्राथमिक विकल्पे घटशब्दादिशब्दादेव तदर्थोत्पत्तेर्न कोऽपि मृत्पिण्डदण्डचक्रचीवरादिसामग्र्यामपि कीटक्लेशमाश्रयेत । प्रयोजनवाक्यमात्रादेव च तत्सिद्धेः प्रकृतशास्त्रारम्भाभिधानमपि निष्फलं स्यात् । द्वितीये पुनरनुभवबाधनम् अपरम्परागमनादिष्वपि शब्दोत्पत्तिसंवेदनात् ।

બીજા પક્ષે તદુત્પત્તિ એટલે શબ્દથી અર્થ ઉત્પન્ન થાય છે એમ સ્વીકારો છો ? કે અર્થથી શબ્દની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ સ્વીકારો છો ?

પહેલો વિકલ્પ– શબ્દથી અર્થ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહો તો ઘટપટાદિ– વસ્ત્રાદિ શબ્દથી (તે શબ્દ બોલવાની સાથે જ) તે ઘટપટાદિ પદાર્થની ઉત્પત્તિ થઈ જતી હોવાથી, દંડ–ચક્ર ચીવરું વિગેરે નિમિત્ત કારણોને એકઠા કરવાનો પરિશ્રમ કોણ કરે ? અર્થાત્ કોઈ પણ એવો પરિશ્રમ કરે નહિ. તે જ રીતે પ્રસ્તુતમાં પણ પ્રયોજનપ્રતિપાદક વાક્યમાત્રથી જ પ્રયોજનની સિદ્ધિ થઈ જશે તો પ્રકૃતશાસ્ત્રના આરંભનો આગ્રહ– શાસ્ત્રરચનાની પ્રતિજ્ઞા પણ નિષ્ફળ થઈ જશે અર્થાત્ શાસ્ત્ર રચવાની આવશ્યકતા જ નહિ રહે

બીજો વિકલ્પ–અર્થથી શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહો તો અનુભવનો બાધ– વિરોધ છે કારણ કે શબ્દની ઉત્પત્તિ તેના ઉચ્ચારણ વિગેરેથી થાય છે એ યથાનુભવ સિદ્ધ વાત છે અર્થાત્ શબ્દની ઉત્પત્તિ પોતાના વાચ્ય અર્થથી થતી નથી માટે તદુત્પત્તિ પક્ષ પણ સંભવતો નથી

(टि०) तदुत्पत्तौ चापि प्रयोजनेऽपि चाभिधानादेव वाक्यार्थप्रयोजनसिद्धेः । तस्य सिद्धेरिति प्रयोजनसिद्धेः ।

वाच्य वाचकभावसम्बन्धोऽपि न क्षेमकारः । यतोऽसौ वाच्य-वाचकयोः स्वभावभूत तदभिन्नो वा भवेत् ... आद्यपक्षे वाच्य-वाचकाभ्याम् न कश्चिद् वाच्य-वाचकभावो नाम सम्बन्धः । द्वितीयविकल्पे तु वाच्य-वाचकाभ्यामेकान्तेन भिन्नोऽसौ स्यात् कथ ञ्चिद् वा आद्यपक्षे सम्बन्धः नैयायिक-मिमांसक-नित्य अनित्य नित्यानित्यो वा इति विकल्पेन सम्बन्धिनोरपि नित्यताऽऽपत्तिः अन्यथा सम्बन्धस्याप्यनित्यत्वानु- षङ्गात् तत्सम्बन्धिसम्बन्धस्यासम्बन्धाभावप्रसङ्गे । अथानित्यः तदा सर्ववाच्यवाचकैकैक प्रतिवाच्यवाचक भिन्नो वा भवेत् सर्वेषामपि शब्दार्थसम्बन्धार्थप्रतिपत्तिप्रसङ्गः । द्वितीयपक्षे तु भिन्नोऽसौ तत्र सम्बन्धोऽसम्बन्धो वा भवेत् असम्बन्धश्चेत् तर्हि घटशब्दा दपि पटप्रतीतिः स्यात् पटशब्दाच्च घटप्रतीतिः द्वयोरपि वाच्य-वाचकभावयोरभ्य विशेषात् । अथ सम्बद्धः तादात्म्येन तदुत्पत्त्या वा न तावत् तादात्म्येन,

भेदपक्षकक्षीकारात् । नापि तदुत्पत्त्या । यतः किमयं वाच्योत्पत्तिकाले जायेत, वाचकोत्पत्तिकाले, युगपदुभयोरुत्पत्तिकाले, एकस्य प्रथममुत्पादेऽपि यदैव न द्वितीय उत्पद्यते तदैव वा ? नाद्यौ पक्षावक्षुण्णौ, द्वयाधारत्वेनास्या यतरस्याप्यसत्तायामुत्पत्तिविरोधात् । तार्तीयीकविकल्पे तु क्रमेणोत्पत्स्यमानाः पदार्थाः शब्दाश्च अवाच्या अवाचकाश्च भवेयुः । तुरीयपक्षे तु किमसौ वाच्य-वाचकाभ्यामेव सम्बन्धादुत्पद्यते एव, अन्यतोऽपि वा ? आद्यकल्पनायाम्, अनाकलितसङ्केतस्यापि नालिकेरद्वीपवासिनः शब्दोच्चारणानन्तरमेव पदार्थप्रतीतिः स्यात्, तदानीमेव तस्योत्पादात् । अथोत्पन्नोऽप्यसौ सङ्केताभिव्यक्त एव वाच्यप्रतिपत्तिनिमित्तम् । ननु कार्य-कारणभावविशेष एवाभिव्यङ्ग्याभिव्यञ्जकभावः । तत्र चान्यतोऽपीति विकल्पप्रतिविधानमेव समाधानम् । अथान्यतः सङ्केतादेवायमुत्पद्यते, तदप्ययुक्तम्, तदाधारभूतस्यान्यत एवोत्पत्तिविरोधात् । न चैवं वाच्य-वाचकयोस्तदुत्पत्तिसम्बन्धोऽस्य कथितः स्यात् ।

વાચ્યવાચકભાવ પક્ષ પણ કલ્યાણકારક નથી, કારણ કે આ વાચ્યવાચકભાવ નામનો સંબંધ વાચ્યવાચકના સ્વભાવરૂપ છે ? કે વાચ્યવાચકથી ભિન્ન ? પહેલો વિકલ્પ એટલે કે—સ્વભાવરૂપ કહો તો વાચ્ય અને વાચકથી ભિન્ન—એવો કોઈ સંબંધ થશે નહિ, પરંતુ વાચ્યવાચક જ રહેશે બીજો વિકલ્પ સ્વીકારો તો અમે પૂછીએ છીએ કે આ વાચ્યવાચકભાવ—સંબંધ વાચ્યવાચકથી એકાંત ભિન્ન છે ? કે કથંચિત્ ભિન્ન છે ? પહેલો વિકલ્પ એટલે એકાંત ભિન્ન છે, એમ કહો તો તે સંબંધ નિત્ય છે ? અનિત્ય છે ? કે નિત્યાનિત્ય ? એમ ત્રણ ભેદ—વિકલ્પ થાય છે તેમાં નિત્ય કહો તો સંબંધીઓને પણ નિત્ય માનવા પડશે, અને એમ નહિ માનો તો સંબંધને પણ અનિત્ય માનવો પડશે, અન્યથા બે સંબંધીઓમાં સંબદ્ધ થઈને રહેવાનો એ સંબંધનો જે સ્વભાવ છે, તેની હાનિ થશે માટે વાચ્યવાચકથી એકાન્ત ભિન્ન તેના સંબંધને નિત્ય કહી શકશો નહી અનિત્ય કહો તો સમસ્ત વાચ્યવાચકમાં તે અનિત્ય સંબંધ એક જ છે કે દરેક વાચ્યવાચકમાં ભિન્ન ભિન્ન છે ? એક કહો તો એક જ શબ્દથી સમસ્ત પદાર્થમાં બોધનો પ્રસંગ આવશે અર્થાત્ વાચ્યવાચકભાવ સંબંધ એક હોઈ કોઈ એક ઘટ શબ્દનો સંબંધ સઘળા પદાર્થ સાથે માનવો પડશે ઘટ શબ્દથી માત્ર ઘટ પદાર્થનો જ બોધ નહિ થાય પરંતુ જગતના સમસ્ત પદાર્થોનો બોધ થશે પણ એ તો અનુભવથી બાધિત હોવાથી સઘળા વાચ્યવાચકમાં એક સંબંધ છે, એમ કહી શકાય નહીં દરેક વાચ્યવાચકમાં તે સંબંધ ભિન્ન ભિન્ન છે, એમ કહો તો તે સંબંધ દરેક વાચ્યવાચક સાથે સમ્બદ્ધ છે ? કે અસમ્બદ્ધ ? અસમ્બદ્ધ હોય તો ઘટ શબ્દથી પટની અને પટશબ્દથી ઘટની પ્રતીતિ થવી જોઈએ, કારણ કે ઘટ અને પટ એ બન્ને અર્થમાં વાચ્યવાચકભાવરૂપ સંબંધની અસમ્બદ્ધતા સમાન જ છે સમ્બદ્ધ કહો તો તાદાત્મ્યરૂપે સમ્બદ્ધ છે ? કે તદુત્પત્તિરૂપે ? અહી

१ धारस्य ध° मु अयं पाठः टिप्पणसमतः

વાચ્યવાચકથી વાચ્યવાચકભાવ રૂપ સંબંધ એકાન્ત ભિન્ન છે એ પક્ષ સ્વીકારેલ હોવાથી તાદાત્મ્ય પક્ષ સ્વીકારી શકાય નહિ. અને તદુત્પત્તિ પક્ષ પણ સંભવતો નથી, કારણ કે આ સંબંધની ઉત્પત્તિ વાચ્યના ઉત્પત્તિકાલે થાય છે કે વાચકના ઉત્પત્તિકાલે થાય છે ? કે એકી સાથે બન્નેના ઉત્પત્તિ કાલે થાય છે ? કે એકની ઉત્પત્તિ થયા પછી બીજાની ઉત્પત્તિ થાય ત્યારે ? આમાં પહેલા બે પક્ષો યુક્ત જ છે કારણ કે સંબંધ વાચ્ય અને વાચક એ બન્નેને આધારે ટકેલો હોવાથી કોઈ એક ન હોય ત્યારે એની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી. ત્રીજો પક્ષ પણ ઉચિત નથી કારણ કે અનુક્રમે ઉત્પન્ન થનારા પદાર્થ અને શબ્દ અવાચ્ય અને અવાચક થઈ જશે અર્થાત્ અર્થની ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારે શબ્દ સાથેના સંબંધના અભાવે તે અવાચ્ય અને શબ્દની ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારે અર્થ સાથેના સંબંધના અભાવે તે અવાચક બની જશે. ચોથા પક્ષમાં એ સંબંધ વાચ્ય અને વાચકથી જ ઉત્પન્ન થાય છે ? અથવા તે બન્નેથી ભિન્ન એવા અન્ય કારણે જ ઉત્પન્ન થાય ? કે વાચ્ય, વાચક અને અન્યથી પણ ? પહેલો વિકલ્પ માનો તો સંકેતને નહિ જાણનાર નાળિયેરના દ્વીપમાં રહેનાર પુરુષને શબ્દ સાંભળવાની સાથે જ પદાર્થજ્ઞાન થવું જ જોઈએ. કારણ કે આ પક્ષમાં વાચ્ય અને વાચક એ બન્નેય વાચ્યવાચકભાવરૂપ સંબંધની ઉત્પત્તિમાં કારણ કોઈ બીજુ છે એટલે શબ્દ સંભળાય ત્યારે સંકેત વિના પણ શબ્દાર્થનું જ્ઞાન થઈ જવું જોઈએ.

શંકા—વાચ્ય અને વાચકથી ઉત્પન્ન થાય કે તરત એ સંબંધ અર્થપ્રતિપાદક બનતો નથી પણ જ્યારે સંકેતથી એ સંબંધ અભિવ્યક્ત થાય છે ત્યારે જ અર્થનો પ્રતિપાદક બને છે

સમાધાન—પણ કાર્યકારણ ભાવથી જુદો કોઈ અભિવ્યંગ્ય—અભિવ્યંજકભાવ તો નથી. એટલે સંકેતથી અભિવ્યક્તિ માનવામાં પણ સંકેતથી ઉત્પત્તિ માનવી જ પડે, અને એમ માનવાથી વાચ્યવાચક અને તેથી અન્ય એટલે સંકેતથી પણ તે સંબંધની ઉત્પત્તિ થઈ એમ માનવું પડે અને એ માન્યતામાં તો ત્રીજા વિકલ્પનો જે ઉત્તર તે આ પક્ષનો પણ થઈ જશે.

માત્ર સંકેતથી જ એ વાચ્યવાચકભાવ રૂપ સંબંધ ઉત્પન્ન થાય છે—એમ કહેવું તે પણ યોગ્ય નથી કારણ કે વાચ્ય અને વાચક એ સંબંધરૂપ ધર્મના આધાર છે એટલે તે આધારથી ભિન્ન એવા સંકેતમાત્રથી વાચ્યવાચકભાવરૂપ સંબંધની ઉત્પત્તિ ઘટે નહિ. કારણ કે એમ થાય તો એ સંબંધ તદુત્પત્ત—વાચ્યવાચકો પણ છે એમ કહેવાય નહીં.

(१) अन्यथा वाच्यवाचकस्याप्यभिन्नत्वप्रसङ्गादिति नैव तदभिन्नो भिन्नो च सम्बन्धः । तत्सम्बन्धिप्रत्यक्षसंवेदनान्तरमापद्यतेति ती च ती सम्बन्धिनौ शब्द अथवा तत्समु इत्यादेव सम्बन्धस्य तदुत्पत्तिः प्रयुक्ति तयोर्हि वाच्य वाचकयोः । वाच्य वाचकभाव इतरेति तत्र तत्सम्बन्धस्य उभयथापि विरोधापत्तिरिति तस्मात् भो ते वाच्यवाचकभावे- नार् अभ्यन्तरस्य समवायाभिधि भिन्नमभिन्नं वैविधिसम्बन्धीयाम्' । अन्यतोऽपि

चेति वाच्य-वाचकाभ्यामप्यन्यतोऽपि । **पदार्थप्रतीति स्यादि**ति वाच्यवाचकसम्बन्धस्य प्रतीतिर्भवेत् । **तदाधारधर्मस्ये**ति तौ वाच्य-वाचकावाधारौ यस्येति विग्रह ॥

(टी०) **यतोऽसावि**ति सम्बन्ध शब्दार्थयो । **स्वभाव** इति अभिन्न । **तद्व्यतिरिक्तो वे**ति भिन्नो वा । **असावि**ति सम्बन्ध । **अन्यथे**ति सम्बन्धिनोर्नित्यतायाम् । **तत्सम्बधी**ति तौ च सम्बन्धिनौ च तत्सम्बन्धिनौ, तत्सम्बन्धिभ्या यं सम्बद्ध [सबन्ध]स्वभाव तत्प्रन्यवनात्तस्य प्रशात् । अथ च तै सम्बन्धिभि सह य सम्बद्धसम्बन्धस्वभाव तस्य पतनात् । **असावि**ति सम्बन्ध । **तत्रे**ति पदार्थे । **भेदपक्षे**ति तावत्तादात्म्यमभिन्नभिदङ्गीकारे आघटीति, न भिन्नपक्षे, सर्वथाभिन्नत्वात्, नालिकेरकपित्थवत् । अत्रापि प्राक्तेन भिन्नप्रकारस्वीकारपरेण वरीवर्त्यते । **तार्त्तीयीके**ति युगपदुभयोरुत्पत्तिकालस्वीकारात् क्रमोत्पत्तिविरोध । **असावि**ति सम्बन्ध । **अन्यत** इति सङ्केतात् । **अन्यतोऽपी**ति सङ्केतात् । **अपि**शब्दाद्वाच्यवाचकाभ्यामपि सकाशात् । **अनाकलिते**ति नालिकेरद्वीपवासी नालिकेरमन्तरेण घटादिपदार्थसार्थं न मनुते, व्यवहाराभावात्तस्य । **तदानीमि**ति तस्य वाच्यस्य दर्शन एव **तस्ये**ति सम्बन्धस्य ।

(टि०) **तदाधारस्ये**ति वाच्यवाचकाधारस्य **धर्मस्ये**ति सम्बन्धस्य । **अन्यत** इति सङ्केतात् ।

अथ सङ्केतसहकृताभ्यां वाच्यवाचकाभ्यामेष जायते इत्यर्थवानन्यतोऽपीति तृतीय पक्ष कक्षीक्रियते । नन्वसौ सङ्केत प्रतीते वस्तुनि विधीयेत, अप्रतीते वा ? न तावदप्रतीते, अतिप्रसङ्गसङ्गते । नापि प्रतीते, यतस्तत्क्षणिकत्वेन तदानीमेव खरसमीरसमीरिताम्भोधरध्वसमध्वसिष्ट इति कुत्र सङ्केत क्रियेत ? अथ तत्समानजातीयक्षणपरम्पराया विद्यमानत्वात् कथ न सङ्केतगोचरता तस्य ? तदसत् । न खल्वप्रतीत विद्यमानमपि शब्दगोचरीभूयमुपनेतु शक्यम्, अतिप्रसक्ते । यच्च प्रथम प्रतीतम्, तत् तदानीमेव व्यतीतम् । एव शब्दोऽपि गवादि प्रतीतोऽप्रतीतो वा तत्र सङ्केत्येत इति प्राग्वद्दोषा । सङ्केताभावे च कथ वाच्यवाचकभावोत्पाद ? स्ता वा ते शब्दार्थव्यक्ती क्षणिकत्वपराङ्मुखे, उत्पादयता च सङ्केतसहकृते वाच्यवाचकभावम्, किन्तु न ते एव व्यवहारकालमनुगच्छत – इत्यर्थान्तरे शब्दान्तरे च वाच्यवाचकभावोत्पत्तये सङ्केतान्तर कर्तव्यम् । तथा च व्यवहाराभाव एव भवेत्, प्रतिवाच्यवाचकविशेष सङ्केतकर्तुरवश्यभावाभावात् ।

સ કેતના સહકારથી વાચ્ય અને વાચક વાચ્યવાચકભાવ સ બ ધને ઉત્પન્ન કરે છે એવા અર્થવાળા ત્રીજો પક્ષ સ્વીકારો તો–તમને પૂછીએ છીએ કે–આ સ કેત પ્રસિદ્ધ વસ્તુમા કરાય છે ? કે અપ્રસિદ્ધ વસ્તુમા ? અપ્રસિદ્ધમા તો અતિપ્રસ ગ હોઈ સ કેત થશે નહીં અર્થાત્ દેશ અને કાલથી વ્યવહિત એવા અપ્રસિદ્ધ પદાર્થમા પણ સ કેતનો પ્રસ ગ આવતો હોઈ તેમ માનવું ઉચિત નથી

---

१ °धारस्य धर्मस्य इति टिप्पणसम्मत मूलपाठ ।

પ્રસિદ્ધમાં પણ સંકેત થઈ શકશે નહીં કારણ કે—સર્વ પદાર્થો ક્ષણિક હોવાથી ઉત્પત્તિ ક્ષણમાં જ પ્રમાદ વાયુથી ઉડાડી મૂકેલ મેઘની જેમ નાશ પામી જશે, ત્યારે સંકેત શેમાં કરશો ?

શંકા— ભલે પ્રતીત ક્ષણ નષ્ટ થયો પણ તેના સમાન સજાતીય ક્ષણોની સંતતિ તો વિદ્યમાન છે આ કારણે વસ્તુ સંકેતનો વિષય કેમ નહીં બને ?

સમાધાન— એ કથન બરાબર નથી કારણ કે જે વિદ્યમાન હોય છતાં પ્રતીત ન હોય તેને શબ્દનો વિષય બનાવી શકાય નહીં તેમ કરવામાં અતિપ્રસંગ થશે એટલે કે દેશ અને કાલથી દૂર એવી અજ્ઞાત વસ્તુમાં પણ સંકેતની શક્યતા સ્વીકારવી પડશે

વળી પ્રથમ જેની પ્રતીતિ થઈ તે વસ્તુ તો તત્ક્ષણમાં જ નષ્ટ થઈ ગઈ તો પછી તેમાં સંકેત થાય કેમ ?

આ જ પ્રકારે ગાય આદિ વાચક શબ્દો વિષે પણ સમજવું તે પણ પ્રતીત હોય કે અપ્રતીત, પણ તેમનો સંકેત [illegible] માનવા જતાં પૂર્વોક્ત દોષોની આપત્તિ છે જ કારણ કે તેઓ પણ વાચ્યની જેમ ક્ષણિક છે અને આ પ્રકારે સંકેતનો જ અભાવ છે તો આ વાચ્યવાચકભાવની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થશે ?

અથવા શબ્દ અને અર્થ એ બન્ને વ્યક્તિઓ સંકેત ન થાય ત્યાં સુધી ટકી શકે છે અને પછી સંકેતના સહકારથી તેઓ વાચ્યવાચકભાવને ઉત્પન્ન પણ કરે છે—એમ માની લઈએ તો પણ તેમના નષ્ટ થવા સાથે વાચ્યવાચકભાવ પણ નષ્ટ થશે. આથી વ્યવહારકાળમાં તેમનું આગમન ન હોઈ ફરી પાછું અન્ય અર્થમાં સંકેત કરવાનું કર્તવ્ય ભળાવવું પડશે આમ કરવા જતાં સમગ્ર વ્યવહારનો જ લોપ થઈ જશે, કારણ કે જે જે શબ્દ અને જે જે અર્થ છે તે સૌ માટે સંકેતો કરી શકે એવો સંભવ જ નથી, કારણ કે તે અનંત છે

(૫) [illegible] सङ्केतक्रिये । अतिप्रसङ्गादिति [illegible] सङ्केतक्रिये किन्तु न ते पद व्यवहारकालमिन्वति । ते इति ते शब्दार्थव्यक्ती [illegible] ।

(मि) [illegible] सङ्केतक्रिये । [illegible] । तस्येति वाच्यस्य [illegible] [illegible] विद्यमान च [illegible] अतिप्रसङ्गादिति [illegible] सङ्केतक्रिये । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] सङ्केतकरणम् [illegible] इति वाच्य

अथ सामान्यगोचर एव सङ्केत क्रियते । तदेव च वाच्यवाचकभावाधिकरणं [illegible] नित्यत्वात्, व्यक्तिवित् वाच्य— इति चेत् । तन्न मनीषिमान्यम् सामान्यस्याभावात् । [illegible] तथास्ति [1]—इति चेत् । न, तत्प्रतिभासासिद्धेः । तथाहि—[illegible] [illegible] प्रभवते न

१ °[illegible]° मु । २ [illegible]° मु । ३ [illegible] मुपा ।

साधारणम् । अथ साधारणमपि रूपमनुभूयते गौर्गौरिति। तदसाधीय, शाबलेय-बाहुलेयादितीव्रतीव्रतरगोशब्दादिरूपविवेकेन तस्याप्रतिभासनात। न च शाबलेयादि-रूपमेव साधारणम्, प्रतिव्यक्तिभिन्नरूपोपलम्भात। यदि च सामान्याधार एव वाच्य-वाचकभाव,, तदा न शब्दात् प्रवृत्ति स्यात्, ज्ञानमात्रलक्षणत्वात सामान्यार्थक्रियाया, तस्याश्च तदैव निष्पन्नत्वात।

शका— વ્યક્તિમા નહી પણ સામાન્યમા જ સ કેત થાય છે અને સામાન્ય જ વાચ્યવાચકભાવનુ અધિકરણ છે અર્થાત સામાન્યમા વાચ્યવાચકભાવ છે વિશેષમા નહી નિત્ય હોવાથી સામાન્ય કાલાન્તરમા ટકી રહેવા સમર્થ છે અને તે વ્યક્તિનિષ્ઠ હોવાથી બધી વ્યક્તિઓમા અનુગત થવા પણ સમર્થ છે

समाधान— તમારુ આ કથન મનીષીને માન્ય થાય તેમ નથી કારણ કે જગતમા કોઈ સામાન્ય નામનો પદાર્થ જ નથી

शका— પ્રતિભાસ–પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિનો વિષય હોવા છતા 'સામાન્ય નથી' એવુ કેમ કહી શકાય ?

समाधान–સામાન્યનો પ્રતિભાસ જ અસિદ્ધ હોઈ પ્રતિભાસના બળે તેનુ અસ્તિત્વ સિદ્ધ નથી કારણ કે દર્શન–નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ પ્રતિભાસમા તો સ્પષ્ટ-પણે અસાધારણ–વિશેષરૂપ જ જણાય છે, પરતુ સાધારણ–સામાન્ય જણાતુ નથી

शका–આ ગાય છે, આ ગાય છે, એ પ્રમાણે સામાન્યરૂપનો પણ પ્રતિભાસ છે તો તેનો પ્રતિભાસ નથી એમ કેમ કહેવાય ?

समाधान–આ કથન બરાબર નથી કારણ કે શાબલેય, બાહુલેય આદિ ભિન્ન ભિન્ન ગોવ્યક્તિઓ અને તીવ્ર, તીવ્રતર આદિ શબ્દ–વ્યક્તિઓથી ભિન્ન એવા સામાન્યનો તો પ્રતિભાસ નથી અર્થાત્ અર્થ કે શબ્દ વ્યક્તિઓનો જ પ્રતિ-ભાસ છે, તેમના સાધારણ રૂપનો તો પ્રતિભાસ નથી

शका-શાબલેયાદ જે રૂપ દેખાય છે તે જ તો સામાન્ય છે

समाधान–ના એમ ન કહી શકાય, કારણ કે પ્રતિવ્યક્તિમા ભિન્ન ભિન્ન રૂપે શાબ-લેયાદિ દેખાય છે અને સામાન્ય તો બધી વ્યક્તિમા એક જ હોવુ જોઈએ વળી, જો વાચ્યવાચકભાવનો આધાર સામાન્યને માનવામા આવે તો શબ્દ સાભ-ળીને પ્રવૃત્તિ થશે નહી કારણ કે સામાન્યની અર્થક્રિયા માત્ર પોતાનુ જ્ઞાન કરાવવુ તે જ છે અને તે જ્ઞાન તો શબ્દ સાભળતા થઈ જ ગયુ છે તો પછી પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે થશે ?

(प०) **तदैव निष्पन्नत्वादिति** तदैव ज्ञानमात्रे ।

(टि०) **तद्देवेति** सामान्यम्। **कालान्तरेति** विशेषमाबाधिगामुत्रम्। सामान्य हि नित्य कालान्तर व्यक्तिगामुक च। **सामान्यस्येति** सामान्य न मन्यन्ते बौद्धा, केवलविशेषाङ्गीकारात्। **तथाहीत्यादि**। **दर्शन** इति निर्विकल्पकप्रत्यक्षे, प्रत्यक्षविषयस्य विविक्तपरस्परनिरपेक्षस्वलक्षणस्य तथागते प्रतिपन्नत्वात्। **अथ साधारणमिति**। प्रथमसामान्यदर्शन लोकव्यवहारोक्तौ वा।

પ્રસિદ્ધમાં પણ સંકેત થઈ શકશે નહીં કારણ કે—એવ વ્યક્તિ ક્ષણિક હોવાથી ઉત્પત્તિ ક્ષણમાં જ પ્રચંડ વાયુથી ઉડાડી મૂકેલ મેઘની જેમ નાશ પામી જશે, ત્યારે સંકેત શેમાં કરશો?

પ્રશ્ન— ભલે પ્રતીત ક્ષણ નષ્ટ થયો પણ તેના સમાન અતીત ક્ષણોની પરંપરા તો વિદ્યમાન છે આ પ્રકારે વસ્તુ સંકેતનો વિષય કેમ નહીં બને?

સમાધાન— એ કથન બરાબર નથી કારણ કે જે વિદ્યમાન હોય છતાં પ્રતીત ન હોય તેને શબ્દનો વિષય બનાવી શકાય નહીં. તેમ કરવામાં અતિપ્રસંગ થશે. એ શું કે દેશ અને કાળથી દૂર એવી અજ્ઞાત વસ્તુમાં પણ સંકેતની કલ્પના સ્વીકારવી પડશે.

વળી પ્રથમ જેની પ્રતીતિ થઈ તે વસ્તુ તો તત્ક્ષણમાં જ નષ્ટ થઈ ગઈ તો પછી તેમાં સંકેત થાય કેમ?

આ પ્રકારે ગાય આદિ વાચક શબ્દો વિષે પણ સમજવું તે પણ પ્રતીત હોય કે અપ્રતીત, પણ તેમનો સંકેત જ થયો માનવા જતાં પૂર્વોક્ત દોષોની આપત્તિ છે જ કારણ કે તેઓ પણ વાચ્યની જેમ ક્ષણિક છે અને આ પ્રકારે સંકેતનો જ અભાવ છે તો વાચ્યવાચકભાવની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થશે?

અથવા શબ્દ અને અર્થ એ બન્ને વ્યક્તિઓ સંકેત ન થાય ત્યાં સુધી ટકી રહે છે અને પછી સંકેતના ગ્રહણથી તેઓ વાચ્યવાચકભાવને ઉત્પન્ન પણ કરે છે—એમ માની લઈએ તો પણ તેમના નષ્ટ થવા બાદ વાચ્યવાચકભાવ પણ નષ્ટ થશે. આથી વ્યવહારકાળમાં તેમનું આગમન ન હોઈ વળી પાછું અન્ય અર્થમાં સંકેત કરવાનું કર્તવ્ય બનવું પડશે. આમ કરવા જતાં સમગ્ર વ્યવહારનો જ લોપ થઈ જશે, કારણ કે જે જે શબ્દ અને જે જે અર્થ છે તે સૌ માટે સંકેત કરી શકે એવો સંભવ જ નથી, કારણ કે તે અનંત છે.

(प) अतिप्रसङ्गस्तस्मादेरिति देशकालविप्रकृष्टेऽपि संकेतापत्तेः । अतिप्रसङ्गादेरिति देश[illegible]विप्रकृष्टेऽपि संकेतापत्ते । किन्तु न ते पश्च व्यवहारकालसमि[illegible]कारि । ते इति वे शब्दार्थव्यक्ती । तत्र च समय व्यवस्था ।

(वि) अतिप्रसङ्गेऽपि देशकालविप्रकृष्टेऽपि संकेतापत्ते । तत्क्षणविनष्टेऽपि च वाच्यम् । तस्येति वाच्यस्य । न चाप्रतीतमिति [illegible] विद्यमाना अपि प्रतीतेव । [illegible] अतिप्रसङ्गादेरिति देशविप्रकृष्टे नि संकेतापत्ते । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । ते [illegible] शब्दार्थव्यक्ती । संकेतकरणात् [illegible] इति [illegible] ।

अथ सामान्यगोचर एव संकेतः क्रियते । तदेव च वाच्यवाचकभावाधिकरणं कालान्तरदेशान्तरानुसरणनैपुण्यवत् च नियतत्वात्, व्यक्तिनियमेऽवाच्य— इति चेत् । तत्र [illegible] सामान्यस्याभावात् । कथं प्रतिभासमानमपि तन्नास्ति —इति चेत् । न तत्प्रतिभासासिद्धेः । तथाहि—पश्यति वैरिकुल्यस्मेऽप्यसाधारणमेव रूपं प्रत्यक्षे न

१ °व्यपि न मु । २ [illegible] मु । ३ वैरिकुल्यस्मसाधारणमेवेति मुपा ।

साधारणम् । अथ साधारणमपि रूपमनुभूयते गौर्गौरिति। तदसाधीय, शाबलेय-बाहुलेयादितीव्रतीव्रतरगोशब्दादिरूपविवेकेन तस्याप्रतिभासनात। न च शाबलेयादिरूपमेव साधारणम्, प्रतिव्यक्तिभिन्नरूपोपलम्भात। यदि च सामान्याधार एव वाच्यवाचकभाव,, तदा न शब्दात् प्रवृत्ति स्यात, ज्ञानमात्रलक्षणत्वात् सामान्यार्थक्रियाया, तस्याश्च तदैव निष्पन्नत्वात।

शंका— વ્યક્તિમા નહી પણ સામાન્યમા જ સંકેત થાય છે અને સામાન્ય જ વાચ્યવાચકભાવનુ અધિકરણ છે અર્થાત સામાન્યમા વાચ્યવાચકભાવ છે વિશેષમા નહી નિત્ય હોવાથી સામાન્ય કાલાન્તરમા ટકી રહેવા સમર્થ છે અને તે વ્યક્તિનિષ્ઠ હોવાથી બધી વ્યક્તિઓમા અનુગત થવા પણ સમર્થ છે

समाधान— તમારુ આ કથન મનીષીને માન્ય થાય તેમ નથી કારણ કે જગતમા કોઇ સામાન્ય નામનો પદાર્થ જ નથી

शंका— પ્રતિભાસ-પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિનો વિષય હોવા છતા 'સામાન્ય નથી' એવુ કેમ કહી શકાય ?

समाधान—સામાન્યનો પ્રતિભાસ જ અસિદ્ધ હોઈ પ્રતિભાસના બળે તેનુ અસ્તિત્વ સિદ્ધ નથી કારણ કે દર્શન-નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ પ્રતિભાસમા તો સ્પષ્ટપણે અસાધારણ-વિશેષરૂપ જ જણાય છે, પરંતુ સાધારણ-સામાન્ય જણાતુ નથી

शंका—આ ગાય છે, આ ગાય છે, એ પ્રમાણે સામાન્યરૂપનો પણ પ્રતિભાસ છે તો તેનો પ્રતિભાસ નથી એમ કેમ કહેવાય ?

समाधान—આ કથન બરાબર નથી કારણ કે શાબલેય, બાહુલેય આદિ ભિન્ન ભિન્ન ગોવ્યક્તિઓ અને તીવ્ર, તીવ્રતર આદિ શબ્દ-વ્યક્તિઓથી ભિન્ન એવા સામાન્યનો તો પ્રતિભાસ નથી અર્થાત્ અર્થ કે શબ્દ વ્યક્તિઓનો જ પ્રતિભાસ છે, તેમના સાધારણ રૂપનો તો પ્રતિભાસ નથી

शंका-શાબલેયાદિ જે રૂપ દેખાય છે તે જ તો સામાન્ય છે

समाधान—ના એમ ન કહી શકાય, કારણ કે પ્રતિવ્યક્તિમા ભિન્ન ભિન્ન રૂપે શાબલેયાદિ દેખાય છે અને સામાન્ય તો બધી વ્યક્તિમા એક જ હોવુ જોઈએ વળી, જો વાચ્યવાચકભાવનો આધાર સામાન્યને માનવામા આવે તો શબ્દ સાભળીને પ્રવૃત્તિ થશે નહી કારણ કે સામાન્યની અર્થક્રિયા માત્ર પોતાનુ જ્ઞાન કરાવવુ તે જ છે અને તે જ્ઞાન તો શબ્દ સાભળતા થઈ જ ગયુ છે તો પછી પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે થશે ?

(प०) **तदैव निष्पन्नत्वादिति** तदैव ज्ञानमात्रे ।

(टि०) **तदेवेति** सामान्यम्। **कालान्तरेति** विशेषमावाधिगामुकम। सामान्य हि नित्य कालान्तर व्यक्तिगामुक च। **सामान्यस्येति** सामान्य न मन्यन्ते बौद्धा, केवलविशेषाङ्गीकारात्। **तथाहीत्यादि**। **दर्शन** इति निर्विकल्पकप्रत्यक्षे, प्रत्यक्षविषयस्य विविक्तपरस्परनिरपेक्षस्वलक्षणस्य तथागतै प्रतिपन्नत्वात्। **अथ साधारणमिति**। प्रथमसामान्यदर्शने लोकव्यवहारोक्तौ वा।

विशेषेणेति विशेषणत्वेनेत्यर्थः । तस्येति वाच्यस्य । प्रतिव्यक्तीति व्यक्तौ व्यक्तौ यत्स्व-रूपवर्तित्वम् प्रवृत्तिरिति वाच्यवाचकयोः क्रिया । सामान्यभावेऽपि वाच्यस्य सामान्यत्व न सर्व विशेषणवद् विशेष क्रियानुभवेऽप्यनुगम । तस्या इति सामान्यार्थक्रियायाः । तदेवेति सामान्यादिरूपत्वमेव वाच्यनिष्ठम् ।

अथापि सामान्यविशेषोभयमाधारोऽस्य स्यात्, तत्राऽपि तदेव दूषणम्— "प्रत्येकं यो भवेद् दोषो द्वयोर्भावे कथं न सः" इति वचनात् । अथ उभयमिति भवेत् ? न हि स्वतन्त्रौ सामान्यविशेषौ तदधिकरणमभिमन्यामहे किन्तु तदुभयात्मकं सामान्यविशेषात्मकं अनुवृत्तिव्यावृत्तिरूपद्वयात्मकं वस्तु— इति चेत् । तदिदमपूर्व किमपि कपटनाटकपाटवप्रकटनम्, सामान्यविशेषात्मकस्य वस्तुनः विरोधदुर्गन्धस्य दुरपह्नवत्वात् ।

एतेन च कथञ्चिद्भेदनित्यानित्यपक्षावपि प्रतिक्षिप्तौ वेदितव्यौ ।

तद् नाऽभिधेयस्य साक्षात्प्रयोजनं वक्तुमलम् । न हि शब्दा वराका इव वराकाः स्वरूपमात्रेण बहिरपि स्पृशन्ति विकल्पविषयमात्रार्थप्रत्यायकत्वात् तेषाम् । विकल्पानां योनित्वेन शब्दानां विकल्पयोनित्वात् । तदुक्तम्—

"विकल्पयोनयः शब्दा विकल्पाः शब्दयोनयः ।
कार्यकारणता तेषां नार्थं शब्दाः स्पृशन्त्यपि ॥"

શંકા—તો પછી વાચ્યવાચકભાવ સંબંધ સામાન્ય અને વિશેષ ઉભયમાં રહે છે—એમ માનીએ તો ?

સમાધાન—એમ માનો તો—"પ્રત્યેકમાં જે દોષ તે બન્નેમાં કેમ ન હોય ?" એ વચન પ્રમાણે સામાન્ય અને વિશેષ બન્ને પક્ષના દૂષણો પ્રાપ્ત થશે.

શંકા—જો વૈશેષિકને સંમત પરસ્પર સ્વતન્ત્ર એવાં સામાન્ય અને વિશેષ વાચ્યવાચકભાવ સંબંધનો આધાર ન હોય, પરંતુ સામાન્યવિશેષાત્મક અર્થાત્ સામાન્ય અને વિશેષનું તાદાત્મ્ય ધરાવનાર એક જુદી જાતિની વસ્તુને— અનુવૃત્તિ અને વ્યાવૃત્તિ એ બન્ને રૂપો ધરાવનાર વસ્તુને જ—જો વાચ્યવાચક સંબંધનો આધાર માનવામાં આવે તો પછી પૂર્વોક્ત દોષો કેવી રીતે પ્રાપ્ત થશે ?

સમાધાન—આ વાતથી તમે કોઈ નવીન કપટ નાટક રચવાની તમારી કુશળતાનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું. કારણ કે સામાન્ય અને વિશેષ ઉભયનું તાદાત્મ્ય ધરાવે એવી વસ્તુ માનવામાં જે વિરોધની દુર્ગન્ધ છે તેનું નિવારણ શક્ય નથી. અર્થાત્ પરસ્પર વિરોધી એવા સામાન્ય અને વિશેષનું વસ્તુમાં તાદાત્મ્ય સંભવતું નથી અને આ જ પ્રસંગે કથંચિત્ ભેદ અને અભેદ પક્ષ, અને કથંચિત્ નિત્ય અને અનિત્ય પક્ષ—એ બન્ને પક્ષ પણ દૂષિત થઈ ગયા એમ સમજી લેવું.

આ પ્રકારે અભિધેય સાક્ષાત્ પ્રયોજનને કહેવાને સમર્થ નથી એ વસ્તુ સિદ્ધ થઈ. ખરી વાત તો એ છે કે—બાપડાની જેવા ગરીબ બિચારા શબ્દો

સ્વલક્ષણ–વસ્તુ–વિશેષરૂપ બ્રાહ્મણને લણમાત્ર પણ સ્પર્શ કરી શકે એમ છે જ નહી કારણ કે–શબ્દો વિકલ્પરૂપી શિલ્પીએ કલ્પેલ અર્થને જ વિષય કરે છે, અને વિકલ્પો તો ઉત્પ્રેક્ષારૂપ વ્યાપારમા પર્યવસાન પામે છે, અર્થાત્ વિકલ્પો ઉત્પ્રેક્ષા સિવાય કશુ જ કરી શકતા નથી કહ્યું પણ છે—"શબ્દો વિકલ્પરૂપ કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને વિકલ્પો શબ્દરૂપ કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે કે–શબ્દો અને વિકલ્પોનો પરસ્પર કાર્યકારણભાવ છે પરતુ શબ્દો અર્થને સ્પર્શ કરતા નથી, અર્થાત્ અર્થ–બાહ્ય વસ્તુ સાથે શબ્દનો કશો જ સબધ નથી"

(प०) **असाविति** वाच्य-वाचकभाव ।

उत्प्रेक्षालक्षणव्यापारपर्यवसितत्वादिति आरोपलक्षणव्यापारपर्यवसितत्वात् ।

(टि०) **असाविति** वाच्यवाचकभावसम्बन्ध । **तदेवेति** यत्सामान्याधारे दूषण विशेषाधारे तदेव सामान्यविशेषोभयाधारे ऽपि च तदेव । **स्वतन्त्राविति** परस्परनिरपेक्षौ स्वच्छन्दावित्यर्थ । **तदधिकेति** वाच्यवाचकभावसम्बन्धाधिकरण **नाभिदध्महे** न प्रतिपादयाम वैशेषिकादिवत । **तदुभयेति** सामान्यविशेषात्मकत्वेन न केवल सामान्यम, न केवला विशेषा । अत एव जात्यन्तरम्, सामान्यस्य विशेषाणा चानुभयात् प्रत्यक्षसिद्धम् । **कथञ्चिदिति** अय घट इत्यनुगम, घट पटाद् व्यावृत्त इति व्यावृत्ति, तद्वत् ।

विकल्पशिल्पीति शिल्पी मलिनजातीय कारुरिति साभिप्रायम् । शिल्पी हि पदार्थं रचयति । **तेषामिति** शब्दानाम् ।

§ ४ तदेतदखिलमनिलाऽऽन्दोलिताऽर्कतूलतरलम । यत एव वदतस्ते कि-मादिवाक्योपक्षेपप्रतिक्षेप काङ्क्षित ' किं वा कारणान्तर किमपि तत्करणेऽस्तीति विवक्षितम् ' नाद्य पक्ष, तत्र तत्र तावकैस्तस्य करणात् । नाप्युत्तर, तस्य कस्यचिद-सत्त्वात ।

§ ४ જૈન–હે બૌદ્ધ ! તમારુ આ સમસ્ત કથન પવનથી ઉડાડેલ આકડાના રૂની જેમ અસ્થિર છે, અર્થાત્ તેથી કશુ સિદ્ધ થશે નહી કારણ કે આ બધુ કહેવામા તમારી શું એવી આકાક્ષા છે કે આદિવાક્યની રચનાનો તિરસ્કાર–વિરોધ કરવો અથવા આદિવાક્યની રચનામા બીજુ કાઈ કારણ તમને ઇષ્ટ છે ? તમારા આચાર્યોએ પણ તે તે ગ્રથમા આદિવાક્યની રચના કરેલ હોવાથી પહેલો પક્ષ યુક્ત નથી અને આદિવાક્યની રચનામા કાઈ બીજુ કારણ ન હોવાથી, બીજો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી

(टि०) **तदेतत्** सकल निष्फलम, कथञ्चित्तादात्म्यस्य शब्दार्थयो स्वीकारात् । नात्र विरोधावरोध । मोदको[2]पलकरवालाद्युच्चारणमात्रेपि वदनपूरणचूरणपाटनाद्युपपात स्यात् । स च न दृश्यतेऽतो

१ °रे तद° मु । २ °कावल° मु ।

मैव । मोदकपुरुषवचनेन व्यभिचारोपपत्तेः । अनर्थकार्य-वाक्यत्वाभावे सर्वे प्रतिनियतसार्थकत्वम् इति चेत् विवादाभावो हि शब्दानां प्रवृत्तिर्न तु स्वरूपम् । अपि च यदि न सर्वेषामेव तत्, कथमपुरुषस्य तत्कार्यं अनन्यपुरुषवदेव भवेत् । वैयर्थ्यनियमापादिनि चेत् वाक्यमात्र भावात् तत्त्वार्थबोधेति प्रमाण स्यात् विभागो व्यवधानपरावर्तनीय । तदलम् प्रसङ्गान्तरेण इतर यातु

यत पचामि भवि । किं वैति अभिधानकार्य आचार्यवचनप्रयोजनस्वरूपम् प्रश्न भवतीति वै वक्तुमितम् । तस्योति न विसंवादस्य । नापि तस्येति वाक्यान्तरस्य ।

१.२ सत्यमेतत् प्रयोजनार्थिप्रवृत्तिनिमित्तानर्थसंशयोत्पादनं तत् । तथाहि–प्रतिज्ञ-प्रयोजनवाक्याभावे प्रयोजनार्थिना तदुपदर्शितप्रयोजनसद्भावासद्भावपरामर्शेन संशय समुत्पद्यते । तथाऽपि च संशयात् सम्यक्फलवानित्युपायादौ कृषीवला इव त तत्र प्रवर्तेरन्–इति चेत् । तन्मात्रमेव प्रयोजनवाक्योपन्यासात् प्रागप्यस्य साधकबाधक-प्रमाणाभावेन भावात् । अथ तथाऽसौ प्रयोजनसामान्ये सत्त्वासत्त्वाभ्यां संशय प्रमा तारस्य प्राक् प्रयोजनविशेषार्थिन एव–इति तद्विषयसंशयोत्पादनाय मुख्यमेवेदमिति चेत्। न अस्यापि प्रागेव भावात् । तथाहि–प्रमाता शास्त्रमात्रमवलोक्य अनुपयुक्तप्रयोजन विशेष प्रायेणाऽथ वाग्व्यवहारवक्तृ सामर्थ्यमवधार्य च किमिदमपि सप्रयोजनम् अप्रयोजनं वा सप्रयोजनमपि किमस्मदभिमतेन तेन उत किं वान्येन –इत्यादि वाक्यारोपणं विनापि संदिग्ध । अपि च, तत्प्रयोजनविशेषमभिधानपुरो दधाति । तत्कथं प्रयोजनविशेषविषयसंदेहोत्पादनमपि प्रयोजनं स्यात् ? ॥

§ २ शङ्का–आदिवाक्यनी रचनामां तमे जणावेल कारणथी जुदु ज कारण छे अने ते छे–संशय हेतु उत्पन्न करवो, जे प्रयोजनार्थी पुरुषनी प्रवृत्तिमां निमित्त बने छे ते आ प्रमाणे–प्रयोजन बताववार आदिवाक्य जोईने प्रयोजनार्थी पुरुषने आदिवाक्य द्वारा प्रतिपादित प्रयोजन विषे प्रयोजन छे के नहि एवो संशय उत्पन्न थाय छे अने ते संशयथी प्रयोजनार्थीओ शास्त्रमां प्रवृत्ति करे छे कृषि–खेतीनु फल धान्यनी उत्पत्ति छे जो फल निष्पत्तिमां संशय छतां जेम खेडूत खेतीमां प्रवृत्ति करे छे तेम आदिवाक्यथी प्रयोजननिष्पत्तिमां संशय छतां प्रवृत्ति थशे

समाधान–ए न कहेवुं जोईए कारण के प्रयोजन वाक्यना उपन्यास–स्थापन पहेलां पण साधकबाधकप्रमाणनो अभाव होवाथी प्रयोजन विषे संशय छे ज

शङ्का–आदिवाक्यना उपन्यास पहेलां सामान्य प्रयोजन विषे संदेह होय छे पण प्रमाता पुरुष तो मात्र विशेष प्रयोजनना अर्थी होय छे आथी विशेष प्रयोजन विषे संदेह उत्पन्न करवा माटे आदिवाक्यनी रचना योग्य ज छे

समाधान–ना, कारण के विशेष प्रयोजन विषे पण संदेह प्रथमथी ज थई शके छे ते आ प्रमाणे–प्रमाता शास्त्रमात्र जोईने, पूर्वे अनुभवेल प्रयोजन-

વિશેષવાળા શાસ્ત્રની સાથે વર્ણકૃત, પદકૃત અને વાક્યકૃત સાધર્મ્ય–સાદૃશ્યનો નિશ્ચય કરીને 'આ શાસ્ત્ર પ્રયોજનવાળુ છે, કે નથી ?' 'વળી પ્રયોજનવાળુ હોય છતા પણ અમોને ઇષ્ટ એવા પ્રયોજનવાળુ છે, કે કોઈ બીજા પ્રયોજનવાળુ છે ?' આ પ્રમાણે આદિવાક્ય જોયા વિના જ સદેહ થઈ શકે છે અને એ સદેહથી તેમા પ્રવૃત્તિ પણ કરી શકે છે વળી, તમારા મતે શબ્દ અર્થનુ કથન કરી શકતો નથી, તો પછી પ્રયોજનવિશેષવિષયક સદેહ ઉત્પન્ન કરવાને કઈ રીતે સમર્થ થઇ શકશે ?

(પ૦) संशय 'समाऽऽविर्भवतीति । अर्थसंशयोऽपि प्रवृत्त्यङ्ग अनर्थसंशयोऽपि निवृत्त्यङ्गम् । अस्येति प्रयोजनभावाभावस्य । अस्मदभिमतेन तेन तद्वदित्यत्र तेनेति प्रयोजनेन तद्वदिति प्रयोजनवत् । संदिग्धे इति संदेहं कुरुते । प्रत्यल स्यादिति ध्वनि ।

(टि०) तदिति कारणान्तरम् । प्रेक्षितेति शास्त्रान्तरे विलोकितादिवाक्यानाम् । तदुपेतेति तेनादिवाक्येनोपदर्शितम् । तत्रेति शास्त्रे । अर्थसंशय प्रवृत्त्यङ्गम्, अनर्थसंशयस्तु निवृत्त्यङ्गम् । प्रयोजनेत्यादि । अस्येति संशयस्य । असाविति संशय । सत्त्वेति अस्ति नास्ति वेति सन्देह । तद्विषयेति प्रयोजनगोचरसन्देहोत्पादनाय । इदमिति आदिवाक्यम् । अस्यापीति एवंविधस्यापि संशयस्य । प्रमातेत्यादि । अस्येति शास्त्रस्य । साधर्म्यमिति समानताम् । अस्मदिति विशेषशास्त्रेण सह । तद्वदिति प्रयोजनवत् । सन्दिग्धे इति सन्देहं कुरुते ।

§६ अर्चटश्चर्चचतुर पुनराह–इह प्रेक्षावतां प्रवृत्तिः प्रयोजनवत्तया व्याप्ता । ततो यद् निष्प्रयोजनम्, न तत् तैरारम्भणीयम् । यथा काकदन्तपरीक्षा । तथा चैतत्– इति शास्त्रारम्भप्रतिषेधाय प्रयुज्यमानाया व्यापकानुपलब्धेरसिद्धतोद्भावनार्थमादिवाक्यं कर्तव्यमिति ।

§७ तदप्यनुपपन्नम्, वाक्यस्य प्रमाणत्वेनाऽनवस्थिततया प्रयोजनविशेषसद्भावप्रकाशनसामर्थ्यशून्यत्वात् तदसिद्धिमुद्भावयितुमपर्याप्तत्वात् ॥

§૬ અર્ચટ–અહી ચર્ચામા ચતુર અર્ચટ કહે છે કે–આ સસારમા બુદ્ધિમાન પુરુષોની પ્રવૃત્તિ પ્રયોજનથી વ્યાપ્ત છે અર્થાત્ જે જે બુદ્ધિમાન પુરુષોની પ્રવૃત્તિનો વિષય હોય તે સપ્રયોજન હોય તેથી 'જે પ્રયોજનરહિત હોય તે કાર્યનો બુદ્ધિમાન પુરુષો આરભ કરતા નથી, જેમ કે–કાગડાના દાતની પરીક્ષા આ શાસ્ત્ર પણ પ્રયોજન વિનાનુ છે, માટે તેમા પ્રવૃત્તિ કરવી નહી' એ પ્રમાણે જ્યારે વ્યાપકાનુપલબ્ધિનો પ્રયોગ કરવામા આવે એટલે કે વ્યાપક પ્રયોજનનો અભાવ કહેવામા આવે ત્યારે તેની અસિદ્ધતા બતાવવા માટે આદિવાક્યની રચના કરવી જોઇએ અર્થાત્ 'આ શાસ્ત્રનો આરભ ન કરવો જોઇએ, કારણ કે–તે પ્રયોજન રહિત છે' આ પ્રકારના અનુમાનમા 'કારણ કે તે પ્રયોજનરહિત છે' એ હેતુ વ્યાપકની અનુપલબ્ધિરૂપ છે, અર્થાત્ 'શાસ્ત્રારભ' એ વ્યાપ્ય છે, અને 'પ્રયોજન' એ વ્યાપક છે એટલે 'પ્રયોજનનો અભાવ' એ વ્યાપકની અનુપલબ્ધિ થઇ આ પ્રકારની વ્યાપકાનુપલબ્ધિ એ હેતુ નથી પણ અસિદ્ધ હેત્વાભાસ છે, એમ

१ °य ममा° मु ।

સિદ્ધ કરવા માટે આદિવાક્યનો પ્રયોગ કર્યો એમ અર્થાટ માને છે કારણ કે આદિવાક્યગત અન્યારંભનું પ્રયોજન નિરૂપાતુ કોઈ પ્રયોજનના અભાવ છે એમ કહી શકાય નહી

ફકિ—અથ ટનુ ઉપરોક્ત કથન પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે ઓડમને તે આદિવાક્ય પોતે જ પ્રમાણરૂપે નિશ્ચિત ન હોવાથી પ્રયોજનવિશેષના સદ્ભાવને જણાવવામા અસમર્થ કોઈ વ્યાપકાનુપલબ્ધિની અભિન્નતા બતાવી શકે નહી

(ઞ) व्यापकानुपलब्धेरिति इह प्रतिषेध्यमस्त्यनीयम् तस्य व्यापकं प्रयोजनत्वम् तस्यानुपलब्धि विपर्ययोऽभावादिति हेतुरेषा

तदसिद्धिरिति[illegible] व्यापकानुपलब्धिरिति (सिद्ध) ।

(ટિ) तथा चेति निःप्रयोजनम् पतदिति प्रत्याख्यानम् । व्यापकमिति इह प्रतिषेध्य मारम्भणीयत्वम् तस्य व्यापकं प्रयोजनत्वम् तस्यानुपलब्धिरनिर्प्रयोजनत्वादिति हेतुरेष । व्यापकं [illegible] हि व्याप्यस्याभावे निवर्तते प्रयोजनत्वस्य च व्याप्यम् । तद्विवर्तते आदिवाक्यस्यापि [illegible] । आदिवाक्यमिति [illegible] आदिवाक्यस्य प्रमाण्य [illegible] । वाक्यस्येत्यादि प्रमाणेति प्रमाणेन निश्चयाभावात् । तदसिद्धिरिति व्यापकानुपलब्धिरसिद्धेति ।

१८ रामस्तु प्रकल्पयति—यद्यपि[1] वाक्यस्याप्रमाण्यात् प्रयोजनोपस्थापनाद्वारेण निःप्रयोजनत्वस्याप्यनुमानं निवारयितुम् तथापि विपर्ययं संदिग्धं कर्तुम् । संदिग्धासिद्धमपि च साधनमगमकमेव । यथा समुत्पद्यमानधूमभ्रमेण संदिह्यमानं धनञ्जयस्येति ।

१९ तन्न्यायम्, अनुपन्यस्तेऽपि प्रयोजनवाक्येऽनुपलब्धेः प्रयोजनविशेषस्य सदसत्त्वसंदेहेन शास्त्रमात्रेऽपि निःप्रयोजनकत्वोपन्यासहेतोः सन्दिग्धत्वात् ।

§૧૮ રામ—આ વિષે રામ નુ કહેવુ છે કે—એ કે આદિવાક્ય સ્વત અપ્રમાણ હોવાથી પ્રયોજનને સિદ્ધ કરીને પ્રયોજનની અભાવ બતાવનાર હેતુને અસિદ્ધ કરવા ભલે અસમર્થ હોય, પણ હેતુને સંદિગ્ધ કોટિમા મૂકવા તો સમર્થ છે જ અને તેથી અસિદ્ધ નહિ પણ સંદિગ્ધાસિદ્ધ તો થશે જ અને તેથી એ સાધ્યનો ગમક નહિ બને એમ કે—આકાશમા ઊછળતા રજના ધૂમના ભ્રમને લિધે ધૂમનો સંદેહ થાય ત્યા તે એમ અગ્નિનુ અનુમાન કરાવી શકતો નથી, તેમ અહી વ્યાપકાનુપલબ્ધિરૂપ હેતુ સંદિગ્ધાસિદ્ધ હોઇ તે પણ સાધ્યનો અગમક છે અર્થાત્ આમ ટને મતે આદિવાક્યની રચના વ્યાપકાનુપલબ્ધિને અસિદ્ધ હેત્વાભાસ બતાવવા નહિ પણ રામટને મતે તેને સંદિગ્ધાસિદ્ધ હેત્વાભાસ સિદ્ધ કરવા માટે છે

§૧૯ રામ નુ ઉપર્યુક્ત કથન પણ અયુક્ત છે કારણ કે આદિવાક્ય કહેલ ન હોય તો પણ કૃત અનુપલબ્ધ પ્રયોજનવિશેષવાળા બીજા શાસ્ત્રોનુ પ્રસ્તુતશાસ્ત્રમાં

१ [illegible] मु ।

સાધર્મ્ય જોઈને શાસ્ત્રમાત્રના દર્શનથી શાસ્ત્રની નિષ્પ્રયોજનતા વિષે સંદેહને અવકાશ રહે જ છે

(टि०) – **साधनमिति** हेतुम्। **अगमकमिति** अनिश्चायकम्। **धनञ्जयस्येति** ग्रं०। तदपीत्यादिनोत्तरयति जैनः।

§ १० ननु यद्येवमादिवाक्यं पराक्रियते, न तर्हीदं भवद्भिरपि कर्तव्यमिति चेत्। नैवम्। कर्तव्यं च तं प्रति, यो नान्यथा प्रयोजनं विदाञ्चकार, वाच्यवाचकोत्पत्तिसमयसम्भूष्णुशक्तिस्वभावस्याऽबाधिततथाऽनुभवेन चित्रज्ञानरूपस्पष्टदृष्टान्तावष्टम्भेन च कृतविरोधपरिहारत्वाद् नित्यानित्यस्य वाच्यवाचकाभ्यां कथञ्चिद्भिन्नस्य सामान्यविशेषोभयस्वभाववस्तुगोचरोपरचितसङ्केताभिव्यक्तस्य वाच्यवाचकभावसम्बन्धस्य बलेन शब्दानामर्थस्य प्रतिपादकत्वं प्रतिपद्य प्रामाण्यं चाङ्गीचकार। एतच्च यथास्थानं समर्थयिष्यते। यः पुनरन्यथाऽपि प्रयोजनमजानाद्, यश्च न शब्दविशेषं प्रमाणत्वेनाऽमंस्त, तौ प्रति न कर्तव्यं च–इत्यनेकान्तो विजयते ॥१॥

§૧૦ शङ्का– આ રીતે જો તમે પણ આદિવાક્યનું ખંડન કરો છો તો તમારે પણ આદિવાક્યની રચના કરવી ન જોઈએ

समाधान–એમ નથી જે પુરુષ બીજી રીતે પ્રયોજન જાણી શકતો નથી અને જે શબ્દનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારે છે તેને માટે આદિવાક્યની રચના જરૂરી છે શબ્દ અને અર્થના વાચ્યવાચકભાવરૂપ સંબંધના બળથી જ્યારે શબ્દને અર્થનો પ્રતિપાદક માનવામાં આવે છે, ત્યારે શબ્દપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર થાય છે વાચ્યવાચકભાવરૂપ સંબંધ એ વાચ્ય અને વાચકની શક્તિરૂપ છે અને તે શક્તિ જ્યારે વાચ્ય અને વાચક ઉત્પન્ન થતા હોય છે ત્યારે જ ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે વળી એ સંબંધ નિત્યાનિત્ય છે એની નિત્યાનિત્યતાનો અનુભવ અબાધિત છે, કારણ કે ચિત્રજ્ઞાનમાં બે વિરોધી ધર્મોનો અનુભવ સ્પષ્ટપણે થયેલો છે અને તેથી વિરોધનો પરિહાર થઈ જાય છે એ સંબંધ વાચ્ય અને વાચકથી કથંચિત્ ભિન્ન છે સામાન્યવિશેષાત્મક વસ્તુ વિષે શબ્દનો જે સંકેત કરવામાં આવે છે તેથી તે વાચ્યવાચકભાવ સંબંધની અભિવ્યક્તિ થાય છે આ બધી બાબતોનું યથાસ્થાને સમર્થન કરવામાં આવશે

પણ જે પુરુષ આદિવાક્ય વિના પણ પ્રયોજન જાણતો હોય, તથા જે પુરુષ શબ્દવિશેષને પ્રમાણ માનતો ન હોય, તે બન્ને માટે આદિવાક્યની રચના આવશ્યક નથી આ રીતે અનેકાન્તવાદ વિજયવંત થાય છે અર્થાત્ આચાર્યનો આદિવાક્ય કરવું જ જોઈએ એવો ઐકાન્તિક આગ્રહ નથી પણ પ્રતિપાદ્યની યોગ્યતા જોઈ કરવું કે ન કરવું એવો અનેકાન્ત તેમને ઇષ્ટ છે

सारांश–બૌદ્ધો શબ્દ અને અર્થનો સંબંધ સ્વીકારતા નથી, તેથી આદિવાક્ય પ્રયોજનનું પ્રતિપાદન કરી શકે છે એમ માનતા નથી, તેથી ધર્મોત્તરાનુસારીએ એવો પક્ષ ઉપસ્થિત કર્યો છે કે- પ્રયોજનનું પ્રતિપાદન કરવું એ આદિ-

वाक्यनु प्रयोजन नथी, पण प्रयोजन विषयक संशय उपस्थित करवो ए ज आदि वाक्यनु फळ छे. अने एटला माटे ज आदिवाक्यनी रचना छे एटले आदिवाक्य संशय उपस्थित करशे अने तेथी संशय होवा छता जेम खेडुतो खेतीमा प्रवृत्ति करे छे तेम संशयद्वारा शास्त्रमा प्रवृत्ति थशे एम तेओनु मानवु छे त्यारे आचार्य तेमने जवाब आपे छे के आदिवाक्य विना पण शब्दनो संबंध छे ज वळी धर्मोत्तरानुसारीना मते शब्द अर्थनु प्रतिपादन करी शकतो नथी तो संशयोत्पत्ति शी रीते करी शकशे ?

आ शास्त्रमा प्रवृत्ति न करवी, कारण के—तेनु कई प्रयोजन नथी —आ प्रकारनी व्यापकानुपलब्धि कोई उपस्थित करे त्यारे ए व्यापकानुपलब्धिने असिद्ध करवी ए आदिवाक्यनु प्रयोजन छे—एम धर्मोत्तर माने छे पण जो आदिवाक्य प्रमाणरूप न होवाथी व्यापकानुपलब्धिनी असिद्धि शी रीते सिद्ध करी शकशे ? एवो आचार्ये उत्तर आप्यो.

धर्मोत्तरनु कहेवु एवु छे के आदिवाक्य स्वयं प्रमाणरूप न होई भले व्यापकानुपलब्धिने असिद्ध न करी शके पण ते हेतुने संदिग्धासिद्ध तो करशे ज अने तेथी ते हेतु शास्त्रमा थती प्रवृत्तिने सर्वथा रोकी नहीं शके आना उत्तरमा आचार्ये जणाव्यु छे के आदिवाक्य विना पण प्रयोजन विषे संदेह थई शके छे तो ते संदेह माटे आदिवाक्यनी शी जरूर छे ?

प्रश्न—आदिवाक्य विना पण संदेह होय तो पछी आदिवाक्य शा माटे ?

उत्तर—जे आदिवाक्य विना प्रयोजन जाणी शकतो न होय, अने शब्द तथा अर्थनो संबंध मानवा साथे एने प्रमाण मानतो होय तेने माटे आदिवाक्य करवु जोईए पण जे आदिवाक्य विना पण प्रयोजन जाणी शकतो होय, तथा जे शब्दने प्रामाणिक मानतो न होय ते बन्नेने माटे आदिवाक्य निरर्थक छे एटले के आदिवाक्यनी रचना शिष्यादिनी योग्यता जोई करवी के न करवी—एवो अनेकान्त जैनशासन छे १.

(च) [illegible] न प्रमाण [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ॥१॥

(टि.) [illegible] ।

[illegible] ।१।

§ २ अथ प्रमाणस्यासाधारणं लक्षणमाचक्षते—

स्वपरव्यवसायि ज्ञानं प्रमाणम् ॥ २ ॥

§ ३ [illegible]

१ [illegible] इति पाठः

नाश्रित्य स्वपरेत्यादिकम्, अव्युत्पन्नान् प्रति प्रमाणम् प्रमाणप्रमेयापलापिनस्तून्दिय द्वयमपि विधेयम्, शेष पुनरनुवाद्यम् ।

§३ तत्र प्रमाणमिति प्राग्वत् । स्वमात्मा ज्ञानस्य स्वरूपम् । पर स्वस्मादन्य, अर्थ इति यावत् । तौ विशेषेण यथावस्थितस्वरूपेण अवस्यति निश्चिनोतीत्येव शील यत् तत् स्वपरव्यवसायि ।

§१ હવે પ્રથમ પ્રમાણનુ લક્ષણ કરે છે—
સ્વ-પોતાનો અને પર-અર્થનો નિશ્ચય કરનારુ જ્ઞાન પ્રમાણ છે ૨

§૨ આ સ્થળે 'અદગ્ધદહન ન્યાય' એટલે કે—જે ન બળ્યુ હોય તેને જ બાળવું અર્થાત્ બળેલાને બાળવાનો કાઈ અર્થ નથી—એ ન્યાયથી જે જ્ઞાત હોય તેને જણાવવુ નિરર્થક હોઈ જેટલુ અજ્ઞાત હોય તે વિધેય બને છે આથી વિપ્રતિપન્નની અપેક્ષાએ 'स्वपरव्यवसायिज्ञान' વિધેય છે, અવ્યુત્પન્ન-શિષ્યોની અપેક્ષાએ 'प्रमाणम्' વિધેય છે, તથા પ્રમાણ અને પ્રમેય બન્નેનો અપલાપ કરનારની અપેક્ષાએ 'प्रमेय' અને 'प्रमाण' બન્ને વિધેય છે વિધેય સિવાયનુ અનુવાદ્ય જાણવુ

§૩ પ્રમાણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પ્રથમની જેમ જાણવી સ્વ-એટલે આત્મા પ્રસ્તુતમા જ્ઞાનનો આત્મા એટલે જ્ઞાનનુ સ્વરૂપ પર-જ્ઞાનથી ભિન્ન અર્થાત્ અર્થ આ બન્નેનો વિશેષે કરીને યથાવત્-વાસ્તવિક સ્વરૂપથી નિશ્ચય કરનાર તે સ્વપરવ્યવસાયી

(टि०) त(अ)त्र **चे**त्यादि । **यावदप्राप्तमि**ति अगृहीत विप्रतिपन्नादिभि । **स्वपरे**ति स्वपरव्यवसायिज्ञान व्यवस्थापनीयम् । **अव्युत्पन्नानि**ति शिष्यान् । **द्वयमपी**ति प्रमाणं च प्रमेय च । **शेषमि**ति परेण प्रतिपन्न स्पष्टार्थमनुवदनीयम् ।

§४ ज्ञायते प्राधान्येन विशेषो गृह्यतेऽनेन इति ज्ञानम् । एतच्च विशेषणम्—अज्ञानरूपस्य व्यवहारधुराधौरेयतामनादधानस्य सन्मात्रगोचरस्य स्वसमयप्रसिद्धस्य दर्शनस्य, सन्निकर्षादेश्चाऽचेतनस्य नैयायिकादिकल्पितस्य प्रामाण्यपराकरणार्थम् ।

§५ तस्याऽपि च प्रत्यक्षरूपस्य शाक्यैर्निर्विकल्पकतया प्रामाण्येन जल्पितस्य, सशयविपर्ययानध्यवसायाना च प्रमाणत्वव्यवच्छेदार्थं व्यवसायीति । स्पष्टनिष्टङ्क्यमानपारमार्थिकपदार्थसार्थलुण्टाकज्ञानाद्वैतादिवादिमतमत्यसितु परेति । नित्यपरोक्षबुद्धिवादिनां मीमासकानाम्, एकात्मसमवायिज्ञानान्तरप्रत्यक्षज्ञानवादिना यौगानाम्, अचेतनज्ञानवादिना कापिलानां च कदाग्रहग्रह निग्रहीतु स्वेति ।

§૪ (૧) જેનાથી પ્રધાનરૂપે-મુખ્યપણે પદાર્થોનો વિશેષ-ભેદ ગ્રહણ કરાય તે જ્ઞાન પ્રસ્તુત લક્ષણમા પ્રમાણને 'જ્ઞાન' કહેવાનુ તાત્પર્ય છે કે સ્વય જૈનસમત જ્ઞાનથી ભિન્ન એવુ અને જે સન્માત્રને વિષય કરે છે તથા જે વ્યવ-

હોવામાં અસમર્થ છે એવું દર્શન પ્રમાણ નથી. તથા નૈયાયિકોએ કલ્પેલ અચેતન જડ સન્નિકર્ષાદિ પણ પ્રમાણ નથી

§૫ (૨) બૌદ્ધોએ પ્રમાણરૂપ માનેલ નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ તથા સંશય, વિપર્યય અને અનધ્યવસાય એ બધા જ્ઞાનરૂપ હોવા છતાં પ્રમાણ નથી એમ બતાવવા માટે જ્ઞાનને વ્યવસાયી કહ્યું છે

(૩) સ્વપરરીતે સિદ્ધ એવા પારમાર્થિક બાહ્યાર્થસમૂહના [illegible] અર્થાત્ જ્ઞાનથી પર એવા બાહ્ય પદાર્થોનું અસ્તિત્વ નહિ માનનાર જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી, બ્રહ્માદ્વૈતવાદી વિગેરેના મતનું ખંડન કરવા માટે જ્ઞાનને 'પર'નું વ્યવસાયી કહ્યું છે

(૪) જ્ઞાન એ નિત્ય પરોક્ષ છે અર્થાત્ જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ કદી થતું નથી એમ માનનાર મીમાંસકોના, જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ એક જ આત્મામાં સમવાય સંબંધથી રહેલ અન્ય જ્ઞાન કરે છે એમ કહેનાર યૌગ અર્થાત્ નૈયાયિકોના તથા જ્ઞાન અચેતન-જડ છે એવું માનનાર કપિલ-સાંખ્યોના કદાગ્રહનો નિગ્રહ કરવા માટે પ્રમાણને 'સ્વ'નું વ્યવસાયી કહ્યું છે

(१) स्वपरनिश्चयरूपप्रमाणस्याविषयं ज्ञानाद्वैतादिवादिमतमिति [illegible] । [illegible] । [illegible] न [illegible] । [illegible] उक्तं । यौगानामिति नैयायिकानाम् । कापिलानामिति सांख्यानाम् ।

(२) [illegible] इति ज्ञाने [illegible] विशेषः बौद्धैस्तु [illegible] । [illegible] तु विशेषो [illegible] न तु [illegible] । व्यवहारेति [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] नहि [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] न [illegible] किन्तु [illegible] ।

§६ समस्त[illegible] तु परपरिकल्पितस्यार्थोपलब्धिहेतु वादे प्रमाणलक्षणमति-हेयार्थम् । तथापि—अर्थोपलब्धेरनन्तरहेतुः परम्पराहेतुर्वा विवक्ष्यते परम्पराहेतुश्चेत् । तर्हि इन्द्रियपदस्यापि प्रामाण्यप्रसङ्गः । अथानन्तरहेतुरिन्द्रियमेव प्रमाणम् तत्र किं द्रव्येन्द्रियम् भावेन्द्रियं वा द्रव्येन्द्रियमध्युपगम्यते निर्वृत्तिरूपं वा न प्रथमम् । तस्य निर्वृत्तीन्द्रियोपलम्भमात्रे चरितार्थत्वात् । नापि द्वितीयम् ; तस्य भावेन्द्रियभावौ पञ्चधी [illegible] । भावेन्द्रियमपि लब्धिरूपम् उपयोगरूपं वा न तीरयम् [illegible] तेन व्यवधानात् । उप-योगस्य तु प्रमाण[illegible] [illegible] स्यात् । न च—[illegible] मुख्यमिन्द्रियमिति [illegible] तत् तथानन्तरो हेतु—इति वक्तव्यम् व्यापारमन्तर

णात्मन स्वार्थमविफलस्यानुपपत्ते । न ह्यव्यापृत आत्मा स्पर्शादिप्रकाशक, सुषुप्ता-वस्थायामपि प्रकाशप्रसङ्गात । न च तदानीमिन्द्रिय नास्ति, यतस्तदभाव स्यात ।

§६ અને સપૂર્ણ લક્ષણવાક્ય તો–પરતીર્થિક-નૈયાયિકાદિ અન્ય દાર્શનિકોએ કલ્પેલ–'અર્થની ઉપલબ્ધિ–જ્ઞાનમા હેતુ તે પ્રમાણ' વિગેરે પ્રમાણના લક્ષણોના ખડન માટે જાણવુ તે આ પ્રમાણે–'અર્થજ્ઞાનનો હેતુ તે પ્રમાણ'–આમા હેતુનો અર્થ સાક્ષાત્ હેતુ કે પરપરાએ હેતુ હોય તે પ્રમાણ છે? પરપરા હેતુ અર્થાત્ કારણ પ્રમાણ છે–એમ કહો તો ચક્ષુની જેમ અજનાદિ પણ પ્રમાણ બની જશે. કારણ કે જેમ ચક્ષુ જ્ઞાનમા કારણ છે, તેમ અજનાદિ ચક્ષુની નિર્મલતામા અને નિર્મલતા જ્ઞાનમા કારણ હોઈ તે જ્ઞાનનુ પરપરાએ કારણ છે જ સાક્ષાત્કારણ-રૂપ ઈન્દ્રિયો જ પ્રમાણ છે–એમ કહો તો ઇન્દ્રિય એટલે દ્રવ્યેન્દ્રિય કે ભાવે-ન્દ્રિયને પ્રમાણ માનશો? દ્રવ્યેન્દ્રિયમા પણ તે ઉપકરણરૂપ કે નિર્વૃત્તિરૂપ દ્રવ્યેન્દ્રિય સમજવી? 'ઉપકરણરૂપ દ્રવ્યેન્દ્રિય પ્રમાણ છે' એવો પ્રથમ પક્ષ તો કહી શકાય તેમ નથી કારણ કે–તે તો માત્ર નિર્વૃત્તિરૂપ દ્રવ્યેન્દ્રિયને સહાયક બનવામા જ ચરિતાર્થ છે 'નિર્વૃત્તિરૂપ દ્રવ્યેન્દ્રિય પ્રમાણ છે' એ બીજો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી કારણ કે તેમા ભાવેન્દ્રિયનુ વ્યવધાન હોઈ તેને સાક્ષાત્કારણ કહી શકાય નહિ ભાવેન્દ્રિય પ્રમાણ હોય તો–લબ્ધિલક્ષણ ભાવેન્દ્રિય કે ઉપ-યોગ લક્ષણ ભાવેન્દ્રિય પ્રમાણ છે? લબ્ધિલક્ષણ ભાવેન્દ્રિયને પ્રમાણ કહી શકાશે નહીં કારણ કે તે અર્થગ્રહણમા શક્તિરૂપ એટલે ક્ષયોપશમરૂપ છે, અને તેમા તો અર્થગ્રહણવ્યાપારરૂપ એટલે ઉપયોગરૂપ ઇન્દ્રિયનુ વ્યવધાન છે અને ઉપ-યોગરૂપ ભાવેન્દ્રિયને પ્રમાણ કહો તો–અમોએ પ્રમાણના કરેલ લક્ષણને જ બીજા શબ્દોમા તમે કહ્યુ માટે અર્થોપલબ્ધિ–અર્થજ્ઞાનમા સાક્ષાત્ હેતુને પ્રમાણ માનતા હો તો તે હેતુ તમે માનેલ ઇન્દ્રિય નહીં, પણ જ્ઞાન જ છે

શઙ્કા–તમે બતાવેલ ઉપયોગ–જ્ઞાનરૂપ ઇન્દ્રિય છે જ નહિ તેથી ભૂતથી બનેલ ઈન્દ્રિયો અર્થોપલબ્ધિમા સાક્ષાત્કારણ છે–એમ માનવું જોઈએ

સમાધાન–આમ ન કહી શકાય કારણ કે આત્માના વ્યાપાર વિના સ્વપરજ્ઞાન રૂપ ફલ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી માટે આત્માના વ્યાપારરૂપ ભાવેન્દ્રિયને માનવી જોઇએ કારણ કે વ્યાપાર રહિત આત્મા સ્પર્શાદિ અર્થનો પ્રકાશક બનતો નથી અન્યથા નિદ્રાવસ્થામા વ્યાપારરહિત હોવા છતા સ્પર્શાદિ અર્થનો તે પ્રકાશક બની જશે, નિદ્રાવસ્થામા પણ ઈન્દ્રિયો વિદ્યમાન તો છે જ આથી નિદ્રામા પણ આત્મા અર્થ પ્રકાશક બનવો જોઇએ બનતો તો નથી

(प०)**परपरिकल्पितस्येति** नैयायिकादिपरिकल्पितस्य । **अर्थोपलब्धिहेतुत्वादेरिति** अर्थोपलब्धिहेतु प्रमाणम् । **परम्पराहेतुर्वेति** प्रामाण्येन । **अञ्जनादेरपीति** तस्यापि चक्षुर्नैर्मल्यकरणादिना अर्थोपलब्धिहेतुत्वात् । **उपकरण[रूप]मिति** इन्द्रियशक्तिरूपम् । **निर्वृत्तिरूपमिति** निर्वृत्तिर्द्विविधा बहिर्निर्वृत्ति अन्तर्निर्वृत्ति । बहिर्निर्वृत्ति श्रोत्रादिषु कर्णशष्कुल्यादिरूपा । अन्तर्निर्वृत्तिस्त्वेवम्–कदम्बपुष्पगोलकाकारं श्रोत्रम् । मसूराकार चक्षु । अतिमुक्तकपुष्पाकार घ्राणेन्द्रियम् । क्षुरप्रसंस्थान रसनम् । नानाकार स्पर्शनम् । **अर्थग्रहणशक्तिरूपस्येति** क्षयोपशमरूपस्य । **तेनेति** उपयोगेन ।

દ્વારમાં અસમર્થ છે એવું દર્શન પ્રમાણ નથી. તથા નૈયાયિકોએ કલ્પેલ અચેતન જડ સન્નિકર્ષાદિ પણ પ્રમાણ નથી.

§ ૫ (૨) બૌદ્ધોએ પ્રમાણરૂપ માનેલ નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ તથા સંશય, વિપર્યય અને અનધ્યવસાય એ બધા જ્ઞાનરૂપ હોવા છતાં પ્રમાણ નથી એમ બતાવવા માટે જ્ઞાનને વ્યવસાયી કહ્યું છે

(૩) સ્વપરીતે સિદ્ધ એવા પારમાર્થિક પદાર્થસમૂહના હરકુ અર્થાત્ જ્ઞાનથી પર એવા બાહ્ય પદાર્થોનું અસ્તિત્વ નહિ માનનાર જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી, બ્રહ્માદ્વૈતવાદી વિગેરેના મતનું ખંડન કરવા માટે જ્ઞાનને પર નું વ્યવસાયી કહ્યું છે

(૪) જ્ઞાન એ નિત્ય પરોક્ષ છે અર્થાત્ જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ થતું જ નથી એમ માનનાર મીમાંસકના જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ એક જ આત્મામાં સમવાય સંબંધથી રહેલ અન્ય જ્ઞાન કરે છે એમ કહેનાર યોગ અર્થાત્ નૈયાયિકોના તથા જ્ઞાન અચેતન-જડ છે એવું માનનાર કપિલ-સાંખ્યોના સ્વાભિમતના નિષેધ કરવા માટે પ્રમાણને સ્વ નું વ્યવસાયી કહ્યું છે

(१) स्वपरनिश्चयात्मकमेति ज्ञानपरोक्षवादिप्रतिषेधार्थमिति परोक्षज्ञानवादिनः स्वपरिच्छेदि परिच्छेदनात् तस्य प्रत्यक्षं न युगपत्प्रत्यक्ष ज्ञान ज्ञानान्तरवेद्यमेव तथा यौगानामिति नैयायिकानाम् । कापिलानामिति सांख्यानाम्

(टि) ज्ञायते इति । ज्ञाने सामान्येन विशेष पौरुषेय तु सामान्यम् दर्शने तु सामान्येन स्वरूपम् पौरुषेय तु विशेषो ज्ञात साकारमुपयोगेति शब्दार्थव्यवहारिकत्व च तु सकलस्य व्यवहारोऽपि न ग्राहकत्व विशेषग्रहणाभावात् । सम्यगिति यथार्थम् । स्वसमयेऽपि निराकारज्ञानस्य दर्शनस्येति सामान्यग्राहिणस्तीर्थस्य ।

तस्येति ज्ञानस्य नहि निर्णयस्य कश्चित् ज्ञानी स्वस्येति स्वरूपेण निर्णयात्मकम् । ज्ञानान्तरेणापि स्वरूपनिश्चयस्य निरपेक्षम् निरपेक्षतोऽपि परोक्षं प्रमाणमिति स्वरूपमपि यथा । प्रकाशत्वेऽपि न ज्ञानस्य नियमेन प्रकाश्यते किन्तु ज्ञानं स्वपरप्रकाशकमिति भाव ।

१६ सम्यगर्थनिर्णयात्मकं तु परपरिकल्पितस्यार्थोपलब्धिहेतुत्वादेः प्रमाणलक्षणस्यापि क्षेपार्थम् । तथाहि—अर्थोपलब्धेरनन्तरहेतु परम्परहेतुर्वा विवक्षा परम्पराहेतुश्चेत् । तर्हि इन्द्रियपरज्ञानादेरपि प्रामाण्यप्रसङ्ग । अथानन्तरहेतुरिन्द्रियमेव प्रमाणम् तत्र किं द्रव्येन्द्रियम् भावेन्द्रियं वा द्रव्येन्द्रियमप्युपकरणरूपम् निर्वृत्तिरूपं वा न प्रथमम् तस्य निर्वृत्तीन्द्रियोपष्टम्भमात्रे चरितार्थत्वात् । नापि द्वितीयम् तस्य भावेन्द्रियेणार्थोपलब्धौ व्यवधानान्तरत्वानन्तर्योऽसिद्धे । भावेन्द्रियमपि लब्धिलक्षणम् उपयोगलक्षणं वा न पौरुषम् लब्धेरर्थग्रहणशक्तिरूपत्वादर्थग्रहणव्यापाररूपेण तेन व्यवधानात् । उपयोगस्य तु प्रमाणत्वेऽस्मत्पक्षप्रवेशेन लक्षणमक्षरान्तरेणाभ्युपगतं स्यात् । न च—न्यायरूपेण मुख्यमिन्द्रियमिति मौलिकमेव तत्र तदनन्तरो हेतु—इति वक्तव्यम् व्यापारमन्तर

णात्मन स्वार्थसंविन्फलस्यानुपपत्ते । न ह्यव्यापृत आत्मा स्पर्शादिप्रकाशक, सुषुप्ता-वस्थायामपि प्रकाशप्रसङ्गात । न च तदानीमिन्द्रिय नास्ति, यतस्तदभाव स्यात् ।

§૬ અને સંપૂર્ણ લક્ષણવાક્ય તો-પરતીર્થિક-નૈયાયિકાદિ અન્ય દાર્શનિકોએ કલ્પેલ-'અર્થની ઉપલબ્ધિ-જ્ઞાનમા હેતુ તે પ્રમાણ' વિગેરે પ્રમાણના લક્ષણોના ખંડન માટે જાણવું તે આ પ્રમાણે-'અર્થજ્ઞાનનો હેતુ તે પ્રમાણ'-આમા હેતુનો અર્થ સાક્ષાત્ હેતુ કે પરપરાએ હેતુ હોય તે પ્રમાણ છે? પરપરા હેતુ અર્થાત્ કારણ પ્રમાણ છે-એમ કહો તો ચક્ષુની જેમ અંજનાદિ પણ પ્રમાણ બની જશે કારણ કે જેમ ચક્ષુ જ્ઞાનમા કારણ છે, તેમ અંજનાદિ ચક્ષુની નિર્મલતામા અને નિર્મલતા જ્ઞાનમા કારણ હોઈ તે જ્ઞાનનુ પરપરાએ કારણ છે જ સાક્ષાત્કારણ-રૂપ ઈન્દ્રિયો જ પ્રમાણ છે-એમ કહો તો ઇન્દ્રિય એટલે દ્રવ્યેન્દ્રિય કે ભાવે-ન્દ્રિયને પ્રમાણ માનશો? દ્રવ્યેન્દ્રિયમા પણ તે ઉપકરણરૂપ કે નિર્વૃત્તિરૂપ દ્રવ્યેન્દ્રિય સમજવી? 'ઉપકરણરૂપ દ્રવ્યેન્દ્રિય પ્રમાણ છે' એવો પ્રથમ પક્ષ તો કહી શકાય તેમ નથી કારણ કે-તે સો માત્ર નિર્વૃત્તિરૂપ દ્રવ્યેન્દ્રિયને સહાયક બનવામા જ ચરિતાર્થ છે 'નિર્વૃત્તિરૂપ દ્રવ્યેન્દ્રિય પ્રમાણ છે' એ બીજો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી કારણ કે તેમા ભાવેન્દ્રિયનુ વ્યવધાન હોઈ તેને સાક્ષાત્કારણ કહી શકાય નહિ ભાવેન્દ્રિય પ્રમાણ હોય તો-લબ્ધિલક્ષણ ભાવેન્દ્રિય કે ઉપ-યોગ લક્ષણ ભાવેન્દ્રિય પ્રમાણ છે? લબ્ધિલક્ષણ ભાવેન્દ્રિયને પ્રમાણ કહી શકાશે નહીં કારણ કે તે અર્થગ્રહણમા શક્તિરૂપ એટલે ક્ષયોપશમરૂપ છે, અને તેમા તો અર્થગ્રહણવ્યાપારરૂપ એટલે ઉપયોગરૂપ ઇન્દ્રિયનુ વ્યવધાન છે અને ઉપ-યોગરૂપ ભાવેન્દ્રિયને પ્રમાણ કહો તો-અમોએ પ્રમાણના કરેલ લક્ષણને જ બીજા શબ્દોમા તમે કહ્યુ માટે અર્થોપલબ્ધિ-અર્થજ્ઞાનમા સાક્ષાત્ હેતુને પ્રમાણ માનતા હો તો તે હેતુ તમે માનેલ ઇન્દ્રિય નહીં, પણ જ્ઞાન જ છે

शङ्का-તમે બતાવેલ ઉપયોગ-જ્ઞાનરૂપ ઇન્દ્રિય છે જ નહિ તેથી ભૂતથી બનેલ ઈન્દ્રિયો અર્થોપલબ્ધિમા સાક્ષાત્કારણ છે-એમ માનવું જોઈએ

समाधान-આમ ન કહી શકાય કારણ કે આત્માના વ્યાપાર વિના સ્વપરજ્ઞાન રૂપ ફલ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી માટે આત્માના વ્યાપારરૂપ ભાવેન્દ્રિયને માનવી જોઈએ કારણ કે વ્યાપાર રહિત આત્મા સ્પર્શાદિ અર્થનો પ્રકાશક બનતો નથી અન્યથા નિદ્રાવસ્થામા વ્યાપારરહિત હોવા છતા સ્પર્શાદિ અર્થનો તે પ્રકાશક બની જશે, નિદ્રાવસ્થામા પણ ઈન્દ્રિયો વિદ્યમાન તો છે જ આથી નિદ્રામા પણ આત્મા અર્થ પ્રકાશક બનવો જોઈએ બનતો તો નથી

(प०) **परपरिकल्पितस्येति** नैयायिकादिपरिकल्पितस्य । **अर्थोपलब्धिहेतुत्वादेरिति** अर्थोपलब्धिहेतु प्रमाणम् । **परम्पराहेतुर्वेति** प्रामाण्येन । **अञ्जनादेरपीति** तस्यापि चक्षुर्नैर्मल्यकरणादिना अर्थोपलब्धिहेतुत्वात् । **उपकरण[रूप]मिति** इन्द्रियशक्तिरूपम । **निर्वृत्तिरूपमिति** निर्वृत्तिर्द्विविधा बहिर्निर्वृत्ति अन्तर्निर्वृत्ति । बहिर्निर्वृत्ति श्रोत्रादिषु कर्णशष्कुल्यादिरूपा । अन्तर्निर्वृत्तिस्तु कदम्बपुष्पगोलकाकारं श्रोत्रम् । मसूराकार चक्षु । अतिमुक्तकपुष्पाकार घ्राणेन्द्रियम् । क्षुरप्रसंस्थान रसनम् । नानाकार स्पर्शनम् । **अर्थग्रहणशक्तिरूपस्येति** क्षयोपशमरूपस्य । **तेनेति** उपयोगेन ।

तद्विति इन्द्रियम् । तस्येति अर्थोपलब्धौ । न ह्यनुपयुक्त आत्मेन्द्रियम् । करणमपि स्पर्शनादि प्रत्यक्षं करणत्वेन इव । प्रकाशकत्वमप्रकाशितेति व्यापारानन्तरम् । तद्भावात् इति प्रमाणत्वम् ।

(टि०)—यथासम्भवमित्यादि । द्रव्येन्द्रियमपि द्विविधं बाह्यमाभ्यन्तरं निर्वृतिरूपं उपकरणं च । उपकरणेन्द्रियं विषयग्रहणे समर्थं यदेतदनन्तरं वक्ष्यमाणमुपकरणं बहिर्निर्वृत्तेः निर्वृत्तिशक्ति-विशेष न पुनरस्ति करणस्य निर्वृत्तिमात्रव्यतिरेकेण । निर्वृत्तिमात्रं । तच्च बाह्यं अभ्यन्तरं द्विधा । तत्र बाह्यं कर्णशष्कुल्यादि । अभ्यन्तरं पुनः कदम्बपुष्पाद्याकारं श्रोत्रादि-धर्मकलापमिन्द्रियत्वेन प्रतिपत्तव्यम् । अणुमात्रो भावेन्द्रियम् । लब्धि-निर्वृत्त्युपकरणोपयोगात्मकम् । क्षयोपशम इ० लब्धिश्चेति व्यापार । उपयोगेति स्पर्शादि-षु तेषु तेनेति कर्मेन्द्रियं व्यापारेण उपयोजनं । परस्परसापेक्षमिति सहकारिकारण-त्वम् । समुदायमिति समुदितम् । योगिकमिति यथासम्भवमेव । तद्विति इन्द्रियम् । तस्येति अर्थोपलब्धौ । स्वार्थसंविदिति स्वपरप्रकाशः । तत इति इन्द्रियव्यापारः । तद्भावात् इति प्रमाणत्वम् ।

अथ सन्निधिं सत्तामात्रेण भवेत्, किन्तु व्यापारेण च सन्निकर्षमिति चेत् । ननु सुषुप्तावस्थायामपि शरीरव्यापिनः मनसः शरीरव्यापिनः स्पर्शनादीन्द्रियैः, स्पर्शनादेश्च तूलिकादिभिः सन्निकर्षसद्भावात् । न चाणुपरिमाणत्वात् मनसः शरीरव्यापित्वमसिद्धम् इति वाच्यम्, तत्र तस्य प्रमाणेन प्रतिहतत्वात् । तथाहि—मनोऽणुपरिमाणं न भवति इन्द्रियत्वात् नयनवत् । न च शरीरव्यापित्वेन युगपज्ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गः तादृग्क्षयोपशमविशेषेणैव तस्य दृष्टोत्तरत्वात् । इति नैयायिकमत-निरसनम् । भाष्यमपि च मनसोऽप्राप्यकारित्वे—

"सर्वेषु प्रमितौ प्रमाणमनघं प्रोक्तं प्रमार्थं च य-
नैयायिकमनोमतानामपि मयेह वस्तु प्रमाणं स्फुटम् ।
भास्वत्तन्तु मानसा यदि तदा सन्निकर्षेण सा
स्यादि सन्निकर्षयुगपज्ज्ञानमहो तीर्णं किमि व्यक्तम् ॥१॥" इति ।

શંકા—ઇન્દ્રિયો માત્ર પોતાની મર્યાદામાંથી જ અર્થજ્ઞાનમાં કારણભૂત નથી, પરંતુ મન અને વિષય સાથે જોડાઈને જ તે અર્થજ્ઞાનમાં કારણ છે

સમાધાન—નિદ્રાવસ્થામાં પણ શરીરવ્યાપી મનનો સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયો સાથે અને ઇન્દ્રિયોનો તળાઈ—સ્પર્શ આદિ પદાર્થ સાથે સન્નિકર્ષનો અભાવ તો છે જ તો નિદ્રાવસ્થામાં જ્ઞાન કેમ નથી થતું?

શંકા—મન અણુપરિમાણ હોવાથી તે શરીરવ્યાપી નથી

સમાધાન—એમ ન કહેવું કારણ કે મનમાં અણુપરિમાણનું અનુમાન પ્રમાણથી બાધિત છે તે આ પ્રમાણે—મન અણુપરિમાણ નથી, ઇન્દ્રિય હોવાથી, ચક્ષુની જેમ

શંકા—પણ મનને શરીરવ્યાપી માનવાથી એકીસાથે સ્પર્શન, રસન આદિ અનેક ઇન્દ્રિયજ્ઞાનોની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે જ્યારે અનુભવ તો એવો છે કે તે તે જ્ઞાનો ક્રમે ક્રમે થાય છે

समाधान–ક્ષયોપશમને કારણે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માનવાથી આનો ઉત્તર થઈ જાય છે એટલે કે મનનો સંપર્ક બધી ઇન્દ્રિયો સાથે હોવા છતા જો ક્ષયોપશમ-વિશેષ ન હોય તો જ્ઞાન થતુ નથી આ પ્રમાણે–અર્થજ્ઞાનમા જે હેતુ હોય તે પ્રમાણ–એવું પ્રમાણનુ લક્ષણ નિર્દોષ નથી આ બાબતમા અમે 'મતપરીક્ષાપંચાશત્'મા કહ્યુ પણ છે કે "નૈયાયિકાદિ અન્ય તીર્થિકો અર્થજ્ઞાનના પ્રસાધનમા જે કુશળ હોય તેને પ્રમાણ કહે છે, પણ ચક્ષુને નિર્મળ કરનાર અંજન, અને શરીરને પુષ્ટ કરનાર ભોજન વિગેરે પદાર્થ પ્રમાણરૂપ બની જશે, અને અનન્તર–સાક્ષાત્કારણને પ્રમાણ માને તો માત્ર જ્ઞાનમા જ પ્રમાણતા સિદ્ધ થાય છે આ પ્રકારે હે ભગવન્ ! આંધળો સર્પ બીલમા જાય એ ન્યાયે નૈયાયિકાદિ અન્ય તીર્થિકોએ તમારા સિદ્ધાન્તનો જ આશ્રય કર્યો છે"

(प०) **तत्तादृशमस्त्येवे**ति मनसाऽर्थेन च सन्निकृष्टम् । **तत्रे**ति मनसि । **तस्ये**ति अणुपरिमाणत्वस्य । [**प्रत्यक्षज्ञप्तिकरणत्वादि**ति प्रत्यक्ष पञ्चेन्द्रियग्राह्य ज्ञान तस्य करण साधकतम क्वचित् **करणत्वादि**ति पाठ सोऽपि रम्य] **तस्ये**ति युगपद् ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गस्य । **अञ्जनभोजनाद्यपी**ति तद्धि अञ्जनभोजनादिक व्यवहित कारणम् ।

(टि०) **तद्धेतुरि**ति प्रकाशहेतु । **तदि**ति इन्द्रियम् । **तादृशमि**ति मनसार्थेन च सस्पृष्टम् । **तत्रे**ति मनसि । **तस्ये**ति अणुपरिमाणत्वस्य । **युगपदि**ति समकाल मनोज्ञानेन्द्रियज्ञानयोरुत्पादप्रसक्ति ।

अर्थस्येत्यादि । **प्रमितावि**ति अर्थोपलब्धौ । **प्रसाधने**ति साधनपटिष्ठो हेतु **आसन्नस्ये**ति सन्निकर्षस्य ।

§७ 'अनधिगतार्थाधिगन्तृ प्रमाणम्' इत्यपि प्रमाणलक्षण न मीमासकस्य मीमासामामलता सूचयति, प्रत्यभिज्ञानस्याप्रामाण्यप्रसङ्गात् । अथात्रापूर्वोऽप्यर्थ प्रथते, "इदानींतनमस्तित्व न हि पूर्वधिया गतम" [श्लो० प्रत्य० २३४] इति चेद् । इदमन्यत्रापि तुल्यम् , उत्तरक्षणसत्त्वस्य प्राक्क्षणवर्त्तिसवेदनेनावेदनात् । पूर्वोत्तरक्षणयो सत्त्वस्यैक्यात् कथ तेन तस्यावेदनम् ?–इति चेत् । प्रत्यभिज्ञागोचरेऽपि तुल्यमेतत् , "रजत गृह्यमाण हि चिरस्थायीति गृह्यते" इति वचनात् । प्रागेव तद्वेदने च तदिदानीमस्ति, न वा ? कीदृग् वाऽस्ति ? इति तदनन्तर न कोऽपि सन्दिहीत । ततोऽपार्थकमेवानधिगतेति विशेषणम् , व्यवच्छेद्याभावात् ॥

§७ 'પૂર્વે નહિ જાણેલ પદાર્થને જાણે તે પ્રમાણ'–મીમાસકોનુ આવુ પ્રમાણ-લક્ષણ પણ મીમાસકની મીમાસાની–વિચારની પુષ્ટિને સૂચવતુ નથી કારણ કે એથી તો પ્રત્યભિજ્ઞાન અપ્રમાણ બની જશે કારણ કે પ્રત્યભિજ્ઞાન તો પૂર્વે જ્ઞાત અર્થનુ જ જ્ઞાન કરાવે છે અર્થાત્ લક્ષણમા અવ્યાપ્તિ દોષ છે

शङ्का–પ્રત્યભિજ્ઞાનમા માત્ર જ્ઞાત જ નહિ પણ અપૂર્વ–પૂર્વે અજ્ઞાત અર્થ પણ ભાસે છે કારણ કે "આ કાળનુ 'અસ્તિત્વ' પૂર્વકાળની બુદ્ધિએ–જ્ઞાને જાણ્યુ નથી" આથી પ્રત્યભિજ્ઞાને અપ્રમાણ કહી શકાય નહિ

१ कोष्ठकान्तर्गतपञ्जिकाया प्रतीक न लभ्यते मूले ।

तदिति इन्द्रियम् । तथेति सर्वोत्पत्ती । न व्याप्रियते आत्मेन्द्रियादि । महत्त्वेऽपि स्पर्शेन च सम्बन्ध एव । प्रकाशाभासकत्वादिति व्याप्यव्यापकत्वात् । तद्भाव इति प्रकाशाभाव ।

(टि)–यथावस्त्वित्यादि । मुख्येन्द्रियमिति द्विविधं द्रव्येन्द्रियं निर्वृत्तिरूपं उपकरणरूपं च । तत्रद्रव्येन्द्रियं विशिष्टाकारेण सम्यग्भूतेन्द्रियाणां प्रदेशानां अवस्थानमात्रं भवति न्निरुद्ध्यते निर्वृत्तिरूपं विषयं च गृह्णातीति उपकरणस्य निर्वृत्तिनिबद्धत्वात् । निर्वृत्तिराकार । स च बाह्य अभ्यन्तरमेदात् द्विधा । तत्र बाह्य अनेकप्रकारा । अभ्यन्तरा पुन नवैव श्रोत्रादीनां क्रमश्च कदम्बपुष्पयवनालिकातिमुक्तकचन्द्रमसाकारा । उपकरणरूपं च । तत्नुपयोगी भावेन्द्रियम् । लब्धि-निर्वृत्तिरूपं ज्ञानावरणक्षयोपशमरूपम् । उपयोगेन्द्रियं च स्वविषये व्यापार । तद्यथेति लब्धीन्द्रियम् । तेनेति भावेन्द्रियेण क्षयोपशमेन अर्थग्रहणे । अस्यप्रकाशितमिति स्वप्रकाशस्यैव ग्रहणम् । प्रमूतसमिति प्रत्यक्षम् । मौक्तिकमिति स्वाम्यक्षरमेव । तदिति इन्द्रियम् । तथेति सर्वोत्पत्ती । स्वार्थसंविदिति स्वरूपज्ञानम् । पत्र इति इन्द्रियव्यापार । तद्भाव इति प्रकाशाभाव ।

अथ मन्येथाः सत्तामात्रेण स्यात्, किन्तु मनसाऽर्थेन च सन्निकृष्टमिति चेत् । ननु सुषुप्तावस्थायामपि तथाभूतस्यैव मनसः शरीरव्यापिनः स्पर्शना दीन्द्रियेण स्पर्शनादेश्च तूलिकादिना सन्निकर्षस्य भावात् । न च अणुपरिमाणत्वात् मनसः शरीरव्यापित्वमसिद्धम् इति वाच्यम् तत्र तस्य प्रमाणेन प्रतिहतत्वात् । तथाहि– मनोऽणुपरिमाणं न भवति इन्द्रियत्वात् नयनवत् । न च शरीरव्यापित्वे युगपज्ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्ग तावत्क्षयोपशमविशेषेणैव तस्य कृतोत्तरत्वात् । इति नैकप्रमाण व्यवस्थापनम् । भाष्यमपि च मतपरीक्षापञ्चाशति–

'अर्थस्य प्रमितौ प्रसाधनपटु प्रोक्तं प्रमाणं परं
तेषामव्यवधानतोऽव्यवहितोऽपि भवेद् वस्तु प्रमाणं स्फुटम् ।
नासन्नस्य तु मानता यदि तथा सविकल्पस्यैव सा
स्यादित्यव्यतुसमञ्जसमभवत् तीर्थं स्थितं त्वन्मतम् ॥१॥ इति ।

શંકા—ઇન્દ્રિયો માત્ર પોતાની સત્તામાત્રથી જ જ્ઞાનમાં કારણભૂત નથી પરંતુ મન અને વિષય સાથે જોડાઈને જ તે જ્ઞાનમાં કારણ છે

સમાધાન—નિદ્રાવસ્થામાં પણ શરીરવ્યાપી મનનો સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયો સાથે અને ઇન્દ્રિયોની તળાઈ-રજાઈ આદિ પદાર્થ સાથે સન્નિકર્ષનો સદ્ભાવ તો છે જ તો નિદ્રાવસ્થામાં જ્ઞાન કેમ નથી થતું?

શંકા—મન અણુપરિમાણ હોવાથી તે શરીરવ્યાપી નથી

સમાધાન—એમ ન કહેવું કારણ કે મનમાં અણુપરિમાણત્વ અનુમાન પ્રમાણથી બાધિત છે તે આ પ્રમાણે—મન અણુપરિમાણ નથી, ઇન્દ્રિય હોવાથી, ચક્ષુની જેમ

શંકા—પણ મનને શરીરવ્યાપી માનવાથી એકીસાથે રસાસ્વાદન, દર્શન આદિ અનેક ઇન્દ્રિયજ્ઞાનોની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવી જશે. જ્યારે અનુભવ તો એવો છે કે તે તે જ્ઞાનો ક્રમે કરી થાય છે

समाधान–ક્ષયોપશમને કારણે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માનવાથી આનો ઉત્તર થઈ જાય છે એટલે કે મનનો સપર્ક બધી ઇન્દ્રિયો સાથે હોવા છતા જો ક્ષયોપશમ-વિશેષ ન હોય તો જ્ઞાન થતુ નથી આ પ્રમાણે–અર્થજ્ઞાનમા જે હેતુ હોય તે પ્રમાણ–એવુ પ્રમાણનુ લક્ષણ નિર્દોષ નથી આ બાબતમા અમે 'મતપરીક્ષાપચાશત્'મા કહ્યું પણ છે કે "નૈયાયિકાદિ અન્ય તીર્થિકો અર્થજ્ઞાનના પ્રસાધનમા જે કુશળ હોય તેને પ્રમાણ કહે છે, પણ ચક્ષુને નિર્મળ કરનાર અજન, અને શરીરને પુષ્ટ કરનાર ભોજન વિગેરે પદાર્થ પ્રમાણરૂપ બની જશે, અને અનન્તર–સાક્ષાત્કારણને પ્રમાણ માને તો માત્ર જ્ઞાનમા જ પ્રમાણતા સિદ્ધ થાય છે આ પ્રકારે હે ભગવન્ ! આંધળો સર્પ બીલમા જાય એ ન્યાયે નૈયાયિકાદિ અન્ય તીર્થિકોએ તમારા સિદ્ધાન્તનો જ આશ્રય કર્યો છે"

(प०) **तत्तादृशमस्त्येवेति** मनसाऽर्थेन च सन्निकृष्टम् । **तत्रेति** मनसि । **तस्येति** अणुपरिमाणत्वस्य । [**प्रत्यक्षज्ञप्तिकरणत्वादिति** प्रत्यक्ष पञ्चेन्द्रियग्राह्य ज्ञान तस्य करण साधकतम क्वचित् **करणत्वादिति** पाठ सोऽपि रम्य] **तस्येति** युगपद् ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गस्य । **अञ्जनभोजनाद्यपीति** तद्धि अञ्जनभोजनादिक व्यवहित कारणम् ।

(टि०) **तद्धेतुरिति** प्रकाशहेतु । **तदिति** इन्द्रियम् । **तादृशमिति** मनसार्थेन च सदृष्टम् । **तत्रेति** मनसि । **तस्येति** अणुपरिमाणत्वस्य । **युगपदिति** समकाल मनोज्ञानेन्द्रियज्ञानयोरुत्पादप्रसक्ति ।

अर्थस्येत्यादि । **प्रमिताविति** अर्थोपलब्धौ । **प्रसाधनेति** साधनपटिष्ठो हेतु **आसन्नस्येति** सन्निकर्षस्य ।

§७ 'अनधिगतार्थाधिगन्तृ प्रमाणम्' इत्यपि प्रमाणलक्षण न मीमासकस्य मीमासामासलता सूचयति, प्रत्यभिज्ञानस्याप्रामाण्यप्रसङ्गात् । अथात्रापूर्वोऽप्यर्थ प्रथते, "इदानींतनमस्तित्व न हि पूर्वधिया गतम्" [श्लो० प्रत्य० २३४] इति चेद् । इदमन्यत्रापि तुल्यम्, उत्तरक्षणसत्त्वस्य प्राक्क्षणवर्त्तिसंवेदनेनावेदनात् । पूर्वोत्तरक्षणयो सत्त्वस्यैक्यात् कथ तेन तस्यावेदनम् '–इति चेत् । प्रत्यभिज्ञागोचरेऽपि तुल्यमेतत्, "रजत गृह्यमाण हि चिरस्थायीति गृह्यते" इति वचनात् । प्रागेव तद्वेदने च तदिदानीमस्ति, न वा ? कीदृग् वाऽस्ति ? इति तदनन्तर न कोऽपि सन्दिहीत । ततोऽपार्थकमेवानधिगतेति विशेषणम्, व्यवच्छेद्याभावात् ॥

§७ 'પૂર્વે નહિ જાણેલ પદાર્થને જાણે તે પ્રમાણ'–મીમાસકોનુ આવુ પ્રમાણ–લક્ષણ પણ મીમાસકની મીમાસાની–વિચારની પુષ્ટિને સૂચવતુ નથી કારણ કે એથી તો પ્રત્યભિજ્ઞાન અપ્રમાણ બની જશે કારણ કે પ્રત્યભિજ્ઞાન તો પૂર્વે જ્ઞાત અર્થનુ જ જ્ઞાન કરાવે છે અર્થાત્ લક્ષણમા અવ્યાપ્તિ દોષ છે

શઙ્કા–પ્રત્યભિજ્ઞાનમા માત્ર જ્ઞાત જ નહિ પણ અપૂર્વ–પૂર્વે અજ્ઞાત અર્થ પણ ભાસે છે કારણ કે "આ કાળનુ 'અસ્તિત્વ' પૂર્વકાળની બુદ્ધિએ–જ્ઞાને જાણ્યુ નથી" આથી પ્રત્યભિજ્ઞાને અપ્રમાણ કહી શકાય નહિ

१ कोष्टकान्तर्गतपङ्क्तिकाया प्रतीक न लभ्यते मूले ।

સમાધાન–આવું અપૂર્વજ્ઞાન તો અન્યત્ર–ધારાવાહી જ્ઞાનમાં પણ છે કારણ કે પ્રત્યેક વસ્તુની ઉત્તર ક્ષણની સત્તાને પૂર્વક્ષણમાં રહેલ જાણે તો એવું જ નથી, તો ધારાવાહિ જ્ઞાન પણ અધિગતાર્થક–જાણેલ અર્થને જાણનાર નહીં, પરંતુ અનધિગતાર્થક નહીં જાણેલ અર્થને જાણનાર બની જશે.

શંકા–પૂર્વ અને ઉત્તર ક્ષણનું સત્ત્વ–અસ્તિત્વ તો એક જ છે તો પૂર્વ ક્ષણવર્તી જ્ઞાનદ્વારા ઉત્તર ક્ષણવર્તી અસ્તિત્વ અજ્ઞાત છે એમ કેમ કહેવાય ?

સમાધાન–જો એમ હોય તો પ્રત્યભિજ્ઞાનના વિષયમાં પણ એમ જ છે અર્થાત્ પૂર્વકાલીન અસ્તિત્વ અને ઉત્તરકાલીન અસ્તિત્વને એક માનવાથી પ્રત્યભિજ્ઞાન પણ અજ્ઞાત પદાર્થનું જ્ઞાપન નથી કરતું પણ જ્ઞાતનું જ જ્ઞાપન કરે છે વળી કહ્યું પણ છે કે "જ્યારે રજતનું ગ્રહણ થાય છે ત્યારે તે રજત ચિરસ્થાયી છે એ પ્રકારે જ ગૃહીત–જ્ઞાત થાય છે" આથી તો તે રજત પ્રથમ જ વિદિત થઈ ગયેલ હોઈ પ્રત્યભિજ્ઞાન જાણે તે અત્યારે છે કે નહિ ? અથવા તો એ હેતુ છે ? આમ કોઈ પણ પ્રકારના સંદેહને સ્થાન મળતું નથી આથી પ્રમાણ લક્ષણમાં અનધિગત એ વિશેષણ નિરર્થક છે કારણ કે તેનું કોઈ વ્યવચ્છેદ્ય નથી.

(टि) प्रत्यभिज्ञेति च एकत्वमिति । यतोऽपि अनधिगतार्थ । इदमप्यव्यापीत्यादि । अव्यापीति अधिगतार्थविषयत्वात् धारावाहिकज्ञानेषु । हेतोरिति पूर्वक्षणेन । तस्यैव उत्तरक्षणस्य । तद्रूपेणेति पूर्वोत्तरक्षणयोरपि । व्यवच्छेद्योऽपि विशेषणं हि व्यवच्छेदकम् । अस्य व्यवच्छेद्य नास्ति ।

१८ न चाऽव्यापकं बाधा प्रत्यक्षलक्षणे, प्रत्यक्षपरोक्षप्रमाणव्यक्तिव्यापकत्वात् ।

१९ नाप्यतिव्यापकमप्रमाणे संशयाद्यप्रमाणविशेषेष्ववर्तमानत्वात् ।

२१ स्वार्थव्यवसायात्मकं प्रमाणं स्वपरव्यवसायि ज्ञानम् प्रमाणत्वान्यथानुपपत्तेः—इत्यनुमानात् स्वपरव्यवसायिज्ञानप्रसिद्धेः ।

§१८ પ્રમાણનું આ લક્ષણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ અને પરોક્ષ પ્રમાણરૂપ બન્ને વ્યક્તિઓમાં વ્યાપીને રહેતું હોવાથી તેમાં અવ્યાપ્તિ દોષ નથી.

§१९ વળી અપ્રમાણરૂપ સંશયાદિમાં રહેતું ન હોવાથી અતિવ્યાપ્તિ દોષ પણ નથી.

§२१ તેમ જ પ્રમાણ સ્વપરવ્યવસાયી જ્ઞાન છે કારણ કે અન્યથા પ્રમાણત્વ ઘટી શકતું નથી આ પ્રકારના અનુમાનથી પ્રમાણમાં સ્વપર વ્યવસાયી જ્ઞાનત્વની સિદ્ધિ છે એટલે અસંભવ દોષ પણ નથી.

(प) प्रमाणत्वान्यथानुपपत्तेरिति अपि हि धर्मिविशेषे साध्ये धर्मित्वमेव हेतुः । तथेति अन्यथानुपपन्नत्वं हेतौ ।

(टि) न चाऽव्यापकमिति अव्यापकमिति विशेष अतश्चासंभवि इत्यर्थे

§ २१ अत्र चार्वाकस्तावदाह । तथाहि— न तावदत्र प्रत्यक्षमेव प्रमाणं संभवति । यतो हि भवत किं प्रतीतमात्रमर्थविशेषमय अनर्थीत्यसाध्यधर्मविशिष्टतया विनाऽन्यमात्रमनधिगतार्थम् वा भवत् —इति भेदत्रयी विकल्प्य तत्र

लाक्षीणामुन्मीलति । तत्र न तावत् प्रतीतसाध्यधर्मविशेषणत्वमत्राऽऽध्यायमानं सत्त्यावता ख्यातये । यत प्रसिद्धमेव साध्य साधयतामेतदुन्मज्जति, आपो द्रवा इत्यादिवत् । न चैतत् प्रमाणलक्षणमद्यापि परेषा प्रसिद्धिकोटिमाटीकिष्ट । नाप्यत्रानभीप्सितसाध्यधर्मविशेषणता मापणीया । सा हि स्वानभिप्रेत सा॰ ॰ साधयतामधीमता धावति, शौद्धोदनस्य नित्यत्वसाधनवत् । न चार्हतानामेतत् प्रमाणलक्षणमनाकाङ्क्षितम् । नापि निराकृतसाध्यधर्मविशेषणत्वमत्रोपपत्तिपद्धतिप्रतिबद्धता दधाति । तद्धि प्रत्यक्षेण, अनुमानेन आगमेन वा साध्यस्य निराकरणाद् भवेत् । न चैतद् 'अनुष्णस्तेजोऽवयवी', 'नास्ति सर्वज्ञ,' 'जैनेन रजनिभोजन भजनीयम्' इत्यादिवत प्रत्यक्षानुमानागमादिभिर्बाधासम्बन्धवैधुर्यं दधानमीक्ष्यते । तस्माद नाऽत्र दोष पक्षस्य सूक्ष्मोऽप्युत्प्रेक्षितु पार्यते ।

§११ આ અનુમાનમા કટકોદ્ધાર આ પ્રકારે છે—

પ્રમાણ લક્ષણને સિદ્ધ કરનાર આ અનુમાનમા પક્ષનુ નિરાકરણ કરનાર પક્ષદોષ નથી અહી પક્ષમા જો દોષ હોય તો તે સાધ્યધર્મની પ્રસિદ્ધિ, સાધ્યધર્મની અનિષ્ટતા અથવા સાધ્યધર્મનુ પ્રમાણદ્વારા નિરાકરણ—આમ ચપલાક્ષીની ત્રિવલી જેવા આ ત્રણમાથી કયો દોષ છે ?

અહી આ અનુમાનમા સાધ્યધર્મ પ્રસિદ્ધ છે, એમ કહેવામા આવે તો તે વિદ્વાનોના યશ માટે નથી કારણ કે સાધ્ય પ્રથમથી સિદ્ધ હોય તો જ આ દોષ લાગે જેમકે કોઇ કહે કે—'પાણી દ્રવણશીલ છે' તો આ વસ્તુ સિદ્ધ જ છે, તેથી સાધ્ય બનતી નથી, પણ અહી જણાવેલ પ્રમાણ લક્ષણ તો અત્યાર સુધી વિપક્ષીને કોઇ પણ રીતે સિદ્ધ નથી

વળી અહી 'સાધ્યધર્મ અનિષ્ટ છે'—એમ પણ કહેવાય નહિ કારણ કે આવુ ત્યારે જ બને કે જ્યારે મૂર્ખ માણસ પોતાને અનિષ્ટ હોય એવુ જ સાધ્ય સિદ્ધ કરતો હોય જેમકે—બૌદ્ધો નિત્યતાની સિદ્ધિ કરે તો તે પોતાને અનિષ્ટની સિદ્ધિ કરતા હોઇ આ દોષથી ગ્રસ્ત થાય છે પણ ઉપર જણાવેલ પ્રમાણ લક્ષણ જૈનોને અનિષ્ટ નથી પણ ઇષ્ટ જ છે, એટલે એ દોષ પણ નથી

તેમજ અહી 'સાધ્ય પ્રમાણથી નિરાકૃત છે' એમ કહેવુ તે પણ યુક્તિયુક્ત નથી કારણ કે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, કે આગમ પ્રમાણથી સાધ્યધર્મનુ ખડન થયુ હોય તો આ દોષ આવે જેમકે—અગ્નિ ઉષ્ણ નથી' અહી 'અનુષ્ણત્વ' સાધ્ય પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી બાધિત છે 'જગતમા કોઇ સર્વજ્ઞ નથી'—અહી સર્વજ્ઞત્વાભાવ અનુમાનથી બાધિત છે 'જૈનોએ રાત્રિભોજન કરવુ જોઈએ'—અહિ રાત્રિભોજન આગમબાધિત છે આ પ્રકારે તે તે ધર્મોનો પક્ષમા અભાવ સિદ્ધ થાય છે તેમ પ્રમાણલક્ષણના સાધક આ અનુમાનમા પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ વડે 'સ્વપરવ્યવસાયી જ્ઞાનત્વ' ધર્મનો અભાવ જોવાતો નથી અર્થાત્ પ્રમાણલક્ષણસાધક અનુમાનના 'પ્રમાણ'રૂપ પક્ષમા 'સ્વપર' ઇત્યાદિ ધર્મ બાધિત નથી માટે પ્રમાણલક્ષણસાધક આ અનુમાનમા સૂક્ષ્મમા સૂક્ષ્મ પણ પક્ષદોષ કલ્પી શકાશે નહિ

(टि)– कथं हीति शेषपक्षेण । यतोति विरुद्धतावादपि । सन्दिग्धासिद्धतामिति विदुषा वादिना प्रतिवादिना ।

नापि हेतो । स ह्यसिद्धता विरुद्धता व्यभिचारो वा भवेत् ? यदि चासिद्धता तदापि किमन्यतरासिद्धिः, उभयासिद्धिर्वा भवेत् ? अन्यतरासिद्धिश्चेत् । तत्रापि वादिनः प्रतिवादिनो वाऽन्यतरस्यैवमसिद्धिः स्यात् ? यदि वादिनः तत् किं स्वरूपद्वारेण आश्रयद्वारेण भिन्नाधिकरणताद्वारेण पक्षैकदेशद्वारेण प्रतिज्ञार्थैकदेशद्वारेण वाऽसौ स्यात् ? स्वरूपद्वारेण चेत् । तत् किं हेतुस्वरूपे विप्रतिपत्ते अप्रतिपत्तेः सन्देहाद् वा ? न प्राच्यः प्रकारः सारः प्रमाणत्वस्य हेतुत्वेन सम्यक्प्रमाणविषयपरिच्छेदनिर्णयात् । नापि द्वितीयः प्रमाणस्वरूपमप्रतिपद्यमानस्य वादिनोऽप्रामाणिकत्वप्रसङ्गात् । नापि तृतीयः सर्वथा निर्णीतप्रमाणस्वरूपस्य प्रतिपत्तुस्तत्र सन्देहानुपपत्तेः । न चात्र सन्देहस्याप्यनवस्थितत्वात्प्रमाणस्य स्वरूपविशेषे संशयः सन्देहस्यापि सम्भवः । तत्स्वरूपप्रतिपत्तौ वा क्वचित् कथं सर्वथा प्रमाणत्वाभावे संशयः स्यात् ? आश्रयासिद्धिरपि प्रतिवादिनो जैनस्य दोषाय न सम्भवति तस्य मुनिभिर्नाऽप्यन्यत्वापकप्रमाणत्वात् उभयत्र सकलं प्रतिकोटद्वारेणैव प्रतीयमानत्वात् । सम्भवन्ना न तयोरन्यतरस्य प्रमाणस्य संसर्गस्य प्रमाणत्वे धर्मिणि सम्यक्त्वादिनाऽनभिप्रायत्वात् प्रमाणत्वहेतोरत्र वृत्तिनिर्णयात् । पक्षैकदेशासिद्धताऽपि नात्र भावीयस्तो दर्शिता । सा हि सपूर्वपक्षव्यापकत्वे सति सम्भविनी । साध्यस्य च स्यात्–व्याप्तिः । न चैतदस्ति । नाप्यनित्य शब्दोऽनित्यत्वादित्यादिवत् प्रतिज्ञार्थैकदेशासिद्धताऽभिधानीया धर्म्यनन्तरस्य स्वरूपासिद्धिरूपत्वात् । अन्यथा धर्मिणोऽपि हेतुत्वे तत्प्रसङ्गात् । स्वरूपासिद्धिमात्र न यथा स्येममत्रास्तिनुत तथाऽनन्तरमत्र भवति । इति न वादिन साध्यसिद्धिमत्ता । नापि प्रतिवादिनः तस्याप्येतत्प्रकारैरसिद्धतायाः प्राप्य समानत्वात् । अत एव वादिप्रतिवाद्युभयस्यापि नासिद्धमिदम् । एवं च कथमिदं साध्यमसिद्धिमत्त्वं दर्शित ?

વળી અહીં હેતુદોષ નથી. જો હોય તો તે અસિદ્ધતા, વિરુદ્ધતા કે વ્યભિચાર છે ? અસિદ્ધતા હોય તો શું તે અન્યતરાસિદ્ધ કે ઉભયાસિદ્ધ છે ? અન્યતરાસિદ્ધ હોય તો તે વાદીને છે કે પ્રતિવાદીને ? વાદીને અસિદ્ધ છે તો તે શું સ્વરૂપાસિદ્ધિ–હેતુના સ્વરૂપની અનિદ્ધિને કારણે, આશ્રયની અસિદ્ધિને કારણે, હેતુ અને સાધ્યના અધિકરણો ભિન્ન હોવાને કારણે, પક્ષના એક દેશમાં અસિદ્ધિને કારણે કે પછી પ્રતિજ્ઞારૂપ અર્થનો એકદેશરૂપ હેતુ બની જાય છે એ કારણે છે ? જો હેતુના સ્વરૂપની અસિદ્ધિ છે તો તે શું હેતુના સ્વરૂપ વિશે વિપ્રતિપત્તિ અર્થાત્ વિવાદ છે તેથી કે તેનું જ્ઞાન નથી તેથી કે તેમાં સંદેહ હોવાથી ?

१ हमारे निम्न –मुद्रि

અહીં સમસ્ત પ્રામાણિકોને 'પ્રમાણત્વ' હેતુના સ્વરૂપમા તો કશી જ વિપ્રતિપત્તિ–વિવાદ નથી તેથી તે કારણે હેતુને સ્વરૂપાસિદ્ધ કહી શકાય નહિ અને પ્રમાણના સ્વરૂપને જ નહિ જાણનાર વાદી તો અપ્રામાણિક બની જતો હોઈ પ્રમાણના અજ્ઞાનના કારણે પણ હેતુને અસિદ્ધ કહી શકશે નહી વળી પ્રમાણના સ્વરૂપમા સદેહને કારણે પણ હેતુ અસિદ્ધ નથી કારણ કે જેણે કોઈ પણ પ્રકારે પ્રમાણનો નિશ્ચય કર્યો નથી તેવા પ્રમાતા પુરુષને તો પ્રમાણના સ્વરૂપ વિષે સદેહ થાય જ નહીં જેમ કે– ત્રણે કાલમા સ્થાણુ–ઠૂઠાને નહિ જાણનાર કોઈ પણ પ્રમાતાને 'આ સ્થાણુ–ઠૂઠુ છે કે પુરુષ ?' એવો સદેહ થતો જ નથી અને જેણે કોઈક વખતે પ્રમાણનો નિર્ણય કર્યો હોય તેવા પ્રમાતાને પણ પ્રમાણ વિષે સર્વથા સશય થવાનો તો અવકાશ જ નથી અર્થાત્ કોઈ વખત થવાનો સભવ છે આશ્રયની અસિદ્ધિને કારણે તથા હેતુ અને સાધ્યના અધિકરણો ભિન્ન હોવાને કારણે હેતુની અસિદ્ધિ તો અમને જૈનને દોષરૂપે સમત જ નથી કારણ કે 'સર્વજ્ઞનુ અસ્તિત્વ છે, કારણ કે તેમા બાધક પ્રમાણનો અસભવ સુનિશ્ચિત છે'–આ અનુમાનની પૂર્વે હેતુનો આશ્રયભૂત ધર્મી 'સર્વજ્ઞ' પ્રમાણથી અસિદ્ધ છતા તે વિકલ્પ વડે સિદ્ધ હોઈ પ્રસ્તુતમા હેતુને જૈનોએ સાધ્યનો ગમક–સિદ્ધ કરનાર માનેલ છે તેવી જ રીતે 'શકટનો ઉદય થશે, કારણ કે કૃત્તિકાનો ઉદય છે'–આ અનુમાનમા પણ નૈયાયિકાદિઓએ કલ્પેલ વ્યધિકરણાસિદ્ધિ નામનો દોષ જણાય છે, કારણ કે–સાધ્યધર્મ શકટનો ઉદય એ શકટમા, અને કૃત્તિકાનો ઉદય કૃત્તિકામા છે છતા પણ અહીં જૈનમતે હેતુ સાધ્યનો સાધક છે અથવા આશ્રયાસિદ્ધિ અને વ્યધિકરણાસિદ્ધિ એ બન્નેને દોષ માનવામા આવે તો પણ પ્રકૃત અનુમાનમા આ બન્ને દોષોના અવકાશની શકારૂપ ખીલીનુ નડતર નથી કારણ કે–પ્રમાણરૂપ ધર્મીના અસ્તિત્વમા કોઈ પણ વાદીને વિવાદ નથી અને પ્રમાણરૂપ ધર્મીમા પ્રમાણત્વ હેતુની વૃત્તિનો દરેકને નિશ્ચય છે

પક્ષૈકદેશાસિદ્ધતા એટલે કે પક્ષના એકદેશમા અસિદ્ધિનો દોષ આ અનુમાનમા નથી કારણ કે હેતુ સપૂર્ણ પક્ષમા ન રહે તો એટલે કે પક્ષના કોઈ ભાગમા હેતુ હોય અને કોઈ ભાગમા ન હોય ત્યારે આ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે, જેમકે- 'વૃક્ષો સચેતન છે, નિદ્રાવાળા હોવાથી' આ અનુમાનમા બધા જ વૃક્ષોમા નિદ્રા દેખાતી ન હોવાથી અને માત્ર થોડામા જ તે દેખાતી હોવાથી આ દોષ આવે છે પરતુ પ્રકૃત અનુમાનમા આ પ્રમાણત્વ હેતુ તો પ્રમાણરૂપ સપૂર્ણ પક્ષમા વ્યાપીને રહેલ હોવાથી તે દોષ આમા નથી વળી 'શબ્દ અનિત્ય છે, કારણકે તે અનિત્ય છે'–આ અનુમાનમા 'શબ્દ અનિત્ય છે' એ પ્રતિજ્ઞામા જે સાધ્ય છે તે, અને હેતુ એક હોવાથી એ હેતુને પ્રતિજ્ઞાર્થૈકદેશાસિદ્ધ નામનો અસિદ્ધ હેત્વાભાસ કહેવામા આવે છે પણ ખરી રીતે તે સ્વરૂપાસિદ્ધ છે અન્યથા જ્યારે ધર્મીનો હેતુ તરીકે નિર્દેશ થાય ત્યારે તેને પણ પ્રતિજ્ઞાતાર્થૈકદેશાસિદ્ધ કહેવો પડશે અને સ્વરૂપાસિદ્ધિ દોષ તો અહીં ઘટી શકતો નથી તે તો અમે આ પહેલા જ જણાવેલ છે માટે વાદીની અપેક્ષાએ આ હેતુ અસિદ્ધ નથી તેવી જ રીતે પ્રતિવાદીને

(टि) – अर्थं द्योति पौरुषेयत्वेन । अनेनेति विरुद्धतायाति । संदिग्धासिद्धतामिति निर्दुष्टं वादिनस्य प्रतिवादी ।

नापि हेतो । स स्वरूपासिद्धतया विरुद्धतया व्यभिचारितया वा भवेत् ? यदि स्वरूपासिद्धतया तदाऽपि किमन्यतरासिद्धितः, उभयासिद्धितया भवेत् ? अन्यतरासिद्धिश्चेत् । तदाऽपि वादिनः प्रतिवादिनो वाऽन्यतरस्येयमसिद्धिः स्यात् ? यदि वादिनः तत् किं स्वरूपद्वारेण आश्रयद्वारेण भिन्नाधिकरणद्वारेण एकदेशद्वारेण, प्रतिज्ञार्थैकदेशद्वारेण वाऽसौ स्यात् स्वरूपद्वारेण चेत् । तत्किं हेतुस्वरूपे विप्रतिपत्ते अप्रतिपत्ते सन्देहाद् वा ? न प्रथमः प्रकारः सारः प्रमाणवाक्यस्य हेतुस्वरूपस्य समस्तप्रामाणिकपरिग्रहापरित्यागात् । नाऽपि द्वितीयः प्रमाणत्वस्वरूपमप्रतिपद्यमानस्य वादिनोऽप्रामाणिकत्वप्रसङ्गात् । नापि तृतीयः सर्वथाऽनिर्णीतप्रमाणस्वरूपस्य प्रतिपत्तुरत्र सन्देहानुपपत्तेः । न च सकलप्रमाणानुगमिन्यानुगतस्य स्वानुयायुक्तयोरन्यत्र सन्देहकल्पनाऽपि सङ्गते । तत्स्वरूपप्रतिपत्तौ वा क्वचित् कथं सर्वथा प्रमाणस्वरूपे संशयः स्यात् ? आश्रयासिद्धि-भिन्नाधिकरणासिद्धी तु वादिनो वैमत्यं दोषावेव न संभवतः सत्य सत्त्व युक्तिविधानाऽन्यभासकापकप्रमाणत्वात् । उभयासि शब्दे कृतकत्वात्-इत्यादेर्गमकत्वेन स्वीकरणात् । संभवे वा न तयोरनाश्रयकारणभावासद्गुर्णकथा प्रमाणस्य धर्मिणः सकलप्रामाणिकानामविवादास्पदत्वात् प्रमाणत्वहेतोरत्र वृत्तिनिर्णयाच्च । एकदेशासिद्धताऽपि नात्र सावकाशा क्वापि । सा हि सर्वपक्षाव्यापकत्वे सति संभविनी । सचेतनास्तरवः स्वापात्-इत्यादिवत् । न चैतदस्ति । नाप्यनित्यः शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादितिवत् प्रतिज्ञार्थैकदेशासिद्धताऽभिधानीया तत्स्वरूपत्वस्य स्वरूपासिद्धिरूपत्वात् । अन्यथा धर्मिणोऽपि हेतुत्वे तत्प्रसङ्गात् । तत्स्वरूपासिद्धिरत्र न यथा स्येमाऽस्मान्तिकृत्स्न मृषाऽन्यत्रमेव व्यवापि । इति न वादिनः साधनमसिद्धमेतत् । नापि प्रतिवादिनः तत्पक्षेऽप्यनन्तरोक्तदूषणप्रबन्धस्य प्रायः समानत्वात् । अत एव वादिप्रतिवाद्युभयस्यापि नासिद्धमिदम् । एवं च कथमिदं साधनमसिद्धिसम्बन्धं दर्शनम् ?

વળી આવું હેતુદોષ નથી એ દોષ હો તે અસિદ્ધતા, વિરુદ્ધતા કે વ્યભિચાર છે ? અસિદ્ધતા દોષ હોય તો શું તે અન્યતરાસિદ્ધ કે ઉભયાસિદ્ધ છે ? અન્યતરાસિદ્ધ દોષ હો તો તે વાદીને છે કે પ્રતિવાદીને ? વાદીને અસિદ્ધ છે તો તે શું સ્વરૂપાસિદ્ધિ-હેતુના સ્વરૂપની અસિદ્ધિને કારણે, આશ્રયની અસિદ્ધિને કારણે, હેતુ અને સાધ્યના અધિકરણો ભિન્ન હોવાને કારણે, પક્ષના એક દેશમાં અસિદ્ધિને કારણે કે પછી પ્રતિજ્ઞારૂપ અર્થનો એકદેશરૂપ હેતુ બની જાય છે એ કારણે છે ? જો હેતુના સ્વરૂપની અસિદ્ધિ છે તો તે શું હેતુના સ્વરૂપ વિષે વિપ્રતિપત્તિ અર્થાત્ વિવાદ છે તેથી કે તેનું જ્ઞાન નથી તેથી કે તેમાં સંદેહ હોવાથી ?

---

१ अपरे विवाद–मुद्रि

વ્યવસાયી જ્ઞાનના વિપક્ષમા સંશયાદિ અને ઘટાદિ છે તેમા-પ્રમાણત્વ હેતુ કદી પણ રહેતો નથી બીજો વિકલ્પ-અર્થાત્ 'વિપક્ષમા વૃત્તિનો સંદેહ' એને કારણે પણ અહીં વ્યભિચાર નથી કારણ કે—'વિવાદનો વિષય બનેલ આ પુરુષ સર્વજ્ઞ નથી' કારણ કે તે વક્તા છે'-આ અનુમાનમા વિપક્ષ છે સર્વજ્ઞ, તેમા 'વક્તૃત્વ છે કે નહીં'—આ પ્રમાણે સંશય થતો હોવાથી વૃત્તિ સંદિગ્ધ છે, તેમ પ્રમાણત્વ હેતુ વિષે નથી તેની તો સંશય અને ઘટાદિ જેવા વિપક્ષોમા વૃત્તિનો અભાવ નિર્ણીત છે માટે પ્રમાણત્વ હેતુમા વ્યભિચાર પણ નથી આ પ્રમાણે અસિદ્ધ વિરુદ્ધ અને વ્યભિચારરૂપ દોષોમાથી કોઈ પણ દોષ આ હેતુમા નથી

(पं०) विपक्षे वृत्तिसन्देहस्यासम्भवादिति विपक्षे इपलक्षणे

(टि०) - स्वपरव्यवसायीत्यादि । संशयादिरिति स्वपरव्यवसायिनो विपक्ष संशयादि । ज्ञानस्य तु विपक्षो घटादि । न च तत्रेति संशयादौ घटादौ वा

निदर्शनं पुनर्नोपदर्शितमेवात्र, इति न तद्दोषोद्धारसंरम्भ । भवतु वा तदपि व्यतिरेकरूप संशयघटादि । न चात्र कश्चिद् दूषणकण । स खल्वसिद्धसाध्यव्यतिरेक, असिद्धसाधनव्यतिरेक, असिद्धोभयव्यतिरेक, सन्दिग्धसाध्यव्यतिरेक, सन्दिग्धसाधनव्यतिरेक, सन्दिग्धोभयव्यतिरेक, अव्यतिरेक, अप्रदर्शितव्यतिरेक, विपरीतव्यतिरेको वा स्यात ' तत्र न तावदाद्या षट्, घटादौ साध्यसाधनव्यतिरेकस्य स्पष्टनिष्टङ्कनात । नापि सप्तम, व्याप्त्याऽत्र व्यतिरेकनिर्णयात् । नाप्यष्टमनवमौ, यत्र न स्वपरव्यवसायिज्ञानत्व न तत्र प्रमाणत्वमिति व्यतिरेकोपदर्शनात् । इत्यतो निष्कलङ्कादनुमानात तल्लक्षणसिद्धेरनवद्यमिद लक्षणम् ॥२॥

પ્રમાણ લક્ષણને સિદ્ધ કરનાર અનુમાનમા દૃષ્ટાંત આપેલ નથી તેથી દૃષ્ટાંત દોષના ઉદ્ધારનો પ્રયત્ન પણ અમે કરતા નથી અથવા 'જે સ્વપરવ્યવસાયી જ્ઞાન નથી તે પ્રમાણ પણ નથી,જેમકે સંશય અને ઘટાદિ આ પ્રમાણે સંશય અને ઘટાદિને વ્યતિરેક દૃષ્ટાન્તરૂપ માની લેવામા આવે તો પણ આ સ્થળે દૂષણનો અંશ પણ નથી, કારણ કે આ વ્યતિરેક દૃષ્ટાંતમા દોષ કલ્પવામા આવે તો તે-૧ અસિદ્ધ-સાધ્યવ્યતિરેક, ૨ અસિદ્ધસાધનવ્યતિરેક, ૩ અસિદ્ધોભયવ્યતિરેક, ૪ સંદિગ્ધ-સાધ્યવ્યતિરેક, ૫ સંદિગ્ધસાધનવ્યતિરેક, ૬ સંદિગ્ધોભયવ્યતિરેક, ૭ અવ્યતિરેક, ૮ અપ્રદર્શિતવ્યતિરેક, કે ૯ વિપરીતવ્યતિરેક છે? વ્યતિરેક દૃષ્ટાંતરૂપ સંશય અને ઘટાદિમા-સાધ્ય અને સાધનનો અભાવ સ્પષ્ટ પ્રતીયમાન થતો હોવાથી પહેલા ૭ દોષો તો છે જ નહીં વ્યાપ્તિદ્વારા સાધ્ય અને સાધનના અભાવનો નિર્ણય હોવાથી સાતમો દોષ પણ નથી વળી જે સ્વપર વ્યવસાયી વિજ્ઞાન નથી તે પ્રમાણ પણ નથી-એ પ્રમાણે વ્યતિરેક વ્યાપ્તિનુ ઉપદર્શન કરાયુ જ છે અને તેમા વિપર્યય પણ નથી, તેથી આઠમો અને નવમો દોષ પણ નથી

આ પ્રમાણે નિષ્કલંક અનુમાનથી પ્રમાણનુ લક્ષણ સિદ્ધ થતુ હોવાથી સૂત્રોક્ત પ્રમાણનુ લક્ષણ નિર્દોષ છે ૨

પણ આ અસિદ્ધ નથી કારણ કે આ પ્રકારે કરાતા સિદ્ધ પક્ષ તેને વિષે પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જ છે આ પ્રકારે 'અપ્રમાણત્વ' હેતુ અન્યતરાસિદ્ધ પણ નથી અને બે [illegible] માટે પ્રમાણત્વ હેતુ ઉભયાસિદ્ધ વાદિપ્રતિવાદી [illegible] અસિદ્ધ પણ નથી. તો આ હેતુ કઈ રીતે અસિદ્ધતાના દોષને ધારણ કરે ?

(१) क्वचित् कथं सर्वथा प्रमाणाभावे [illegible] स्यादिति । [illegible] स्यात् । तत्समसद्भावादिति [illegible] ।

(२) [illegible] विपक्षेऽपि [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] ।

नापि विरुद्धता[illegible], विपक्षात् व्यावृत्तत्वात् ।

नापि व्यभिचारपिशाच[illegible] । यतो निर्णीतविपक्षवृत्तित्वेन, सन्दिग्धविपक्षवृत्तित्वेन वाऽसौ व्यभिचारं प्राप्नुयात् । न तावदाद्येन अनित्यः शब्दः प्रमेयत्वादित्यादिवत् विपक्षे वृत्तिनिश्चयाभावात् । [illegible] हि विपक्षे [illegible] । न च तत्र [illegible] प्रमाणाभावात् [illegible] । नापि द्वितीयेन, विवादापन्नः पुमान् सर्वज्ञो न भवति वक्तृत्वात्–इत्यादिवत् विपक्षे वृत्तिसन्देहस्याभावात् संशय[illegible] प्रमाण[illegible] । [illegible] ।

વિરુદ્ધતા–પ[illegible] આ 'અપ્રમાણત્વ' હેતુ દૂષિત છે અથવા આ હેતુમાં વિરુદ્ધતા દોષ છે—એમ પણ ન કહી શકાય કારણ કે આ હેતુ વિપક્ષમાં રહેતો નથી

તેમજ આ હેતુ વ્યભિચારરૂપ પિશાચને કારણે દૂષિત—[illegible] પણ નથી. અર્થાત્ આ હેતુમાં વ્યભિચાર દોષ પણ નથી. કારણ કે વ્યભિચાર દોષ તો નિર્ણીતવિપક્ષવૃત્તિ–વિપક્ષમાં નિશ્ચિતરૂપે હેતુની વૃત્તિ હોવાથી વ્યભિચાર છે કે સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિ–વિપક્ષમાં હેતુની વૃત્તિનો સંદેહ હોવાથી વ્યભિચાર છે? આમાં નિર્ણીતવિપક્ષવૃત્તિને કારણે વ્યભિચાર નહીં કહી શકાય કારણ કે શબ્દ અનિત્ય છે કારણ કે તે પ્રમેય છે—આ અનુમાનમાં જેમ વિપક્ષરૂપ નિત્ય વ્યોમ આકાશમાં પ્રમેયત્વ હેતુની વૃત્તિનો નિશ્ચય છે, તેમ 'અપ્રમાણત્વ' હેતુની વિપક્ષમાં વૃત્તિનો નિશ્ચય નથી. કારણ કે [illegible]–

વ્યવસાયી જ્ઞાનના વિપક્ષમા સ શયાદિ અને ઘટાદિ છે તેમા–પ્રમાણુત્વ હેતુ ક્દી પણ રહેતો નથી બીજો વિકલ્પ–અર્થાત્ 'વિપક્ષમા વૃત્તિનો સ દેહ' એને કારણે પણ અહીં વ્યભિચાર નથી કારણ કે—'વિવાદનો વિષય બનેલ આ પુરુષ સર્વજ્ઞ નથી' કારણ કે તે વક્તા છે'–આ અનુમાનમા વિપક્ષ છે સર્વજ્ઞ, તેમા 'વક્તૃત્વ છે કે નહી'—આ પ્રમાણે સ શય થતો હોવાથી વૃત્તિ સ દિગ્ધ છે, તેમ પ્રમાણુત્વ હેતુ વિષે નથી તેની તો સ શય અને ઘટાદિ જેવા વિપક્ષોમા વૃત્તિનો અભાવ નિર્ણીત છે માટે પ્રમાણુત્વ હેતુમા વ્યભિચાર પણ નથી આ પ્રમાણે અસિદ્ધ વિરુદ્ધ અને વ્યભિચારરૂપ દોષોમાથી કોઈ પણ દોષ આ હેતુમા નથી

(પ૦) **विपक्षे वृत्तिसन्देहस्यासम्भवादि**ति विपक्षे उपलखण्डे

(टि०) – **स्वपरव्यवसायीत्यादि** । **संशयादिरि**ति स्वपरव्यवसायिनो विपक्ष सशयादि । ज्ञानस्य तु विपक्षो घटादि । **न च तत्रे**ति सशयादौ घटादौ वा

निदर्शनं पुनर्नोपदर्शितमेवात्र, इति न तद्दोषोद्धारसंरम्भ । भवतु वा तदपि व्यतिरेकरूप सशयघटादि । न चात्र कश्चिद् दूषणकण । स खल्वसिद्धसाध्यव्यतिरेक, असिद्धसाधनव्यतिरेक, असिद्धोभयव्यतिरेक, सन्दिग्धसाध्यव्यतिरेक, सन्दिग्धसाधनव्यतिरेक, सन्दिग्धोभयव्यतिरेक, अव्यतिरेक, अप्रदर्शितव्यतिरेक, विपरीतव्यतिरेको वा स्यात्' तत्र न तावदाद्या षट्, घटादौ साध्यसाधनव्यतिरेकस्य स्पष्टनिष्टङ्कनात् । नापि सप्तम, व्याप्त्याऽत्र व्यतिरेकनिर्णयात् । नाप्यष्टमनवमौ, यत्र न स्वपरव्यवसायिज्ञानत्व न तत्र प्रमाणत्वमिति व्यतिरेकोपदर्शनात् । इत्यतो निष्कलङ्कादनुमानात् तल्लक्षणसिद्धेरनवद्यमिद लक्षणम् ॥२॥

પ્રમાણ લક્ષણને સિદ્ધ કરનાર અનુમાનમા દૃષ્ટાત આપેલ નથી તેથી દૃષ્ટાત દોષના ઉદ્ધારનો પ્રયત્ન પણ અમે કરતા નથી અથવા 'જે સ્વપરવ્યવસાયી જ્ઞાન નથી તે પ્રમાણ પણ નથી, જેમકે સ શય અને ઘટાદિ આ પ્રમાણે સ શય અને ઘટાદિને વ્યતિરેક દૃષ્ટાન્તરૂપ માની લેવામા આવે તો પણ આ સ્થળે દૂષણનો અ શ પણ નથી, કારણ કે આ વ્યતિરેક દૃષ્ટાતમા દોષ કલ્પવામા આવે તો તે–૧ અસિદ્ધ–સાધ્યવ્યતિરેક, ૨ અસિદ્ધસાધનવ્યતિરેક, ૩ અસિદ્ધોભયવ્યતિરેક, ૪ સ દિગ્ધ-સાધ્યવ્યતિરેક, ૫ સ દિગ્ધસાધનવ્યતિરેક, ૬ સ દિગ્ધોભયવ્યતિરેક, ૭ અવ્યતિરેક, ૮ અપ્રદર્શિતવ્યતિરેક, કે ૯ વિપરીતવ્યતિરેક છે ? વ્યતિરેક દૃષ્ટાતરૂપ સ શય અને ઘટાદિમા–સાધ્ય અને સાધનનો અભાવ સ્પષ્ટ પ્રતીયમાન થતો હોવાથી પહેલા છ દોષો તો છે જ નહીં વ્યાપ્તિદ્વારા સાધ્ય અને સાધનના અભાવનો નિર્ણય હોવાથી સાતમો દોષ પણ નથી વળી જે સ્વપર વ્યવસાયી વિજ્ઞાન નથી તે પ્રમાણ પણ નથી–એ પ્રમાણે વ્યતિરેક વ્યાપ્તિનુ ઉપદર્શન કરાયુ જ છે અને તેમા વિપર્યય પણ નથી, તેથી આઠમો અને નવમો દોષ પણ નથી

આ પ્રમાણે નિષ્કલ ક અનુમાનથી પ્રમાણનુ લક્ષણ સિદ્ધ થતુ હોવાથી સૂત્રોક્ત પ્રમાણનુ લક્ષણ નિર્દોષ છે ૨

(टि.) [illegible] । विपरीतत्वमति-रेकात् [illegible] । [illegible] प्रमाणम् [illegible] ॥

अथ ज्ञानमिति विशेषणं समर्थयन्ते—

अभिमतानभिमतवस्तुस्वीकारतिरस्कारक्षमं हि प्रमाणम् । अतो ज्ञानमेवेदम् ॥३॥

§ १ अभिमतमुपादेयम् अनभिमतं हेयम् । तत् द्वयमपि द्वेधा—मुख्यं गौणं च । तत्र मुख्यम् सुखं दुःखं च । गौणं पुनः—तयोः कारणं कुसुमकुङ्कुमवनिताकटाक्षा-दिकम् [illegible]कण्टकादिकं च । एवंविधयोरभिमतानभिमतवस्तुनोर्यौ स्वी-कारतिरस्कारौ प्राप्तिपरिहारौ तयोः क्षमं समर्थम् प्रापकं परिहारकं चेत्यर्थः । अनयोरन्यतराभावे [illegible] उपेक्षणीयोऽप्यर्थो [illegible] । रागगोचर-त्वादभिमतः द्वेषविषयोऽनभिमतः, रागद्वेषविषयत्वाभावात् तु तृणादिरुपेक्षणीयः । तस्य चोपेक्षकं प्रमाणं तदुपेक्षायां समर्थमित्यर्थः । इयदेवास्ति । यस्मात् अभिमतानभि-मतवस्तुस्वीकारतिरस्कारक्षमं प्रमाणम् अत इदं ज्ञानमेव भवितुमर्हति न त्वज्ञानरूपं सन्निकर्षादिकम् ।

प्रयोगश्च— प्रमाणं ज्ञानमेव अभिमतानभिमतवस्तुस्वीकारतिरस्कारक्षमत्वात् । यत्तु नैवं न तदेवम् । यथा स्तम्भः । तथा चेदम् । तस्मात् तथा ॥३॥

પ્રમાણના લક્ષણમાં 'જ્ઞાન' વિશેષણનું સમર્થન—

અભિમત વસ્તુના સ્વીકાર અને અનભિમત વસ્તુના તિરસ્કાર—ત્યાગમાં પ્રમાણ સમર્થ છે માટે તે પ્રમાણ જ્ઞાન જ હોવું જોઈએ. ૩

§ ૧ અભિમત એટલે ઉપાદેય—ગ્રહણ કરવા લાયક પદાર્થ અને અનભિમત એટલે હેય—ત્યાગ કરવા લાયક પદાર્થ. આ બન્ને પદાર્થો પણ મુખ્ય અને ગૌણ ભેદથી બબ્બે પ્રકારે છે. તેમાં મુખ્ય ઉપાદેય 'સુખ' છે અને મુખ્ય હેય દુઃખ છે જ્યારે તેમના કારણરૂપ ગૌણ ઉપાદેય કુસુમ, કુંકુમ, સ્ત્રી, કટાક્ષ વિગેરે છે, અને ગૌણ હેય ઝેર, [illegible], [illegible], કંટક વિગેરે છે. આ પ્રકારની—ઉપાદેય વસ્તુના સ્વીકાર—પ્રાપ્તિમાં અને હેય વસ્તુના તિરસ્કાર—પરિહારમાં સમર્થ અર્થાત્ પ્રમાણ ઉપાદેય પદાર્થને પ્રાપ્ત કરાવનાર હોવાથી પ્રાપક અને હેયપદાર્થનો—ત્યાગ કરાવનાર હોવાથી પરિહારક છે. આ બન્ને—અભિમત અને અનભિમત પદાર્થ ઉપલક્ષણ—[illegible] હોવાથી આ બન્નેના અભાવરૂપ ઉપેક્ષણીય પદાર્થનું પણ અહીં ગ્રહણ સમજવું. જે પદાર્થ રાગનો વિષય હોય તે અભિમત—ઉપાદેય, દ્વેષનો વિષય હોય તે અનભિમત—હેય, પરંતુ રાગ કે દ્વેષ બન્નેમાંથી કોઈનો પણ વિષય ન બનનાર તૃણાદિ ઉપેક્ષણીય છે અને તે ઉપેક્ષણીય પદાર્થની ઉપેક્ષા પણ પ્રમાણ કરાવનાર છે અર્થાત્ તેની ઉપેક્ષામાં પણ પ્રમાણ સમર્થ

છે સૂત્રગત 'હિ' શબ્દ કારણનો બોધક છે એટલે સૂત્રાર્થ આ પ્રકારે થશે–કારણ કે અભિમત પદાર્થનો સ્વીકાર કરવામાં અને અનભિમતનો તિરસ્કાર કરવામાં પ્રમાણ સમર્થ છે, માટે તે જ્ઞાન જ હોવું જોઈએ, અજ્ઞાનરૂપ સન્નિકર્ષાદિ પ્રમાણ હોઈ શકે નહીં

અનુમાન પ્રયોગ–પ્રમાણ જ્ઞાનરૂપ જ છે, કારણ કે તે અભિમત વસ્તુનો સ્વીકાર અને અનભિમત વસ્તુનો તિરસ્કાર કરવા સમર્થ છે, જે જ્ઞાનરૂપ ન હોય તે અભિમત કે અનભિમત વસ્તુના સ્વીકાર કે તિરસ્કારમાં સમર્થ પણ ન બને, જેમકે–સ્તંભ પરંતુ પ્રમાણ તો અભિમત વસ્તુના સ્વીકારમાં અને અનભિમતના તિરસ્કારમાં સમર્થ છે, માટે પ્રમાણ જ્ઞાન સ્વરૂપ જ છે ૩

(टि०) – अथेत्यादि । अत्रैवेति सूत्रे ॥३॥

उपपत्त्यन्तरं प्रकटयन्ति–

न वै सन्निकर्षादेरज्ञानस्य प्रामाण्यमुपपन्नम्, तस्यार्थान्तरस्येव स्वार्थव्यवसितौ साधकतमत्वानुपपत्तेः ॥४॥

§ १ अयमर्थः–यथा सम्प्रतिपन्नस्य पटादेरर्थान्तरस्याज्ञानरूपस्य स्वार्थव्यवसितौ साधकतमत्वाभावात् प्रामाण्यं नोपपत्तिश्रियमशिश्रियत, तथा सन्निकर्षादेरपि ।

प्रयोगः–सन्निकर्षादिर्न प्रमाणव्यवहारभाक्, स्वार्थव्यवसितावसाधकतमत्वात् । यदेवं तदेवम् । यथा पटः । तथा चायम् । तस्मात् तथा ॥ ४ ॥

'પ્રમાણ જ્ઞાન સ્વરૂપ જ છે પરંતુ અજ્ઞાનરૂપ નથી' એ વિષયમાં બીજી યુક્તિ—

અજ્ઞાન–જડ સ્વરૂપ સન્નિકર્ષાદિમાં પ્રામાણ્ય ઘટી શકતું નથી કારણ કે તે સન્નિકર્ષાદિ અન્ય ઘટપટાદિ પદાર્થોની જેમ સ્વ અને પરનો નિશ્ચય કરવામાં સાધકતમ–અસાધારણ કારણ નથી. ૪

§ ૧ ઉભય વાદીને સિદ્ધ અજ્ઞાનરૂપ–જડરૂપ ઘટપટાદિ અન્ય પદાર્થો સ્વ અને પર પદાર્થનો નિર્ણય કરવામાં સાધકતમ નથી તેથી તેમાં પ્રામાણ્ય યુક્તિશ્રીનો આશ્રય કરતું નથી અર્થાત્ તેમાં પ્રામાણ્ય યુક્તિથી ઘટતું નથી, તેમ સન્નિકર્ષાદિ પણ સ્વ અને પરનો નિશ્ચય કરવામાં સાધકતમ નથી માટે તેમાં પ્રામાણ્ય યુક્તિ–યુક્ત નથી

અનુમાન પ્રયોગ–સન્નિકર્ષાદિ પ્રમાણ કહેવાને યોગ્ય નથી, કારણ કે તે સ્વ અને અર્થના નિશ્ચયમાં સાધકતમ નથી જે સ્વ અને અર્થના નિશ્ચયમાં સાધકતમ ન હોય તે પ્રમાણ કહેવાય નહિ, જેમ કે પટ તેવી જ રીતે આ સન્નિકર્ષાદિ સ્વ અને અર્થના નિશ્ચયમાં સાધકતમ નથી માટે તે પ્રમાણ કહેવાય નહીં ૪

(प०) **सम्प्रतिपन्नस्येति** उभयवादिसम्मतस्य ॥४॥

(टि०) – **न वै सन्निकर्षादेरित्यादि** । **तस्येति** सन्निकर्षादेः । **स्वार्थेति** स्वपरव्यवसाये ॥४॥

§ १ अथास्य साधनस्यासिद्धिसम्बन्धेनहेतुमुपन्यस्यन्तः सूत्रद्वयं ब्रुवते—

न खल्वस्य स्वनिर्णीतौ करणत्वम् स्तम्भादेरिवाचेतनत्वात् ॥५॥

नाप्यर्थनिश्चितौ स्वनिश्चितावकरणस्य कुम्भादेरिव तत्राप्यकरणत्वात् ॥६॥

§ २ अस्येति सन्निकर्षादि करणत्वं साधकतमत्वम् । नाऽप्यर्थनिश्चिताविति अस्य करणत्वमिति योगः । तत्रापीति अर्थनिश्चितावपीत्यर्थः । शेषमशेषमसुगमार्थम् ।

प्रयोगौ तु—सन्निकर्षादिः स्वनिर्णीतौ करणं न भवति । अचेतनत्वात् । य इत्थं स इत्थम् । यथा स्तम्भः । तथा चायम् । तस्मात् तथा । सन्निकर्षादिरर्थनिश्चितौ करणं न भवति । स्वनिश्चितावकरणत्वात् । य एवं स एवम् । यथा स्तम्भः । यथोक्तसाधनसम्पन्नश्चायम् । तस्मात् यथोक्तसाध्यः ॥

§१ [illegible] हेतुमां असिद्धता दोषना अभावने जणावनार बे सूत्रो कहे छे—

एनुं (सन्निकर्षादिनुं) स्वनिर्णयमां करणत्व नथी कारण के ते स्तम्भादि पदार्थोनी जेम अचेतन—जड छे ५.

वळी, तेनुं अर्थना निर्णयमां पण करणत्व नथी, कारण के जे घटादि पदार्थनी जेम स्वनिश्चयमां करण न होय ते तेमां (अर्थ निश्चयमां) पण करण होतुं नथी ६

§२ 'एनुं' एटले सन्निकर्षादिनुं करणत्व अर्थात् साधकतमत्व. अर्थनिश्चयमां—पण आ सन्निकर्षादिनी करणता नथी एवो सम्बन्ध जोडवो. 'तेमां पण' एटले अर्थनिश्चयमां पण—एवो अर्थ छे. शेष समग्र सूत्र स्पष्ट छे.

अनुमान प्रयोगो—(१) सन्निकर्षादि स्वनिश्चयमां करण नथी कारण के ते अचेतन छे जे अचेतन होय ते स्वनिश्चयमां करण न होय, जेमके—स्तम्भ. आ सन्निकर्षादि पण अचेतन छे माटे ते स्व निश्चयमां करण नथी. (२) सन्निकर्षादि अर्थनिश्चयमां करण नथी, कारण के ते स्वनिश्चयमां करण नथी. जे स्वनिश्चयमां करण न होय ते अर्थनिश्चयमां पण करण न होय. आ सन्निकर्षादि स्वनिश्चयमां करण नथी, माटे अर्थनिश्चयमां पण करण नथी.

(प) यथोक्तसाधनसम्पन्नश्चायमिति [illegible] ।

(टि) – यथास्तम्भेत्यादि । साधनस्येति [illegible] हेतुर्दर्शितः इति [illegible] । [illegible] । य इत्थमिति योऽचेतनः स स्वनि-र्णीतौ करणं न भवति

§ ३ अत्र केचित् बौद्धाः संगिरन्ते—सन्निकर्षादेर्न प्रमाणव्यवहारस्याभिरस्यादि यस्यास्ति तस्यादिशानस्मृतिप्रकारकसाधकस्याये कामप्रामाण्यमस्तु । सन्निकर्षस्य तु प्रामाण्यापत्तौ योऽसम्बद्धकर्षासिद्धये तत्त्वावीर्यस्यो साधकतमत्वाव्यवहारेण स्वार्थ व्यवसितावसाधकतमत्वाविरूप हेत्वेकदेशासिद्धे । यत्तु तसिद्धो साधनमनुमेया-

भ्यधु, तदसाधीय, प्रदीपेन व्यभिचारात. तस्य स्वनिश्चितावकरणस्याप्यर्थनिश्चितौ करणत्वादिति ।

§ ૩ આ સન્નિકર્ષાદિના પ્રામાણ્ય અંગે કેટલાક યૌગ-નૈયાયિકો આ પ્રમાણે કહે છે—હે જૈનો ! 'સન્નિકર્ષાદિ પ્રમાણ નથી' વિગેરે તમોએ જે કંઈ કહ્યું, તેમા 'આદિ' શબ્દથી સૂચિત કારકસાકલ્યાદિ ભલે અપ્રમાણ હોય, પરંતુ સન્નિકર્ષના પ્રામાણ્યનુ નિરાકરણ તો અમારાથી સહન થઈ શકે તેમ નથી, કારણ કે સન્નિકર્ષ અર્થજ્ઞાનમાં સાધકતમ છે-એવો અમારો નિશ્ચય હોવાથી તમારો 'સ્વ અને અર્થના નિશ્ચયમા અસાધકતમ હોવાથી' એ હેતુ એક દેશથી અસિદ્ધ છે વળી, તમે સન્નિકર્ષ અર્થોપલબ્ધિમા કરણ નથી એ સિદ્ધ કરવાને એમ કહ્યુ કે-'જે સ્વનિશ્ચયમા કરણ નથી, તે અર્થ નિશ્ચયમા પણ કરણ નહીં બને' તેમા પણ વ્યભિચાર છે કારણ કે પ્રદીપ સ્વનિશ્ચયમા અકરણ હોવા છતા અર્થનિશ્ચયમા તો કરણરૂપ છે જ

(प०) हेत्वेकदेशस्यासिद्धेरिति । तस्य स्वव्यवसितौ साधकतमत्व नास्ति, अर्थव्यवसितौ तु सुतरामस्ति । तत्सिद्धाविति अर्थव्यवसितिविषयेऽसाधकतमत्वसिद्धौ । अभ्यधुरिति भवन्त ।

(टि०) सन्निकर्षादिरित्यादि । तत्रेति सन्निकर्षादौ । कारकेति कारकाणि सहकारिकारणानि उपादानादीनि च । तेषां सकलता या । तस्येति सन्निकर्षस्य । अत्रेति पक्षे । हेत्वेकदेशेति । स्वार्थव्यवसितावसाधकतमत्वाद्यत्तु स्वव्यवसितावसाधकतमत्व सन्निकर्षस्य अर्थव्यवसितौ तु साधकतम इति हेत्वेकदेशोऽसिद्ध । तत्सिद्धाविति अर्थव्यवसितविषयेऽसाधकतमत्वसिद्धौ । तस्येति सन्निकर्षस्य प्रदीपस्य च ।

§ ४ तदेतत् त्रपापात्रम्, अर्थोपलब्धौ सन्निकर्षस्य साधकतमत्वासिद्धे । यत्र हि प्रमात्रा व्यापारिते सत्यवश्य कार्यस्योत्पत्ति, अन्यथा पुनरनुत्पत्तिरेव, तत् तत्र साधकतमम । यथा छिदाया दात्रम । न च नभसि नयनसन्निकर्षसम्भवेऽपि प्रमोत्पत्ति । रूपस्य सहकारिणोऽभावात् तत्र तदनुत्पत्तिरिति चेत् । कथमसौ रूपेऽपि स्यात् ? न हि रूपे रूपमस्ति, निर्गुणत्वाद् गुणानाम् । नापि तदाधारभूते द्रव्ये रूपान्तरमस्ति, यावद्द्रव्यभाविसजातीयगुणद्वयस्य युगपदेकत्र त्वयाऽनभ्युपगमात । अवयवगत रूपमवयविरूपोपलब्धौ सहकारि समस्त्येवेति चेत । कथ त्र्यणुकावयविरूपोपलम्भो भवेत ? न हि द्व्यणुकलक्षणावयवत्रयवर्तिरूपमुपलभ्यते, यत सहकारि स्यात । अनुपलभ्यमानमपि तत तत्र सहकारीति चेत् । तर्हि कथ न तमसि पाथसि पावकोपलम्भसम्भव, तदवयवेष्वनुपलभ्यमानस्य रूपस्य भावात् ? यदि च रूप सहकारि कल्प्यते, तदा समाकलितसकलनेत्रगोलकस्य दूराऽऽसन्नतिमिररोगावयविन कथ नोपलब्धि ?

જૈન-તમારું આ કથન લજ્જાસ્પદ છે, કારણ કે અર્થજ્ઞાનમા સન્નિકર્ષની સાધકતમતા જ અસિદ્ધ છે, પ્રમાતા પુરુષ જેમા વ્યાપાર કરે, ત્યારે અવશ્ય

र्यनी उत्पत्ति थाय, अने व्यापार न करे त्यारे कार्यनी उत्पत्ति न थाय ते साधकतम छे. जेमके छेदन कार्यमां 'दातरडु' ए साधकतम छे कारण के व्यापार तेमां होय तो छेदन कार्य थाय छ अन्यथा नथी थतु परन्तु आकाशमा नेत्रनो सन्निकर्ष होवा छतां पण प्रमा-ज्ञाननी उत्पत्ति थती नथी, तेथी सन्निकर्ष प्रमामा साधकतम नथी.

वैशेषिक—चाक्षुषज्ञानमा रूप सहकारी कारण छे अने आकाशमा ए रूप न होवाथी आकाशमा चक्षुनो सन्निकर्ष होवा छता सहकारी कारणनो अभाव होई प्रमानी उत्पत्ति थती नथी.

जैन—रूपमा पण प्रमानी उत्पत्ति कई रीते थशे? अर्थात् रूपनो बोध कई रीते थशे? कारण के 'गुणोमा गुण होता नथी' ए सिद्धांत होवाथी रूपमां रूप नथी. वळी, रूपना आधारभूत द्रव्यमा पण अन्य रूप नथी जेने लई रूपनु ज्ञान थाय कारण के जो ए द्रव्यमा द्रव्य रहे त्यां सुधी रहेनार ए सहवृत्ति ... एकी साथे नथी रहेता–तेम तमो मानो छो

वैशेषिक—अवयवीना रूपज्ञानमां अवयवमा रहेल रूपने सहकारी कारण मानवाथी अवयवीना रूपनु ज्ञान थाय ज छे

जैन—व्यणुकात्मक अवयवीनु रूप कई रीते प्रत्यक्ष थशे? कारण के व्यणुकात्मक अवयवीना अवयवभूत त्रण द्व्यणुकमां रहेनारु रूप प्रत्यक्षनो विषय नथी. तो ते सहकारी केवी रीते बने? मतलब के अवयवना रूपने सहकारी मानवा छता अवयवी-द्रव्यना रूपनु प्रत्यक्ष नहि थाय.

वैशेषिक—द्व्यणुकनु रूप अप्रत्यक्ष छता व्यणुकना रूपज्ञानमा ते सहकारी बने छे

जैन—एम होय तो परम पार्थिव रहेल अग्निना अवयवोमां अप्रत्यक्ष रूप छे ज छता अग्निनु प्रत्यक्ष केम थतु नथी? वळी, रूप सहकारी होय तो दूरतिमिर (दूरनु ज कोई वस्तुनो दोष) अने आसन्नतिमिर (दृष्टिदोष) दोषात्मक अवयवी ले वखत नेत्रगोलकमा व्याप्त [illegible] तेनु प्रत्यक्ष केम थतु नथी? थवु तो जोईए कारण के दोषात्मक अवयवीमां रूप छे अने नेत्रनो सन्निकर्ष पण छे

(ख) तर्हि नभसि तदनुत्पत्तिरिति ... [illegible] ... [illegible] ... [illegible] ।

(ग) [illegible] ... [illegible] ... [illegible] ... [illegible] ।

१ [illegible] । २ [illegible]

अनुपलम्भइत्यादि । **तदिति** द्व्यणुकलक्षणमवयवत्रयम् । **तत्रेति** त्र्यणुकावयवबिरूपोपलम्भे । **पावकेति** चाक्षुषप्रत्यक्षेण ग्रहणाभाव । **तदवयवेष्विति** पावकावयवेषु । **रूपस्येति** अग्ने । **समाकलितेति** आवेष्टितसमग्रनयननीलमणे ।

अथाऽत्यन्ताऽऽसत्त्यभावोऽपि सहकारी । न चासौ तिमिरेऽस्तीति चेत् । नन्वियमासत्तिरात्मापेक्षया, शरीरापेक्षया, लोचनापेक्षया, तदधिष्ठानापेक्षया वा विवक्षाचक्रे प्रेक्षादक्षेण ? आद्ये कल्पे, कथं कस्यापि पदार्थस्योपलब्धिः व्यापकस्याऽऽत्मनः सर्वभावैरासत्तिसंभवात् ? द्वितीये कथं करतलतुलितमातुलिङ्गादेरुपलम्भः ? । तृतीये, कथं क्वापि चाक्षुषप्रत्यक्षमुन्मज्जेत्, चक्षुषः प्राप्यकारित्वकक्षीकारेण सर्वत्र स्वगोचरेणाऽऽसत्तिसद्भावात् ? तुरीये, कथमधिष्ठानसंयुक्ताञ्जनशलाकाया समुपलब्धिः ? अथ येनांशेन तस्यास्तत्र संसर्गः स नोपलभ्यत एव । नैवम् अवयविनो निरंशत्वेन स्वीकारात् ।

अपि च, कथमुदीचीं प्रति व्यापारितनेत्रस्य प्रमातुर्न काञ्चन काञ्चनाऽचलोपलब्धिमनुभवामः ? न च दवीयस्त्वाद् न तत्र नेत्ररश्मयः प्रसर्तुं शक्ताः, तेषां शशाङ्केऽपि प्रसरणाभावापत्तेः । अथ तदालोकमिलितास्ते वर्धन्ते । तर्हि खरतरकरनिकरनिरन्तराऽऽपूरितविष्टपोदरे मरीचिमालिनि सति सुतरां सुराद्रिमभिसर्पतां तेषां वृद्धिर्भवेत् । न च दिनकरमरीचीनां नितरां कठोरत्वेन तैस्तेषां प्रतिघातः, तदाऽऽलोककलापाऽऽकलितकलशकुलिशादिपदार्थानामप्यनुपलम्भापत्तेः ।

नैयायिक–અત્યંત આસત્તિ–નજીકતાનો અભાવ પણ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનમાં સહકારી છે અને આસત્તિનો અભાવ તિમિર રોગમાં નથી માટે તેનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી

જૈન–અહીં અમે પૂછીએ છીએ કે તમે પદાર્થના પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમાં સહકારીકારણરૂપ અત્યંત આસત્તિનો અભાવ કહ્યો, તો તેમાં આસત્તિ–આત્માની અપેક્ષાએ, શરીરની અપેક્ષાએ, લોચનની અપેક્ષાએ કે લોચનના રહેઠાણ–ગોળલાની અપેક્ષાએ સમજવી ?

આત્માની અપેક્ષાએ આસત્તિ હોય તો–કોઈ પણ પદાર્થનો બોધ કઈ રીતે થશે ? કારણ કે–આત્મા વ્યાપક હોઈ સમસ્ત પદાર્થો સાથે તેની આત્યંતિક આસત્તિ છે જ શરીરની અપેક્ષાએ આસત્તિ હોય તો-હથેલીમાં રહેલા બીજોરાદિ પદાર્થોનું જ્ઞાન પણ કયી રીતે થશે ? કારણ કે–તે શરીરની અપેક્ષાએ અત્યંત આસન્ન છે લોચનની અપેક્ષાએ આસત્તિ હોય તો–ક્યાય પણ ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ કેવી રીતે થશે ? કારણ કે–તમે ચક્ષુને પ્રાપ્યકારી માનેલ હોઈ સર્વસ્થળે તે પોતાના વિષયો સાથે અત્યંત આસત્તિ ધરાવે જ છે લોચનના અધિષ્ઠાનની અપેક્ષાએ આસત્તિ હોય તો, તે અધિષ્ઠાનની સાથે સંયોગ ધરાવતી અંજનશલાકાનો બોધ કેમ કરી થશે ?

નૈયાયિક—અનન્ત ઘટાદિકનો જે અંશ અધિષ્ઠાન સાથે અત્યંત આસન્ન છે તેનું જ્ઞાન તો થતું નથી. પણ જે અંશ આસન્ન નથી તેનું જ્ઞાન થવામાં શો બાધ છે ?

જૈન—આમ ન બને, કારણ કે—તમે અવયવીને નિરંશ માનેલ છે એટલે કે—અવયવી અખંડ હોઈ તેનું આંશિક દર્શન અને અને આંશિક અદર્શન થઈ નહીં. વળી આસત્તિનો અભાવ જ્ઞાનમાં કારણ હોય તો—સ્વરદિશામાં આંખોને ઉઘાડનાર પ્રમાતા પુરુષને સુવર્ણના મેરુ પર્વતનું જ્ઞાન થતું હોય એવો અનુભવ આવવું કેમ નથી ?

નૈયાયિક—મેરુ પર્વત અત્યંત દૂર હોવાથી નેત્રકિરણો ત્યાં જઈ શકતાં નથી. તેથી મેરુ દર્શન થતું નથી

જૈન—તો ચન્દ્રમા સુધી પણ નેત્રકિરણો જઈ શકશે નહીં તેથી તેનું દર્શન પણ થશે નહીં

નૈયાયિક—એમ ન બને કારણ કે—ચન્દ્રના તેજ સાથે મળીને નેત્રકિરણો વૃદ્ધિ પામે છે એટલે કે—વૃદ્ધિ પામેલાં નેત્રકિરણો ચન્દ્ર સુધી પહોંચે છે તેથી તેનું દર્શન થાય છે

જૈન—જો એમ થતું હોય તો અત્યંત પ્રખર કિરણોના સમૂહથી સમસ્ત જગતને ભરી દેનાર સૂર્ય વિદ્યમાન હોય ત્યારે મેરુ પર્વત તરફ જતાં નેત્રરશ્મિઓની સૂર્ય પ્રકાશના સહકારથી અત્યંત વૃદ્ધિ થવી જોઈએ અને તેથી તેના વડે સુરાદ્રિ (મેરુ) ની ઉપલબ્ધિ થવી જોઈએ.

નૈયાયિક—સૂર્ય કિરણો અતિ કઠોર હોવાથી તેનાથી નેત્રકિરણોની વૃદ્ધિ નહીં પણ પ્રતિઘાત થાય છે માટે મેરુ દેખાય નહીં

જૈન—સૂર્યનો પ્રકાશ નેત્રના કિરણોનો પ્રતિઘાત કરતો હોય તો સૂર્યપ્રકાશના કાળમાં [illegible], કુટિ-ઘટ વિગેરે પદાર્થોનું જ્ઞાન પણ થશે નહીં

(१) कथं कस्यापि पदार्थस्योपलब्धिरिति न कस्यापि प्राप्नोति । कथं कस्यापि [illegible] । न [illegible] [illegible] [illegible] । तस्या इति [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । तदा [illegible] इति [illegible]

(इि) – [illegible] कथं कस्यापीति न कस्यापि [illegible] । [illegible] न [illegible] तस्या इति [illegible] । [illegible] इति [illegible]

अपि च कदापि [illegible] [illegible] । तेषामिति [illegible] [illegible] इति [illegible] । तेषामिति [illegible] । [illegible] तेषामिति [illegible] [illegible]

१ [illegible] । २ [illegible] मु ।

ततो न सन्निकर्षसद्भावेऽप्यवश्यं संवेदनोदयोऽस्ति । नापि तदभावेऽभाव एव, प्रातिभप्रत्यक्षाणामार्षसंवेदनविशेषाणां च तत्कालाऽविद्यमानवस्तुविषयतया सन्निकर्षाभावेऽपि समुद्भवात् । तन्न सन्निकर्षस्य साधकतमत्वं साधुत्वसौधाऽध्यासमधैर्यमार्जिजत् ।

यं च प्रदीपेन व्यभिचारमुदचीचरः, सोऽपि न चतुरचेतश्चमत्कारचञ्चुः, प्रदीपस्य मुख्यवृत्त्या करणत्वानुपपत्तेः, नेत्रसहकारितया करणत्वोपचारात् । यथा चोपचारादर्थव्यवसितौ करणमयम्, तथा स्वव्यवसितावपि । न हि प्रदीपोपलम्भे प्रदीपान्तरान्वेषणमस्ति । किन्त्वात्मनैवात्मानमयं प्रकाशयतीति कः व्यभिचारः? तन्न सन्निकर्षस्यार्थव्यवसितावसाधकतमत्वमसिद्धम् ॥

अनयैव दिशा कारकसाकल्यादेरप्यर्थव्यवसितावसाधकतमत्वं समर्थनीयम् । इति न हेत्वेकदेशासिद्धिः ॥ ५-६ ॥

માટે સન્નિકર્ષના સદ્ભાવમાં અવશ્ય જ્ઞાનોત્પત્તિ થાય છે, એમ અન્વય વ્યાપ્તિ સિદ્ધ થતી નથી. વળી, સન્નિકર્ષના અભાવમાં જ્ઞાનનો પણ અવશ્ય અભાવ હોય એવી વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ પણ નથી. કારણ કે–પ્રાતિભ પ્રત્યક્ષો અને અવધિ આદિ આર્ષ સંવેદનવિશેષો–યોગીના જ્ઞાનવિશેષો તત્કાલ અવિદ્યમાન પદાર્થોને વિષય કરતા હોવાથી, સન્નિકર્ષ ન હોવા છતાં પણ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રકારે સન્નિકર્ષની અર્થનિશ્ચયમાં સાધકતમતા યુક્તિસંગત નથી.

વળી, પ્રદીપ દ્વારા જે વ્યભિચાર કહ્યો તે પણ ચતુર પુરુષને જરાય ચમત્કાર કરનારો નથી, અર્થાત્ પ્રદીપ દ્વારા પણ વ્યભિચાર નથી. કારણ કે–પ્રદીપ મુખ્યવૃત્તિથી કરણરૂપ ઘટી શકતો નથી, પરંતુ ચક્ષુનો સહકારી હોવાથી પ્રદીપમાં કરણતાનો ઉપચાર થાય છે. વળી, જેમ પ્રદીપ અર્થજ્ઞાનમાં ઉપચારથી કરણ છે, તેવી જ રીતે સ્વનિશ્ચયમાં પણ ઉપચારથી કરણ છે. કારણ કે–પ્રદીપના જ્ઞાન માટે બીજા પ્રદીપની જરૂર પડતી નથી, પરંતુ પ્રદીપ પોતે જ પોતાને જણાવે છે. આ પ્રકારે વ્યભિચાર ક્યાં રહ્યો? અર્થાત્ વ્યભિચાર નથી. આ પ્રકારે અર્થનિશ્ચયમાં સન્નિકર્ષનું અસાધકતમત્વ અસિદ્ધ નથી, અર્થાત્ સન્નિકર્ષ અર્થનિશ્ચયમાં સાધકતમ નથી જ.

આ જ રીતે કારકસાકલ્ય—સામગ્રી આદિ પણ અર્થનિશ્ચયમાં અસાધકતમ છે, તેનું સમર્થન કરી લેવું અને એ રીતે હેતુની એકદેશથી અસિદ્ધિ જે તમે જણાવી તે નથી, અર્થાત્ અમોએ કહેલ હેતુ નિર્દોષ છે. ૫-૬

(प०) **तदभावे** इति सन्निकर्षाभावे **करणमयमिति** अयं दीपः ।

(टि०) **तदभावे** इति सन्निकर्षाभावे । **प्रातिभेति** केवलज्ञानादिसंवेदनानाम् । **अयमिति** प्रदीपः ।

अथ व्यवसायीति विशेषणसमर्थनार्थमाह —

तद् व्यवसायस्वभावम्, समारोपपरिपन्थित्वात् प्रमाणत्वाद् वा ॥ ७ ॥

§ १ तद्–प्रमाणत्वेन संमतं ज्ञानम् । व्यवसायस्वभावं निश्चयात्मकमित्यर्थः । समारोपः संशयविपर्ययानध्यवसायस्वरूपोऽनन्तरमेव निरूपयिष्यमाणः । तत्परिपन्थित्वं तद्विरोधित्वम्–यथावस्थितवस्तुग्राहकत्वमिति यावत् । प्रमाणत्वाद् वा तत् तथा विधम् । वाशब्दो विकल्पार्थः । तत्र प्रत्येकमेतौ हेतू प्रमाणत्वाभिमतज्ञानस्य व्यवसायस्वभावत्वसिद्धौ समर्थावित्यर्थः ।

प्रयोगौ तु–प्रमाणत्वाभिमतं ज्ञानं व्यवसायस्वभावम् । समारोपपरिपन्थित्वात् । प्रमाणत्वाद् वा । यत् पुनर्नैवं न तदेवम् । यथा घटः । मोहसारूप्याद्यधिकरणं ज्ञानम् । तस्माद् व्यवसायस्वभावमिति ॥

પ્રમાણનું લક્ષણસૂત્ર (૧ ૨) વ્યવસાયી વિશેષણનું સમર્થન—

તે સમારોપનું વિરોધી હોવાથી અથવા પ્રમાણરૂપ હોવાથી વ્યવસાયાત્મક છે

§ ૧ તે–એટલે પ્રમાણ તરીકે સંમત જ્ઞાન. વ્યવસાયાત્મક એટલે નિશ્ચયાત્મક. સમારોપ એટલે સંશય, વિપર્યય અને અનધ્યવસાયરૂપ જ્ઞાન. આ વિષે આગળ કહેવામાં આવશે. સમારોપનું પરિપન્થી એટલે સમારોપનું વિરોધી એટલે કે યથાવસ્થિત વસ્તુનું ગ્રાહક અર્થાત્ જે પ્રકારની વસ્તુ હોય તે પ્રકારનું તેનું જ્ઞાન. અથવા તે જ્ઞાન પ્રમાણ હોવાથી નિશ્ચયાત્મક છે. સૂત્રમાં જે 'વા' શબ્દ છે તે વિકલ્પને જણાવનાર છે એટલે કે એ પ્રત્યેક હેતુ પ્રમાણ તરીકે સંમત જ્ઞાનને નિશ્ચયાત્મક સિદ્ધ કરવાને સમર્થ છે. અર્થાત્ બન્ને હેતુઓ સ્વતંત્રપણે જ્ઞાનની નિશ્ચયાત્મકતા સિદ્ધ કરી શકે તેમ છે

અનુમાનપ્રયોગો આ પ્રમાણે છે—

૧–પ્રમાણતરીકે સંમત જ્ઞાન નિશ્ચયાત્મક છે કારણ કે તે સમારોપ–સંશયાદિનું વિરોધી છે, જે સમારોપનું વિરોધી ન હોય તે નિશ્ચયાત્મક ન હોય જેમ કે ઘટ. પ્રમાણ તરીકે સંમત જ્ઞાન સમારોપનું વિરોધી છે માટે નિશ્ચયાત્મક છે. ૨–પ્રમાણ તરીકે સંમત જ્ઞાન નિશ્ચયાત્મક છે કારણ કે તે પ્રમાણરૂપ છે. જે પ્રમાણસ્વરૂપ ન હોય તે નિશ્ચયાત્મક ન હોય જેમ કે ઘટ. પ્રમાણ તરીકે સંમત જ્ઞાન પ્રમાણરૂપ છે માટે તે નિશ્ચયાત્મક છે

§ २ अत्रैकदेशेन प्रत्यक्षस्य व्यवसायप्रतिक्षेपमाचष्टे भिक्षुः । तथा हि–संहृतसकलविकल्पावस्थायां नीलादिदर्शनस्य व्यवसायात्मकस्यासंवेदनानुभवात् व्यवसितत्वप्रमाणफलस्य प्रत्यक्षस्य व्यवसायस्वभावत्वमसाम्प्रतम् ।

§ ३ तदसाम्प्रतम्, यतः–येन प्रत्यक्षेण तादृशस्य तस्यानुभवोऽभिधीयते ? ऐन्द्रियकेण मानसेन योगिसत्केन, स्वसंवेदनेन वा ? नाद्येन, तस्येन्द्रियजस्य व्यापारपराङ्मुखत्वात् । न च द्वितीयेन, तस्येन्द्रियज्ञानपरिच्छिन्नविषयावलम्बनत्वेनासाक्षात्कारत्वात् । न तृतीयेन, अस्मादृशां योगिप्रत्यक्षपरोक्षत्वात् । योगी तु तथा

जानातीति कोशपानप्रत्यायनीयम् । नापि तुर्येण यत—तत् स्वरूपोपदर्शनादेव प्रमाण स्यात्, अनुरूपविकल्पोत्पादकत्वाद् वा ? आद्ये पक्षे, प्रत्यक्ष क्षणक्षयस्वर्गप्रापणशक्त्यादावपि प्रमाणतामास्कन्देत् । द्वितीयपक्षोऽप्यक्षम, संहृतसकलविकल्पावस्थाभाविनीलादिदर्शनानन्तर 'नीलादिरयम्' इत्यर्थोल्लेखशेखरस्यैव विकल्पस्य प्रायेणानुभवात् । यत्रापि नीलादिज्ञान ममोत्पन्नमिति ज्ञानोल्लेखी विकल्प, तत्रापि ज्ञानमात्रोल्लेखित्वादस्य तत्रैव दर्शनस्य प्रामाण्य स्याद्, न तु तन्निर्विकल्पकत्वे ।

अपि च, विकल्पस्यापि कथ सिद्धि ? स्वसवेदनप्रत्यक्षादिति चेत् । तस्यापि स्वरूपोपदर्शनमात्रात् प्रामाण्ये तदेव दूषणम । विकल्पान्तरोपजननात् पुनरनवस्था । तथा च कथ स्वसवेदनस्य प्रामाण्यसिद्धि, यतस्तेन बाधा पक्षांशे स्यात् ?

§ २ બૌદ્ધ— અહી પક્ષના એકદેશમા પ્રત્યક્ષથી બાધ છે, જેમ કે-સર્વથા વિકલ્પરહિત અવસ્થામા નીલાદિ દર્શનરૂપ પ્રમાણનો વ્યવસાયરહિત રૂપે જ અનુભવ થાય છે માટે પક્ષ તરીકે સ્વીકારેલ પ્રમાણના એકદેશરૂપ આ પ્રત્યક્ષમા વ્યવસાયાત્મકતા સિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી

§ ૩ જૈન—તમારુ આ કથન અત્યત અસગત છે, કારણ કે-' નીલાદિ દર્શન વ્યવસાયરહિત છે '-એવુ જ્ઞાન તમોને ક્યા પ્રત્યક્ષથી છે ? શુ ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી, માનસ પ્રત્યક્ષથી, યોગીઓના પ્રત્યક્ષથી કે સ્વસવેદન પ્રત્યક્ષથી તેનો અનુભવ છે ? ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી તો નથી, કારણ કે- નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષને વિષે ઇન્દ્રિય સમૂહનો વ્યાપાર નથી અર્થાત્ ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષનો અનુભવ માનવો યુક્તિસિદ્ધ નથી માનસ પ્રત્યક્ષ તો તમારે મતે ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનથી જાણેલ પદાર્થોના અવ્યવહિત બીજા ક્ષણને વિષય કરવામા કુશળ છે, તો ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષનો વિષય નહિ બનેલ નિર્વિકલ્પકજ્ઞાન માનસ પ્રત્યક્ષનો વિષય ન જ બની શકે યોગીપ્રત્યક્ષ વડે આપણે તો કશુ જ જાણતા નથી 'યોગીપ્રત્યક્ષ દ્વારા યોગી નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષનો અનુભવ કરે'-એમ કહેવુ એ વિશ્વસનીય નથી સ્વસવેદનથી દર્શનને વ્યવસાયવન્ધ્ય કહો તો શુ તે સ્વસવેદન માત્ર સ્વરૂપોપદર્શન કરાવે છે અર્થાત્ જ્ઞાનનુ સ્વરૂપમાત્ર દર્શાવે છે-તેથી પ્રમાણ છે ? કે અનુરૂપ-અર્થાત્ 'આ નિર્વિકલ્પ છે' એવા વિકલ્પનુ ઉત્પાદક હોવાથી પ્રમાણ છે ? સ્વરૂપોપદર્શન દ્વારા સ્વસવેદન પ્રમાણરૂપ હોય તો-ક્ષણક્ષય અને સ્વર્ગપ્રાપણશક્તિમા પણ પ્રમાણ માનવુ પડશે

સારાશ એ છે કે- બૌદ્ધમતે નીલાદિ વસ્તુ નિરશ છે, તેથી જ્યારે નીલનુ પ્રત્યક્ષ થાય ત્યારે તેના સ્વસવેદનમા તદભિન્ન-નીલસ્વભાવભૂત ક્ષણક્ષયનુ પણ પ્રત્યક્ષ થઈ જવુ જોઈએ પણ બૌદ્ધો નીલસ્વરૂપનુ તો પ્રત્યક્ષ માને છે, પણ ક્ષણક્ષયને અનુમાનથી સિદ્ધ કરે છે તેથી અહી 'ક્ષણક્ષય વિષે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ થઈ જવુ જોઈએ' એ આપત્તિ આપી છે વળી જ્યારે પોતાના અહિસાચિત્ત કે દાનચિત્તનો સ્વસવેદનમા સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારે તે ચિત્તમા અભેદરૂપે

રહેલ સ્વર્ગપ્રાપણશક્તિનો પણ સાક્ષાત્કાર થઈ જવો જોઈએ કારણ કે– બૌદ્ધો માને છે કે– આ બધું ક્ષણિક છે – એવી વાસનાવાળું જે ચિત્ત હોય છે તે સ્વર્ગગમન યોગ્ય છે આથી જ્યારે તેવા ચિત્તનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારે તદ્‌ભિન્ન તેની સ્વર્ગપ્રાપણશક્તિનો પણ સાક્ષાત્કાર થવો જોઈએ, પણ શક્તિ અતીન્દ્રિય હોઈ પ્રત્યક્ષ યોગ્ય નથી, પણ અનુમેય છે આથી અહીં આપત્તિ આપી છે કે– સ્વર્ગપ્રાપણશક્તિનું પણ ચિત્તસ્વરૂપ સાથે પ્રત્યક્ષ થવું જોઈએ તે વિષે તે પ્રમાણ થઈ જવું જોઈએ, પણ થતું નથી. સ્વર્ગપ્રાપણશક્તિનું પ્રત્યક્ષ થતું હોય તો વાદીઓની અર્થવિષેની વિપ્રતિપત્તિને અવકાશ જ ન રહેત વળી નિરંશ વસ્તુ વિષે નિશ્ચય અને અનિશ્ચય એ બે વિરોધી ધર્મો ન હોય. આથી જો નીલનો નિશ્ચય હોય તો ક્ષણિકત્વનો પણ નિશ્ચય માનવો જોઈએ અને તે જ પ્રમાણે જો અહિંસાચિત્ત અને દાનચિત્તના સ્વરૂપનો નિશ્ચય હોય તો તેથી અભિન્ન તેની સ્વર્ગપ્રાપણ શક્તિનો પણ નિશ્ચય હોવો જોઈએ. આ પ્રકારે નિરંશવાદી બૌદ્ધને મતે સ્વસંવેદનથી સ્વરૂપ નિશ્ચય માનવામાં ક્ષણિકત્વ અને સ્વર્ગપ્રાપણશક્તિ વિષે પ્રત્યક્ષના પ્રામાણ્યની આપત્તિ આચાર્યે પ્રસ્તુતમાં આપી છે

અનુરૂપવિકલ્પોત્પાદક હોવાથી સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ પ્રમાણરૂપ છે–એવો બીજો પક્ષ લ્યો તો–તે યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે સર્વથા વિકલ્પરહિત અવસ્થામાં થનાર નીલાદિ દર્શન પછી આ નીલાદિ છે આવા સ્વરૂપનો અભિલાપની પ્રાધાન્યતાવાળો વિકલ્પ થાય અનુભવાય છે વળી, જ્યાં મને નીલ જ્ઞાન થયું આવો વિકલ્પ થાય છે ત્યાં પણ નીલ જ્ઞાન વિષે જ હોય છે પણ તેની નિર્વિકલ્પકતાનો ઉલ્લેખ નથી આથી તે વિકલ્પ વડે તે જ્ઞાન છે એટલું તો સિદ્ધ થઈ શકશે એથી એ વિષયમાં સ્વસંવેદન પ્રમાણ બનશે, પણ તેની નિર્વિકલ્પતામાં તે પ્રમાણ નહીં બને, કારણ કે–તદનુરૂપ વિકલ્પ થયો જ નથી.

વળી, વિકલ્પની સિદ્ધિ પણ શી રીતે થશે? જો સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષથી થતી હોય તો તે– સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષનું પ્રામાણ્ય સ્વરૂપોપદર્શન માત્રથી છે? કે બીજા વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરવાથી? સ્વરૂપદર્શનમાત્રથી કહો તો– પ્રથમ કહેલ દોષ ક્ષણિકત્વ અને સ્વર્ગપ્રાપણશક્તિમાં પ્રામાણ્યની આપત્તિ –આવશે. બીજા વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરવાથી –એવો બીજો પક્ષ કહો તો– અનવસ્થા દોષ આવશે, અને તેથી સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષના પ્રામાણ્યની સિદ્ધિ શી રીતે થશે, એથી બીજો પક્ષના અંશમાં બાધ આવે? એટલે કે પ્રમાણરૂપે સંમત બધાં જ્ઞાન વ્યવસાયાત્મક છે –એ અમારો પક્ષ નિર્બાધ છે કારણ કે નીલદર્શનને વિષે વ્યવસાયશૂન્ય સિદ્ધ કરી શકતા નથી.

(५) तादात्म्यस्येति [illegible] । तस्येति नीलादिदर्शनस्य । तस्यैन्द्रिय-ज्ञानेऽप्यपि—

"[illegible] ॥

इति [illegible]—

'स्वविषयानन्तरविषयसहकारिणा इन्द्रियज्ञानेन समनन्तरप्रत्ययजनित मनोविज्ञानम्' । **प्रत्यक्षमि**ति स्वसवेदनम् । **आस्कन्देदि**ति यथास्वरूपे । **अस्ये**ति विकल्पस्य । **तत्रैवे**ति विकल्पे एव ।

(टि०) **अत्रैकदेशेने**त्यादि । **नीलादी**ति निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्य । **पक्षीकृते**ति **पक्षो** ज्ञान प्रत्यक्षपरोक्षरूपम्, तस्यैकदेशस्य प्रत्यक्षस्य । **तादृक्षस्ये**ति व्यवसायवन्ध्यस्य । **तस्ये**ति नीलादिदर्शनस्य । **तत्रे**ति निर्विकल्पकप्रत्यक्षे । **इन्द्रिये**ति न ह्यीन्द्रियाणा घटादिवत्प्रत्यक्ष भवति । **तस्ये**ति मानसस्य ।

'ऐन्द्रियेण परिच्छिन्ने रूपादौ तदनन्तर । यद्रूपादि ततस्तत्र मनोज्ञान प्रवर्त्तते ।'

नापि तुर्येणेत्यादि । **तदि**ति स्वसवेदनम् । **अनुरूपे**ति निर्विकल्पकमिदमिति । **आद्ये पक्ष** इति । प्रत्यक्ष स्वरूप दर्शयत् क्षणक्षय ज्ञापयेत् । तदाकारोपदर्शनमात्रेण प्रामाण्ये क्षणिकत्वेपि तस्य प्रामाण्यप्रसक्ति । यदि प्रत्यक्ष स्वरूपमुपदर्शयत् प्रमाण तदा मया क्षणक्षयिण परमाणवो गृहीता इत्यस्याप्यात्मस्वरूपोपदर्शन प्रमाणता गच्छेत् । तथा च क्षणिकत्वानुमाने वैफल्य च स्यात् । तथाहि यथा दानपरिणामचित्तानुभव स्वसवेदनाध्यक्षलक्षणस्तद्गत सद्द्रव्यत्वचेतनादिक विषयीकरोति तथा स्वर्गप्रापणसामर्थ्यमपि तत्स्वरूपाव्यतिरिक्तत्वाद् विषयीकुर्यादिति भावार्थ । क्षणक्षयज्ञानात् स्वर्गप्राप्ति स्याज्जन्तो —

"क्षणिका सर्वसस्कारा इत्येव वासना यका । स मार्ग इह विज्ञेय"

इति वचनात् । बौद्धानां मतेऽध्यक्षेण क्षणो गृह्यते न तु तत्क्षयो वस्तुनो निरशत्वेनाभिन्नोपि । न च यन्निरशवस्तुप्रभव ज्ञान तन्निरशग्राहि । प्रत्यक्षप्रभवविकल्पस्य तद्भावानुपपत्तौ वा हिंसाविरतिदानचित्तस्वसंवेदनाध्यक्षप्रभवनिर्णयेन तद्ग्रहणोपपत्तेर्निश्चयविषयीकृतस्य चानिश्चितरूपान्तराभावात् । स्वर्गप्रापणसामर्थ्यादेरपि तद्गतस्य निश्चयात्तत्र विप्रतिपत्ति–'न स्वर्गो नापि तत्प्राप्तिहेतु कश्चिद्भाव' इत्यादिरूपा चार्वाकादेर्न स्यात् । किन्तु स्वर्गप्रापणसामर्थ्यस्य दानचित्तादभेदात् वस्तुस्वरूपग्राहिणा च स्वसंवेदनाध्यक्षेणानुभवे सद्द्रव्यचेतनत्वादाविव विवादाभावो भवेदिति । **क्षणक्षयस्वर्गप्रापणे**त्यादि । बौद्धमते हि नीलाद्यर्थप्रत्यक्ष नीलाद्यर्थमिव तद्गत क्षणक्षयमपि विषयीकरोति । पर नीलाद्यर्थविषये तत्प्रत्यक्ष अनुरूपविकल्पोत्पादकत्वात् बौद्धै प्रमाणमिष्यते क्षणक्षये तु न तत् प्रमाणमनुरूपविकल्पोत्पादकत्वाभावात् । 'यत्रैव जनयेदेना तत्रैवास्य प्रमाणता' इति वचनात् । यत्रैव विषये एना कल्पना जनयेत्तत्रैव विषयेऽस्य प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमित्यर्थ ।

तथा स्वसवेदनप्रत्यक्ष बौद्धमते स्वगत क्षणक्षय सत्त्वचेतनत्वादि च विषयीकुर्वदनुरूपविकल्पोत्पादकत्वात्सत्वादिविषये प्रमाण प्रतिपाद्यते, क्षणक्षयविषये त्वप्रमाणम्, तदनुसारिविकल्पाजनकत्वात् । तथा हिंसाविरतिचित्त दानचित्त च स्वर्गहेतुत्वादिना स्वर्गप्रापणसामर्थ्याद्युपेत बौद्धा मन्यन्ते । तच्च हिंसाविरतिदानचित्तस्वसवेदनप्रत्यक्ष स्वगतसच्चेतनत्वादिकमिव स्वगतस्वर्गप्रापणसामर्थ्यादिकमपि गृह्णाति, गृहीतस्य हि स्वस्वरूपस्य निरशत्वेनागृहीतरूपान्तराभावात् । बौद्धैस्तत्स्वसवेदनप्रत्यक्ष सच्चेतनत्वादौ प्रमाण मन्यते, स्वर्गप्रापणसामर्थ्यादिविषये त्वप्रमाणम् तद्विषये विकल्पाजननात् । एव च सति हि यदि स्वरूपोपदर्शनादेव प्रमाणमिष्यते तदा क्षणक्षयविषयेपि स्वर्गप्रापणसामार्थ्यादिविषयेपि च तत् प्रमाण भवेत्, स्वरूपोपदर्शनमात्रस्य तत्रापि सद्भावात् । न च बौद्धै क्षणक्षयादिविषये तत् प्रमाणमिष्यते । तत स्वरूपोपदर्शनादेवेति पक्षोऽपि न युक्त इति भाव ।

संहृतेति निर्विकल्पकप्रमाणवादिना अपि अध्यक्षनिदर्शनम् । तथापीति निर्विकल्पकसविकल्पकविचारे । ज्ञानमात्रेति निर्विकल्पकसविकल्पकविचाररहितं ज्ञानमात्रम् । अस्येति प्रत्यक्षविषयस्य । तदेवेति ज्ञानमात्र । एतावतैवेति तत्रैवैकत्वस्य । तत् सर्वमध्यक्षेण 'नीलादिज्ञानं व्यवसायात्मकं' इति विकल्प एव सिद्धो न तु निर्विकल्पकं तस्य अध्यक्षत्वेनानुभवाविषयत्वात् । तन्निर्विकल्पकस्य इति । तदेवैकत्वस्य निर्विकल्पके तस्यापीति सर्वविकल्पाभावस्य । स्वरूपेति सविकल्पकेऽन्तर्भावात् तद्वेति पूर्वप्रतीतस्य अव्यवसायस्वभावत्वाभ्युपगमे । विकल्पान्तरेति विकल्पान्तरस्यापि तत्र सिद्धि ? तत्सैवानवस्थानात् एतम्, विकल्पस्यैवैकत्वस्य तथा दिशा बाध्यमेव । यत इति प्रत्यक्षसिद्धे । तेनेति तत्रैवैकत्वेन ।

१४ अथ यत्र निर्विकल्पकं तन्न विकल्पेन सहोत्पद्यते, यथा—विकल्पो विकल्पान्तरेण । विकल्पेनापि सहोत्पन्नं च प्रत्यक्षम् । न चाऽयं न सिद्धः साधनम् गन्धविकल्पदशायामपि गो साक्षात्करणात् । अन्यथा समयान्तरे तत्स्मरणानुपपत्तेः—इत्यनुमानबाधितः पक्षैकदेश इति चेत् । तदपि कवलितं कालेन, कालान्तरे स्मरणसद्भावात् व्यवसायात्मकस्यैव प्रत्यक्षस्य प्रसिद्धेर्निर्विकल्पकस्य संस्कारकारणत्वविरोधात् क्षणिकत्वादिवत् ।

§ ૪ ચોદ્ય— જે નિર્વિકલ્પક ન હોય તે વિકલ્પ સાથે ઉત્પન્ન ન થાય, જેમ કે— એક વિકલ્પ બીજા વિકલ્પ સાથે ઉત્પન્ન થતો નથી, અને પ્રત્યક્ષ તો વિકલ્પની સાથે પણ ઉત્પન્ન થાય છે માટે તે વિકલ્પરૂપ નહીં પણ નિર્વિકલ્પક હોવું જોઈએ આ હેતુ અસિદ્ધ નથી કારણ કે—અશ્વવિકલ્પ દશામાં પણ ગાયનું પ્રત્યક્ષ થાય છે અથવા જ્યારે મનમાં અશ્વવિકલ્પ ચાલતો હોય તે વખતે પણ ઇન્દ્રિય વડે ગાયનો સાક્ષાત્કાર થાય છે જો અશ્વવિકલ્પાવસ્થામાં ગાયનું પ્રત્યક્ષ ન માનો તો કાલાન્તરમાં ગોસ્મરણની ઉત્પત્તિ થઈ શકશે નહીં અર્થાત્ ગોસ્મરણ ઘટશે નહીં આ પ્રમાણે બીજા અનુમાનથી પ્રમાણરૂપ જ્ઞાનના વ્યવસાય સ્વભાવના સાધક અનુમાનના પક્ષમાં એક ભાગમાં બાધ છે કારણ કે— ગોપ્રત્યક્ષ એ નિર્વિકલ્પક હોઈ વ્યવસાયાત્મક નથી, છતાં પ્રમાણ તો છે જ

જૈન— તમારું આ કથન કાળનો કોળીઓ જ બની ગયું—નાશ પામ્યું, કારણ કે—કાલાન્તરમાં ગાયનું સ્મરણ થતું હોવાથી તેનું પ્રત્યક્ષ વ્યવસાયાત્મક જ હોવું જોઈએ કારણ કે— ક્ષણિકત્વાદિના પ્રત્યક્ષની જેમ નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ સંસ્કારજનક બની જ ન શકે અર્થાત્ નીલાદિના ક્ષણિકત્વનું નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ છતાં જેમ તે સંસ્કારજનક નથી બનતું તેમ ગોવિષયક નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ પણ સંસ્કારને ઉત્પન્ન કરી નહીં પરંતુ તમારા જ કહેવા પ્રમાણે ગોદર્શન પછી સ્મૃતિ તો થાય છે અને સ્મૃતિ સંસ્કાર વિના સંભવે નહીં, તેથી તેને વ્યવસાયાત્મક જ માનવું જોઈએ.

(प० न चेद् न सिषेध साधनमिति । नासिद्धम् । गन्धर्वविकल्पदशायामिति अश्वविकल्पावस्थायाम् । क्षणिकत्वादिवदिति क्षणिकत्वादाविव । सप्तम्यर्थे वत् । यथा क्षणिकत्वादिविषयेनिर्विकल्पकत्वात् ज्ञान न सस्कार जनयति एव गोविषयेऽपि न जनयेदित्यर्थ ।

(टि०) अथ यन्नेत्यादि । प्रत्यक्षेण पक्षाशस्य बाधेऽसिद्धे परोक्त तद्साधकानुमानमाशशङ्कय परिहरत्याचार्य । अनुमान चेदम्-प्रत्यक्ष निर्विकल्पकम्–व्यवसायशून्यमित्यर्थ, विकल्पै सहोत्पद्यमानत्वात् ततो यन्निर्विकल्पकमित्यादि व्यतिरेकव्याप्ति । यदिति प्रत्यक्ष निर्विकल्पम्, विकल्पेण सहोत्पादात् । इदमिति विकल्पेन सहोत्पद्यमानत्वादित्यादि लक्षणम् । न सिषेधेति असिद्धमिति[1] । गधर्न्वेति तुरग । साक्षात्करणादिति निर्विकल्पकप्रत्यक्षेण निश्चङ्कनात् । अन्यथेति साक्षात्करणव्यतिरेके । तत्स्मरणेति गोस्मृत्यनुत्पादप्रसक्त । क्षणिकत्वेति क्षणिकत्वादाविव सप्तम्यर्थे वति–यथा क्षणिकत्वादिविषये निर्विकल्पकत्वाद् ज्ञान न संस्कार जनयति एव गोविषयेपि न जनयेदित्यर्थ ।

अथाभ्यासप्रकरणबुद्धिपाटवार्थित्वेभ्यो निर्विकल्पकादपि प्रत्यक्षाद् गैवादौ सस्कार स्मरण च समगस्त, न तु क्षणक्षयादौ, तदभावादिति चेत । तदप्यल्पीय, भूयोदर्शनलक्षणस्याभ्यासस्य क्षणक्षयादावक्षोदीयस सद्भावात् । पुन पुनर्विकल्पोत्पादरूपस्य चाभ्यासस्य पर प्रत्यसिद्धत्वात, तत्रैव विवादात् । क्षणभिदेलिमभावाभिधानवेलाया क्षणिकप्रकरणस्यापि भावात् । बुद्धिपाटवस्य क्षणिकत्वादौ नीलादौ[2] च समानत्वात्, तत्प्रत्यक्षस्य निरशत्वेन कक्षीकारात, अन्यथा विरुद्धधर्माध्यासेन तस्य भेदापत्ते । अर्थित्वस्यापि जिज्ञासितत्वलक्षणस्य क्षणिकवादिन क्षणिकत्वे सुतरा सद्भावाद् नीलादिवत् । अभिलषितत्वरूपस्य तु तस्य व्यवसायजनन प्रत्यनिमित्तत्वात्, अनभिलषितेऽपि वस्तुनि कस्यापि व्यवसायसभवात । ततो नाऽनंशवस्तुवादिन क्वचिदेव स्मरण समगत । तथा च–यद व्यवसायशून्य ज्ञान न तत स्मृतिहेतु । यथा क्षणिकत्वादिदर्शनम् । तथा चाऽश्वविकल्पकाले गोदर्शनमिति प्रसङ्ग । तथा च तत्स्मृतिहेतुर्न स्याद् । भवति च पुनर्विकल्पयतस्तदनुस्मरणम् । तस्मात् तद व्यवसायात्मकमिति प्रसङ्गविपर्यय । एव च स्मरणात् तस्य व्यवसायात्मकस्यैव सिद्धेर्व्यवसायस्य च व्यवसायान्तरेण समानकालत्वाभावाद विकल्पेनापि सहोत्पद्यमानत्वादिति हेतुरसिद्धिबन्धकीसम्बन्धबाधित इति सिद्धम् ।

બૌદ્ધ— અભ્યાસ, પ્રકરણ, બુદ્ધિની પટુતા, અને અર્થિત્વ જેવા કારણોના સહકારને લઈને નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષથી પણ ગવાદિ પદાર્થ વિષે સંસ્કાર અને સ્મરણ સંગત થઈ શકે છે, પરંતુ ક્ષણક્ષયાદિના પ્રત્યક્ષમા અભ્યાસાદિ સહકારી કારણો ન હોવાથી સંસ્કાર કે સ્મરણને અવકાશ મળતો નથી

१ °मिति न मु । २ नीलादौ मुपा ।

जैन— तमारुं आ कथन तुच्छ छे कारण के- पूर्वोक्त नाशरूप अभ्यास तो स्वप्नावस्थामां विशेषे करीने छे ज कारण — नींदमां पूर्वोक्त न होय तो [illegible] स्वभावभूत क्षणक्षणनुं पूर्वोक्त न पण थाय ज

अने पुनः पुनः विकल्पोत्पादकरूप अभ्यास तो तमोने अनिष्ट छे कारण के एनी विकल्प [illegible] ज विचार छे ए तो के—विकल्पोत्पत्ति थाय ज ए अमारे मत आवश्यक नथी

क्षणमां विनष्ट स्वभाववाळा पदार्थना कथन समये क्षणिक विना प्रकरणनो पण [illegible] छे [illegible] अभ्यासनो अभाव न होवाथी प्रकरणनुं [illegible] छे ज बुद्धिपाटव—बुद्धिनी पटुता क्षणिकत्वादि अने नीलादिमां समान ज छे कारण के—[illegible] नीलादि प्रत्यक्षने निश्चय स्वीकारेल छे अने निश्चय न स्वीकारो तो नीलने विषे पटुता अने क्षणक्षणने विषे अपटुता एम बे विरोधी धर्मो [illegible] नील अने क्षणक्षयमां अभेद नहीं पण भेद थई जशे. अर्थित्व पण [illegible] अने [illegible] एम बे प्रकारे छे तेमां क्षणिकवादीओना मतमां क्षणिकतामां पण [illegible] रूप अर्थित्व नीलादिनी जेम सुतरां विद्यमान छे अने [illegible] अर्थित्व तो अवसाय [illegible] कारणरूप छे नहीं कारण के—[illegible] पदार्थमां पण केटलाक पुरुषोने अवसाय थाय छे. आ प्रकारे [illegible] मत कोई पण एक ज [illegible] कारण मानी शके नहीं [illegible] अवसाय रहित होय ते क्षणिकत्वादि [illegible] जेम [illegible] नथी अने [illegible] पण तमारे मते तेवुं [illegible] छे [illegible] अवसायशून्य छे तेथी ते [illegible] कारण नहीं अने आ [illegible] छे [illegible] कल्पनाने तो [illegible] अनुरूप ज [illegible] ज छे [illegible] अवसायात्मक ज छे—आ [illegible] अने आ [illegible] होवाथी [illegible] अवसायात्मक [illegible] सिद्ध थाय छे अने [illegible] अवसाय आवे [illegible] समये करी पण [illegible] नथी [illegible] होवाथी तमारो ए कहेवुं असिद्धता दोषथी [illegible] सिद्ध थयुं

(१) [illegible] प्रतीति [illegible] निर्विकल्पकस्य [illegible] । [illegible] । यद् [illegible] ।

[illegible] इति । ननु [illegible] । अत्र च [illegible] ।

(२) [illegible] इति चेदुच्यते । [illegible] । [illegible] निर्विकल्पके [illegible] । [illegible] । [illegible]

१ [illegible] २ [illegible] ।

अभयविकल्पकाले गोदर्शने न स्मृतिहेतु, व्यवसायशून्यत्वात् । प्रसङ्ग इति परेष्टेमानिष्टापादन प्रसङ्ग । तथा चेति तस्मादेव सति । तदिति गोदर्शनम् । तदनुस्मरणमिति गोदर्शनस्मरणम् । तदव्यवसायेति गोदर्शनव्यवसायस्वभावम् । तद्विपर्यये इति पाठे प्रसङ्गविपर्यय । अश्वविकल्पकालोत्पन्न गोदर्शन न स्मृतिहेतुरित्यत्र प्रसङ्गानुमाने पक्ष, व्यवसायशून्यज्ञानत्वादिति हेतु । यद्व्यवसाय० इत्यन्वय व्याप्तिदृष्टान्त । तस्येति गोदर्शनस्य ।

६५ अथ न व्यवसायस्वभावत्वेन समारोपपरिपन्थित्व-प्रमाणत्वहेत्वो र्व्याप्तिरूपपादि, तदभावेऽपि व्यवसायजनकत्वमात्रेण तयो क्वचिद्भावाविरोधात । अनुमान हि व्यवसायस्वभाव सत समारोपपरिपन्थि, प्रमाण च । प्रत्यक्ष तु व्यवसायजनकमिति को विरोध ' इति चेत ।

इह तावत प्रमाणत्वहेतो र्व्याप्तिरुपदर्श्यते-प्रमाण स्वच्छमविसवादकमवादिषु सौगता । अविसवादकत्व चार्थप्रापकत्वेन व्याप्तम् । अर्थाप्रापकस्याविसवादित्वाभावात निर्विषयज्ञानवत । तदपि प्रवर्तकत्वेन व्यापि, अप्रवर्तकस्यार्थाप्रापकत्वात् । तद्वदेव । तदपि विषयोपदर्शकत्वेन व्याप्तम्, स्वविषयमुपदर्शयत प्रवर्तकत्वव्यवहारविषयत्वसिद्धे । न हि पुरुष हस्ते गृहीत्वा ज्ञान प्रवर्तयति, स्वविषय तूपदर्शयत प्रवर्तकमुच्यतेऽर्थप्रापक चेति ॥

§ ५ बौद्ध—'समारोपपरिपन्थित्व अने 'प्रमाणत्व' એ બન્ને હેતુની વ્યવસાયસ્વભાવત્વ સાધ્ય સાથે વ્યાપ્તિ યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે-વ્યવસાયસ્વભાવત્વના અભાવમા પણ કોઇ સ્થળે માત્ર વ્યવસાયજનકત્વરૂપ સાધ્ય સાથે પણ ઉપરોક્ત બન્ને હેતુઓ હોય છે અર્થાત કવચિત એવુ બને છે કે-જે સ્વય વ્યવસાયાત્મક ન હોય તે પણ સમારોપનો વિરોધી અને પ્રમાણ બને છે જેમ કે- અનુમાન એવુ છે જે વ્યવસાયાત્મક છે, અને તે સમારોપપરિપન્થી અને પ્રમાણ પણ છે, પરંતુ પ્રત્યક્ષ એવુ છે જે સ્વય વ્યવસાયાત્મક નથી છતા વ્યવસાયજનક છે, અને સમારોપપન્થી અને પ્રમાણ પણ છે અથાત પ્રત્યક્ષમા 'વ્યવસાયજનકત્વ' સાધ્ય સાથે સમારોપપરિપન્થિત્વ અને પ્રમાણત્વ હેતુને વ્યાપ્ત માનવામા કશો વિરોધ નથી અર્થાત એ બન્ને હેતુઓ વ્યવસાયસ્વભાવત્વ સાથે જ વ્યાપ્ત નથી, પણ વ્યવસાયજનકત્વ સાથે પણ વ્યાપ્ત છે

જૈન—અહી બૌદ્ધ મત પ્રમાણે પ્રથમ 'પ્રમાણત્વ' હેતુની વ્યાપ્તિ વિષે વિચાર કરીએ છીએ-પ્રમાણ અવિસવાદક છે એમ સૌગતો કહે છે અને અવિસવાદકત્વ અર્થપ્રાપકત્વ સાથે વ્યાપ્ત છે, એટલે કે જે અર્થપ્રાપક હોય તે અવિસવાદી હોય કારણ કે જે જ્ઞાન અર્થપ્રાપક નથી તે અવિસવાદી પણ હોતુ નથી, જેમ કે-નિર્વિષયજ્ઞાન અને અર્થપ્રાપકત્વ પણ પ્રવર્તકત્વ સાથે વ્યાપ્ત છે, કારણ કે-અપ્રવર્તકજ્ઞાન નિર્વિષય જ્ઞાનની જેમ અર્થનુ પ્રાપક હોતુ નથી, વળી પ્રવર્તકત્વ પણ વિષયોપદર્શકત્વ સાથે વ્યાપ્ત છે, કારણ કે- સ્વવિષયને

1 उदपादी मुपा ।

ઉપજાવનાર જ્ઞાનમાં પ્રવર્તકત્વરૂપ વ્યવહારની સિદ્ધિ છે. અર્થાત્ સ્વવિષય ઉપજાવનાર જ્ઞાનમાં જ 'આ જ્ઞાન પ્રવર્તક છે' એવો વ્યવહાર થાય છે. કારણ કે–જ્ઞાન પુરુષને હાથથી પકડીને પ્રવૃત્તિ કરાવતું નથી, પણ સ્વવિષયને દેખાડતું હોઈને જ પ્રવર્તક અને અર્થપ્રાપક કહેવાય છે.

(ष) [illegible] न [illegible] प्रत्यक्षस्य व्यवसायस्याभावेऽपि [illegible] [illegible] इति [illegible]। किन्तु [illegible] तस्य [illegible] [illegible] विरोध इति [illegible] [illegible] इति —[illegible]। [illegible] निर्विकल्पकस्य ।

(झि) तदुत्पादेऽपीति [illegible]। तयोरिति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विकल्पजननात् । यदि च [illegible] [illegible] प्रत्यक्षम्, तर्हि [illegible] विरोध [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] । तदपीति [illegible] । तद्धेतोरिति निर्विकल्पकस्य । तदपीति [illegible] ।

तदेव चच्यते–किं दर्शनस्य व्यवसायोत्पत्तौ सत्यां विषयोपदर्शकत्वं संभाव्येत सदुत्पन्नमात्रस्यैव वा सम्भवेत् । प्राथमिकविकल्पे, विकल्पजनके दर्शनस्यैव विनाशात् क्व नाम विषयोपदर्शकत्वं व्यवतिष्ठेत । द्वितीयकल्पनायां पुनः–किमनेन [illegible] [illegible] नीलादिविकल्पेनाऽपेक्षितेन दर्शनस्य । तदन्तरेणापि विषयोपदर्शकत्वस्य सिद्धत्वात् । तथा च "यत्रैव जनयेदेनां तत्रैवास्य प्रमाणता" इति ग्रन्थान्तर्विरोधः । व्यवसायं विनैव विषयोपदर्शकत्वसद्भावे प्रामाण्यस्यापि तं विनैव भावात्, तन्मात्रनिमित्तत्वात् तस्य । [illegible] [illegible] [illegible] दर्शनस्य विषयोपदर्शकत्वं न प्रसज्यते ।

બૌદ્ધાની આ પ્રકારની જે માન્યતા છે તેની હવે પરીક્ષા કરીએ–વ્યવસાય–વિકલ્પ–નિશ્ચયની ઉત્પત્તિ થયા પછી દર્શન વિષયોપદર્શક બને છે કે દર્શન ઉત્પન્ન થતાંવેત જ વિષયોપદર્શક બને છે? પ્રથમ કલ્પના તો યોગ્ય નથી કારણ કે–ક્ષણિક સ્વભાવવાળા દર્શનનો વિકલ્પોત્પત્તિકાળમાં નાશ થઈ જાય છે તો વિષયોપદર્શકત્વ ક્યાં રહેશે? દર્શન ઉત્પન્ન થતાં જ વિષયોપદર્શક બને છે એવી બીજી કલ્પના સ્વીકારો તો–શું કરવા [illegible] પછી [illegible] કોઈ [illegible] નથી તેવી રીતે વિષયોપદર્શકત્વરૂપ કાર્ય સિદ્ધ થઈ ગયા પછી ઉત્પન્ન થનાર નીલાદિ વિકલ્પની ન વિષયોપદર્શકતામાં શા માટે અપેક્ષા રાખે? અર્થાત્ અપેક્ષા નથી જ.

તો પછી જે ક્ષણમાં દર્શન વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરે તેમાં જ દર્શનની પ્રમાણતા છે એ તમારા સિદ્ધાંતમાં વિરોધ આવશે. કારણ કે–વ્યવસાયોત્પત્તિ–વિકલ્પોત્પત્તિ વિના જ વિષયોપદર્શકતાનો સદ્ભાવ દર્શનમાં છે એટલે પ્રામાણ્યનો પણ સદ્ભાવ વિકલ્પોત્પત્તિ વિના જ થઈ જશે, કારણ કે દર્શનનું પ્રામાણ્ય વિષયોપ-

ઉત્પન્ન કરવાથી દર્શન સ્વનિશ્ચયોપદર્શક કઈ રીતે થઈ શકશે? કારણ કે—સંશય અને વિપર્યયના કારણરૂપ જે દર્શન છે તેમાં પણ સ્વનિશ્ચયોપદર્શકતાની આપત્તિરૂપ અતિપ્રસંગ આવશે. કારણ કે—દર્શનજન્ય વિકલ્પ એ નિશ્ચયોપદર્શક ન હોય ત્યાં દર્શન સ્વનિશ્ચયોપદર્શક બનતું હોય તો સંશયાદિજનક દર્શન પણ સ્વનિશ્ચયોપદર્શક બની જશે, અને પ્રમાણ થઈ જશે.

બૌદ્ધ—દર્શનનો વિષય બનેલ વસ્તુના સામાન્યનો વ્યવસાય વિકલ્પ કરે છે તેથી તેવા વિકલ્પનું જનક દર્શન સ્વનિશ્ચયોપદર્શક કહેવાય પણ તેથી અન્યથા હોય તો નહીં. એટલે કે—જે દર્શને એ પ્રકારનો વિકલ્પ ઉત્પન્ન કર્યો ન હોય તે સ્વનિશ્ચયાત્મક બને નહીં. અર્થાત્ સંશયજનકદર્શન તે પ્રકારનો વિકલ્પ કરતું નથી પણ સંશયજ્ઞાન પેદા કરતું હોઈ સ્વનિશ્ચયોપદર્શક કહેવાય નહીં.

જૈન—તમારું આ કથન યથાર્થ નથી. કારણ કે—દર્શનવિષયનું સામાન્ય એ અન્યાપોહ-વ્યાવૃત્તિરૂપ હોવાથી અવસ્તુ છે. માટે સામાન્યને વિષય કરનાર વિકલ્પનું ઉત્પાદક દર્શન વસ્તુનું ઉપદર્શક બની શકશે નહીં. કારણ કે—તેણે અવસ્તુને વિષય કરનાર વિકલ્પને ઉત્પન્ન કર્યો છે.

(प) तत इति दर्शनात् । तेनेति व्यवसायेन । तस्येति विकल्पस्य । तत्कारणी-भूतमिति दर्शनम् । वास्तवमिति सत्यम् । तस्येति दर्शनस्य । स्वविषयोपदर्श-कत्वापत्तेरिति [illegible] 'तथैव' । दर्शनविषयसामान्यस्य व्यावृत्तित्वादिति दर्शनविषयसामान्यस्य व्यावृत्तिरूपत्वेन [illegible] अवस्तुत्वात् । तज्जनक-मिति विकल्पजनकम् ।

(फ) वस्तुनीति दर्शनस्य । तमिति व्यवसायम् । तेनेति विकल्पेन । तस्येति व्यव-सायस्य सद्भावादिति दर्शनव्यापारस्य । स यदीति व्यवसाय । तयोरिति दर्शने । तत्कारणीति विकल्पस्य [illegible] [illegible] संशयादेरपि तस्येति विकल्पस्य । दर्शनविषयेति दर्शनस्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । तज्जनकमिति व्यवसायजनकम् । दर्शनेति दर्शनस्य विषये [illegible] तस्य [illegible] तस्य । वस्तुविषयेति अवस्तु-विषयविकल्पोत्पादकस्य दर्शनस्य ।

अथ दर्शनविकल्पयोरेकीकरणात् वस्तुस्पर्शित्व एव व्यवसाय इति चेत् । नन्वे-कीकरणमेकस्याध्यारोपो व्यापार्यन्तराभावो वा प्राग्भि पक्षे, अन्यतरस्य असत्त्वं स्यात् । द्वितीये तु, उभयसिद्धेऽन्योरैक्यम् । तथा च कथम् व्यवसायो निर्विषयोपदर्शकः स्यात् । न हि काच कुम्भोऽम्भोऽवेनोपकल्पितोऽपि जलम् धार्यौ पूरयति ।

किञ्च, तदेकत्वाध्यवसायो दर्शनेन, विकल्पेन, ज्ञानान्तरेण वा भवेत् । नाद्येन, दर्शनस्यैव विकल्पाध्यवसायस्य [illegible] संभवात् । न च तस्य निर्विकल्पस्य वि-कल्पमेवेति । न द्वितीयेन विकल्पस्यैव दर्शनगोचरत्व [illegible] स्पर्शित्वात् । नापि तृतीयेन निर्विकल्पकसविकल्पकविकल्पयुगलानतिक्रमेण तदपरिकल्प्यत्वाविक-

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ।

त्वविरोधात । न च तदुभयागोचरं ज्ञानं तदुभयैक्यमाकलयितुं कौशलमालम्बते । तथा-हि—यद् यद् न गोचरयति, न तत् तदैक्यमाकलयितुं कुशलम् । यथा—कलशज्ञानं वृक्षत्वशिंशपात्वयो । तथा च प्रकृतमिति । तन्न व्यवसायजननात् प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमुपपादकम् ।

બૌદ્ધ—દૃશ્ય-વસ્તુ, અને વિકલ્પ્ય-અવસ્તુ, એ બન્નેનુ એકીકરણ કરવાથી વ્યવસાય વસ્તુનો ઉપદર્શક બની જ શકે છે

જૈન-આ એકીકરણ એટલે એકરૂપતાપાદન અર્થાત બન્નેની એકરૂપતા કરી દેવી તે છે કે એકત્વવ્યવસાયરૂપ, અર્થાત બન્નેને એક જાણવા એ છે ? એકીકરણ એટલે એકરૂપતાપાદન હોય તો-બેમાથી કોઈ એકનુ જ સ્વરૂપ રહેશે પરતુ બીજાનુ નહી રહે એકીકરણ એટલે એકત્વાધ્યવસાય હોય તો—દૃશ્ય અને વિકલ્પ્યનુ અકય ઉપચરિત-ઉપચારવાળુ થશુ, તો એકત્વાધ્યવસાય, એ વિષયોપદર્શક કઇ રીતે થશે ? કારણ કે-ગાય તરીકે ઉપચાર કરવા માત્રથી માઢ કાઈ દૂધનુ વાસણ ભરી દેતો નથી

વળી, દૃશ્ય અને વિકલ્પ્યના એકત્વનો અધ્યવસાય દર્શનથી થાય છે કે વિકલ્પથી કે કોઈ બીજા જ્ઞાનથી થાય છે ? દર્શનથી તો થાય નહી, કારણ કે-દર્શનરૂપ શ્રોત્રિય-વૈદિકબ્રાહ્મણ અધ્યવસાયરૂપ ચાડાળને સ્પર્શ કરે એવો સભવ જ નથી, કારણ-કે-દર્શન નિર્વિકલ્પ હોઈ કદી અધ્યવસાયરૂપ હોતુ જ નથી, અને તે વિકલ્પ્યને વિષય પણ કરતુ નથી અને જો વિષય ન કરે તો દૃશ્ય અને વિકલ્પ્યનો એકત્વાધ્યવસાય દર્શન કેવી રીતે કરે ? વિકલ્પથી પણ એકત્વાધ્યવસાય થાય નહી, કારણ કે-વિકલ્પરૂપ રાક્ષસ દૃશ્યરૂપ રામને કબજે કરવા-વિષય કરવામા અસમર્થ છે, તો એકત્વાધ્યવસાય કેવી રીતે થાય ? જ્ઞાનાન્તરથી પણ એકત્વાધ્યવસાય થાય નહી, કારણ કે-એ જ્ઞાનાન્તરને નિર્વિકલ્પ માનવામા આવે કે સવિકલ્પ માનવામા આવે તો પણ તે દૃશ્ય અને વિકલ્પ્ય એ બન્નેને તો વિષય કરી શકે જ નહી, અને બન્નેને વિષય કર્યો વિના એકત્વાધ્યવસાય સભવશે જ નહી તે માટે અનુમાન પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે—જે જ્ઞાન જે પદાર્થને વિષય કરતુ નથી તે જ્ઞાન તે પદાર્થનુ ઐકય કરવામા કુશળ-સમર્થ હોતુ નથી, જેમકે-ઘટજ્ઞાન એ વૃક્ષ અને શિશપાને વિષય કરતુ નથી, તેથી વૃક્ષ અને શિશપાનુ એકત્વ કરવાને સમર્થ પણ નથી, એ જ રીતે દૃશ્ય અને વિકલ્પ્યને વિષય નહિ કરનારુ જ્ઞાન પણ દૃશ્ય અને વિકલ્પ્યનો એકત્વાધ્યવસાય કરવા સમર્થ નથી આ પ્રકારે વ્યવસાયજનક હોવાથી પ્રત્યક્ષમા પ્રામાણ્ય યુક્તિપૂર્વક સિદ્ધ થઈ શકતુ નથી

(૫૦) **दृश्यविकल्प(कल्प्य)योरिति** दर्शनविषयविकल्पविषययो ।

निर्विकल्पकसविकल्पकयुगलानतिक्रमेणेत्यादि । [1]यदि ज्ञानान्तरं परिकल्प्यते तन्निर्विकल्पकं वा भविष्यति सविकल्पकं वा भविष्यति । एतद् युगलं नातिक्रामति । निर्विकल्पकं चेत्, दृश्य विषय । सविकल्पक चेत्, तर्हि विकल्प्य विषय ।

१ यद्विज्ञा॰ मु ।

(टि०) अन्यतरस्येति द्वयोर्मध्ये एकस्य । सातत्यमिति स्वरूपं न तिरोधत्ते विरोधात् । एव इति स्पर्शादिरूपत्वमाह । विकल्प तद्वेति तयो स्वाविकल्पयोरैक्यम् । न च तस्येति स्पर्शस्य । विकल्पत्वमिति वस्तु । तदुभयेति तत् स्वाविकल्पोभयाभेदारोपितयो वस्तु । तथाहीत्यादि । यदिति वाग् वर्णं । यदिति वस्तु ।

कथं चैतत् क्षणक्षयस्वर्गप्रापणशक्त्यादावप्यनुरूपं विकल्पं कस्माचिन्नोत्पादयति स्वविकल्पवासनाप्रबोधकबुद्धिपाटवाभावात् समारोपानुप्रवेशादिति चेत् । तदपेक्ष्यन् नीलादावपि तद्विपरीतसमारोपप्रसक्तेः । कथमन्यथा विरुद्धधर्माध्यासात् दर्शनस्य भेदो न स्यात् । न ह्यन्यत् दर्शनं क्वचित् समारोपाक्रान्तं क्वचिन्नेति वक्तुं युक्तम् ।

अथ तत्स्वभावाविशेषादनन्तरमपि दर्शनस्य तथा परिकल्पनमदोषः समारोपाक्रान्तेभ्यो हि व्यावृत्तमसमारोपाक्रान्तम् असमारोपाक्रान्तेभ्यस्तु व्यावृत्तं समारोपाक्रान्तं तदुभयत इति । तदप्यसमुपपन्नम् यतो व्यावृत्तिरपि वस्तुनः कल्पितस्वभावा कल्प्येत अन्यथा वा । अन्यथा चेत् निःस्वभावस्याव्यावृत्तिकल्पना क्व वाच्यतामियेत । वस्तुस्वभावपक्षे तु सिद्धो विरुद्धधर्माध्यास । तथाहि—दर्शनं येन स्वभावेन समारोपाक्रान्तेभ्यो व्यावर्तेत, न तेनैवाऽसमारोपाक्रान्तेभ्योऽपि येन चाऽमीभ्यो व्यावर्तेत न तेनैव तेभ्योऽपि तयोरुभयोरपि व्यावृत्त्योरैक्यापत्ते । यदि पुनः स्वभावभेदोऽपि वस्तुनोऽसत्त्वमापन्नस्य व्यावृत्त्या कल्पित एवेति मतम्, तदा कल्पितस्वभावान्तरकल्पनायामनवस्था स्थेमानमास्तिघ्नुवीत । ततो न व्यवसायात्मकत्वं प्रामाण्यमनुगमम्, किन्तु व्यवसायात्मकस्वभावमेव । एवं प्रामाण्यसमर्थनं समारोपपरिपन्थित्वमपि वाच्यम् ॥७॥

વળી એ નિર્વિકલ્પજ્ઞાન ક્ષણક્ષય અને સ્વર્ગપ્રાપણશક્તિમાં પણ કોઈ વખત અનુરૂપ વિકલ્પને શા માટે ઉત્પન્ન કરતુ નથી ?

બૌદ્ધ—ક્ષણિકાદિ વિષે અનાદિકાલીન વાસનાના બળથી ઉત્પન્ન થનાર આ અક્ષણિકાદિરૂપ છે એવો સમારોપ-ભ્રાન્તિ થઈ જવાના કારણે ક્ષણક્ષય અને સ્વર્ગપ્રાપણશક્તિ વિષે નિર્વિકલ્પજ્ઞાન અનુરૂપ વિકલ્પ ઉત્પન્ન કરી શકતુ નથી.

જૈન—આ યોગ્ય નથી, કારણ કે—ક્ષણિકત્વથી અભિન્ન એવા નીલાદિના દર્શનમાં પણ નીલાદિ વિષે વિપરીત સમારોપ—અન્યજ્ઞાનનો પ્રસંગ આવશે, અને એમ ન માનો તો— એટલે કે—નીલાદિમાં સમારોપ નથી અને ક્ષણક્ષયાદિમાં સમારોપ છે એમ માનો તો વિરુદ્ધધર્મનો અધ્યાસ થવાથી દર્શનમાં ભેદ કેમ નહી થાય ? અર્થાત્ સમારોપ વિનાનું અને સમારોપવાળુ એમ બે દર્શન માનવા પડશે કારણ કે—નિરંશ—અખંડ નીલાદિદર્શન કોઈ એક વિષયમા સમારોપથી આક્રાન્ત અને બીજા કોઈ વિષયમા સમારોપથી અનાક્રાન્ત છે એમ કહેવું તે તો યુક્ત નથી.

બૌદ્ધ—દર્શન નિરંશ હોવા છતાં તેમાં તે તે વ્યાવૃત્તિના બળથી તે તે પ્રકારની કલ્પના કરવામાં આવતી હોઈ તેમાં કઈ દોષ નથી, કારણ કે—એક જ દર્શન સમારોપાક્રાન્તથી વ્યાવૃત્ત હોવાથી અસમારોપાક્રાન્ત કહેવાય છે અને અસમારોપાક્રાન્તથી વ્યાવૃત્ત હોવાથી સમારોપાક્રાન્ત કહેવાય છે આમ વ્યાવૃત્તિના ભેદને કારણે નિરંશદર્શનમાં સમારોપ અને અસમારોપ ઘટી શકે છે

જૈન—આ ઘટના પણ યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે વ્યાવૃત્તિભેદ પણ કોઈ વસ્તુના અંશની અપેક્ષા રાખીને છે કે અપેક્ષા વિના છે? વ્યાવૃત્તિ જો વસ્ત્વંશની અપેક્ષા રાખતી ન હોય તો—અચન્દ્રથી વ્યાવૃત્ત ચિત્રભાનુ—અગ્નિ ચન્દ્રતાને પામશે અર્થાત્ તે અગ્નિ પણ ચન્દ્ર કહેવાશે અને જો વસ્તુના અંશની અપેક્ષા હોય તો વિરુદ્ધધર્મનો આશ્રય થયો તે આ પ્રમાણે—નીલાદિદર્શન જે સ્વભાવ દ્વારા સમારોપાક્રાન્ત વસ્તુના અંશોથી વ્યાવૃત્ત છે, તે જ સ્વભાવ દ્વારા અસમારોપાક્રાન્ત વસ્તુના અંશોથી વ્યાવૃત્ત નથી, અને જે સ્વરૂપે અસમારોપાક્રાન્ત વસ્તુના અંશોથી વ્યાવૃત્ત છે, તે જ સ્વરૂપે સમારોપાક્રાન્ત વસ્તુના અંશોથી વ્યાવૃત્ત નથી કારણ કે— એક જ સ્વભાવ વડે વ્યાવૃત્તિ માનવામાં આવે તો—તે બન્ને વ્યાવૃત્ત વસ્તુઓ એક બની જશે વળી વસ્તુના સ્વભાવભેદને પણ અતત્સ્વભાવરૂપ વ્યાવૃત્તિને કારણે કલ્પિત જ માનવામાં આવે તો—આ પ્રકારે કલ્પિત સ્વભાવાન્તરની કલ્પનામાં અનવસ્થા આવશે

આ પ્રકારે 'વ્યવસાયને ઉત્પન્ન કરવાથી નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષમાં પ્રામાણ્ય છે' એમ કહેવું યોગ્ય નથી, પરંતુ 'વ્યવસાયસ્વભાવાત્મક હોવાથી જ પ્રત્યક્ષમાં પ્રામાણ્ય છે એમ કહેવું, એ યુક્તિસંગત છે આ જ પ્રમાણે પ્રામાણ્યના સહચર 'સમારોપપરિપન્થિત્વ' ને કારણે પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને વ્યવસાય સ્વભાવરૂપ કહેવું જોઈએ ॥ ૭ ॥

(प०) **स्वविकल्पवासनावलसमुज्जृम्भमाणे**त्यादि । 'मदीयेयं योषिद्' 'अहमेनामुद्वक्ष्यामि' 'अहमेनामुपभोक्ष्ये' इत्यादि । **तथा परिकल्पना**दिति साशत्मपरिकल्पनात् ॥७॥

(टि०)**कथं चैत**दिति निर्विकल्पकम्। **स्वविकल्पे**ति स्वविकल्पार्थमनाद्यविद्याबलेनोल्लसमानो योऽक्षणिकत्वादिसमारोपो भ्रान्तिज्ञानं तस्यानुप्रवेशात् । **नीलादावपी**ति निर्विकल्पकदर्शनेऽपि । **तद्विपरीते**ति नीलादिदर्शनाद्विपरीतो विकल्पस्तस्य । **कथमन्यथे**ति नीलादौ क्षणक्षयादौ चेत्समारोपानुप्रवेशो न तुल्य । **तद्दर्शने**ति नीलादिदर्शनम् । **अथ तत्तद्व्यावृत्ती**ति अन्यापोहसामर्थ्यात् । **तथे**ति भेदपरिकल्पनात् । **अदोष** इति भेदस्य । **वस्त्वंश**मिति दर्शनम् । **ततो न व्यवसाये**ति विकल्पोत्पादकत्वात् । **अस्ये**ति निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्य ॥७॥

समारोपपरिपन्थित्वादित्युक्तमिति समारोपं प्ररूपयन्ति—

अतस्मिँस्तदध्यवसायः समारोपः ॥८॥

अतत्प्रकारे पदार्थे तत्प्रकारतानिर्णयः समारोप इत्यर्थः ॥८॥

પૂર્વસૂત્રમાં 'સમારોપનું વિરોધી' એમ કહેવામાં આવ્યું છે એટલે 'સમારોપ'નું હવે નિરૂપણ કરે છે—

અતત્માં તત્પ્રકારનો અધ્યવસાય તે 'સમારોપ' છે ॥ ૮ ॥

તે પ્રકારનું જે ન હોય તેમાં તે પ્રકારનો નિશ્ચય કરવો તે સમારોપ કહેવાય છે ॥ ८ ॥

अथैनं प्रकारतः प्ररूपयन्ति—

स विपर्ययसंशयानध्यवसायभेदात् त्रेधा ॥९॥

स्पष्टार्थमिदम् ॥९॥

સમારોપના પ્રકારનું પ્રકટન—

સમારોપના ત્રણ ભેદ છે—૧ વિપર્યય, ૨ સંશય અને ૩ અનધ્યવસાય. એ આ સૂત્રનો અર્થ સ્પષ્ટ છે ૯

यथोद्देशानुसारेण विपर्ययस्वरूपं तावत् प्ररूपयन्ति—

विपरीतैककोटिनिष्टङ्कनं विपर्ययः ॥१ ॥

§१ विपरीतायाः अन्यथावस्थिताया एकस्या एव कोटेर्वस्त्वंशस्य निष्टङ्कनं निश्चयनं विपर्यय इति ॥१ ॥

ઉદ્દેશના અનુસારે પ્રથમ વિપર્યયનું સ્વરૂપ નિરૂપવામાં આવ્યું છે—

§ ૧ વિપરીત એવી એક કોટિનો નિર્ણય કરવો તે વિપર્યય છે ૧૦

વિપરીત એટલે કે અન્યથારૂપે રહેલ એક જ કોટિ એટલે વસ્તુનો એક જ અંશ. તેનો નિશ્ચય કરવો તે વિપર્યય છે ૧.

(टि) अर्थाहरेहोमि । अरेस समतो निर्णो व्यापक ।

अत्रोदाहरन्ति—

यथा शुक्तिकायामिदं रजतमिति ॥११॥

§ १ यथेत्युदाहरणोपन्यासार्थ अन्येऽपि सर्वत्र । शुक्तिकायामरजताकाराया-मिदं रजतम्'इति रजताकारतया ज्ञानं विपर्ययो विपरीतख्यातिरित्यर्थः । इतिशब्द उल्लेखार्थ अन्येऽपि । उदाहरणमात्रं चेदम्—अन्येषामपि प्रत्यक्षयोग्यविषयविपर्ययाणां चौरपुरुषादीनाम् वेत्यादि, तदितरप्रमाणयोग्यविषयविपर्ययाणां हेत्वाभासादिसमुत्थानां चोपलक्षणमेतत् ।

§२ अत्र विवेकख्यातिवादी वदति 'विवादास्पदम्—इदं रजतम्'इति प्रत्ययो न वैपरीत्येन ख्यातिरूपः तथा विचार्यमाणस्य तस्यानुपपद्यमानत्वात् । यत् यथा विचार्यमाणं नोपपद्यते, न तत् तथा स्वीकर्तव्यम् यथा—स्तम्भः कुम्भरूपतयेति ।

न चेदं साधनमसिद्धिमधारयत् । तथाहि—किमिदं प्रत्ययस्य वैपरीत्यं स्यात्—अर्थ-क्रियाकारिपदार्थाप्रकाशकत्वम् अन्यथा प्रथनं वा । आद्ये भेदे विवादास्पदप्रत्ययप्रख्यापिते पदार्थे क्रियार्थक्रियासामर्थ्यमस्ति नास्ति, तद्विशेषसाम्या वा सा न विद्यते । नाद्य पक्ष,

शुक्तिसाध्यायास्तस्या भावात् । द्वितीये तु ज्ञानकाले सा नास्ति, कालान्तरेऽपि वा ? ज्ञानकाले तावत् तथ्यकलधौतबोधेऽपि क्वापि सा नास्त्येव । कालान्तरे तु प्रचुरतरसमीरसमीरणाशुन्यपायिपयोबुद्बुदबोधेऽपि सा न विद्यत एव । तन्नार्थक्रियेत्यादिपक्षः क्षेमकार ।

तत्पुरस्सरपक्षे तु, तथाविधवैपरीत्य तस्य स्वेनैव, पूर्वज्ञानेन, उत्तरज्ञानेन वाऽवसीयेत ? । न स्वेनैव, तेन स्वस्य वैपरीत्यावसाये प्रमातु प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गात् । अथ पूर्वज्ञानेन, किं स्वकालस्थेन, तत्कालस्थेन वा ? नाद्येन, तत्काले वैपरीत्यास्पदसंवेदनस्यासत्त्वात । नापि द्वितीयेन, ज्ञानयोर्यौगपद्यासंभवात् ।

अथोत्तरज्ञानेन, तत्किं विजातीयम् सजातीय वा स्यात् ? विजातीयमप्येकसन्तानम्, भिन्नसन्तान वा ? भेदद्वयेऽपि घटज्ञान पटज्ञानस्य वैपरीत्यावसायि भवेत् । सजातीयमप्येकविषयम्, भिन्नविषय वा ? एकविषयमप्येकसन्तानम्, भिन्नसन्तान वा ? द्वयमपीद संवाददत्तहस्तावलम्ब कथ वैपरीत्यावबोधधुराधौरेयता दधीत ? भिन्नविषयमप्येकसन्तानम्, भिन्नसन्तान वा ? उभयत्रापि पटज्ञान पटान्तरज्ञानस्य तथा भवेत् ।

अथ न सर्वमेवोत्तरज्ञान प्राक्तनस्याऽन्यथात्वावबोधवक्रकक्षम्, किन्तु यदेव बाधकत्वेनोल्लसति । ननु किमिद तस्य तद्बाधकत्वम्—तदन्यत्वम्, तदुपमर्दकत्वम्, तस्य स्वविषये प्रवर्तमानस्य प्रतिहन्तृत्वम्, प्रवृत्तस्यापि फलोत्पादप्रतिबन्धकत्व वा ? प्राचि पक्षे, मिथ्याज्ञानमपि तस्य बाधक स्यात्, अन्यत्वस्योभयत्राऽविशेषात् । द्वितीये घटज्ञान पटज्ञानस्य बाधकं स्यात्, तस्यापि तदुपमर्देनोत्पादात । तृतीये, न प्रवृत्तिस्तस्य तेन प्रतिहन्तु शक्या, यत्र क्वचन गोचरे प्रागेव प्रवृत्तत्वात् । तुरीयेऽपि, न फलोत्पत्तिस्तस्य तेन प्रतिबन्धु पार्यते, उपादानादिसंविदोऽपि प्रथममेव समुत्पन्नत्वात् ।

किञ्च, विपरीतप्रत्यये रजतमसच्चकास्ति, सद् वा ? असच्चेत् । असत्ख्यातिरेवेय स्यात् । सच्चेत् । तत्रैव, अन्यत्र वा ? यदि तत्रैव, तदा तथ्यपदार्थख्यातिरेवेय भवेत् । अन्यत्र तु सत कथ तत्र प्रतीति, पुरस्सरगोचर एव चक्षुरादेर्व्यापारात् ? दोषमाहात्म्यादिति चेत् । न, दोषाणामिन्द्रियसामर्थ्यकदर्थनमात्रचरितार्थत्वेन विपरीतकार्योत्पत्ति प्रत्यकिञ्चित्करत्वात । ततस्तथा विचार्यमाणस्य तस्यानुपपद्यमानत्वमसिध्यदेव ।

नापि व्यभिचारि, विपक्षादत्यन्त व्यावृत्ते । अत एव न विरुद्धमपि । तत सत्यमेवैतत् संवेदनद्वयम्—इदमिति प्रत्यक्षम्, रजतमिति तु स्मरणम । करणोद्भवदोषवशाच्छुक्तिरजतयो प्रत्यक्षस्मरणयोश्च भेदाप्रतिभासाद् भेदाख्यातिरियमुच्यत इति ॥

तेनु उदाहरण—
यथा छीपमां 'आ रजत-चांदी छे एवु ज्ञान थवु ते ११.

§ ૧ સૂત્રમાં યથા શબ્દ ઉદાહરણના ઉપન્યાસ માટે છે હવે પછીના સૂત્રોમાં જ્યાં જ્યાં 'યથા' શબ્દ આવે તે ઉદાહરણ માટે આવ્યો. રજતના આકાર વિનાની છીપમાં 'આ રજત—ચાંદી છે' એટલે કે રજતાકારવાળી છે એવું જે જ્ઞાન તે વિપર્યય અર્થાત્ વિપરીતખ્યાતિ કહેવાય છે—એમ સૂત્રનો અર્થ સમજવો. અહીં સૂત્રમાં ઇતિ શબ્દ ઉલ્લેખ—જ્ઞાનનો પ્રકાર બતાવવા માટે છે. હવે પછીના સૂત્રમાં પણ ઇતિ શબ્દ ઉલ્લેખના અર્થનો સૂચક આવ્યો. આ સૂત્રને માત્ર ઉદાહરણ સૂત્ર સમજવું, એટલે તે પ્રત્યક્ષને આભાસ વિષયમાં થનાર પીતશંખાદિ વિપર્યય જ્ઞાનોનું અને પ્રત્યક્ષથી ભિન્ન પરોક્ષ પ્રમાણને યોગ્ય વિષયમાં થનાર હેત્વાભાસાદિથી ઉત્પન્ન થનાર વિપર્યય જ્ઞાનોનું સૂચન કરવા માટે છે—એમ સમજવું.

§ ૨ આ બાબતમાં વિવેકખ્યાતિવાદી (પ્રાભાકર) આ પ્રમાણે કહે છે—વિચારસ્પદ છીપમાં 'આ રજત છે' એવું જે જ્ઞાન છે તેને વિપર્યય—વિપરીતખ્યાતિ કહેવી ન જોઈએ. કારણ કે—વિચાર કરતાં તે જ્ઞાન વિપર્યયરૂપે સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. અને જે પદાર્થ વિચારતાં જે રીતે સિદ્ધ ન થાય તે રીતે તેને સ્વીકારવો ન જોઈએ. જેમકે—જે સ્તંભ છે તે વિચાર વડે કુંભરૂપે સિદ્ધ થતો નથી. તેથી કુંભરૂપે માન્ય થતો નથી.

વિચાર કરતાં તે જ્ઞાન વિપર્યયરૂપે સિદ્ધ થઈ શકતું નથી—આ હેતુ અસિદ્ધ નથી, એટલે કે વિચારથી વિપર્યય સિદ્ધ થતો નથી, તે આ પ્રમાણે—જ્ઞાનમાં વૈપરીત્ય એટલે શું? જ્ઞાન વડે અર્થક્રિયાપ્રસિદ્ધિરૂપ અર્થનો પ્રત્યય નથી થતો એ વૈપરીત્ય કે અન્યથાપ્રથન એટલે કે જે રૂપે હોય તેથી વિપરીતરૂપે જ્ઞાન થવું તે વૈપરીત્ય છે? પ્રથમ પક્ષ માનો તો—વિચારાસ્પદ જ્ઞાનથી જાણેલ પદાર્થમાં અર્થક્રિયાનો જ અભાવ છે કે પદાર્થવિશેષ રજતથી સાધ્ય એવી અર્થક્રિયા નથી? શુક્તિ-છીપથી સાધ્ય અર્થક્રિયા વિદ્યમાન હોવાથી પહેલો પક્ષ યોગ્ય નથી. બીજો પક્ષ પૂછવાનું કે તે અર્થક્રિયા જ્ઞાનકાળે નથી કે કાલાન્તરમાં પણ નથી? જ્ઞાનકાળમાં નથી એમ કહો તો—સત્યરજતના જ્ઞાન પ્રસંગે પણ જ્ઞાનકાળે કાંઈ અર્થક્રિયા નથી. કાલાન્તરમાં પણ નથી એમ કહો તો—અતિશય વાયુના વેગથી જલદી નાશ પામનાર પાણીના પરપોટાઓમાં પણ તે નથી કારણ કે જ્ઞાન પછી તરત જ પરપોટાઓનો જ નાશ થઈ ગયેલ હોવાથી તેની અર્થક્રિયા સંભવતી જ નથી. માટે અર્થક્રિયાવિષયક આ વિકલ્પ કર્યો પણ ઉપપત્તિવાળો નથી.

તે પછીના બીજા વિકલ્પ અન્યથાપ્રથન વિષે પૂછવાનું કે—તે રજતજ્ઞાનની તેવા પ્રકારની વિપરીતતા સ્વયં તે જ્ઞાન પોતે જ જાણે છે કે તેના પહેલાનું જ્ઞાન જાણે છે કે તેના પછીનું જ્ઞાન જાણે છે? જ્ઞાન પોતે જ એ પોતાનું વૈપરીત્ય જાણતું હોય તો પ્રમાતાની પ્રવૃત્તિ થાય જ નહીં માટે જ્ઞાન પોતે પોતાનું વૈપરીત્ય જાણે છે એમ કહેવાય નહીં. તેની પહેલાના જ્ઞાનથી વૈપરીત્ય જણાય છે એમ માનો તો—તે પૂર્વકાલિકજ્ઞાન પોતાના અસ્તિત્વ કાળે એટલે કે—વિપર્યયજ્ઞાનોત્પત્તિ થયા પહેલા જ વિપર્યયને જાણે છે કે વિપર્યય જ્ઞાનના કાળમાં? પોતાના અસ્તિત્વકાળમાં તે જ્ઞાન વિપર્યય જાણી શકે નહીં કારણ કે—તે કાળે વિપર્યયના

આશ્રયભૂત જ્ઞાનનો જ અભાવ છે, અર્થાત્ વિપર્યય જ્ઞાન પોતે છે જ નહીં તો—વિપર્યયનુ જ્ઞાન કેમ બને ? બીજો પક્ષ પણ કહી શકાશે નહી, કારણ કે—એકી સાથે બે જ્ઞાન હોતા નથી ઉત્તરજ્ઞાન—તેની વિપરીતતા જાણે છે એમ કહો તો—તે ઉત્તરજ્ઞાન વિજાતીય છે કે સજાતીય ? વિજાતીય હોય તો—તે એક સતાન—એક જ પુરુષનુ છે કે ભિન્ન સતાનનુ—ભિન્ન પુરુષનુ ? આ બન્ને પ્રકારમા ઘટજ્ઞાન દ્વારા પટજ્ઞાનની વિપરીતતાનો નિશ્ચય પ્રાપ્ત થશે સજાતીય કહો તો—તે એકવિષયવાળુ છે કે ભિન્નવિષયવાળુ ? એકવિષયવાળુ પણ એક સતાનનુ છે કે ભિન્નસતાનનુ છે? આ બન્ને પ્રકારનુ જ્ઞાન તો સવાદરૂપ હોઈ હાથના ટેકારૂપ છે, તેથી જ્ઞાનગત વિપર્યયના બોધની ધુરાને ધારણ કેમ કરી શકે ? અર્થાત્ એ બન્ને પ્રકારના જ્ઞાનો સવાદી બનતા હોઈ વિપર્યય સિદ્ધ કરી શકે નહી ભિન્નવિષયવાળુ પણ એક સતાનનુ કે ભિન્ન સતાનનુ ? આ બન્ને પક્ષમા એક પટજ્ઞાન બીજા પટના જ્ઞાનના વિપર્યયને સિદ્ધ કરી દેશે, પણ આવા પ્રસગમા પરસ્પર બાધા હોતી નથી, તેથી ત્યા તેમને વિપર્યયના સાધક મનાય નહી

જૈન—બધા ઉત્તરજ્ઞાનો પૂર્વજ્ઞાનની વિપરીતતાના બોધક નથી, પરતુ જે જ્ઞાન બાધકરૂપે ઉત્પન્ન થયુ હોય તે જ પૂર્વજ્ઞાનની વિપરીતતાનુ બોધક છે

પ્રાભાકર—અહી બાધકરૂપતા એટલે શુ ? બાધક એટલે જે તદન્ય હોય અર્થાત્ તેથી ભિન્ન હોય તે, કે તદુપમર્દક—એટલે તેને દબાવી દેનાર હોય તે, કે તેને પોતાના વિષયમા પ્રવૃત્ત થવા ન દે તે, કે સ્વવિષયમા પ્રવૃત્ત પૂર્વજ્ઞાનને ફલ ઉત્પન્ન કરવામા જે પ્રતિબન્ધક હોય તે—અર્થાત્ તેના ફળને જે ઉત્પન્ન થવા ન દે તે ? આ ચાર પ્રકારમાથી પહેલો પ્રકાર માનો તો મિથ્યાજ્ઞાન પણ પૂર્વજ્ઞાનનુ બાધક થઈ જશે, કારણ કે—તે મિથ્યાજ્ઞાન અન્ય સમ્યગ્જ્ઞાન જેમ જ પૂર્વજ્ઞાનથી ભિન્ન તો છે જ બીજા પ્રકારમા ઘટજ્ઞાન પટજ્ઞાનનુ બાધક થશે, કારણ કે—ઘટજ્ઞાન પટજ્ઞાનનો ઉપમર્દ કરીને ઉત્પન્ન થાય છે ત્રીજા પ્રકાર વિષે કહેવાનુ કે પૂર્વજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ કોઇને કોઇ વિષયમા થઈ ચૂકી જ છે, માટે ઉત્તરજ્ઞાન પૂર્વજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિનુ ઘાતક—પ્રતિબધક થઇ શકતુ નથી ચોથા પ્રકાર વિષે કહેવાનુ કે—ઉત્તરજ્ઞાનથી પૂર્વજ્ઞાનની ફલોત્પત્તિનો પ્રતિબન્ધ થવો શક્ય નથી, કારણ કે—ઉપાદાન બુદ્ધયાદિરૂપ ફલ તો પહેલાથી જ થઈ ગયેલ છે અર્થાત્ ઉત્તરજ્ઞાન ફલનો પ્રતિબધ કરે તે પહેલા જ વસ્તુજ્ઞાન પછી તે વિષેની હેયોપેયાદિ બુદ્ધિ તો ઉત્પન્ન થઇ જ ગઇ હોય છે તેથી ઉત્તરજ્ઞાનથી તેનો પ્રતિબન્ધ થવો અશક્ય છે

વળી, વિપરીત જ્ઞાનમા રજતનુ જે ભાન થાય છે તે અસત્ રજતનુ થાય છે કે સત્ રજતનુ ? અસત રજતનુ ભાન થયુ હોત તો—આ અસત્ખ્યાતિ થઇ, એટલે કે અસતનુ ભાન થયુ અને સત્ રજતનુ ભાન થતુ હોય તો—તે તે જ સ્થળે સત્ છે કે અન્ય સ્થળે ? જો તે જ સ્થળે સત્ હોય તો—એ તથ્ય પદાર્થની ખ્યાતિ જ થઇ અર્થાત્ યથાર્થજ્ઞાન જ થયુ અને જો અન્ય સ્થળમા તે સત્ હોય તો ત્યા (સમક્ષ) તેનુ જ્ઞાન કેવી રીતે થાય ? કારણ કે ચક્ષુ આદિ

ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર સંમુખ રહેલા પદાર્થોમાં જ થાય છે પણ અસન્મુખમાં થતો નથી.

શંકા—ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયજન્ય દોષના પ્રભાવથી અન્યત્ર રહેલ રજત અન્યત્ર જણાય છે.

સમાધાન—તે યોગ્ય નથી કારણ કે—દોષો તો ઇન્દ્રિયોના સામર્થ્યને નાશ કરવામાં જ ચરિતાર્થ થતા હોઈ વિપરીતાર્થોત્પત્તિમાં તો તે અકિંચિત્કર છે એટલે ઇન્દ્રિયો કરતાં તે જ્ઞાન વિપરીત સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. અમારો એ હેતુ સિદ્ધ જ છે.

આ હેતુ વ્યભિચારી પણ નથી, કારણ કે વિપક્ષથી અત્યન્ત વ્યાવૃત્ત થયેલ છે અને વિપક્ષમાંથી અત્યન્તવ્યાવૃત્ત છે માટે વિરુદ્ધ પણ નથી.

માટે છીપમાં 'આ રજત છે' એવું જે જ્ઞાન છે તે પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણ ઉભય સ્વરૂપે મનાય જ છે કારણ કે—એ જ્ઞાન 'આ (इदम्) અંશમાં તો પ્રત્યક્ષ છે અને 'રજત' અંશમાં સ્મરણ છે પરંતુ ઇન્દ્રિયોમાં ઉત્પન્ન થયેલ દોષના વશથી શુક્તિ અને રજત તથા પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણનો ભેદ-વિવેક ન જણાવાથી આ ભેદાખ્યાતિ (ભેદનું અજ્ઞાન) અથવા વિવેકાખ્યાતિ કહેવાય છે પણ વિપર્યય કહેવાતો નથી.

(४) इति शब्द उक्तोऽर्थे इति बोध्यो [illegible] । [illegible] ख्यातिवादिना ।

विवेकाख्यातिवादीति मीमांसकप्राभाकरः । अर्थक्रियाकारित्वाभावोऽसत्यत्वमिति वाच्ये अर्थक्रियाकारित्व [illegible] न [illegible] । पदार्थे इति [illegible] । तद्विशेष सामर्थ्यमिति [illegible] । शुक्तिकाख्याया इति [illegible] । द्वितीये त्विति [illegible] । तावत् [illegible] न [illegible] । [illegible] वा नास्त्येवेति [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

तत्पुरस्सरमपीति [illegible] वैपरीत्याभावमाह इति । [illegible] । पूर्वकालीनेति [illegible] । [illegible] । [illegible] । तद् [illegible] ।

विजातीयमिति [illegible] । सजातीयमिति [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] वैपरीत्याभावमपि [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

१ अ मु । २ अ हु । ३ अं क । ४ [illegible] क । ५ [illegible] ।

सर्वमेवेति पटज्ञानम् । **प्राक्तनस्येति** पटान्तरज्ञानस्य । **मिथ्याज्ञानमपीति** न केवलं सम्यग्ज्ञानम् । **प्रागेव प्रवृत्तत्वादिति** उत्तरज्ञानात् प्राक् । **उपादानादिसंविदोऽपीति** । यदैव तज्ज्ञानमुत्पन्नमुपादित्साऽपि तदैव जाता ।

तत्रैवेति विपरीतप्रत्यये । **अन्यत्रेति** दृष्टशैलादौ । **तदा तथ्यपदार्थख्यातिरिति** सत्ख्यातिरेव । **पुरस्सरगोचर एवेति** पुरोवर्तिपदार्थगोचर एव । **विपरीतकार्योत्पत्तिमिति** अन्यत्र मतो रजतस्य तत्र चक्रमभ विपरीतकार्योत्पत्ति । **तथा विचार्यमाणस्येति** तथा वैपरीत्येन विचार्यमाणस्य । **तस्येति** विपरीतप्रत्ययस्य । **व्यभिचारीति** अनवस्थितम् ।

(टि०)- **उदाहरणमूलमित्यादि** । **तदितरेति** प्रत्यक्षेतरम् ।

अत्र विवेकाख्यातिवादी प्रभाकरः । **तद्विशेषेति** तेन पदार्थेन विशेषेण रजतलक्षणेन साध्या साऽर्थक्रिया । **तस्या इति** अर्थक्रियायाः । **सेति** अर्थक्रिया । **तत्पुर इत्यादि** । **तथेति** अन्यथा प्रथनरूपम् । **तस्येति** रजतज्ञानस्य । **स्वेनेवेति** तत्कालोत्पद्यमानज्ञानेन । **पूर्वज्ञानेनेति** तस्मात्तत्कालपूर्वकालोत्पन्नेन । **अथ पूर्वेति** भ्रान्तिज्ञानपूर्वकालभावि यत् पदार्थविषयेण ज्ञानेन । **तत्कालेति** उत्तरज्ञानकालस्थेन । **तत्काले इति** पूर्वज्ञानकाले । **ज्ञानयोरिति** ज्ञानद्वयमेककाले न सम्भवति, "जुगव दो नत्थि उवओगा" इति वचनात् । आदौ घटज्ञानं पश्चात् पटज्ञानमिति **विजातीयम्** । आदौ पटज्ञानं पश्चादपि पटज्ञानमिति **सजातीयम्** ।

एकसन्तानमिति एकपुरुषस्थज्ञानसन्तानम् । **उभयत्रापीति** । **तथेति** वैपरीत्यावभासि जायेत । **इदं तस्येति** पूर्वज्ञानस्य । **तदिति** उत्तरज्ञानम् । **तस्येति** पूर्वज्ञानस्य । **उभयत्रेति** मिथ्याज्ञाने सम्यग्ज्ञाने च । **तस्यापीति** घटज्ञानस्यापि । **तदुपमर्देनेति** पटज्ञानोपमर्देन । **तस्येति** पूर्वज्ञानस्य । **तेनेति** बाधकत्वाभावेनोत्तरज्ञानेन । **न फलोत्पत्तिरित्यादि** । **तस्येति** पूर्वज्ञानस्य । **तेनेति** उत्तरज्ञानेन । **उपादानेति** अर्थग्रहणादिज्ञानस्य । **अन्यत्रेति** दृष्टशैलादौ । **तत्रैवेति** विपरीतप्रत्यये । **असिध्यदेवेति** सिद्धमेवेत्यर्थः । **विपक्षादिति** स्वोक्तसाध्यलक्षणात् । **अत एवेति** विपक्षादत्यन्तव्यावृत्तेरेव । **एतत्संवेदनेति** एतत्प्रत्यक्षस्मरणज्ञानोभयम् ।

६३ अत्राभिदध्महे—ये तावत् साधनासिद्धिविध्वंसनाय व्यधायिषत विकल्पाः, तत्र शुक्त्यादिरूपतयाऽन्यथास्थितार्थस्यान्यथारजताद्यर्थप्रकारेण यत् प्रथनं तत्स्वरूपवैपरीत्यं 'नेदं रजतम्' इत्येव तदुपमर्देन पश्चादुज्जृम्भमाणेन बाधकेनाऽवधार्यत इति ब्रूमः । तथा च अन्यथाप्रथनोत्तरज्ञानतदुपमर्दकत्वविकल्पाभ्यां शेषं तु विकल्पनिकुरम्बतुण्डताण्डवाडम्बरविडम्बनामात्रफलमेव ।

अथ विजातीयं सजातीयं वा तदित्यादिप्रकारेषु किमुत्तरं तत् स्यात् ? ननु वितीर्णमेव । अस्तु यत्किञ्चित् । तदुपमर्देन चेदुत्पद्यते, तदा तदेव बाधकं सत् तस्य तथात्वमाविष्करोतीति ।

उपमर्दश्च न प्रध्वंसः, येन पटज्ञानप्रध्वंसेनोत्पद्यमानस्य घटज्ञानस्य बाधकत्वं स्यात् । किन्तु तत्प्रतिभातवस्त्वसत्त्वख्यापनम्—'यन्मदीयवेदने रजतमिति प्रत्यभात्, तद् रजतं न भवत्येव' इति ।

अपि च महाख्यानाद्यपि प्रत्यक्षस्मरणयोर्भेदाख्याने किं स्वैरेव वेद्यते ।—इत्यादि मतकविकल्पस्मैरमाटीरन यत्–इति स्वयमेव कृत्योत्थापनमेतत् भवता ।

ટીકા—તમારા અનુમાનના હેતુની અસિદ્ધતા હોવાને દૂર કરવાને તમોએ જે વિકલ્પો કર્યા તેમાં અમારું કહેવું એમ છે કે અન્યરૂપે અર્થાત્ છીપ આદિરૂપે રહેલ પદાર્થનું અન્યરૂપે એટલે રજતાદિરૂપે જે જ્ઞાન તે જ વિપર્યય છે અને તેનું અવધારણ-નિશ્ચય 'આ રજત નથી' એવું જ્ઞાન જે તેનો ઉપમર્દ કરી બાધકરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે તે વડે થાય છે આથી કરીને અન્યથાપ્રથન અને ઉત્તરજ્ઞાન તેનું ઉપમર્દક છે આ બે વિકલ્પો સિવાયનો વિકલ્પસમૂહ મુખની વાચાળતાના આડંબરરૂપ હોઈ માત્ર વિડમ્બનારૂપ છે અર્થાત્ વ્યર્થ છે

પ્રશ્ન—તે વિજાતીય છે કે સજાતીય? વિગેરે વિકલ્પો વિષે તમારો શો ઉત્તર છે?

ઉત્તર—ઉત્તર અપાઈ જ ગયો છે તે એ કે તેનું કોઈ પણ જ્ઞાન તેનો ઉપમર્દ કરી ઉત્પન્ન થતું હોય તો તે સઘળું એનું બાધક થઈને પૂર્વજ્ઞાનના વૈપરીત્યને પ્રગટ કરે છે

અને ઉપમર્દ એ પ્રધ્વંસ નથી કે જેથી કરીને પટજ્ઞાનનો પ્રધ્વંસ કરી ઉત્પન્ન થતું ઘટજ્ઞાન પટજ્ઞાનનું બાધક થઈ જાય પણ ઉપમર્દનો અર્થ તો એ છે કે–પ્રથમ જ્ઞાનમાં પ્રતિભાત વસ્તુની અસત્તાનું ભાન કરાવવું એટલે કે 'પ્રથમ જ્ઞાનમાં જે રજત જણાયું છે તે રજત નથી જ' આ પ્રકારનું જ્ઞાન થવું તે છે

વળી ભેદાખ્યાતિ વિષે પણ પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણનું ભેદાખ્યાન શું સ્વત જણાય છે? ઈત્યાદિ તમે કરેલ સમસ્ત વિકલ્પસમૂહ વ્યર્થ પડે છે અને આમ કરીને તમોએ પોતે જ પોતાના વધ માટે આ વિકલ્પસમૂહરૂપ કૃત્યા મારી–મરકીનું ઉત્થાપન કરેલ છે

(ग) पश्चात्तूत्पद्यमानमिति बाधकोत्पत्त्यनन्तरमिति एतत् उत्तरज्ञानस्यार्थे ।

तद्विजातीयमिति विजातीयं वा सजातीयं वा । तथात्वमिति वैपरीत्यम् । तत्प्रतिभातवस्त्वसत्त्वख्यापनमिति [illegible]

स्वयमेव कृत्योत्थापनमेतदिति । यथा कश्चित् कृत्यां मारिं उत्थापयति । सा चोत्थिता तमेव हन्ति ।

(घ) अथ विजातीयमित्यादि तद्विति बाधकम् । ते इति द्वे [illegible] । तस्येति रजतमिति [illegible] । तथात्वमिति वैपरीत्यम् । किन्तु यत्प्रतीति येन पूर्वकेण प्रतिभातं प्रतिभासितं यद् वस्तु तस्य असत्त्वख्यापकम् ।

अपि चेत्यादि । भेदाख्यानादिति भिन्नाख्यानादि ।

अथ प्रत्यक्षत्वे रजतप्रतिभाने कार्ये तेन शुक्तिकायामेवेति तत्त्व, सौवर्णरत्नकाराया स्थुपाण्डरजताकाराया शुक्तिकाया एवास्य प्रतिभानात् । वस्तुस्थित्या

१ मुक्त्वा ख । २ [illegible] ।

हि शुक्तिरेव सा, त्रिकोणत्वादिविशेषग्रहणाभावात्तु संवृतस्वाकारा, चाकचिक्यादि-साधारणधर्मदर्शनोपजनितरूप्यस्मरणाऽऽरोपितरजताकारत्वाच्च समुपात्तरजताकारा इत्यभिधीयते । यत् खलु यत्र कर्मतया चकास्ति तत् तत्राऽऽलम्बनम् । एतच्च पुरोग्राहिकया निर्दिश्यमानायां शुक्तौ समस्त्येव । सैव हि दोषवशात् तथा प्रतिभाति ।

दृष्टं च दोषवशाद् विपरीतकार्योत्पादकत्वम् । यथाक्षिप्तमन्दाक्षलक्ष्मीकायां कुलपालिकायां तद्‌ विरुद्धवीक्षणभाषणादि । त्वयाऽपि चैतदङ्गीकृतमेव, प्रकृतरजत-स्मरणस्याऽनुभूतरजतदेशानुसारिप्रवृत्तिजनकत्वौत्सर्गिककार्यपरिहारेण पुरोदेश एव प्रवृत्ति जनकत्वस्वीकारात् । भेदाऽग्रहणं सहकारिणमपेक्ष्य प्रकृतरजतस्मरणस्य तदविरुद्धमिति चेत् । दोषान् सहकारिणोऽपेक्ष्य दर्शकस्यापि तत् तथाऽस्तु ।

शंका—प्रस्तुतमा 'आ रजत छे' एवु प्रतिभान–ज्ञान छे तो ते ज्ञान छीपनी अपेक्षा कई रीते गणे ?

समाधान—आ शका न करवी कारण के–पोताना स्वरूपने ढांकी दई रजत रूपने स्वीकारनार छीपनु ज 'आ रजत छे' ए प्रकारे प्रतिभान–ज्ञान थाय छे, एटले खरी रीते तो ए छीप ज छे, पण छीपमा रहेल त्रिकोणत्वादि विशेष धर्मोनु ग्रहण–ज्ञान न थवाथी ते छीपे पोताना विशेषस्वरूपने ढांकी दीधु छे एम कहेवाय, अने चाकचिक्यादि–चळकाट विगेरे छीप अने रजतना साधारण धर्मोना दर्शनथी उत्पन्न थता रजतस्मरणना कारणे छीप उपर रजताकारनो आरोप थई जवाथी छीपे रजताकारने धारण कर्यो छे एम कहेवाय अथात् समक्षमा छीप छता रजतनु ज्ञान थाय छे, ते साधारण धर्मोने कारणे छे आ प्रकारे रजतज्ञानमा छीपनी अपेक्षा छे जे पदार्थ जे ज्ञानमा कर्मरूपे जणाय छे, ते पदार्थ ते ज्ञानमा आलबन–विषय–ज्ञेय कहेवाय छे अने आगळीथी निर्देश कराती छीप अहीं आलबन छे ज, अने ते ज छीप नेत्रदोषना कारणे रजतरूपे जणाय छे

दोषना बळथी विपरीत कार्योत्पत्ति थाय छे ते अनुभवसिद्ध छे, जेमके–लज्जारूप शोभानो त्याग करनारी कुलबालिका(कुलागना)मा पण व्यवहार-विरुद्ध जोवु बोलवु विगेरे विरुद्धकार्योत्पत्ति लज्जात्यागरूप दोषना बळथी देखाय छे अने तमोए पण दोषना वशथी विपरीतकार्योत्पत्ति मानेली ज छे कारण के–प्रस्तुतमा रजतस्मरण अनुभवेल रजतना देशमा औत्सर्गिक प्रवृत्ति कराववाने बदले सन्मुख देशमा प्रवृत्तिनी उत्पत्ति करावे छे, एम तमे स्वीकारो छो

प्राभाकर—प्रकृत रजतस्मरणना सहकारमा ज्यारे भेदाग्रहण होय छे, त्यारे आवी विरुद्ध प्रवृत्तिनी उत्पत्ति बनी शके छे, तेमा कशो विरोध नथी

जैन—अमे पण एम कहीशु के–इन्द्रिय पण ज्यारे दोषसहकृत होय त्यारे विरुद्धज्ञान उत्पन्न करे छे

(प) अथ प्रकृतवार्ता [इ]-त्यवतारिका । रजतप्रतिभासे इति शेषः । पूर्वानुभूतरजतस्मरणे इति प्रसज्यताम् । पूर्वानुभूते रजतविषये एव । तेनेति तिरस्कारकस्मरणेन । शुक्तिकापेक्षयेतीति शुक्तिकापेक्षत्व न युक्तमेव । तस्मात् तत्स्मरणमेव प्रतिभासते इति भावः । तस्येति विपर्ययज्ञाने रजतप्रतिभासने न । अथ प्रतिभासमानादित्यवोऽर्थं स्मरेण व्यावर्त्यतेति पक्षः । धर्मतयेति रजतस्य शुक्तिकरणे रजतस्य भवति । शुक्लभास्वरत्वादिरूपेणेति साधारणधर्मविशेषेण ।

स्वयापि चैतदङ्गीकृतमेवेति पूर्वपक्षाभ्युपगमम् ।

(दि)— कथं तेनेति रजतज्ञानेन । यथाकेति रजतभ्रमवेलायाम् । यत्स्वविमर्श यद् यत्र यत्र ज्ञाने यथा यत् ज्ञानं जायते तथा ज्ञानं तत्र जायते इत्यत्र दृश्यते । तदिति वस्तुस्वरूपम् । तत्रेति ज्ञाने । पश्यत्वेति पश्यावस्थायाम् । पुरुषेति प्रत्यक्षीभिर्वा विशेषेर्वा । तेनेति शुक्ति । दोषेणेति दोषेण । तत्रेति रजतवेन । कौशल्यमिति इत्यम् । सैवास्य प्रत्यभिज्ञाने इति रजतमिति प्रत्यक्षतो अन्यथा ख्यातिः । तदिति पुरोदेशे तादात्म्येन विपरीतत्वकथनं च । इन्द्रियस्येति इन्द्रियस्य । तदिति पुरोदेशे तादात्म्यम् । तयेति शुक्त्या ।

किञ्च प्रत्यक्षविज्ञानेन रजतसंविदे शुक्तिगोचरत्वसमर्थनपक्षे—यदेव मम रजत तेन पूर्वमवगतात्, तदेवेदं शुक्तिरजतम्—इत्येवं प्रत्यभिज्ञानात् । अनुमानेन च—विसंवादि रजतज्ञानं शुक्तिगोचरम्, तत्रैव प्रवर्तकत्वात्, यदेवं तदेवं यथा सत्यरजतज्ञानं रजतगोचरम् —इति विचारस्य वैपरीत्यस्योपपत्तिरनिश्चितत्वसिद्धिरित्येव तत्साधनमिति विचारः ।

यच्चोक्तम्—शुक्तिरजतयोः प्रत्यक्षस्मरणयोश्च भेदाप्रतिभासादिति तत्र भेदाप्रतिभासस्तत्र कश्चिदुच्यते, अभेदप्रतिभासो वा । नाद्यः प्रमाणान्तरैरभावानभ्युपगमात् । नापि द्वितीयः विपरीतख्यातिप्रसक्तेः भिन्नयोरभेदेन प्रतिभासनात् ।

अथ भेदो व्यावर्तकधर्मयोगः तस्य चाप्रतिभासः साधारणधर्मप्रतिभास इति चेत् । न शुक्तिज्ञाने सत्येऽपि तस्य भावात् व्यभिचारे तत्रापि प्रतिभासात् । अथ न तत्र तस्यैव प्रतिभासः त्रिकोणत्वादिव्यावर्तकधर्माणामपि प्रतिभासनादिति चेत् । तर्हि सावधारणं साधारणधर्मप्रतिभासः प्रत्यक्षस्मरणयोरेऽपि नास्त्येव रजतमत्रस्य रजतरूपत्वेनैव शुक्तिरजतस्य व्यवच्छेदकप्रतिभासमानरजतासमर्थनिश्चयवेदकत्वस्य व्यावर्तकधर्मस्य प्रतिभासनादिति । ग्रहणस्मरणसंवित्ती अपि स्वसंविदित प्रामाण्यरागाम् । ते च यदि स्वरूपेण प्रतिभातः तदा न रजतार्थिनस्तत्र प्रवृत्तिः स्यात् ।

अथ ग्रहणं स्मरणरूपतया प्रतिभाति तदा विपरीतख्यातेरस्पष्टतया प्रतिभानम् अनुभूतरजतदेशे प्रवृत्तिः स्यात् । अथ स्मरणं ग्रहणरूपतया तदाऽपि विपरीतख्यातिरेव । प्रभूतं चात्र वक्तव्यम्, तच्चोक्तमेव बृहट्टीकायां विस्तरे श्रीमुम्बै ॥ ११॥

વળી પ્રત્યભિજ્ઞાન દ્વારા પણ પ્રકૃત રજતજ્ઞાનનો વિષય શુક્તિ—છીપ હતી એમ સિદ્ધ થાય છે કારણ કે—જે પદાર્થ મને પહેલા રજતરૂપે જણાયો હતો

१ ज्ञानेन क । २ सैव मु ।

તે જ પદાર્થ આ શુક્તિશકલ–છીપનો ટુકડો છે–આ પ્રકારે પ્રત્યભિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે અને અનુમાનથી પણ શુક્તિ જ વિષયરૂપે સિદ્ધ થાય છે– 'વિવાદાસ્પદ રજતજ્ઞાનનો વિષય શુક્તિ છે, કારણ કે–શુક્તિમા જ તે પ્રવર્તક છે, જે જ્ઞાન જેમા પ્રવર્તક હોય તે જ્ઞાનનો તે પદાર્થ વિષય હોય છે, જેમકે–સત્યરજતજ્ઞાન રજતમા પ્રવર્તક હોવાથી રજતવિષયક છે'–આ પ્રકારના વિચાર વડે વૈપરીત્યની સિદ્ધિ થતી હોવાથી 'વિચાર કરતા તે જ્ઞાન વિપરીત થઈ શકતુ નથી' આ તમારો હેતુ અસિદ્ધિ નામના દોષથી દૂષિત છે, એ સિદ્ધ થયુ

વળી, છીપ અને રજત તથા પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણના ભેદનુ ગ્રહણ ન થવાથી જે ભેદાપ્રતિભાસ તમોએ કહ્યો છે, તે ભેદાપ્રતિભાસ તુચ્છ–અભાવરૂપ છે કે અભેદના પ્રતિભાસરૂપ છે? પહેલો પક્ષ યોગ્ય નથી કારણ કે–પ્રભાકરને અનુસરનાર મીમાસકો તુચ્છ અભાવને માનતા નથી બીજો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી કારણ કે–ભિન્ન પદાર્થોને અભિન્નરૂપે જાણવામા વિપરીતખ્યાતિ થઈ જશે

शङ्का—ભેદ એટલે વ્યાવર્ત્તકધર્મનો યોગ–સબધ છે તેનો અપ્રતિભાસ એટલે ચાકચિક્ય આદિ સાધારણધર્મનો પ્રતિભાસ એ છે

समाधान—આમ નથી, કારણ કે–જ્યારે સત્ય શુક્તિજ્ઞાન થાય છે ત્યારે પણ એ સાધારણ ધર્મનો પ્રતિભાસ તો છે જ, એટલે કે–તે વખતે ચાકચિક્યાદિ સાધારણ ધર્મોનો પણ પ્રતિભાસ છે આથી સાધારણ ધર્મના પ્રતિભાસને ભેદાપ્રતિભાસ કહી શકાય નહી

शङ्का—પણ સત્ય શુક્તિજ્ઞાનમા માત્ર સાધારણ ધર્મનો જ પ્રતિભાસ છે, એમ નથી પણ તેમા તો ત્રિકોણત્વાદિ વ્યાવર્તક એટલે શુક્તિને અન્યથી ભિન્ન કરનારા ધર્મોનો પણ પ્રતિભાસ છે, તેથી તે જ્ઞાનને ભેદાપ્રતિભાસ કહી શકાય નહી પણ ભેદપ્રતિભાસી કહેવું જોઇએ

समाधान—આનો અર્થ એ થયો કે–જ્યા માત્ર સાધારણ ધર્મનો પ્રતિભાસ હોય ત્યા ભેદાપ્રતિભાસ છે, પણ એવો માત્ર સાધારણધર્મનો પ્રતિભાસ તો પ્રકૃતરજતજ્ઞાનમા પણ નથી એટલે કે–શુક્તિમા થતા રજતજ્ઞાનમા પણ નથી, કારણ કે–સ્મરણના વિષયભૂત રજતનો વ્યાવર્તકધર્મ માત્ર રજતત્વ જ્ઞાત થાય છે પણ શુક્તિગત જે રજતત્વરૂપ વ્યાવર્તક ધર્મનુ જ્ઞાન થાય છે તે રજતત્વ તો સ્મરણના વિષયભૂત રજતનો ધર્મ સભવે નહી કારણ કે સ્મરણ વિષયભૂત રજત દેશકાળમા નિયત નથી, જ્યારે આ રજતત્વ તો દેશકાળમા નિયત છે અર્થાત્ આ જ્ઞાનમા સાધારણ અને અસાધારણ એમ બન્ને ધર્મનો પ્રતિભાસ છે વળી અસાધારણ ધર્મમા પણ સ્મૃતથી જુદો જ અસાધારણ ધર્મ અનુભવાય છે, કારણ કે–સ્મરણમા જે ધર્મનુ સ્મરણ થાય છે તેમા દેશકાલથી તે નિયત હોતો નથી જ્યારે અનુભવાતો ધર્મ દેશકાલથી નિયત હોય છે વળી, પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણ એ બન્ને જ્ઞાનો પણ પ્રાભાકર(મીમાસક)ના મતમા સ્વસવિદિત છે, એટલે જો તે બન્ને પોતપોતાના સ્વરૂપે જ ભાનમા આવતા હોય તો રજતાર્થી પુરુષની સામે પડેલી છીપમા પ્રવૃત્તિ થશે નહી

शंका—प्रत्यक्ष स्मरणरूपी ज्ञान छे एटले प्रवृत्ति सम्भवशे.

समाधान—पण आम मानवामां विपरीतख्यातिनुं अविनाभावपणुं मानवुं पडशे अने पूर्वे अनुभवेल रजत स्थानमां प्रवृत्ति स्वीकारवी पडशे.

शंका—स्मरण प्रत्यक्षरूपी ज्ञान छे आथी [illegible] निवृत्त थशे.

समाधान—तो विपरीतख्याति ज थशे.

आ विषयमां घणुं कहेवा जेवुं छे पण ते [illegible] पूज्यपाद [illegible]सूरिजीए विस्तारथी कहेल ज छे ११.

(ए) तस्योत्पादादिति। [illegible]। अनुमानेऽपि [illegible] स्याद्वादे। तदेवमिति [illegible] [illegible]।

[illegible] इति [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] अनुपपत्तेः।

[illegible] [illegible] [illegible] विशेषणम्।

[illegible] हि [illegible] [illegible] ॥१॥

[illegible] इति [illegible]। [illegible]। [illegible] इति [illegible]। [illegible] इति [illegible] ॥११॥

(बि) तस्येति [illegible]। अनुमानेऽपि। तथेति। [illegible]। [illegible] तदेवमिति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] इति [illegible] [illegible]। [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] तस्येति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। तस्यैवेति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति। [illegible] इति [illegible]। [[1] [illegible]] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। अनुभूतेत्यादि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥११॥

अथ संशयं [illegible]—

साधकबाधकप्रमाणाभावादनवस्थितानेककोटिसंस्पर्शि ज्ञानं संशयः ॥१२॥

[illegible] साधकबाधकप्रमाणयो[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] समन्तात् सर्वप्रकारैः शेते इवेति [illegible] ॥१२॥

१ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। २ [illegible]–मु।

સંશયનું લક્ષણ

સાધક કે બાધક પ્રમાણના અભાવને કારણે નિશ્ચય વિનાનું અનેક અંશોને સ્પર્શ કરનારું જ્ઞાન સંશય કહેવાય છે. ૧૨

§ ૧ 'આ સ્થાણુ છે કે પુરુષ ?' આ પ્રકારે અનેક અંશોને વિષય કરનાર જ્ઞાનમાં તે તે અંશનું સાધક પ્રમાણ કે બાધક પ્રમાણ ઉપલબ્ધ ન હોવાથી તે જ્ઞાન અનિશ્ચિતરૂપે અનેક અંશોને વિષય કરે છે, તેથી તે કોઈ એકની વિધિ કે નિષેધ કરવામાં સમર્થ બનતું નથી આથી આવા જ્ઞાનને સંશય કહેવામાં આવે છે सम-समन्तात्-સર્વપ્રકારે (ચોતરફ), शय સૂઈ જવા જેવી સ્થિતિ તે સંશય-આ સંશય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે ૧૨

(પ૦) समिति समन्तात् सर्वप्रकारैः शेत इवेति व्युत्पत्तेरिति । 'सम्यक् शेते आत्माऽस्मिन्निति तु मलयगिरिमिश्रा ॥१२॥

(टि) शेते इति आत्माऽस्मिन्निति ॥१२॥

उदाहरन्ति–

यथाऽयं स्थाणुर्वा पुरुषो वा ॥१३॥

व्यक्तम् । अयं च प्रत्यक्षविषये संशय । परोक्षविषये तु यथा–क्वाऽपि विपिनप्रदेशे शृङ्गमात्रदर्शनात 'किं गौरयं स्यात् गवयो वा ?' इत्यादि ॥१३॥

સંશયનું ઉદાહરણ—

જેમકે આ ઠૂંઠું છે કે પુરુષ? ૧૩.

§ ૧ સૂત્રનો અર્થ સ્પષ્ટ હોવાથી વિશેષ વ્યાખ્યા કરી નથી પણ સૂત્રમાં કહેલ સંશયનું આ ઉદાહરણ પ્રત્યક્ષ વિષયક છે અને જંગલના કોઈ પ્રદેશમાં શીંગડું જોવાથી 'આ ગાય હશે કે ગવય ?'-સંશયનું આ ઉદાહરણ પરોક્ષ-વિષયક છે, એમ જાણવું ૧૩

अथाऽनध्यवसायस्वरूपं प्ररूपयन्ति–

किमित्यालोचनमात्रमनध्यवसायः ॥१४॥

§१ अस्पृष्टविशिष्टविशेषं किमित्युल्लेखेनोत्पद्यमानं ज्ञानमात्रमनध्यवसाय प्रोच्यते । समारोपरूपत्वं चाऽस्यौपचारिकम् अतस्मिंस्तदध्यवसायस्य तल्लक्षणस्याऽभावात् । समारोपनिमित्तं तु यथार्थापरिच्छेदकत्वम् ॥१४॥

અનધ્યવસાયનું લક્ષણ—

'અરે આ શું છે?' એવું આલોચનામાત્ર જ્ઞાન અનધ્યવસાય છે ૧૪.

§ ૧ વિશિષ્ટ વિશેષના સ્પર્શથી રહિત, 'કંઈક' એવા ઉલ્લેખ સહિત ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાનમાત્ર-અનધ્યવસાય કહેવાય છે, 'અતત્‌માં તત્‌નો અધ્યવસાય'-એવું સમારોપનું લક્ષણ અહીં અનધ્યવસાયમાં ઘટતું નથી માટે અનધ્યવસાયને

१ °रिति । स सम्य° मु

समारोप ઉપચારથી કહેવાય છે તે એ છે માટે કે અનધ્યવસાયમાં યથાર્થનો પરિચ્છેદ (જ્ઞાન) થતો નથી ૧૪

(४) समारोपनिमित्तमिति समारोपोऽपि किमपि निमित्तमपेक्ष्य प्रवर्तते । यथा ज्ञानके वस्तुनि समारोपित परमशिक्षोपन्यासेन तैमिर्य नाशि विस्तर ।१४॥

उदाहरन्ति—

यथा गच्छत्तृणस्पर्शज्ञानम् ॥१५॥

§१ गच्छतः प्रमातुस्तृणस्पर्शेऽपि ज्ञानस्याभावाऽऽसन्नविषयत्वात् 'एवं जातीयकमेवं नामकमिदं वस्तु' इत्याकारोल्लेखाननुत्पत्तेः किमपि यथा गृहणे इत्यालोचनमात्रमित्यर्थः । प्रत्यक्षगोचरविषयश्चायमनध्यवसायः । एतदुदाहरणेनेव च परोक्षगोचरविषयोऽप्य नध्यवसायोऽवसेय । यथा—अव्यक्तिपरिज्ञातगोजातीयस्य पुंस क्वचन वनगहने सास्नामात्रदर्शनात् पिण्डमात्रमनुमाय 'को नु खल्वत्र प्रदेशे प्राणी स्यात्' इत्यादि ॥१५॥

અનધ્યવસાયનું ઉદાહરણ—

જેમકે ગમન કરતા પુરુષને ઘાસના સ્પર્શનું જ્ઞાન. ૧૫

§૧ ગમન કરતા પ્રમાતા પુરુષને ઘાસના સ્પર્શનું જે જ્ઞાન એટલે કે-ચિત્ત બીજે સ્થળે આગળ હોવાથી આ પદાર્થ અમુક ધર્મવાળો છે, કે અમુક નામનો છે ઇત્યાદિ વિશેષ-એનો ઉલ્લેખ નહીં કરનારું પણ મને કોઈ વસ્તુનો સ્પર્શ થયો એ પ્રમાણે આલોચનમાત્ર-જ્ઞાનમાત્ર—આ પ્રમાણે આ સૂત્રનો અર્થ સમજવો સૂત્રમાં બતાવેલ અનધ્યવસાયનું ઉદાહરણ પ્રત્યક્ષવિષયક અનધ્યવસાયનું છે અને ઉદાહરણના આ નિદર્શનથી પરોક્ષવિષયક અનધ્યવસાય પણ જાણવો, જેમકે ગોજાતિને (બળદને) નહીં જાણનાર પુરુષ કોઈ વનપ્રદેશમાં બળદની ગોદડી (સાસ્ના) માત્ર જોઈને માત્ર પિંડનું અનુમાન કરીને અહીં કયું પ્રાણી હશે? ઇત્યાદિ જાણે તેને અનધ્યવસાય જાણવો ૧૫

अथ प्रमाणलक्षणसूत्रोपात्तं परमर्थं व्याख्यान्ति—

ज्ञानादन्योऽर्थः परः ॥१६॥

§१ ज्ञानात् ग्राहकात् सकाशात् अन्यो ग्राह्यतया पृथग्भूतोऽर्थः चेतनो वा अर्थोऽर्थक्रियार्थिभिरर्थ्यमान पर परशब्दवाच्य ॥

§२ अत्र शून्यवादिनः कतिपयविकल्पारोपोपलक्षणमुपन्यस्यन्ति—अहो ! आर्हता ! किं ज्ञानम्, ग्राह्यार्थं ग्राहकमन्तर्भावितम्, ग्राह्योऽर्थ ग्राहकोऽर्थ इति चेत् । कस्य ग्राह्यं ग्राहकम् अर्थस्य चेत् । अर्थ एवानर्थभूतम् तर्हि स एवोपलक्षणीय । तथाहि—किमयमणुरूप स्थूलरूप तदुभयस्वभाव अनुभयस्वभावो वा

§३ अणुरूपश्चेत् । कुतोऽणूनामवधारणम् ? प्रत्यक्षात्, अनुमानाद् वा । प्रत्यक्षे, किं योगिप्रत्यक्षात्, अस्मदादिप्रत्यक्षाद् वा ? पूर्वे श्रद्धामात्राऽवधार्यं । द्वितीयस्तु, अनुभूतिपराहतः । न हि वयं 'अयं परमाणुः, अयं परमाणुः' इति स्वप्नेऽपि प्रतीमः । 'स्तम्भोऽयं कुम्भोऽयम्' इत्येवमेव नः सर्वदा संवेदनोदयात् । अथाऽनुमानात् परमाणुप्रवेदनम् । किमवगतसाध्यसाधनसम्बन्धात्, तदितरस्माद् वा ? न तावत् तदितरस्मात्, अतिप्रसङ्गसङ्गमात् । प्राच्यप्रकारे तु सम्बन्धाऽवधारणं प्रत्यक्षेण, अनुमानेन वा ? न प्रत्यक्षेण, अणूनामतीन्द्रियत्वेन तैः सहाऽविनाभावस्य क्वापि लिङ्गे ग्रहीतुमशक्यत्वात् । अनुमानादपि तत्रैव अनुमानान्तरेण वा तदवधारणम् ? न तावत् तत्रैव परस्पराऽऽश्रयप्रसङ्गात्—सति हि सम्बन्धावधारणे तदनुमानोत्थानम्, सति चास्मिंस्तदवधारणमिति । अनुमानान्तरमपि गृहीतप्रतिबन्धम्, अगृहीतप्रतिबन्धमेव वा प्रवर्तेत ? इत्याद्यावर्तनेनानवस्थादौस्थ्योपस्थापनम् । तद् नानुमानादपि परमाणुप्रतीतिः ।

પ્રમાણના લક્ષણમાં ગ્રહણ કરેલ 'પર' શબ્દની વ્યાખ્યા—

જ્ઞાનથી ભિન્ન પદાર્થ તે પર કહેવાય છે. ૧૬

§ ૧ ગ્રાહક જ્ઞાનથી અન્ય એટલે ગ્રાહ્ય જે અર્થ, તે પર કહેવાય છે તે અર્થક્રિયાર્થી દ્વારા અભીપ્સિત હોઈ અર્થ કહેવાય છે, અને તે સચેતન કે અચેતન હોય છે

§ ૨ આ વિષયમાં શૂન્યવાદી કેટલાક વિકલ્પોના ગર્વથી વાચાલ બની સ્વપ્નમાં આ પ્રમાણે બકે છે—

અહો ! હે જૈનો ! જ્ઞાન એ કયો પદાર્થ છે ? અને અર્થ પણ કયો પદાર્થ છે ? અન્તરમાં રહેલ ગ્રાહક તે જ્ઞાન છે, અને બાહ્યસ્વરૂપ ગ્રાહ્ય તે અર્થ છે– એમ હોય તો અમે તમને પૂછીએ છીએ કે–જ્ઞાન કોનું ગ્રાહક છે ? જ્ઞાન અર્થનું ગ્રાહક છે, જો એમ હોય તો–અર્થ એ જ અનર્થનું મૂલ કારણ છે તેથી તે અર્થ જ ઉન્મૂલનીય–ખંડનીય છે અને તે આ પ્રમાણે–અર્થ અણુરૂપ છે, સ્થૂલરૂપ છે, ઉભય સ્વરૂપ છે કે અનુભયસ્વરૂપ છે ?

§ ૩ અણુસ્વરૂપ હોય તો–અણુઓનો નિશ્ચય પ્રત્યક્ષથી થાય છે, કે અનુમાનથી ? પ્રત્યક્ષથી થતો હોય તો–યોગિપ્રત્યક્ષથી છે કે આપણા પ્રત્યક્ષથી ? યોગિપ્રત્યક્ષથી અણુનો નિશ્ચય થાય છે, એમ માનો તો–તે માત્ર શ્રદ્ધાથી જ આદરણીય છે આપણા પ્રત્યક્ષથી અણુનો નિશ્ચય થાય છે, એ પક્ષ તો–અનુભવથી બાધિત છે, કારણ કે–આપણે સ્વપ્નમાં પણ 'આ પરમાણુ છે,' 'આ પરમાણુ છે' એવો અનુભવ કરતા નથી, પરંતુ 'આ સ્તંભ છે' 'આ કુંભ છે'–એ પ્રકારે જ આપણને હંમેશા અનુભવ થાય છે માટે પ્રત્યક્ષથી પરમાણુની સિદ્ધિ થતી નથી અનુમાનથી અણુનું જ્ઞાન છે, એમ કહો તો–સાધ્યસાધનના સંબંધનો નિશ્ચય

કરીને અનુમાનથી અણુનું જ્ઞાન છે કે સાધ્યસાધનના સંબંધના નિશ્ચય કર્યા વિના અનુમાનથી અણુનું જ્ઞાન છે? સાધ્યસાધનના સંબંધનો નિશ્ચય કર્યા વિના અનુમાનથી અણુનું જ્ઞાન થઈ નહીં શકે કારણ કે–તેમાં અતિપ્રસંગ છે. અર્થાત્ વ્યાપ્તિ વિના પણ જો અનુમાન થતું હોય તો ગમે તે હેતુથી ગમે તે સાધ્ય સિદ્ધ થઈ જાય. અને જો સાધ્યસાધનના સંબંધનો નિશ્ચય કરીને અણુનું અનુમાન થાય છે–એમ માનવામાં આવે તો તે સંબંધનો નિશ્ચય પ્રત્યક્ષથી થાય છે કે અનુમાનથી? પ્રત્યક્ષથી તો થાય નહીં કારણ કે–અણુઓ અતીન્દ્રિય હોવાથી તેની સાથે કોઈ પણ લિંગ–હેતુનો અવિનાભાવ–વ્યાપ્તિરૂપ સંબંધનું ગ્રહણ કરવું તે અશક્ય છે અને અનુમાનથી માનવામાં પરસ્પરાશ્રય દોષ છે કારણ કે–સંબંધનો નિશ્ચય હોવાથી અનુમાનની ઉત્પત્તિ, અને અનુમાન હોવાથી સંબંધનો નિશ્ચય, એ રીતે પરસ્પરાશ્રય દોષ છે. અન્ય અનુમાન માનો તો–તે અનુમાનનો સંબંધ ગૃહીત છે કે અગૃહીત? એમ ફરી ફરીને તે જ પ્રશ્નની આવૃત્તિ થતી હોવાથી અનવસ્થા દોષ ઉપસ્થિત થાય છે. માટે અનુમાનથી પણ પરમાણુની પ્રતીતિ થઈ શકતી નથી.

(ग) [illegible] ।

च तावत् [illegible] । [illegible]

[illegible]

(घ) [अविच्छिन्न[illegible] इति] [illegible]

किञ्च अमी परमाणवो नित्या वा स्युः अनित्या वा? नित्याश्चेत्। किमर्थक्रियाकारिणः अक्रियाकारिणो वा? [illegible] तेषामसत्त्वापत्तेः। अर्थक्रियाकारिणस्तु ते क्रमेण कुर्युः युगपद्वा? क्रमेण चेत्। किं स्वभावभेदेन तद्भेदेन वा? स्वभावाभेदपक्षे ते यदैव स्वभावेन प्रथमं कार्यं कुर्वन्ति तेनैव द्वितीयमपि, यदा तेनैव द्वितीयं तेनैव प्रथममपि? प्रथमे प्रथमकार्यकाल एवोत्पत्त्या [illegible] प्रसक्तिः। [illegible] द्वितीय [illegible] प्रथमस्यापि प्रसक्तिः। तद्वेदे स्वभावभेदपक्षे [illegible] क्षणभङ्गुरतापत्तिः। युगपत्पक्षे, सर्वमेव [illegible] द्वितीयादिक्षणे तेषामसत्त्वं स्यात्। [illegible] नित्याः।

વળી, આ પરમાણુઓ નિત્ય છે કે અનિત્ય? નિત્ય હોય તો–તે અર્થક્રિયાકારી છે કે કંઈ પણ નહીં કરનાર? પરમાણુ કંઈ પણ કરનાર નથી એ

બીજો પક્ષ તો ક્ષુદ્ર–તુચ્છ છે, કારણ કે–કંઈપણ નહી કરનારા આકાશના વૃક્ષ જેમ અસત્ છે, તેમ આ પરમાણુઓમા પણ અસત્ત્વની આપત્તિ આવશે અને જો પરમાણુ અર્થક્રિયાકારી હોય તો–તેમનુ અર્થક્રિયાકારિત્વ ક્રમથી છે કે યુગપત્–એકી સાથે ? ક્રમથી કહો તો–સ્વભાવના ભેદ વિના કે સ્વભાવનો ભેદ કરીને તે અર્થક્રિયા કરે છે ? સ્વભાવના ભેદ વિના જો અર્થક્રિયા માનવામા આવે તો શુ જે સ્વભાવ વડે પહેલુ કાર્ય કર્યું તે જ સ્વભાવથી ઉત્તર–બીજુ કાર્ય કરે છે ? કે જે સ્વભાવથી ઉત્તર કાર્ય કરે છે તે જ સ્વભાવથી પહેલુ કાર્ય કરે છે ? પ્રથમ પક્ષમા તો પૂર્વકાર્ય વખતે જ ઉત્તરકાર્યની ઉત્પત્તિનો પ્રસગ આવશે, કારણ કે એક જ સ્વભાવથી બન્નેની નિષ્પત્તિ છે તેવી જ રીતે બીજા પક્ષમા પણ ઉત્તર કાર્યોત્પત્તિના સમયે જ પૂર્વકાર્યની ઉત્પત્તિનો પ્રસગ આવશે એ જ રીતે સ્વભાવભેદ પક્ષમા પરમાણુઓને ક્ષણિકત્વની આપત્તિ આવશે, કારણ કે–સ્વભાવભેદ એ જ ક્ષણભગુરતાનુ લક્ષણ છે આ રીતે નિત્યપરમાણુઓમા ક્રમથી અર્થક્રિયાકારિત્વ સિદ્ધ થઈ શકતુ નથી અને યુગપત્ અર્થક્રિયાકારિત્વ માનો તો–પરમાણુઓ પોતાને કરવા લાયક સમસ્ત કાર્યસમૂહને એકી સાથે ઉત્પન્ન કરી દેશે, તો દ્વિતીયાદિ ક્ષણે અર્થક્રિયાકારિત્વનો અભાવ થતા તેઓ અસત્ થઈ જશે માટે પરમાણુઓ નિત્ય નથી

(५०) **क्षोदीयानिति** क्षुद्रोऽसार इत्यर्थ । **तद्वदिति** प्राच्यकार्यवत्

(टि०) **तेषामिति** परमाणूनाम् । **असत्त्वमिति** यतोऽर्थक्रियाकारित्व [सत्त्व] न समतम् ।

अनित्याश्चेत्–क्षणिका , कालान्तरस्थायिनो वा ? क्षणिकाश्चेत् । किमकस्माद् भवन्ति, कारणाद् वा कुतोऽपि ? अकस्माच्चेत् । ननु किमिह कारणप्रतिषेधमात्रम्, भवनप्रतिषेध, स्वात्महेतुकत्वम्, निरुपाख्यहेतुकत्व वा विवक्षितम् ? आद्ये, भवनस्यानपेक्षत्वेन सदा सत्त्वस्याऽसत्त्वस्य वा प्रसक्ति – "नित्य सत्त्वमसत्त्व वाऽहेतोरन्यानपेक्षणात्" [प्र० वा० १ ८२] इत्युक्ते । द्वितीये, प्रागिव पश्चादपि नाऽमी भवेयु । तृतीये, कथमुत्पत्तिस्तेषाम्, स्वयमसता स्वोत्पत्तौ व्यापारव्याहते । तुरीये प्रागपि सत्त्वापत्तेस्तेषा सनातनत्व स्यात् । कारणाद् भवनपक्षे तु स्थूल किञ्चित् तेषा कारणम्, परमाणव एव वा ? न स्थूलम्, परमाणुरूपार्थपक्षस्यैव कक्षीकारात् । परमाणवश्चेत् । ते किं सन्त , असन्त , सदसद्रूपा , अनुभयस्वभावा वा स्वकार्याणि कुर्यु ? सन्तश्चेत् । किमुत्पत्तिक्षण एव, द्वितीयादिक्षणेऽपि वा ? नाद्य , तदानीमुत्पत्तिमात्रव्यग्रत्वात् तेषाम् । अथ "भूतिर्येषा क्रिया सैव कारण सैव चोच्यते" इति वचनाद् भवनमेव तेषामुत्तरोत्पत्तौ कारणतेति चेत् । एवं तर्हि रूपाणवो रसाणूनाम्, ते च तेषामुपादान स्यु , उभयत्र भवनाविशेषात् । न द्वितीय क्षणक्षयक्षयापत्ते । अथाऽसन्तस्ते तदुत्पादका , तर्हि तत्सत्ताक्षणमेकमपहाय सर्वदा तदुत्पादप्रसङ्ग , तद्गमनस्य

सर्वदाऽविशेषात् सत्सद्रूपपक्षस्तु पुनर्निरोधविरोधानुपपत्तेर –यदि हि ते सन्त एवमसन्त तदा चेत् कथं सन्त अनुभवस्वभावमेवाऽभवसाय विशिष्टविपक्षो रतरप्रतिपक्षेऽन्यतरस्वानवभावात् । तस्मात्तत्र क्षणिका मूकमनीषामार्गमैव ।

नापि क्षिपकाऽसम्भावित क्षणिकपक्षोपक्षिप्तप्रतीकारस्याऽनाऽभ्युपगमात् । किञ्च क्रियाकारणप्रतिनोऽयमी क्रियमीक्रियापगम्यमुत्पा सकारिणो वा भवेत् ? प्रथममपि दायाम्, अन्तरोपकाम्मोक्षसौरमस्तमस्यापत्ति । अथ द्वितीयम्, क्रियसद्रूपम् सद्रूपम्, उभयरूपम्, अनुभयरूपं वा स कार्यं कुर्वीत असद्रूपं चेत् । कथं करिष्येत्सरन्या पावेरपि न करणम् सद्रूपं चेत् । कथं तस्य करणम् ? सतोऽपि करणं कथं कदाचित् क्रियाविरति ? तृतीयचतुर्थपक्षौ तु प्रागुक्तोभयसद्रूपाविशेषेण भज्यनीयौ । तस्मादकृतोऽयं सर्वथा स्वेमानमात्रेनिवान् ।

પરમાણુઓને અનિત્ય માનો તો–તે ક્ષણિક છે કે અનન્તકાલસ્થાયી? ક્ષણિક હો તો–અકસ્માત એટલે કોઈ પણ કારણ વિના તે પરમાણુઓની ઉત્પત્તિ હોય છે કે કોઈ પણ કારણથી હોય છે? અકસ્માત હો તો–તેમાં કારણનો પ્રતિષેધમાત્ર વિવક્ષિત છે કે ભવન–ઉત્પત્તિનો પ્રતિષેધ વિવક્ષિત છે કે સ્વાત્મહેતુકત્વ એટલે કે પોતે જ પોતાનો હેતુ છે એમ વિવક્ષિત છે કે નિરુપાખ્યહેતુકત્વ એટલે કે આદિ અન્તની સત્તા રહિત એવો શશશૃંગ હેતુ વિવક્ષિત છે? આદ્ય વિકલ્પમાં ઉત્પત્તિમાં કોઈ પણ કારણની અપેક્ષા ન હોવાથી "અન્યની અપેક્ષા નહિ હોવાથી તે અહેતુક સદૈવ સત્ કે અસત્ બની જાય"–એ વચનને આધારે પરમાણુઓને નિત્ય સત્ત્વ કે નિત્ય અસત્ત્વનો પ્રસંગ આવશે. ઉત્પત્તિના નિષેધરૂપ બીજો વિકલ્પ માન્ય હોય તો–પરમાણુઓની ઉત્પત્તિ જેમ પહેલાં ન હતી તેમ પાછળથી પણ તેઓની ઉત્પત્તિ થશે નહીં. ત્રીજા વિકલ્પમાં પરમાણુઓની ઉત્પત્તિ જ કઈ રીતે થશે? કારણ કે સ્વયં અવિદ્યમાન પદાર્થો પોતાની ઉત્પત્તિમાં વ્યાપાર કરે એ અસંભવ છે. ચોથા વિકલ્પમાં પહેલાં પણ સત્તાની આપત્તિ હોવાથી પરમાણુઓ સનાતન–નિત્ય થઈ જશે. માટે અકસ્માત ભવન–ઉત્પત્તિ પક્ષ કહી શકાશે નહિ. કોઈ પણ કારણથી પરમાણુઓની ઉત્પત્તિ થાય છે એ પક્ષમાં પ્રશ્ન છે કે પરમાણુઓની ઉત્પત્તિનું કારણ શું કોઈ ક્રિયા છે કે પરમાણુઓ જ છે? પરમાણુરૂપ અર્થ છે એ પક્ષ સ્વીકારેલ હોવાથી પરમાણુના કારણ તરીકે સ્વીકાર કરી શકાશે નહીં. પરમાણુઓને કારણ હો તો સત્સ્વરૂપ પરમાણુઓ પોતાનું કાર્ય કરે છે કે અસત્સ્વરૂપ કે સદસત્સ્વરૂપ (ઉભયરૂપ) કે અનુભયસ્વરૂપ પરમાણુઓ પોતાનું કાર્ય કરે છે? સત્સ્વરૂપ હો તો–ઉત્પત્તિમાં સામર્થ્ય કરે છે કે સ્થિતિમાં કાર્ય કરે? આદ્ય પક્ષ તો યોગ્ય નથી, કારણ કે–સ્વ ઉત્પત્તિકાલે તો પરમાણુઓ પોતાની ઉત્પત્તિમાં જ વ્યગ્ર હોવાથી સામર્થ્ય કરી શકતા નથી.

શંકા—"જે પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની જે ભૂતિ (ઉત્પત્તિ) છે, તે જ ક્રિયા અને તે જ કારણ કહેવાય છે"—આ વચનને આધારે એમ કહી શકાય કે—તેઓની ઉત્પત્તિ તે જ ઉત્તર ઉત્પત્તિમા કારણ કહેવાય છે

સમાધાન—જો એમ હોય તો રૂપાણુઓ રસાણુઓના અને રસાણુઓ રૂપાણુઓના ઉપાદાનકારણ થઈ જશે, કારણ કે—બન્ને સ્થળે ઉત્પત્તિમા ભેદ નથી

દ્વિતીયાદિ ક્ષણે સતથી કાર્યોત્પત્તિ થાય છે, એ દ્વિતીય પક્ષ પણ પ્રશસનીય નથી કારણ કે—તેમ માનવા જતા તમારા ક્ષણક્ષય પક્ષના જ ક્ષયની આપત્તિ આવશે અર્થાત્ વસ્તુ ક્ષણિક નહી રહે અસત્સ્વરૂપ હોવા છતા પરમાણુઓ કાર્યના ઉત્પાદક છે, એમ કહો તો તેઓનો એક સત્તા ક્ષણ છોડીને સર્વદા કાર્યોત્પત્તિનો પ્રસગ આવશે કારણ કે—એક સત્તાક્ષણ સિવાય સર્વદા તેમની અસદ્રૂપતામા કાઈ વિશેષ—ફેર નથી, સદ્-અસત્સ્વરૂપ-ઉભયસ્વરૂપ પક્ષ તો મુશ્કેલીથી રોકી શકાય એવા વિરોધના સબધથી દુર્ધર (દુઃખે કરીને ધારણ કરી શકાય તેવો) છે, કારણ કે—પરમાણુઓ જો સત્ છે તો અસત કઈ રીતે હોઈ શકે ? અને જો અસત્ હોય તો તે સત્ કઇ રીતે હોઈ શકે ? અનુભય-સ્વભાવ પક્ષ પણ સગત નથી કારણ કે—વિધિ અને પ્રતિષેધમાથી કોઈ એકના પ્રતિષેધથી બીજાની અવશ્ય સિદ્ધિ થાય છે તેથી અણુઓ સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી વિચારતા ક્ષણિકરૂપે સિદ્ધ થઈ શકતા નથી

પરમાણુ કિચત્કાલસ્થાયી છે, એ પણ સિદ્ધ થઈ શકતુ નથી, કારણ કે—ક્ષણિક પક્ષના ખડન માટે કહેલી યુક્તિઓ અહી પણ અવતરી શકે છે અર્થાત્ પૂર્વોક્ત દોષોથી પરમાણુ કિચત્કાલસ્થાયી પણ સિદ્ધ થઈ શકતા નથી વળી, કિચત્કાલસ્થાયી પરમાણુઓ અર્થક્રિયારહિત છે કે અર્થક્રિયાકારી ? પહેલા પક્ષમા ગગનારવિંદની સુગધિની જેમ પરમાણુઓમા અસત્ત્વની આપત્તિ આવશે બીજો વિકલ્પ માનો તો—તે પરમાણુઓ અસદ્રૂપકાર્યને કરે છે, સદ્રૂપકાર્યને કરે છે, ઉભયરૂપ કાર્યને કરે છે, કે અનુભયરૂપ કાર્યને કરે છે ? અસદ્રૂપકાર્યને કરે છે એમ માનો તો—હાથીની કેશવાળી વિગેરે કાર્યો કેમ ન કરે ? સદ્રૂપ કાર્યને કરે છે એમ માનો તો—જે પ્રથમથી જ સત્ છે એવા સત્કાર્યનુ કરવુ કઈ રીતે સગત થશે ? વળી સત્કાર્યને પણ ફરીથી કરવામા આવે તો શુ કોઈ પણ વખતે ક્રિયાનો વિરામ થશે ? ત્રીજો અને ચોથો વિકલ્પ તો પૂર્વે કહેલ સદસદ્રૂપાદિ ભેદ—વિકલ્પની જેમ બુદ્ધિમાન પુરુષોએ સ્વય ખડન કરવા યોગ્ય છે તેથી કરીને અણુરૂપ અર્થ સર્વથા—કોઈ પણ યુક્તિ દ્વારા સિદ્ધ થઈ શકતો નથી

(प०) अनपेक्षत्वेनेति कारणस्यापेक्षा नास्ति। नित्य सत्त्वमित्यादि श्लोकार्द्धम्। उत्तरार्धं तु– "अपेक्षातो हि भावाना कादाचित्कत्वसम्भव. ॥१॥

सन्तश्चेदिति। स्वकार्य कुर्युरिति योग। क्षणक्षयक्षयापत्तेरिति क्षणिकपक्षस्य मर्च्यमानत्वात्।

(टि०) ननु किमिहेत्यादि। भवनप्रतिषेध इति कस्मादपि न भवतीत्यर्थ। निरुपाख्येति वायन्तोपाख्यानरहितत्वात्सनातन शाश्वत इत्यर्थ। नित्य सत्त्वमिति। अहेतोरिति निर्हेतुकपदार्थस्य। अन्येति कारणाभावात्। अथ भूतिरित्यादि। सैवेति अन्यवस्तूनां कारण सैव भूतिरेव। ते

वेति चेन्न । तेषामपि स्वरूपम्। अथासत एव तर्हि । तस्यापि शक्तिः कथं तेषां सत्त्वमूर्त्तत्वाद् द्वितीयविकल्पेऽपि तैरवस्थानात्।

१४ नापि स्थूलस्य अवयविनोऽप्यसौ नित्य अनित्यो वा स्यात् । न तावत् नित्य परमाणुनित्यत्वनिराकरणानुसारेणास्यापि व्यवस्थितत्वात्। नाप्यनित्य स्वरूपस्य समुत्पादे स्थूलस्य निमित्तं कारणम् अणवो वा प्राच्य पक्ष स्थूलस्य, स्थूलान्तरस्य कारणत्वं वक्तुमशक्यत्वात् सूक्ष्माश्रयत्व स्थूलस्य नववस्थानात्, पुनरनेनैव पुनः पुनः ।

१५ अथाणवस्तत्कारणम् तर्हि तदन्येनलमनुपलम्भाभावार्थेनेन कथं न स्यात् । सम्बन्धयन्ति चेत् । तर्हि ते निरतिशया, सातिशया वा स्थूलमर्थं प्रथयेयुः । आद्ये सदैव स्थूलस्य भावयोग्यभावो गुणोनैवाणूनामविशिष्टत्वेनैव सदैव तदुत्पादप्रसङ्गः । द्वितीये [illegible] सातिशयमतिशय–संयोगावस्थितिः संयोगः क्रिया वा । प्रथमपक्षे योगीभवन्त्याऽनभिव्यक्तिरूपे स्थूलकार्यक्रियाप्रसक्ति सर्वैकदेशत्व स्यात् । अथ यावति प्रदेशे परमाणुरपि समागत एवमेकस्यावस्थितिः तावान्नेक प्रदेश न सम्भवत्यपरस्य इति चेत् । तर्हि निरन्तरावस्थितिलक्षणेन भिन्ने हि कार्ये दर्शनसिद्धिः, तस्मिन्नो न तत्सिद्धिरिति । संयोगस्थैर्यमिति स किं नित्य अनित्यो वा । यदि नित्य तदा सन्ताऽपि तदुत्पादप्रसङ्गोऽपायसम्भवः । अनित्यश्चेत् । भिन्नस्तत एव तेभ्योऽपि वा प्रादुर्भावः नाद्यो मत तदाधारधर्मस्याऽन्यत्र वृत्त्यपरिविरोधात्। द्वितीये तु तदुत्पत्तावपि निरतिशया सातिशया वा ते स्यादित्येतत् प्रागपि, प्राग्वदेव दोषः । द्वितीये तु अतिशयोपलम्भानतिशयावस्थोत्पत्तेः सम्भवत् तदपि तेन—इत्यनवस्थाकरणम् ।

१४ સ્થૂલરૂપ અર્થ પણ યુક્તિવાદ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી કારણ કે– સ્થૂલ અર્થ પણ નિત્ય છે કે અનિત્ય? નિત્ય તો કહી શકાય નહીં કારણ કે–પરમાણુની નિત્યતાના ખંડનની જેમ સ્થૂલની નિત્યતાનું પણ ખંડન થઈ શકે છે અનિત્ય પણ કહી શકાય નહીં કારણ કે સ્થૂલ અર્થની ઉત્પત્તિમાં સ્થૂલ અર્થ કારણ છે કે પરમાણુઓ? પ્રથમ પક્ષ તો અત્યંત સ્થૂલ–આધાર છે કારણ કે–સ્થૂલાધેયભાવ–સ્થૂલાધેયપણું તો આધાર પુરુષે હાથ પણ સ્થાન કરવાને યોગ્ય નથી કારણ કે–સૂક્ષ્મની અપેક્ષાએ જ સ્થૂલની અવસ્થા (સિદ્ધિ) થાય છે જેમકે–કુવલ–(બોર)ની અપેક્ષાએ કુવલય–બીલું સ્થૂલ છે અણુત્વ કારણ છે એમ કહો તો–આ સ્થૂલાર્થ પક્ષ પછીનો જે 'તદુત્પત્તિ અભાવક પક્ષ છે તેનો સ્વીકાર કર્યો કહેવાશે સ્થૂલ અને અણુ એમ તદુત્પત્તિ

१ तदपेक्षया कुवलयस्य स्थूलत्वम् ।

સ્વભાવ અર્થ છે એ પક્ષ જ સ્વીકારીએ છીએ એમ કહો તો–નિરતિશય પરમાણુઓ સ્થૂલાર્થને ઉત્પન્ન કરશે કે સાતિશય પરમાણુઓ ? પહેલો પક્ષ માનો તો–સ્વર્ગ મર્ત્ય ને પાતાલ એ ત્રણ લોકરૂપ ગુફાના ખુણાઓમા ઠાસી ઠાસીને ભરેલા છૂટા એકેક પરમાણુથી પણ સર્વદા સ્થૂલકાર્યની ઉત્પત્તિનો પ્રસગ આવશે બીજો પક્ષ માનો તો–પરમાણુઓમા કયો અતિશય છે ? એક દેશમા રહેવારૂપ કે સયોગરૂપ કે ક્રિયારૂપ અતિશય છે ? પહેલો પક્ષ માનો તો–પૃથ્વીમડળરૂપ એક દેશમા રહેનાર પરમાણુઓથી સ્થૂલ એક કાર્યના ઉત્પાદનો પ્રસગ આવશે, કારણ કે–નિખિલ પૃથ્વીમડળ પણ એકદેશ છે

शका—જેટલા પ્રદેશમા રહીને પરમાણુઓ એક કાર્યને ઉત્પન્ન કરે, તે એકદેશ કહેવાય છે, પરતુ સકલ પૃથ્વીમડળ એકદેશરૂપ નથી

समाधान—એમ માનો તો–ઇતરેતરાશ્રય નામનો દોષ આવશે, કારણ કે–કાર્યની સિદ્ધિ થાય પછી એકદેશની સિદ્ધિ, અને એકદેશની સિદ્ધિ થયા પછી કાર્યની સિદ્ધિ થશે

સયોગરૂપ અતિશય કહો તો– તે સયોગ નિત્ય છે કે અનિત્ય ? જો નિત્ય હોય તો–સયોગથી ઉત્પાદ્ય કાર્યોની સર્વદા ઉત્પત્તિનો પ્રસગ આવશે જો અનિત્ય હોય તો–તે સયોગ અન્યથી જ ઉત્પન્ન થાય છે કે પરમાણુઓથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે ? આદ્ય ભેદ કહી શકશો નહી, કારણ કે–પરમાણુ એ સયોગનો આધાર હોવાથી તે સયોગની પરમાણુથી ભિન્ન વસ્તુથી જ ઉત્પત્તિ માનવામા વિરોધ છે, કારણ કે–એમ હોય તો પછી તે સયોગનો આધાર પરમાણુ ન બને અર્થાત્ ઘટમા રહેલ રૂપાદિ ધર્મની ઉત્પત્તિમા કેવલ અગ્નિ સયોગાદિ જ કારણ નથી, પરતુ ઘટ પણ કારણ છે, તેવી જ રીતે અણુમા રહેલ સયોગરૂપ અતિશયમા અણુ પણ અવશ્ય કારણ હોવુ જોઈએ બીજા પક્ષમા સયોગરૂપ અતિશયની ઉત્પત્તિ માટે નિરતિશય પરમાણુઓ વ્યાપાર કરશે કે સાતિશય પરમાણુઓ ? પહેલા પક્ષમા પૂર્વોક્ત (નિરતર કાર્યોત્પત્તિરૂપ) દોષ આવશે બીજા પક્ષમા એક અતિશયની ઉત્પત્તિમા બીજો અતિશય જોઇશે, અને બીજાની ઉત્પત્તિમા ત્રીજાની જરૂર પડશે, અને એ રીતે એક બીજાની પાછળ અતિશયો ચાલી આવતા અનવસ્થા દોષની પીડા ઊભી થશે

(વ૦) **तदुत्पत्तावपि निरतिशयाः सातिशया वा ते व्याप्रियेरन्निति** यथा हि ते घटादिकं कार्यमुत्पादयन्तोऽ[1]प्यऽतिशयमपेक्षिष्यन्ते[2], एवं संयोगमुत्पादयन्तोऽप्यतिशयमपेक्षिष्यन्ते ।

(टि०) **क्षोणीमण्डलेत्यादि** । **परिमण्डलैरिति** समस्तपरमाणुभिः **एककार्यस्य क्रिया** विधानम्, तस्याः प्रसङ्गः । **तस्येति** स्थूलकार्यस्य । यथा ते घटादिकं कार्यमुत्पादयन्तोऽतिशयमपेक्षन्ते एवं संयोगमुत्पादयन्तोप्यतिशयमु(म)पेक्षिष्यन्ते ।

किञ्च, अथ संयोगस्तत्स्वभावभूत तत्पृथग्भूतो वा । प्राच्ये, परमाणव एव, न कश्चित् सयोगो नाम । द्वितीये तु, सर्वथा पृथग्भूत , कथञ्चिद् वा ? कथञ्चित्पक्षस्तावद्

१ न्तोऽति ल । २ पेक्ष्यन्ते ल ।

विरोधव्याप्तिः । सर्वैकदेशे च संगतः असंगतो वा तत्रासौ स्यात् । असंगत-विषाया तेनैव इति संबन्धयोगः । संबन्धस्तु, संयोगेन समवायेन, तादात्म्येन तदुत्पत्त्या अविष्वग्भावेन वा । न संयोगेन तस्य गुणरूपे संयोगे संयोगाभावात् 'निर्गुणा गुणाः' इति वचनात् । न समवायेन, यतो यावद्द्रव्यभावी संयोगस्यैकत्र समवायेऽपि तावत्यन्येऽपि किं न संबन्धः, अस्य सर्वत्रैकत्वात् न तादा-त्म्येन, भेदपक्षाभ्युपगमात् । नापि तदुत्पत्त्या परमाणुभ्यः संयोगोत्पादस्य प्रागेव व्यपास्तत्वात् । नाप्यविष्वग्भावेन तस्य कथञ्चित् तादात्म्यरूपत्वात् । नैव च क्वापि दिक्स्थापत्यम् विरोधावरोधदुर्धरत्वात् ।

किञ्च अयं संयोगः सर्वात्मना एकदेशेन वाऽणूनां प्रतिपाद्येत । प्रथमे पिण्डोऽणुमात्रः स्यात् । द्वितीये षट्केन युगपद्योगात् परमाणोः षडंशता स्यात् । इति परमाणुत्वाऽभ्युपगमविरोधात् । तन्न संयोगोऽतिशयः । एतेन क्रियारूपातिशयपक्षोऽपि प्रतिक्षिप्तः ।

વળી સ્કન્ધરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિમાં પરમાણુનો જે સંયોગ નામનો અતિશય તમોએ સ્વીકારેલ છે તે પરમાણુઓના સ્વભાવભૂત છે કે પરમાણુઓથી ભિન્ન ? પ્રથમ વિકલ્પમાં પરમાણુઓ જ થયા પરંતુ સંયોગ નામનો બીજો પદાર્થ સિદ્ધ થયો નહીં. દ્વિતીય વિકલ્પમાં સર્વથા પૃથગ્ભૂત છે કે કથંચિત્ પૃથગ્ભૂત ? કથંચિત્ પૃથગ્ભૂત પક્ષ તો—વિરોધથી બાધિત છે. સર્વથા પૃથગ્ભૂત પક્ષમાં પરમાણુઓમાં આ સંયોગાતિશય સમ્બદ્ધ છે કે અસમ્બદ્ધ ? અસમ્બદ્ધ છે એમ માનો તો—પરમાણુઓનો આ સંયોગ છે એમ કહી શકાશે નહીં. સર્વથા પૃથગ્ભૂત હોવા છતાં સમ્બદ્ધ છે એમ માનો તો તે સંયોગાતિશય—સંયોગ, સમવાય, તાદાત્મ્ય, તદુત્પત્તિ કે અવિષ્વગ્ભાવમાંથી ક્યા સંબંધથી સમ્બદ્ધ છે ? સંયોગથી કહી શકાશે નહીં, કારણ કે— ગુણમાં ગુણ નથી એ વચનથી ગુણરૂપ સંયોગને વિષે બીજા સંયોગ-ગુણનો અસંભવ છે. સમવાય પણ કહી શકાશે નહીં, કારણ કે—સર્વત્ર સમવાય એક જ હોવાથી જે વખતે સમવાય એક પદાર્થમાં એક સંયોગનો સંબંધ કરાવે છે તે જ વખતે તે સંયોગનો બીજે સંબંધ કેમ નહીં થાય ? સંયોગ સર્વથા પૃથગ્ભૂત છે એ ભેદપક્ષ સ્વીકારેલ હોવાથી તાદાત્મ્ય—અભેદ પણ કહી શકાશે નહીં. પરમાણુઓથી સંયોગોત્પત્તિનું ખંડન તો અમે આ પ્રકરણમાં પહેલાં જ કરેલ છે માટે તદુત્પત્તિ કહી શકાશે નહીં. અવિષ્વગ્ભાવ પણ કહી શકાશે નહીં કારણ કે અવિષ્વગ્ભાવ એ કથંચિત્-તાદાત્મ્યરૂપ છે, તેમાં કથંચિત્ શબ્દ ઉભય અંશનો સૂચક હોવાથી વિરોધનો સંબંધ દુર્ધર કોઈ અપવાદ પ્રસંગ રહિત છે અર્થાત્ કથંચિત્ તાદાત્મ્ય માનવામાં વિરોધ છે તેથી તે અસંગત છે.

વળી આ સંયોગ પરમાણુઓમાં સર્વાત્મરૂપે-સર્વાંશપણે છે કે એકદેશથી ? પ્રથમ વિકલ્પમાં પરમાણુઓનો પિંડ અણુમાત્ર થઈ જશે. બીજા વિકલ્પમાં એક

१ तन्न सु

પરમાણુ સાથે એકી સાથે છ પરમાણુઓનો સંબંધ હોવાથી પરમાણુના છ અંશોની કલ્પના કરવી પડશે એટલે કે–એક પરમાણુના છ ભાગ થશે, અને એમ થતા પરમાણુની કથા–પરમાણુવાદ પણ રહેશે નહીં, માટે સંયોગરૂપ અતિશય કહી શકશો નહીં સંયોગસ્વરૂપ અતિશયના ખંડનથી ક્રિયારૂપ અતિશય પક્ષ પણ ખંડિત થયેલ જાણવો.

(પ૦) [1]अत्र च कथञ्चिदित्यन्धपदमिति उभयांशग्राहकत्वेनानिर्णायकत्वात्।

(टि०) न समवायेनेत्यादि। अयमिति समवाय। एकत्रेति पदार्थे। एनमिति सम्बन्धम्। अस्येति समवायस्य। तस्येति अविष्वग्भावस्य। तत्रेति अविष्वग्भावे। अन्धपदमिति प्रकाशरहित निस्तेजस्कमन्धलमिति लोकेपि प्रसिद्ध।

किञ्च, अयं स्थूलोऽवयवी निराधार, साधारो वा? न तावद् निराधार, साधारप्रतीतिविरोधात। साधारश्चेत्। किमेकावयवाधार, अनेकावयवाधारो वा? प्रथमे, प्रतीतिविरोध। तथाहि–प्रतीतिरिहाऽवयवेष्ववयवीति, नावयवेऽवयवीति। अथानेकावयवाधार, तत्राप्यविरोध्यनेकावयवाधार, विरोध्यनेकावयवाधारो वा? न प्राच्य, चलाचलस्थूलास्थूलनीलानीलादिरूपाणामवयवाना विरोधप्रतीते। अथ द्वितीय, तर्हि नैक स्थूलोऽवयवी स्यात्, विरुद्धधर्माध्यासात्।

अपि च, असौ तेषु वर्तमान सामस्त्येन, एकदेशेन वा वर्तेत? सामस्त्येन वृत्तौ, एकस्मिन्नेवावयवे परिसमाप्तत्वादनेकावयववृत्तित्व न स्यात्। एकदेशेन वृत्तौ, निरंशत्व तस्योपगत विरुध्येत। सांशत्वे वा तेऽप्यंशास्ततो भिन्ना, अभिन्ना वा भवेयु? भिन्नत्वे, पुनरप्यनेकांशवृत्तेरेकस्य सामस्त्यैकदेशविकल्पानतिक्रमादनवस्था। अभिन्नत्वे, न केचिदंशा स्यु–इति न तदुभयस्वभावार्थपक्षोऽपि संगतिश्रृङ्गसङ्गमगात्॥

વળી, આ સ્થૂલ અવયવી આધાર રહિત છે કે આધાર યુક્ત? નિરાધાર તો કહી શકશો નહીં, કારણ છે–અનુભવમા આવતી આધારની પ્રતીતિ વિરુદ્ધ થઈ જશે, અર્થાત્ નિરાધાર હોય તો આધારનો અનુભવ ન થવો જોઇએ સાધાર કહો તો –તેનો આધાર એક અવયવ છે કે અનેક અવયવો છે? પ્રથમ પક્ષમા પ્રતીતિનો વિરોધ છે કારણ કે–'અવયવોમા અવયવી છે'–એવી પ્રતીતિ તો થાય છે, પરંતુ 'અવયવમા અવયવી છે' એવી પ્રતીતિ નથી અનેક અવયવો આધાર છે એમ કહો તો–અવિરોધી અનેક અવયવો આધાર છે કે વિરોધી અનેક અવયવો? પ્રાચ્યવિકલ્પ તો યોગ્ય નથી કારણ કે–અવયવીના ચલ–અચલ, સ્થૂલ–અસ્થૂલ, નીલ–અનીલ, ઇત્યાદિ અનેક અવયવોમા વિરોધ તો પ્રસિદ્ધ જ છે બીજો વિકલ્પ સ્વીકારો તો એટલે કે અવયવીને વિરુદ્ધધર્મોનો આશ્રય સ્વીકારવામા આવે તો તે સ્થૂલ અવયવી એકરૂપે સિદ્ધ થઈ શકશે નહીં

---

१ तत्र ल।

વળી, આ સ્વભાવવાળો પ્રત્યેક અવયવમાં સંપૂર્ણતયા સર્વાંશે વ્યાપ્ત થઈ રહે છે કે એકદેશ વડે? સંપૂર્ણતયા રહે છે એમ કહો તો—એક અવયવમાં જ તે સમાપ્ત થઈ જતો હોઈ અન્ય અવયવમાં રહી શકશે નહીં. એકદેશ વડે કહો તો—તમોએ અવયવીને જે નિરંશ માનેલ છે તેને વિરોધ આવશે. અને જો સ્વભાવ અવયવીને સાંશ માનો તો—તેના અંશો અવયવીથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન? ભિન્ન માનો તો—ફરીથી પણ 'અવયવીના તે અંશો સંપૂર્ણતયા—સર્વદેશથી તેમાં રહે છે કે એકદેશથી?' એ પ્રમાણે વિકલ્પોની આવૃત્તિ થવાથી અનવસ્થા આવશે. અંશોને અભિન્ન માનો તો અંશો જ સિદ્ધ નહીં થાય માટે તદુભયસ્વભાવરૂપ અર્થ પક્ષ પણ સંગતિના શૃંગ—શિખરના સંગને પ્રાપ્ત થતો નથી અર્થાત્ આ પક્ષ પણ અસંગત હોઈ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી.

(ग) छायाप्रतीतिविरोधादिति [illegible]। [illegible]
[illegible]मिति [illegible] ।

(घ) छायारेति [illegible]। अपि [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible]। तस्योपगतमिति [illegible] तत इति [illegible]।

१६ अनुभयस्वभावपक्षोऽप्युपेक्षणीयो प्रेक्षावताम्, परमाणुस्थूलयोः परस्परप्रतिषेधात्मकैकान्यतरप्रतिषेधे तदितरविधेरवश्यंभावात्। इति नार्थः कश्चिद् विचारक्षममारभते ॥

§ १६ અનુભયસ્વભાવ પક્ષ પણ બુદ્ધિશાળી પુરુષને ઉપેક્ષણીય છે કારણ કે પરમાણુ અને સ્થૂલ પરસ્પર નિષેધાત્મક હોવાથી એકનો નિષેધ કરવાથી બીજાની અવશ્ય સિદ્ધિ થાય છે. આમ અર્થ કોઈ પણ યુક્તિથી સિદ્ધ થઈ શકતો નથી

§१७ तदभावे तद्ग्राहकतया सम्मतं ज्ञानमपि तथैव ।

किञ्च एतत्सर्वसमर्थकम् तदभिन्नकाले वा तद्ग्राहकं कल्प्येत ज्ञानम्? प्राक्तन-भावात् भिन्नकालत्वेऽपि पदार्थस्तत्र प्रयोजन समकालत्वाभिमतात्। तदन्य-प्रकारे तु निराकारम् साकारं वा तत् स्यात्? प्रथमे प्रतिबिम्बितपदार्थसंवित्त्यनुपपत्ति। द्वितीये तु, किमयमाकारो व्यतिरिक्त अव्यतिरिक्तो वा ज्ञानात्? अव्यतिरेके, न कश्चिदाकारो नाम तथा च निराकारप्रकारप्रसक्तिरेव परीहार। व्यतिरेके, चिद्रूप अचिद्रूपो वाऽयं भवेत्? चिद्रूपत्वे, तदानीमाकारोऽपि वेदकः स्यात्। तथा चायमपि निराकार साकारो वा तद्वेदको भवेत्? इत्यादावनवस्था। अथाचिद्रूप किमज्ञात ज्ञातो वा तज्ज्ञापक स्यात्? प्राचीने, चैत्रस्य यज्ञस्याऽप्यसौ तज्ज्ञापक स्यात्। तदुत्तरे तु, 'निराकारेण साकारेण वा ज्ञानेन तस्यापि ज्ञानं स्यात्' इत्याद्यावर्तनमेव। इति न ज्ञानमपि किञ्चिद्युक्तिगोचरतां संचरति। तत् सर्वशून्यमेव परं तत्त्वमाश्रितम्। इति सर्वशून्यवादिविकल्पसंक्षेप ॥

§ ७ બાહ્યરૂપ ગ્રાહ્ય અર્થ જ સિદ્ધ નથી, તો પછી તેના ગ્રાહક તરીકે માનેલ આભ્યન્તર જ્ઞાન પણ તે જ રીતે સિદ્ધ થઈ શકશે નહીં

વળી, અર્થના ગ્રાહક તરીકે મનાતા જ્ઞાનને અર્થના સમકાળે કલ્પો છો કે ભિન્નકાળે ? સમકાલ પક્ષમા ત્રણે લોકમા રહેલ સમગ્ર પદાર્થોનો બોધ થવો જોઈએ, કારણ કે–તે બધા પદાર્થો સમાન ભાવે જ્ઞાનના સમકાલીન છે અર્થ અને જ્ઞાનને ભિન્નકાલમા માનવામા આવે તો–જ્ઞાન નિરાકાર છે કે સાકાર ? જ્ઞાન નિરાકાર હોય તો–પ્રતિનિયત પદાર્થનો પરિચ્છેદ–જ્ઞાન સિદ્ધ થઈ શકશે નહીં, કારણ કે–જેમ અવિષયનો આકાર જ્ઞાનમા નથી તેમ વિષયનો પણ નથી અને જ્ઞાનને આકાર માનો તો–તે આકાર જ્ઞાનથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? અભિન્ન પક્ષમા તો જ્ઞાનથી ભિન્ન એવો આકાર સિદ્ધ થઈ શકશે નહીં તેથી નિરાકાર પક્ષમા જણાવેલ દોષથી આનુ પણ ખડન જાણી લેવુ જ્ઞાનનો આકાર જ્ઞાનથી ભિન્ન છે, એ પક્ષમા–આ આકાર ચિદ્રૂપ કે અચિદ્રૂપ ? આકારને ચિત્–જ્ઞાનરૂપ કહો તો–આકાર પણ જ્ઞાનની જેમ વેદક–જાણનાર–જ્ઞાન થઈ જશે અને તે રીતે એ જ્ઞાનરૂપ આકાર પણ નિરાકારરૂપે અર્થનો વેદક છે કે સાકારરૂપે ?— આ પ્રમાણે વિકલ્પોનુ આવર્તન થવાથી અનવસ્થા દોષ આવશે આકારને અચિત્–અજ્ઞાનરૂપ કહો તો–સ્વય અજ્ઞાત એવો આકાર અર્થનો જ્ઞાપક છે કે સ્વય જ્ઞાત એવો આકાર અર્થનો જ્ઞાપક છે ? પ્રથમ પક્ષમા આકાર ચૈત્રની જેમ મૈત્રને પણ અર્થજ્ઞાપક થશે ઉત્તર પક્ષમા પણ આકારનુ જ્ઞાન નિરાકારજ્ઞાનથી થશે કે સાકારજ્ઞાનથી ? એ પ્રકારે વિકલ્પોના આવર્તનથી અનવસ્થા આવશે માટે જ્ઞાન પણ ચતુર પુરુષના ચિત્તનો વિષય બનતુ નથી અર્થાત્ જ્ઞાન પણ સિદ્ધ થઈ શકતુ નથી તેથી કરીને 'સર્વશૂન્યતા' એ જ એક પરમતત્ત્વ રહ્યુ આ પ્રમાણે સર્વાપલાપી–શૂન્યવાદી બૌદ્ધના વિકલ્પોનો સક્ષેપ કહ્યો છે

(टि०) **तदभाव** इति अर्थाभावे,, **तद्ग्राहकेति** अर्थग्राहकतया। **तथैवेति** विचार-चूलाऽनालम्बनमेव। **किञ्चैतदर्थे**त्यादि। **एतदिति** ज्ञानम्। **तद्ग्राहकमिति** अर्थग्राहकम्, **तत्रेति** ज्ञाने। **तद्भ्रयेति** तद्भिन्नकालपक्षे **तदिति** ज्ञानम्। **तथा चेति** एव सति आकारप्रतिषेधे सति, **अयमिति** आकार । **तथा चेति** आकारस्यापि अर्थप्रकाशत्वे सति, **अयमपीति** आकारोऽपि । पुनरपि पूर्वविकल्पावर्त्तनात् अपिशब्दप्रयोग । **तद्वेदक** इति अर्थज्ञापक । **तज्ज्ञापक** इति अर्थवेदक । **असाविति** आकार । **तदुत्तरे इति** ज्ञातपक्षे। **तस्यापीति** आकारस्यापि। अत्रापि अपि शब्द प्राग्वत्,

§८ तदेतदखिलमनल्पपलालपूलकूटकल्पमप्रतिमोत्तरकृशानुकणमात्रसाध्यम्, तथा हि–इद प्रमाणमूलमालप्येत, अन्यथा वा ? अन्यथा चेत्। उत्तिष्ठोत्तिष्ठ तर्हि कथमकथा प्रामाणिकपर्षदीह प्रवेशम ? प्रमाणमूलं चेत्। तत् प्रमाणमर्थरूपम्, ज्ञानरूपं वा भवेत ? इत्यादिस्वमार्गणैरेव मर्माविद्भिर्विद्ध कथमुच्छ्वसितुमपि शक्तोपि ? कथं च

प्रमाणात्स्वपक्षे शून्यसिद्धिः । शून्यत्वमेव प्रमाणमिति चेत् । तर्हि शून्यतासिद्धिरपि शून्यत्व—इति न शून्यसिद्धिः स्यात् । अभ्यधिष्महि च—

'शून्ये मानमुपैषि चेत् ननु तदा शून्यात्मता दुःस्थिता
नो चेत् तर्हि तथापि किं न सुतरां शून्यात्मता दुःस्थिता ।
इत्थं मे जननीयमुष्य सदृशीमभ्याभ्यन् शून्यता
स्तोके दुःखकसाहसैकरसिक स्वामिन् ! कथं सौगत ॥१॥

अप्रत्यक्षमेव विचारयता यदा न किमपि संगमितं गाते तदा शून्यमेव तत्त्वं प्रतिष्ठितम् इति चेत् । तदेतत् प्रमाणकुशलत्वमितरेतरसमागमात्यासनम् । यत —

विचारो वस्तुरूपश्चेत् किं सिध्येत् सर्वशून्यता ।
विचारोऽवस्तुरूपश्चेत् किं सिध्येत् सर्वशून्यता ॥२॥

§ ૮ જૈન—સર્વોપપ્લવી શૂન્યવાદી બૌદ્ધ ઉપરોક્ત સઘળું એ કથન-બાહ્ય પદાર્થ (વાસવિશેષ)ના ભૂખ્યાના જેવા સમાન છે અને તે અપ્રતિમ ઉત્સાહપૂર્વક આવિષ્કૃત માત્રથી સાધ્ય (અકનીય) છે અને તે આ પ્રમાણે—હે શૂન્યવાદિન્ ! તમારું આ સઘળું એ કથન પ્રમાણમૂલક છે અર્થાત્ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે કે અન્યથા અર્થાત્ પ્રમાણથી સિદ્ધ નથી ? પ્રમાણથી સિદ્ધ નથી એમ કહો તો—ઠીક, પણ આ પ્રામાણિક પુરુષોની પરિષદ્—સભામાં પ્રવેશ કેમ કર્યો ? પ્રમાણમૂલક કહો તો તે પ્રમાણ અર્થરૂપ છે કે જ્ઞાનરૂપ ?—ઇત્યાદિ તમે કરેલ વિકલ્પરૂપી ભ્રમનો જો અત્યાર આવેશથી વીચાઈને જોયો સ્વપક્ષ પણ કઈ રીતે ટકી શકશે અને પ્રમાણને માનવાથી શૂન્યતાની સિદ્ધિ પણ કઈ રીતે થશે ?

શૂન્યવાદી—તો પછી પ્રમાણ પણ શૂન્યરૂપ જ છે

જૈન—જો એમ હોય તો શૂન્યતાની સિદ્ધિ પણ શૂન્ય થઈ જશે એટલે કે–શૂન્યતાની સિદ્ધિ નહીં થાય. અમે કહ્યું પણ છે કે–શૂન્યવાદી જો શૂન્યમાં પ્રમાણ સ્વીકારે તો શૂન્યની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી અને જો શૂન્યમાં પ્રમાણ ન માને તો વળી શું શૂન્યરૂપતા અત્યન્ત અસિદ્ધ નહીં થાય ? આથી માતા પાસેથી જ જો કથનની જેમ અમ અબ્દિત શૂન્યતાવાદનો આશ્રય કરતો–શૂન્યતા વાદનું કથન કરતો આ બૌદ્ધ કે પ્રભો ! અત્યન્ત સાહસમાં જ રસિક છે એવી શંકા મને થાય છે

અત્ર—પણ ઉપર પ્રમાણે વિચારતા કોઈ પણ પદાર્થ સંગત (સિદ્ધ) થતો નથી, તેથી શૂન્ય જ એક તત્ત્વરૂપે સિદ્ધ થઈ જાય છે

જ્વાબ તમારું આ કથન તો પ્રમાણ માર્ગથી જ્વલેલ પ્રમાણથી પુરુષ રૂપનો ઉત્સાહપૂર્વક અભ્યાસ કરે તેના જેવું છે કારણ કે જો વિચાર વસ્તુ (પદાર્થ)રૂપ હોય તો સર્વશૂન્યતા કઈ રીતે સિદ્ધ થઈ શકશે ? જો વિચાર વસ્તુ (પદાર્થ)રૂપ નથી તો પણ સર્વશૂન્યતા કઈ રીતે સિદ્ધ થઈ શકશે ?

(टि०) **तदेतदखिलमित्यादि**। **मर्माविद्भिरिति** व्यध ताडने मर्म्मन्पूर्वे । मर्माणि व्यधतीति क्विप् । न हि वृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्विबन्तेषु प्रादिकारकाणामेव दीर्घ इति दीर्घत्व प्रहिज्याव्यचिव्यधीत्यादिना सम्प्रसारणं वेर्लोप पदान्ते मर्मच्छेदक ।

शून्येमानमित्यादि। यदि प्रमाणमेव शून्य तथ मत प्रमाणशून्यत्वात् शून्यतासिद्धिरप्यसिद्धा प्रमाणस्यासिद्धत्वात् । यदि प्रमाण न शून्यं तत प्रमाणसत्त्वे सर्वशून्यवाद सापवादतां दधाति। उक्तं च–

"बुद्धस्य नास्ति देवत्व मोहाच्छून्याभिधायिन ।
प्रमाणसिद्धे शून्यत्वे शून्यवादकथा वृथा ॥"

गाते इति गाट गतौ ते आते अन्ते त्रिषु वचनेषु समानम् । अत्र त्वेकवचनेन निर्देश ।

§९ न च तवाऽमूल्यर्थज्ञानदूषणान्यपि सूपपादानि, यस्मादुभयस्वभाव एवार्थ इति न पक्ष । न चाणुभ्य स्थूलोत्पाद सर्वत्र स्वीक्रियते, यतस्तत्कार्यकारणभावमात्रविनासनेनाऽर्थकथा विश्राम्येत , स्थूलादपि सूत्रपटलादे स्थूलस्य पटादे प्रादुर्भावविभावनात , आत्माऽऽकाशादेरपुद्गलकार्यत्वकक्षीकाराच्च । यत्र पुनरणुभ्यस्तदुत्पत्ति , तत्र तत्तत्कालादिसामग्रीसव्यपेक्षक्रियावशात् प्रादुर्भूत कथञ्चित्पृथग्भूत संयोगातिशयमपेक्ष्येयमविरुद्धैव ।

केवलं कथञ्चिदिति किञ्चन त्वच्चेतस्तुदति । तत्रेय प्रतिक्रिया–एकेनैव हि रूपेण भेदाभेदयोरभिधाने विरोधनिरोध स्यात । न चैवमिह, पर्यायरूपतया भेदस्य द्रव्यरूपतया चाऽभेदस्य भणनात । त्वयाऽपि च 'प्रमाणप्रमेयतत्त्वं नास्त्येव' इत्येकमेव वचन स्वपरपक्षावपेक्ष्य साधक बाधक वा कक्षीकृतमेव ।

§ ९ વળી, તમોએ અર્થ અને જ્ઞાનમા જે દૂષણો કહ્યા તે યુક્તિસિદ્ધ નથી, કારણ કે–અમારા મતે અર્થ ઉભયસ્વભાવ–સ્થૂલ અને અણુરૂપ જ છે, અને અમે સર્વત્ર અણુઓથી જ સ્થૂલોત્પત્તિ સ્વીકારતા નથી કે જેથી તેના કાર્યકારણભાવના ખંડન માત્રથી અર્થકથા–અર્થસ્વીકારવાનો વાદ વિશ્રામ પામી જાય એટલે કે સમાપ્ત થઇ જાય કારણ કે–સ્થૂલ–જાડા સૂત્રસમૂહથી પણ સ્થૂલ–જાડા વસ્ત્રની ઉત્પત્તિ દેખાય છે અને વળી, આત્મા, આકાશાદિને પુદ્ગલના કાર્યરૂપે અમે સ્વીકારતા પણ નથી વળી, જ્યા અણુઓથી કાર્યની ઉત્પત્તિ છે, ત્યા પણ કાલાદિ સામગ્રીની અપેક્ષાથી ઉત્પન્ન થયેલ ક્રિયાવડે સંયોગરૂપ અતિશય પરમાણુઓમા કથંચિત્ ભિન્નરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને એવા સંયોગથી સ્થૂલકાર્યની ઉત્પત્તિ માનવામા કશો જ વિરોધ નથી

અમે સંયોગને કથંચિત ભિન્ન કહ્યો છે તેટલા માત્રથી તમારુ ચિત્ત ખેદ પામતુ હોય તો તેનો અમે ઇલાજ બતાવીએ છીએ કે–એક જ ધર્મથી ભેદાભેદ કહેવામા આવે તો વિરોધરૂપ બાધક થાય, પરંતુ અહી એમ નથી, કારણ કે–પર્યાયરૂપે ભેદ અને દ્રવ્યરૂપે અભેદ કહેલ છે વળી તમો પણ જ્યારે 'પ્રમાણ અને

અભેદરૂપ તત્ત્વ નથી એમ કહો છો ત્યારે તે વચન સ્વપક્ષની અપેક્ષાએ સાધક અને પરપક્ષની અપેક્ષાએ બાધક છે. આમ એક જ વચન સાધક અને બાધક હોવા છતાં વિરોધ નથી એ તો કે—તમે પણ અપેક્ષાભેદ સ્વીકારો જ છો.

(ल) [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]—
[प्र] [illegible] । [illegible] ।

पर्यायरूपतया भेदस्य द्रव्यरूपतया चाऽभेदस्य [illegible] । पूर्वं हि [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

(वि) [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । पूर्वं हि [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

विरोधेऽपि विरोधेन [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

नाऽपि परमाणो: षडंशताऽऽपत्तिरपि साधीयसी यतोऽंशशब्दस्य स्वभाव-निबन्धनशक्तिरूपोऽर्थो विवक्षितो अवयवरूपो वा ? न प्राच्ये प्रसङ्गः [illegible] तथाऽस्माभिरभ्युपगमात् । द्वितीये तु नास्त्यविनाभावः [illegible] [illegible]-माणुसंबन्धस्य प्रतिपत्तुमशक्यत्वात् ।

વળી તમોએ પરમાણુની બાબતમાં તે છ અંશવાળો થઈ જશે એવી જે આપત્તિ આપી છે તે પણ યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે—તમારે અંશ શબ્દનો અર્થ સ્વભાવનું કારણ—શક્તિ એ વિવક્ષિત છે કે અવયવરૂપ વિવક્ષિત છે? પ્રથમ પક્ષમાં ષડંશતાની આપત્તિ સંભવતી નથી, કારણ કે—અમોએ પરમાણુના શક્તિરૂપ અંશો સ્વીકારેલ છે. બીજા પક્ષમાં તો અવિનાભાવ નથી, કારણ કે—વિભિન્ન શક્તિથી વિભિન્ન પરમાણુઓ સાથે એક પરમાણુનો સંબંધ થતો હોય તો તે નિવારી શકાય તેમ નથી. આ બાબત એ છે કે—એક પરમાણુનો અનેક પર

१ [illegible] २ [illegible] तु [illegible]

માણુ સાથે સંબંધ થવા માત્રથી તે સાવયવ થઈ ગયો એવી વ્યાપ્તિ નથી સાવયવ થયા વિના તે શક્તિથી અનેક પરમાણુ સાથે સંબદ્ધ થઈ શકે છે શક્તિ એ જ અવયવનુ બીજુ નામ હોય તો અમને કાંઈ વાંધો નથી, પણ શક્તિથી અવયવ કોઈ જુદી વસ્તુ હોય તો તે પ્રસ્તુતમા સિદ્ધ થઈ શકતો નથી કારણ કે–શક્તિને કારણે જ અન્ય પરમાણુ સાથે સંબંધ ઘટતો હોવાથી તેનાથી ભિન્ન અવયવ માનવો અનાવશ્યક છે

(प०) **सम्बन्धनिबन्धनशक्तिस्वरूप** इति संयोगनिमित्तघटोत्पादनसामर्थ्यस्वरूप । **न प्राच्ये प्रसङ्ग** इति । अनिष्टापादन हि प्रसङ्ग । **तदभ्युपगमादिति** साशताङ्गीकारात् । **तत्तच्छक्तिमात्रेणैवेति** इतरपरमाणुसम्बन्धनशक्ति । **तत्तत्परमाणुसम्बन्धस्य प्रतिपेद्धुमशक्यत्वादिति** । तैस्तै परमाणुभि सह विवक्षितपरमाणोर्य सम्बन्ध स प्रतिपेद्धुमशक्य । केन ? सा सा या या शक्तिस्तत्परमाणुसम्बन्धलक्षणा, तन्मात्रेण शक्तिरूपेण सावयवताऽस्ति न साक्षात् । कथमन्यथा पश्चादपि इतरपरमाणुसम्बन्धे सावयवता स्यात् क्रोडीकृतचुञ्चुनखपक्षाद्यवयवाण्डकरसन्यायेन ?

(टि०) **तदभ्युपगमादिति** परमाण्वङ्गीकाराद् । **नास्त्यविनाभाव** इति अवयवेषु सत्सु संबन्धो भवति नान्यथेत्यय *यत अवयवैरेव परमाणुरात्मान करोति–नात्राविनाभाव । तैस्तै परमाणुभि सह विक्षितपरमाणोर्य सबन्ध स प्रतिपेद्धुमशक्य । केन ? **तत्तच्छक्तिमात्रेणैवेति** सा सा या या शक्तिस्तत्तत्परमाणुसम्बन्धनलक्षणा तन्मात्रेण शक्तिरूपेण सावयवतास्ति, न साक्षात् । कथमन्यथा पश्चादपि इतरपरमाणुसम्बन्धे सावयवता स्यात् क्रोडीकृतचुञ्चुनखपक्षाद्यवयवाण्डकरसन्यायेन ।*

यदपि 'निराधार' इत्यादि न्यागादि, तत्रापि कथञ्चिद्विरोध्यविरोध्यनेकावयवाविष्वग्भूतवृत्तिरवयव्यभिधीयते । तत्र च यद् विरोध्यनेकावयवाधारताया विरुद्धधर्माध्यासनमभ्यधायि, तत्कथञ्चिदुपेयत एव तावत् , अवयवात्मकस्य तस्यापि कथञ्चिदनेकरूपत्वात् ।

यच्चोपन्यस्तम्–'सामस्त्येन, एकदेशेन वा' इत्यादि, तत्रापि विकल्पद्वयानभ्युपगम एवोत्तरम् , अविष्वग्भावेनावयविनोऽवयवेषु वृत्ते स्वीकारात ।

વળી, 'નિરાધાર છે કે સાધાર ?' વિગેરે જે કંઈ કહ્યુ તે વિષે કથચિત્ વિરોધી અને અવિરોધી એવા અનેક અવયવમા અવિષ્વગ્ભાવે કથચિત્ અભેદરૂપે અવયવી છે, એમ અમે કહીએ છીએ અને તેમા જે વિરોધી અનેકાવયવોને આધાર માનવામા વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રયની આપત્તિ તમે આપી, તો પણ તે અમે અપેક્ષાને આધારે માનીએ છીએ જ, કારણ કે–અનેક અવયવાત્મક અવયવી કથચિત્ અનેકરૂપ પણ છે જ

વળી, 'અવયવી પ્રત્યેક અવયવમા સર્વદેશથી છે કે એક દેશથી ?' એમ બે વિકલ્પો કર્યા તે બન્નેનો અસ્વીકાર એ જ તેનો ઉત્તર છે કારણ કે–અવિષ્વગ્ભાવ–કથચિત તાદાત્મ્યથી અવયવોમા અવયવીની વૃત્તિ અમે માનીએ છીએ

---

* एतच्चिह्नान्तर्गत पाठो मुद्रिते एव ।

(न) कथमित्याशङ्कायामाहेति । न चैतत् ... आह निरस्तम् वैशेषिकेति एकस्मिन्नपीति नहूर्ध्वं अन्यायमिथ्याज्ञानम् ।

(वि) अथयथीति स्त्रीत्वापत्ती । अपेक्षते इति ... एव । तस्यैव ... । वैशेषिकेति एकस्मिन्नपीति नहूर्ध्वं अन्यायमिथ्याज्ञानम् । अविद्यमानमेवेति ... ।

अथ 'अर्थग्रहणम् इत्यादुक्तम् तथापि विरम्य ... एव, अग्न्यादिप्रबन्धे हि योग्यतासमयोऽवलम्बनम् ... शास्त्रानुमान वैकल्पिकस्याऽप्यस्य परिच्छेदकं । निराकारं चैतत् ... । न चातिप्रसङ्गः । तस्मात् परिणामस्यानाकारं तम्मूलकत्वात् ... एव नैयायिक प्रवृत्ते । तथा विरम्य ... अस्वीकार एव निराकार ।

निरस्ता शून्यता सम्प्रति ... ।
... विराज मन्ये कौतुकालोकलोलुपे ॥१॥

वळी 'ज्ञान अर्थना समक्ष छे' विशेरे जे कई कह्युं त्यां अमे बन्ने विकल्पोनो स्वीकार करीओ छीओ, कारण के—आपणा जेवा—अर्वाग्दृष्टी जेनासनु मनस्, तेमज जेवा समक्षमां रहेल पदार्थने जाणवामां कुशल—समर्थ छे ... अतीन्द्रियमां रहेल पदार्थने जाणवामां कुशल छे ज्यारे शास्त्र—आगम अने अनुमान ... रहेल पदार्थने जाणवामां कुशल छे, अने ते बन्ने ज्ञान —समक्षस्थित के असमक्षस्थित निराकार छे अने ज्यां अर्थ पदार्थने जाणवारूप अतिप्रसंग नथी नथी. अने जे 'अर्थग्रहणरूपिणाम' ओ ज ज्ञाननो आकार छे एम स्वीकारता हो—तो ते अमे मानीओ छीओ, कारण के—ज्ञानावरणीय अने वीर्यान्तराय कर्मना क्षयोपशमविशेषने कारणे ज्ञाननो ओ परिणाम पदार्थ विशेषमां नियत बने छे अने बाह्यना ... आकारनो अस्वीकार ओ ज अमारो ... अमारा बाह्यना ... युक्तियुक्त नथी तेथी अमे स्वीकारता नथी तो हे नाथ ! आ शून्यता तो खंडित थई गई छे अने दिशाओ विद्यमान छे माटे ... हर्षथी कौतुक जोवाने उत्सुक थाय नेत्रोने जोड

(न) शास्त्रानुमाने वैकालिकस्यापीति ... अतिरिक्तं ... विचित्रतामनुपश्यन्तो ... निराकारं चैतत् ग्रहणमपीति । तदुभयपरिणामस्येत्याकार ... रूपत्वानुपपत्त्यास

निरस्ता शून्यतेत्यपि सो निरस्ता तथा कौतुकालोकलोलुपे इति । ... हि ... इत्यादि ... ।

(वि) समयस्थेति ... । शास्त्रेति आगम । ... प्रतिनियतं ... विविधत्वमनुभवतो ... च । अतिप्रसङ्ग इति ... ।

१ 'नित्य । ...' पु । २ ... । नास्तीति पु ।

§१० अथ ब्रह्मवादिवावदूका वदन्ति–युक्तं यदेष सकलापलापी पापीयानपास्तः, आत्मब्रह्मणस्तात्त्विकस्य सत्त्वात्। न च—'सरलसालरसालप्रियालहिन्तालतालतमालप्रवालप्रमुखपदार्थसार्थोऽप्यहमहमिकया प्रतीयमानः कथं न पारमार्थिकः स्यात्?'-इति वक्तव्यम्, तस्य मिथ्यारूपत्वात्। तथाहि–प्रपञ्चो मिथ्या, प्रतीयमानत्वात्। यदेवं तदेवं यथा शुक्तिशकले कलधौतम्, तथा चायम्, तस्मात्तथा ॥

§ १० અત્યંત વાચાલ બ્રહ્મવાદી હવે આ વિષયમાં પોતાની માન્યતા રજૂ કરે છે- એક માત્ર સકલ પદાર્થનો અપલાપ કરતો હોવાથી આ પાપી શૂન્યવાદીને પરાસ્ત કર્યો તે ઘણું જ સારું કર્યું, કારણ કે પારમાર્થિક આત્મબ્રહ્મ વિદ્યમાન છે

શંકા—'હું આ રહ્યો' 'હું આ રહ્યો' એ પ્રમાણે પ્રતીયમાન-પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિથી સિદ્ધ એવા સરલ, સાલ, રસાલ, પ્રિયાલ, હિન્તાલ, તાલ, તમાલ, પ્રવાલરૂપ પદાર્થ સમૂહ તાત્ત્વિક-પારમાર્થિક કેમ નહીં?

સમાધાન —એવી શંકા ન કરવી, કારણ કે–તે સઘળું મિથ્યા રૂપ છે તે આ પ્રમાણે-પ્રપંચ (સંસાર, ભેદ) મિથ્યા છે, પ્રતીયમાન (પ્રતીતિનો વિષય) હોવાથી, જે પ્રતીયમાન હોય તે મિથ્યા હોય છે, જેમ કે–છીપમાં રજત પ્રતીયમાન હોવાથી મિથ્યા છે, પ્રપંચ-સંસાર પણ પ્રતીયમાન છે, માટે તે મિથ્યા છે,

(टि०) **नच सरलेत्यादि तस्येति** तालतमालादितरुणतरतरुपर्वतादिपदार्थसार्थस्य ।

§११ तदेतदेतस्य न तर्कवितर्ककार्कश्यं सूचयति। तथाहि-मिथ्यात्वमत्र कीदृक्षमाकाङ्क्षितं सूक्ष्मदृशा–किमत्यन्तासत्त्वम्, उतान्यस्यान्याकारतया प्रतीतत्वम्, आहोस्विदनिर्वाच्यत्वम्? इति भेदत्रयी त्रिनेत्रनेत्रत्रयीव त्रौकते। प्राचि पक्षद्वये, त्वदनङ्गीकारः परीहारः। तार्तीयीकविकल्पे तु, किमिदमनिर्वाच्यत्वं नाम?–किं निरुक्तिविरह एव, निरुक्तिनिमित्तविरहः, निःस्वभावत्वं वा? न प्रथमः कल्पः कल्पनार्हः, सरलोऽयं सालोऽयमिति निश्चितोक्तेरनुभवात्। नापि द्वितीयः, निरुक्तेर्हि निमित्तं ज्ञानं वा स्यात्, विषयो वा? न प्रथमस्य विरहः, सरलसालादिसंवेदनस्य प्रतिप्राणि प्रतीतेः। नापि द्वितीयस्य, यतो विषयः किं भावरूपो नास्ति, अभावरूपो वा? प्रथमकल्पनायाम्, असत्ख्यात्यभ्युपगमप्रसङ्गः। द्वितीयकल्पनायां तु सत्ख्यातिरेव। उभावपि न स्त इति चेत्। ननु भावाभावशब्दाभ्यां लोकप्रतीतिसिद्धौ तावभिप्रेतौ, विपरीतौ वा? प्रथमपक्षे तावद्, ययोरुभयोरेकत्र विधिर्नास्ति, तथा प्रतिषेधोऽपि, परस्परविरुद्धधर्मयोर्मध्यादेकतरविधिनिषेधयोरन्यतरनिषेधविधिनान्तरीयकत्वात्। द्वितीयपक्षे तु, न काचित् क्षतिः, न ह्यलौकिकविषयसहस्रनिवृत्तावपि लौकिकज्ञानविषयनिवृत्तिः, तन्निरुक्तिनिवृत्तिर्वा।

निःस्वभावपक्षेऽपि निम प्रतिषेधार्थेन स्वभावानन्यस्याऽपि भावाभावयोर न्यतरार्थत्वे पूर्ववद् प्रसङ्ग । प्रतीत्यगोचरत्वं निःस्वभावत्वमिति चेत् । अत्र विशेष– प्रपञ्चो न प्रतीयते चेत् कथं धर्मितया प्रतीयमानत्वं च हेतुतयोपादत्से तयो पादाने वा कथं न प्रतीयते ? यथा प्रतीयते न तथेति चेत् । तर्हि विपरीतख्याते- रभ्युपगम स्यात् ।

§ ११ પ્રપંચવાદીઓનું ઉપર્યુક્ત કથન તર્કની વિચારણામાં સુગમતાનું સૂચક નથી તે આ પ્રમાણે સુગમતાવાળા કે સુગમવાદિન્ ! અહીં તમને મિથ્યાત્વ એટલે શું ઇષ્ટ છે ? અસત્ત્વ (સર્વથા) અસત્સ્વરૂપ કે અન્યરૂપે પ્રતીતિરૂપ કે અનિર્વાચ્યસ્વરૂપ ઇષ્ટ છે ? આ પ્રમાણે મહારોગના નેત્રરોગની જેમ ત્રણ વિકલ્પો થાય છે તેમાં પહેલા બે પક્ષ તો તમે સ્વીકારતા નથી એ જ તેનો પરિહાર–ઉત્તર છે 'અનિર્વાચ્યત્વ' નામનો ત્રીજો વિકલ્પ માનો તો–પૂછીએ છીએ કે–અનિર્વાચ્યત્વ એટલે શું ? નિરુક્તિવિરહ–એટલે કે–તેના પ્રતિપાદક શબ્દનો અભાવ છે કે નિરુક્તિના નિમિત્તનો વિરહ છે કે નિઃસ્વભાવરૂપ છે ? પ્રથમવિકલ્પ તો કલ્પના કરવા લાયક નથી કારણ કે–આ ઘટ છે આ ભાવ છે, એ પ્રમાણે નિશ્ચિત ઉક્તિ–શબ્દવ્યવહારનો અનુભવ તો થાય છે બીજો વિકલ્પ પણ ટકી શકશે નહીં કારણ કે–નિરુક્તિનું નિમિત્ત જ્ઞાન છે કે વિષય ? જ્ઞાનનો વિરહ–અભાવ તો ટકી શકશે નહીં કારણ કે–સકલ સાથ વિશે વિષયક જ્ઞાન દરેક પ્રાણીને પ્રતીત–પ્રસિદ્ધ છે વિષયનો અભાવ પણ ટકી શકશે નહીં કારણ કે એ વિષે પ્રશ્ન છે કે ભાવરૂપ વિષય નથી કે અભાવરૂપ વિષય નથી ? પ્રથમ કલ્પના માનો તો–અસત્ખ્યાતિના સ્વીકારનો પ્રસંગ આવશે. બીજી કલ્પના માનો તો સત્ખ્યાતિ જ થઈ અને જો ભાવરૂપ કે અભાવરૂપ એ બન્ને પ્રકારનો વિષય નથી એમ માનો તો ભાવ અને અભાવ શબ્દથી, તમને ભાવ અને અભાવ એ બન્ને લોકપ્રસિદ્ધ માન્ય છે કે લોકમાં અપ્રસિદ્ધ અલૌકિક ? પ્રથમ પક્ષમાં જેમ બન્નેની એક સ્થાને વિધિ ન ઘટે તેમ એક સ્થાને નિષેધ પણ ન ઘટે કારણ કે–પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મોમાંથી એકનો વિધિ કે નિષેધ તે બીજાના નિષેધ કે વિધિ સાથે અવિનાભૂત (સહચર) છે બીજા પક્ષમાં કોઈ જાતની ક્ષતિ–હાનિ નથી, કારણ કે–અલૌકિક (લોકોત્તર) પદાર્થો નિવૃત્ત થઈ જવા છતાં લૌકિક જ્ઞાનના વિષયની નિવૃત્તિ કે લૌકિક નિરુક્તિની નિવૃત્તિ થતી નથી નિઃસ્વભાવ પક્ષમાં "નિર્" અવ્યય નિષેધાર્થક હોઈ અને સ્વભાવ શબ્દ ભાવ કે અભાવ બેમાંથી એકનો વાચક હોય તો પહેલાના જેવો જ દોષ આવશે. અને જો પ્રતીતિની અવિષયતા એ નિઃસ્વભાવતા હોય તો–વિરોધ આવશે. કારણ કે–પ્રપંચ પ્રતીયમાન ન હોય તો પ્રપંચનું ધર્મી તરીકે અને પ્રતીયમાનત્વનું હેતુ તરીકે ઉપાદાન–ગ્રહણ કઈ રીતે કર્યું ? અને ધર્મી તરીકે ઉપાદાન કર્યું તો અપ્રતીયમાન કઈ રીતે થાય ?

शङ्का—પ્રપંચ જેવો પ્રતીયમાન થાય છે તેવો નથી

समाधान—એમ માનો તો વિપરીતખ્યાતિના સ્વીકારનો પ્રસંગ આવશે

(प०) **कथं धर्मितया, प्रतीयमानत्व च हेतुतयापाददे** इति। प्रसिद्ध एव हि धर्मी क्रियते।

(टि०) **तदेतदिति**। एतद्व्यवहारप्रतिपन्नपदार्थसार्थस्य मिथ्याप्ररूपणेन कदर्थनम्। **एतस्येति** ब्रह्मवादिन । किन्तु बाधकतामेव वेदयति। **न प्रथमस्येति** ज्ञानस्य। **न द्वितीयस्येति** विषयस्य विरह इति सम्बन्ध ।

ननु भावेत्यादि। **ताविति** भावाभावौ। **विपरीताविति** अलौकिकौ। **प्रतिषेधोपीति** नास्तीति शेष । **परस्परेति** भावाभावयो । **नान्तरीयेति** अविनाभावित्वात्। **तन्निरुक्तीति** लौकिकनिश्चितोक्तिनिषेध । **निस** इति षष्ठ्यन्त पद कलापके[1] निरिति सिद्धम्। **स्वभावेति** भावस्वरूपोऽभावस्वरूपो वा स्वभाव ॥ **अन्यतरेति** भावाभावयोर्मध्यादेकनिषेधे परेण भवितव्यम्। **तयोपादान** इति धर्म्मित्वोपादाने। यत प्रसिद्ध एव हि धर्म्मी क्रियते।

६१२ किञ्च, इयमनिर्वाच्यता प्रपञ्चस्य प्रत्यक्षेण प्रत्यक्षेपि–'सरलोऽयम्' इत्याद्याकार हि प्रत्यक्ष प्रपञ्चस्य सत्यतामेव व्यवस्यति, सरलादिप्रतिनियतपदार्थपरिच्छेदात्मनस्तस्योत्पादात्, इतरेतरविविक्तवस्तूनामेव च प्रपञ्चवचोवाच्यत्वेन सम-तत्वात्।

अथ कथमेतत्प्रत्यक्ष पक्षप्रतिक्षेपकम्? तद्धि विधायकमेवेति तथा तथा ब्रह्मैव विदधाति, न पुन प्रपञ्चसत्यता प्ररूपयति। सा हि तदा प्ररूपिता स्याद्, यदीतरस्मिन्नितरेषा प्रतिषेध कृत स्यात्। न चैवम्, निषेधे कुण्ठत्वात् प्रत्यक्षस्येति चेत्। तदयुक्तम्, यतो विधायकमिति कोऽर्थ? इदमिति वस्तुस्वरूप गृह्णाति, नान्यस्वरूप प्रतिषेधति प्रत्यक्षमिति चेत्। मैवम्। अन्यरूपनिषेधमन्तरेण तत्स्वरूपपरिच्छेदस्याप्यसपत्ते—पीतादिव्यवच्छिन्न हि नील नीलमिति गृहीत भवति, नेतरथा। यदेदमिति वस्तुस्वरूपमेव गृह्णाति प्रत्यक्षमित्युच्यते, तदाऽवश्यमपरस्य प्रतिषेधमपि तत् प्रतिपद्यत इत्यभिहितमेव भवति, केवलवस्तुस्वरूपप्रतिपत्तेरेवान्यप्रतिषेधप्रतिपत्तिरूपत्वात्।

अपि च, विधायकमेव प्रत्यक्षमिति नियमस्याऽङ्गीकारे विद्यावदविद्याया अपि विधान तवाऽनुपज्यते। सोऽयमविद्याविवेकेन सन्मात्र प्रत्यक्षात् प्रतियन्नेव 'न निषेधक तत' इति ब्रुवाण कथ स्वस्थ? इति सिद्ध प्रत्यक्षबाधित पक्ष इति।

अनुमानबाधितश्च–प्रपञ्चो मिथ्या न भवति, असद्विलक्षणत्वात्। य एव स एव यथा आत्मा। तथा चाऽयम्। तस्मात्तथेति। प्रतीयमानत्व च हेतुर्ब्रह्मात्मना

---

1 कलापकेन निरति हे।

व्यभिचारी । स हि प्रतीयमानः, न च मिथ्या । अप्रतीयमानस्य तु अस्य शशोदर गगनकुसुमप्रभृतिभिरेव सह न भेदः स्यात् ।

दृष्टान्तश्च साध्यविकलः शुक्तिकारजतस्यापीतोऽपि प्रपञ्चाऽन्तर्गतत्वेनाऽनिर्वचनीयतया साध्यमानत्वात् ।

§ १२ वळी, प्रपंचनी आ अनिर्वचनीयता प्रत्यक्ष प्रमाणथी बाधित थयेली छे अर्थात् आ हेतु छे एवा प्रकारनु प्रत्यक्ष प्रमाण प्रपंचनी सत्यतानो ज निश्चय करे छे कारण के—घटादि प्रतिनियत पदार्थना ज्ञानरूपी प्रत्यक्ष (प्रमाण)नी उत्पत्ति थाय छे अने परस्पर भिन्न वस्तुओ ज 'प्रपंच' शब्दना वाच्य तरीके सौ कोईने संमत छे

शंका —आ प्रत्यक्ष (प्रमाण) पण प्रतिषेधक–निषेधक कई रीते थई शके ? कारण के—प्रत्यक्ष तो विधायक छे माटे ते तो प्रकारे वस्तुनु ज विधान करे छे परंतु प्रपंचनी असत्यतानु निषेधक नथी, कारण के प्रपंचनी असत्यता तो त्यारे सिद्ध थयेल होय ज्यारे ते छेवटमां अंतरनो–(वाक्यमां तमामनो) प्रतिषेध करे। होय, पण ते बने नहीं कारण के— प्रत्यक्ष निषेध करवामां समर्थ नथी.

समाधान —एम मानवु उचित नथी कारण के— विधायक पदनो तमे शुं अर्थ करो छो ? आ छे ए प्रमाणे वस्तुरूपने प्रत्यक्ष ग्रहण करे छे पण अन्य वस्तुनो निषेध करतु नथी, ते माटे ते विधायक छे—एम कहो ते उचित नथी, कारण के—अन्यपदार्थना स्वरूपनो निषेध कर्या विना स्वस्वरूपनो निश्चय पण थई शकतो नथी. पीतादिथी व्यवच्छिन्न–भिन्न रूपे ज्ञात थयेलु नील नील तरीके गृहीत (प्रत्यक्ष) थाय छे परंतु पीतादिथी भिन्न रूपे ज्ञात थयु न होय तो ते नील कहेवातु नथी. ज्यारे तमे एम कहो छो के—'आ छे' ए प्रकारे वस्तुस्वरूपने ज प्रत्यक्ष ग्रहण करे छे त्यारे प्रत्यक्ष तेथी अन्य पदार्थना प्रतिषेधने पण अवश्य ग्रहण करे छे ए पण अर्थात् कहेवाई ज गयु छे कारण के—केवळ वस्तुना स्वभावरूपनो जे निश्चय छे ते ज अन्यना प्रतिषेधना निश्चयरूप छे.

वळी, प्रत्यक्ष विधायक ज छे ए नियम स्वीकारीए तो विद्यानी जेम अविद्यानी पण विधि ज तमारे मानवी पडशे. ते आ प्रमाणे—आ ब्रह्मवादी समारोपात्मक रूप अविद्यानो प्रत्यक्षथी प्रतिषेध करीने आत्म सत्ताने स्वीकारे छे छतां प्रत्यक्षने निषेधक नथी मानतो तो ते कई रीते स्वस्थ (शांत–स्थिर) होई शके ? माटे प्रत्यक्ष प्रमाणथी बाधित छे ए सिद्ध थयु

अने अनुमानथी पण बाधित छे ते आ प्रमाणे—प्रपंच मिथ्या नथी, असतथी विलक्षण होवाथी जे असतथी विलक्षण होय, ते मिथ्या न होय, जेम के—आत्मा आ प्रपंच पण असतथी विलक्षण छे माटे मिथ्या नथी वळी, प्रपंचने मिथ्या सिद्ध करवा तमोए जे 'प्रतीयमान होवाथी' एवो जे हेतु कह्यो छे ते व्यभिचारी छे कारण के—आत्मा प्रतीयमान छे छतां मिथ्या नथी अने जे आत्माने

१ [illegible]

અપ્રતીયમાન માનો તો– બ્રહ્માત્માને વિષે બ્રહ્મવિષયક શબ્દોની પ્રવૃત્તિ જ નહી થાય તો તે વિષયમા તમારે મૂગા રહેવુ એ જ કલ્યાણકારી છે

વળી, તમોએ 'છીપના ટુકડામા ચાદી' એ પ્રમાણે તમારા અનુમાનમા જે દૃષ્ટાંત આપ્યુ છે તે સાધ્યરહિત છે, કારણ કે–શુક્તિશકલ વિષેનુ રજત પણ પ્રપચની અન્તર્ગત હોવાથી તેની અનિર્વાચ્યતા સિદ્ધ નથી પણ સાધ્યમાન છે

(पृ०) प्रत्यक्षेपीति प्रतिक्षिप्ता ।

तद्धि विधायकमेवेति ,—

" आहुर्विधातृ प्रत्यक्ष न निषेद्धृ विपश्चित ।

नैकत्व आगमस्तेन प्रत्यक्षेण प्रबाध्यते ॥१॥" [ब्रह्मसिद्धि २ १]

तथा तथेति घटादिविवर्त्तरूपेण । ब्रह्मैवेति कर्मतापन्न ब्रह्म । **अन्यप्रतिषेधप्रतिपत्ति-रूपत्वादिति** । मुण्डभूतले घटाभावग्रहणवत् । येन हि पदास्खलनादिना मुण्डभूतल गृहीतम्, घटाभावोऽपि तेन गृहीत ।

(टि०) **प्रत्यक्षेपीति** निराकारि । **तस्येति** प्रत्यक्षस्य । **वाच्यत्वेनेति** घटादिविवर्तरूपेण । **पक्षेति** प्रपञ्चो मिथ्या इत्येतस्य पक्षस्य । **तद्धीति** प्रत्यक्षम् । **विधायकमिति** ब्रह्मलक्षण प्रकृतपक्षजनकमेव । **तथा तथेति** प्रत्यक्ष कर्तृ तेन तेन प्रकारेण विचार्यमाणम् । ब्रह्मैव कर्मतापन्नम् । **सा हीति** प्रपञ्चसत्यता । [1]**तथेति** । निषिद्धा भवेत् । **यदीतरस्मिन्निति** सरले, **इतरे-षामिति** तमालादीनाम् **न चैवमिति** प्रत्यक्षेण प्रतिषेधो न कृत, प्रत्यक्षस्य निषेधकुण्ठत्वात् । **तदाऽवश्यमित्यादि** । **तदिति** प्रत्यक्षम् । ***प्रतिपद्यत** इति मुण्डभूतले घटाभावग्रहणवत् । येन पदास्खलनादिना मुण्डभूतल गृहीतम्, घटाभावोपि तेन गृहीत ।* **केवलेति** । **प्रतिपत्तेर्ज्ञा-नस्यैव** । **विवेकेनेति** निरासेन ।

प्रतियन्निति जानन् प्रतिपूर्वक इण् गतौ । प्रयेती(प्रतियन्नि)ति शतृप्रत्यय । "गमनार्था धातव सर्वेऽपि ज्ञानार्था " इति वचनादवगच्छन्नित्यर्थ । **तदिति** प्रत्यक्षम् ।

प्रपञ्चो मिथ्येत्यादि । **स हीति** ब्रह्मात्मा । **अस्येति** ब्रह्मात्मन । **तद्गोचरेति** ब्रह्मविषय ।

§१३ किञ्च, इदमनुमान प्रपञ्चाद् भिन्नम्, अभिन्न वा ? यदि भिन्नम्, तर्हि सत्यम, असत्य वा ? यदि सत्यम्, तर्हि तद्वदेव प्रपञ्चस्यापि सत्यत्व स्यात् । अथाऽसत्यम्, तत्रापि शून्यम्, अन्यथाख्यातम्, अनिर्वचनीय वा ? आद्यपक्षद्वयेऽपि न साध्यसाधकत्वम, नृशृङ्गवच्छुक्तिकलधौतवच्च । तृतीयपक्षोऽप्यक्षम, अनिर्वचनी-यस्याऽसभवित्वेनाभिहितत्वात् ।

व्यवहारसत्यमिदमनुमानम, अतोऽसत्यत्वाभावात् स्वसाध्यसाधकमिति चेत । किमिद व्यवहारसत्य नाम ? व्यवहृतिर्व्यवहारो ज्ञान तेन चेत् सत्यम्, तर्हि पार-मार्थिकमेव तत् । तत्र चोक्तो [2] दोष । अथ व्यवहार शब्दस्तेन सत्यम् । ननु

१ अत्र 'तथेति निषिद्धा भवेदिति' असगत भाति । * चिह्नान्तर्गत पाठ मुद्रिते एव ।
२ चोक्तदोष इति टिप्पणसंमत पाठ ।

शब्दोऽपि सत्यस्वरूप उत्पत्तिगो वा ? यथाद्य नहिं तेन यस्तत्र तत्पारमार्थिक-
मेवेति तदेव दूषणम् । अथाऽसत्यस्वरूप इति । कथं तस्मात् सत्यत्वं ग्राम
न हि स्वयमसत्यस्य परस्य सत्यत्वसाधकहेतु अतिप्रसङ्गात् । अथ कूटकार्षापण
स यत्कार्षापणोऽपि रूपकव्यवहारजनकः सत्यकार्षापणव्यवहारजनकः सत्यानुमान-
सत्यव्यवहार इति चेत् । तदेव तर्हि तदनुमानम् । तत्र चोक्तो दोषः । तस्मात्
प्रपञ्चाद्भिन्नमनुमानमुपपत्तिपदवीमापद्यते ।

नाप्यभिन्नम् प्रपञ्चस्वभावतया तस्यापि मिथ्यात्वप्रसङ्गे । मिथ्यात्वे च
तत्कथं नाम स्वसाध्यं साधयेत् ? इत्युक्तमेव । एवं च प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वासिद्धेः कथं परम-
ब्रह्मणस्तात्त्विकत्वं स्यात् यतो बाह्याऽर्थाभावो भवेदिति ॥१६॥

§ १३ वळी, तमारु 'प्रपञ्च मिथ्या छे' इत्यादि अनुमान प्रपञ्चथी भिन्न छे
के अभिन्न ? भिन्न होय तो—ते अनुमान सत्य छे के असत्य ? सत्य होय
तो—ते अनुमाननी जेम प्रपञ्च पण सत्य थई जशे. अर्थात् अद्वैतवाद सिद्ध
नहीं थाय. अनुमान असत्य होय तो—ते शून्य छे, अन्यथाख्यात छे के
अनिर्वचनीय ? पहेला बे पक्षमां तो अनुमान अनुक्रमे पुरुषशृंग जेवुं
अने छीपमां रजत जेवुं थई जशे. एटले साध्यने सिद्ध करी शकशे नहीं.
त्रीजो पक्ष पण सभव नथी कारण के—अनिर्वचनीयता पोते ज सत्य नथी
ए प्रमाणे अमे पहेलां ज कही गया छीए.

शंका—पूर्वोक्त अनुमान व्यवहारथी सत्य छे एथी करीने ते असत्य नथी
माटे ते साध्यनु साधक छे.

समाधान—एम पण बने नहीं, कारण के—व्यवहारे सत्य एटले शुं ? व्यव-
हृति-व्यवहार एटले ज्ञान अने तेने कारणे सत्य एम जो होय तो अनुमान
पारमार्थिक सत्य ज थयुं अने तेमां दोष कही चूक्या छीए. अने जो व्यवहार
एटले शब्द होय अने तेनाथी सत्य होय तो ते शब्द सत्यस्वरूप छे के
असत्यस्वरूप ? जो सत्यस्वरूप होय तो तेनाथी सत्य ते पारमार्थिक सत्य
थयुं अने तेमां पूर्वोक्त दूषण छे. अने जो शब्द असत्यस्वरूप होय तो
तेवा शब्दथी अनुमाननी सत्यता कई रीते सिद्ध थशे ? कारण के—स्वयं असत्य
होय ते बीजानी सत्यता सिद्ध करवाने हेतु बनतो नथी. तेम छतां मानवामां
तो अतिप्रसंग दोष थशे. एटले के वस्तुना साचा—खोटापणानो विवेक ज
नहीं रहे.

शंका—खोटा सिक्का वडे पण खरीद—वेचाण व्यवहार सिद्ध थतो होई
तेने साचा सिक्का कहेवाय छे. तेम असत्य अनुमानथी पण साध्य सिद्ध थतुं
होई तेने सत्य कही शकाय.

समाधान—जो एम होय तो अनुमान असत्य थयुं अने तेमां दोष
कही चूक्या छीए. माटे प्रपञ्चथी भिन्न अनुमान युक्तिमार्गने पामतुं नथी,

અર્થાત્ સિદ્ધ થઈ શકતુ નથી

અને અનુમાનને પ્રપંચથી અભિન્ન માનવામા આવે તો–તે પ્રપંચસ્વરૂપ હોવાથી પ્રપંચની જેમ મિથ્યા બની જશે આ પ્રકારે અનુમાન મિથ્યા થવાથી તે સ્વસાધ્યને કઇ રીતે સિદ્ધ કરશે ? એ વાત પહેલા કહેવાઇ ગઈ છે આ રીતે પ્રપંચમા મિથ્યાત્વ સિદ્ધ ન હોવાથી પરમ બ્રહ્મની તાત્ત્વિકતા પણ કઇ રીતે સિદ્ધ થશે, જેથી કરી બાહ્ય અર્થનો અભાવ સિદ્ધ થાય ? ૧૬

(प०) **नृशृङ्गवदिति** शून्यम्। **शुक्तिकलधौतवदिति** अन्यथाख्यातम् ॥१६॥

(टि०) **तद्वदेवेति** सत्यानुमानवदेव । प्रतीयमानत्वादेव हेतोर्यथाऽनुमानमिदं सत्यम्, तथा प्रपञ्चोपि प्रतीयमानत्वादेव सत्योऽस्त्वित्यर्थः । **नृशृङ्गेति** शून्यत्वे नृशृङ्गदृष्टान्तः । अन्यथाख्यातत्वे शुक्तिशकले कलधौतमिति निदर्शनम् ।

तत्र चोक्तदोष इति प्रपञ्चसत्यतालक्षण । यद्यनुमान व्यवहारसत्येन सत्यम्, व्यवहारसत्येन प्रपञ्चोपि सत्य स्यात् इति भावार्थ । **तदितर** इति सत्यादितरोऽलीक इत्यर्थ । **तदेवेति** प्रपञ्चमत्यतालक्षणम् । **तत** इति शब्दात् । **तस्येत्यनुमानस्य** ।

आपेदानमिति प्रपेदे । **तस्येति** अनुमानस्य । **तदित्यनुमानम्** ॥१६॥

प्रमाणत्वाभिमतज्ञानस्य स्वव्यवसायीति विशेषण व्याख्यान्ति—

स्वस्य व्यवसायः स्वाभिमुख्येन प्रकाशनम्, बाह्यस्येव तदाभिमुख्येन, करिकलभकमहमात्मना जानामि ॥१७॥

§१ यथा बाह्याभिमुख्येन बाह्यानुभवनेन प्रकाशन बाह्यव्यवसायो ज्ञानस्य तथा स्वाभिमुख्येन प्रकाशन स्वव्यवसाय । अत्रोल्लेख—करिकलभकमित्यादि । यथा करिकलभकमिति प्रमेयस्य, अहमिति प्रमातु, जानामीति प्रमिते प्रतिभास, तथा आत्मनेति प्रमाणत्वाभिमतज्ञानस्याऽप्यस्त्येवेति भाव ॥१७॥

પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારેલ જ્ઞાનના 'स्वव्यवसायि' વિશેષણની વ્યાખ્યા—

બાહ્ય પદાર્થના અભિમુખ થવાથી જ્ઞાન જેમ બાહ્ય પદાર્થનો વ્યવસાય કરે છે, તેમ સ્વપ્રતિ અભિમુખ થવાથી જ્ઞાન સ્વનો વ્યવસાય કરે છે, જેમ કે-હુ મારી જાતે હાથીના બચ્ચાને (મદનીયાને) જાણુ છુ ૧૭

§૧ જેમ બાહ્યાભિમુખ થવાથી એટલે કે બાહ્ય પદાર્થના અનુભવથી થતુ પ્રકાશન એ જ્ઞાનનો બાહ્ય વ્યવસાય છે, તેમ સ્વપ્રતિ અભિમુખ થવાથી એટલે કે-સ્વના અનુભવથી થનારુ પ્રકાશન તે સ્વવ્યવસાય છે જેમ કે-'હુ મારી જાતે હાથીના બચ્ચાને જાણુ છુ ' આ પ્રકારની પ્રતીતિમા જેમ 'હુ' એ પ્રમાતા–કર્તાની પ્રતીતિ છે, 'હાથીના બચ્ચાને' એ પ્રમેય–કર્મની પ્રતીતિ છે અને 'જાણુ છુ' એ પ્રમિતિ-ક્રિયાની પ્રતીતિ છે, તેમ 'મારી જાતે' એ પ્રમાણરૂપે અભિમત જ્ઞાનની પણ પ્રતીતિ છે જ ૧૭

(टि०) **प्रमितेरिति** परिच्छेदस्य । **प्रमाणत्वेति** स्वपरव्यवसायिन ॥१७॥

स्वव्यवसायमेव व्यतिरेकदृष्टान्तेन निष्टङ्कयन्ति—

कः खलु ज्ञानस्याऽऽलम्बनं बाह्यं प्रतिभातमभिमन्यमानस्तदपि तत्प्रकारं नाभिमन्येत, मिहिरालोकवत् ? ॥१८॥

§१ तदपीति ज्ञानमपि तत्प्रकारमिति स प्रतिभातत्वलक्षणः प्रकारः प्रतिनियतः स्वरूपं यस्य तत् तत्प्रकारं प्रतिभातमित्यर्थः । यथा हि मिहिरालोकनाम्नि मिहिरालोकस्य विषयं प्रतिभातमभिमन्यमानैर्मिहिरालोकोऽपि प्रतिभातोऽभिमन्यते लौकिकैः परीक्षकैश्च तथा ज्ञानस्य विषयं कुम्भादिकं प्रतिभातमभिमन्यमानैस्तैर्ज्ञानमपि प्रतिभातं स्वीकर्तव्यमिति ।

વ્યતિરેક દૃષ્ટાંત જ્ઞાનીને સ્વવ્યવસાયી સિદ્ધિપણું સમર્થન—

સૂર્યપ્રકાશની જેમ જ્ઞાનના બાહ્ય આલમ્બનને પ્રતિભાત માનનાર એવો કોણ હશે કે જે તેને પણ તે પ્રકારનું ન માને ? ૧૮

§૧ તેને પણ—જ્ઞાનને પણ તે પ્રકારનું એટલે કે પ્રતિભાત રૂપે નિયત સ્વરૂપવાળું. સૂર્યપ્રકાશના વિષયભૂત પર્વતાદિ પદાર્થોને પ્રતિભાત માનનાર લૌકિકો અને પરીક્ષકોએ સૂર્યપ્રકાશને પણ પ્રતિભાત માનેલ છે તેમ જ્ઞાનના વિષય ઘટાદિ પદાર્થને પ્રતિભાત માનનાર લૌકિકો અને પરીક્ષકોએ જ્ઞાનને પણ પ્રતિભાત માનવું જોઈએ

§२ अत्रैवं भट्टमतमुद्रा—ननु न स्वसंवेदनं वेदनस्य युज्यते, स्वात्मनि क्रियाविरोधात्—अतस्तत् परोक्षमेवाङ्गीकरणीयम् ।

§३ तदेतदसमीचीनम् । यतः—किमुत्पत्तिः ज्ञप्तिर्वा स्वात्मनि विरुध्येत ? उत्पत्तिः सा विरुध्यताम् । न हि ज्ञानमात्मानमुत्पादयतीति वयमभ्युपगच्छामहे । अथ ज्ञप्तिः नेयमात्मनि विरोधमधीयते, तदात्मनैव ज्ञानस्य स्वकारणकलापादुत्पादात् प्रकाशात्मनः प्रदीपस्येवालोकस्य ।

अथ प्रकाशात्मनैव प्रदीपालोकोऽप्युत्पन्नः प्रकाशमान इति प्रकाशकोऽस्तु, मा वा भूत्, ज्ञानमपि ज्ञानात्मनैव प्रकाशमानमिति तु कौलकुली नीतिः—इति चेत् । तर्हि तैन्य ऽप्रकाशितैरेव परोक्षेण स्यात्तावत्, आलोकान्तरात् वा प्रकाशस्याऽस्य सविष्यतम् प्रथमे प्रत्यक्षबाधा । द्वितीयेऽपि सैवाऽनवस्थापत्तिः ।

§४ अथ नाऽसौ स्वरूपस्य कर्मतया चकास्ति—अपरपदार्थप्रकाशक लौकिकैः, प्रकाशरूपतया तूत्पन्नत्वात् स्वयं प्रकाशत एवेति चेत् । अस्मदीयमपि तदेव मुद्रामहि । न हि वयमपि ज्ञानं कर्मतया प्रतिभासमानं स्वीकुर्महे, ज्ञानं स्वयं प्रतिभासत इत्याद्यकर्मकस्य तस्य चकासनात् । यथा तु ज्ञानं जानामीति कर्मतयाऽपि तत् भाति तथा प्रदीपं पश्यामीत्यपि तथा प्रत्यय एव ।

---

१ यथा तु

§ ૨ આ વિષયમા ભટ્ટ કુમારિલના ચટ્ટ-શિષ્યનો વિચાર આ પ્રમાણે છે જ્ઞાનનુ સ્વસવેદન-સ્વપ્રકાશકત્વ યુક્તિસિદ્ધ નથી, કારણ કે-સ્વાત્મામા ક્રિયાનો વિરોધ છે એટલે કે જ્ઞાન પોતે પોતાને જાણી શકતુ નથી, માટે જ્ઞાનને અબાધિત રૂપે પરોક્ષ જ માનવુ જોઇએ

§ ૩ જૈન-મીમાસકોનો ઉપરોક્ત વિચાર રમણીય નથી, કારણ કે-સ્વાત્મામા જ્ઞાનને વિષે ઉત્પત્તિક્રિયાનો વિરોધ છે અર્થાત્ જ્ઞાન સ્વથી ઉત્પન્ન થાય એમા વિરોધ છે કે જ્ઞપ્તિક્રિયાનો અર્થાત્ જ્ઞાન સ્વને જાણે એમા વિરોધ છે ? ઉત્પત્તિનો વિરોધ હોય તો તે બરાબર છે, કારણ કે જ્ઞાન પોતે પોતાને ઉત્પન્ન કરે છે એવુ અમે કહેતા નથી જ્ઞપ્તિનો વિરોધ કહો તો જ્ઞપ્તિક્રિયા સ્વાત્મામા વિરુદ્ધ નથી, કારણ કે-જેમ પ્રદીપાલોક પોતાના કારણોથી પ્રકાશ સ્વરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જ્ઞાન પણ પોતાના કારણોથી જ્ઞપ્તિરૂપે જ ઉત્પન્ન થાય છે

शका—પ્રદીપાલોક-દીવાનુ તેજ પ્રકાશ રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, માટે પરપ્રકાશક થાય પરતુ એટલા માત્રથી તે સ્વસ્વરૂપનો પણ પ્રકાશ કરે છે એ કયાનો ન્યાય છે ?

समाधान—તો શુ રાક દીવાએ અપ્રકાશિત રહેવુ કે બીજા પ્રકાશથી પ્રકાશિત થવુ ? સર્વથા અપ્રકાશિત માનવામા તો પ્રત્યક્ષથી બાધ છે, અને આલોકાન્તરથી દીવાને પ્રકાશિત માનવામા પણ બાધ છે, કારણ કે-બીજા આલોક વિના પણ આલોક અનુભવાય છે, અને તેમ માનવામા અનવસ્થાદોષ પણ છે

§ ૪ शका—પ્રદીપાલોક પોતાની અપેક્ષાએ કર્મરૂપે પ્રકાશિત નથી અર્થાત્ પોતે પ્રકાશક્રિયાનુ કર્મ નથી માટે તે અસ્વપ્રકાશક છે, પરતુ પ્રકાશ સ્વરૂપે ઉત્પન્ન થતો હોવાથી સ્વય પ્રકાશિત થાય જ છે એમ અમે માનીએ છીએ-

समाधान—આ કથન વડે અમૃતનુ પાન કરો અથાત્ તમારા મુખમા સાકર, જીવતા રહો અમારો પણ એવો આગ્રહ તો છે જ નહી કે-જ્ઞાન સ્વય કર્મરૂપે પ્રતિભાત થઇને જ પોતાના વિષયનો પ્રકાશ કરે છે કારણ કે-'જ્ઞાન સ્વય પ્રકાશે છે' એ પ્રતીતિમા જ્ઞાન કર્મરૂપે નથી અને વળી, 'જ્ઞાનને જાણુ છુ' તેમા જેમ જ્ઞાન કર્મરૂપે ભાસે છે તેમ 'પ્રદીપ સ્વનો પ્રકાશ કરે છે' તેમા પ્રદીપ પણ કર્મરૂપે પ્રતિભાસિત થાય જ છે

(प०) यत उत्पत्तिर्ज्ञप्तिर्वा स्वात्मनि विरुध्येतेति । क्रियाविरोधादिति कुमारिलमतस्ता-मेवोपजीव्य चर्चयति । तथा प्रदीप स्व प्रकाशयतीत्ययमपि तथा प्रथत एवेति । तथा कर्मतया ।

(टि०) अथ ज्ञप्तिरित्यादि । तदात्मनेति ज्ञप्तिस्वरूपेणैव । प्रकाशात्मनेति प्रकाशस्व-रूपेणैव । आशिषानिति अशौटि व्याप्तौ । आत्मनेपदमनित्यमिति न्यायात् क्वसुकानाविति क्वसुप्रत्यय । एतावन्मात्रेणेति पदार्थप्रकाशनकारणसामग्र्येण । किं तेनेति प्रदीपेन । [2]आलोका-न्तेति(न्तरे)ति ।

१ अश्रु व्या° पु । २ इत आरभ्य 'प्रसज्यते' पर्यन्तं पाठो नास्ति ।

[illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] ॥"

[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]।

१९ [illegible] प्रकाशस्य [illegible] [illegible] [illegible]। ननु तदपि तेन प्रकाशनीया [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] सहकारि [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] कदाचित् [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] —[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सोऽपि न ज्ञात एव ज्ञात [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible]। [illegible] पर्यन्ते केचिद् [illegible] [illegible] [illegible] तर्हि ज्ञानमपि [illegible] [illegible] किं न [illegible]?

६५ [illegible] —प्रकाशरूप अवयवी पोते पोतानो प्रकाश करे छे एम नहीं पण प्रकाशरूप अवयवीनुं प्रकाशन तेना अवयवो वडे थाय छे माटे ते प्रकाश्य छे एम न कहेवाय

[illegible]—एम मानो तो—अमे पूछीए छीए के—तेना अवयवोनो प्रकाशक कोणु छे? जो अवयवोनो प्रकाशक अवयवी छे एम कहो तो अवयवो अवयवीना अने अवयवी अवयवोना प्रकाशमा—एम परस्पर सहकारी बने छे एवा [illegible] थाय छे तो तेमा अमे पूछीए छीए के—अमुक अवयवो प्रकाशक छे के ज्ञात अवयवो? अज्ञात अवयवो अवयवीना प्रकाशक छे एम तो कही शकाशे नहीं [illegible] के—तो पछी आपणे [illegible] तेज न जोयुं होय छता पण [illegible] [illegible] [illegible] प्रकाशक बनी [illegible], पण एम तो बनतुं नथी. अने जो ज्ञात अवयवो प्रकाशक होय तो—[illegible] दोष आवशे, कारण के—अवयवो ज्ञात होय तो अवयवीनो बोध करावे अने अवयवी ज्ञात होय तो अवयवो ज्ञात होय तो अवयवीनो बोध [illegible] [illegible] जो अवयवो स्वय पण पोताना अवयवोनी अपेक्षाए अवयवीरूप होवाथी तेमनो पोताना अवयवो वडे प्रकाश थाय छे एम कहो तो अनवस्था दोष आवशे जो एम मानो —[illegible] केटलाक अवयवो पोतानो जाते ज प्रकाश करशे तो—ज्ञान पण पोते पोतानो निश्चय करे छे एवुं केम स्वीकारता नथी?

([illegible]) [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]

१ [illegible] पु। २ [illegible] पु। ३ [illegible] [illegible]।

§ ९ कथं च पारोक्ष्ये ज्ञानस्य ज्ञानं स्यात् ? अन्यथाऽनुपपद्यमानार्थप्राकट्यरूपार्थसमुत्थापितार्थापत्तेरिति चेत् । ननु तदर्थप्राकट्यमात्मधर्मः, ज्ञानधर्मः, अर्थधर्मो वा भवेत् ? नाद्यः प्रकारः, प्रभाकरकलापञ्जरप्रवेशप्रसङ्गात् । न द्वितीयः ज्ञानस्य क्षणिकत्वेन तत्क्षण एव क्षीणत्वादुपरितनक्षणोत्पदिष्णोस्तस्य तद्धर्मत्वविरोधात् । नाऽपि तार्तीयीकः, तथात्वे हि चैत्रस्येव मैत्रस्यापि स पदार्थः प्रकटः स्यात् । अथ यस्यैव ज्ञानेन जनयाम्बभूवेऽसौ, तस्यैव तत्प्रकटनम् । तद् दुर्घटम् घटस्य प्रतिनियतप्रमातृप्रबोधितप्रदीपाङ्कुरप्रकटितस्याऽप्यनियतदर्शनात् तन्नियमानुपपत्तेः ।

§ ९ વળી જ્ઞાનને પરોક્ષ માનવાથી તેનું જ્ઞાન કઈ રીતે થશે ? જો જ્ઞાન ન હોય તો અર્થપ્રાકટ્યરૂપ અર્થ અનુપપન્ન બની જાય અર્થાત ઘટે નહી, માટે તે અર્થપ્રાકટ્યરૂપ અર્થને આધારે ઉપસ્થિત થતી અર્થાપત્તિને કારણે જ્ઞાનનું જ્ઞાન થશે અર્થાત્ આપણને અર્થ પ્રકટ થયો તે જ્ઞાન વિના ન બને નહી માટે જ્યારે પણ અર્થ પ્રકટ થાય ત્યારે જ્ઞાન હોવું જ જોઈએ જો એમ માનો તો તેવા પ્રકારનું જ્ઞાન થાય ત્યારે અર્થપ્રાકટ્ય આત્મધર્મ છે, જ્ઞાન ધર્મ છે કે અર્થધર્મ છે ? જો આત્મધર્મ કહો તો-પ્રભાકરના મતને સ્વીકારવાનો પ્રસંગ આવશે જ્ઞાનધર્મ માનો તો જ્ઞાન ક્ષણિક હોવાથી તે જ ક્ષણે નાશ પામી જવાથી ત્યાર પછી બીજી ક્ષણે ઉત્પન્ન થનાર અર્થપ્રાકટ્યને તેનો ધર્મ માનવામાં વિરોધ છે, કારણ કે-ધર્મી વિના ધર્મ હોય નહી અને જો તે અર્થપ્રાકટ્ય અર્થનો ધર્મ હોય તો-ચૈત્રની જેમ મૈત્રને પણ તે અર્થ પ્રકટ થઈ જશે, કારણ કે-અર્થપ્રાકટ્ય બન્નેને માટે સમાન છે

શંકા-જે પુરુષના જ્ઞાનથી અર્થપ્રાકટ્યરૂપ અર્થધર્મ ઉત્પન્ન થયો હોય તે પુરુષને જ તે અર્થ પ્રકટ થાય છે, બીજાને નહી આવો નિયમ છે

સમાધાન-એ નિયમ ઘટવો મુશ્કેલ છે, કારણ કે-પ્રતિનિયત (વ્યક્તિગત કોઈ એક) પ્રમાતાએ સળગાવેલ દીવાના પ્રકાશથી પ્રકટ થયેલ ઘડાને અનેક પુરુષો જોઈ શકે છે માટે તમારો તે નિયમ યુક્તિયુક્ત નથી

(प०) **तस्य तद्धर्मत्वविरोधादिति** । **तस्यार्थ**प्राकट्यस्य । **तस्य** विनष्टस्य ज्ञानस्य **धर्मस्तद्धर्म**स्तद्भावस्तस्मात् ।

(टि०) **कथञ्चे**त्यादि । **पारोक्ष्ये**ति ज्ञानस्य परोक्षत्वेऽङ्गीकृते सति ज्ञानमेव कथं ज्ञायत इत्यर्थः । **अन्यथे**ति अन्यथा ज्ञानाविनाभाविनो उपपद्यमाना पदार्थप्राकट्यलक्षणा अर्थेन कार्येण निष्पादिता या अर्थापत्तिस्तस्या । **प्रभाकरे**ति प्राकट्यस्यात्मधर्मत्वं प्रभाकरैराश्रियेत, न भट्टैः । **ज्ञानस्य क्षणिकत्व** इति । मीमांसका हि ज्ञानं क्षणिकमभ्युपगच्छेयुः । **उपरितने**ति द्वितीयक्षणोत्पत्तिशीलस्य । तस्य विनष्टस्य ज्ञानस्य धर्मस्तद्धर्मस्तस्य भावस्तत्त्वम् । **तस्ये**ति अर्थप्राकट्यस्य । **तद्धर्मत्वे**ति ज्ञानधर्मत्वे विरोधात् । **तथात्व** इति अर्थधर्मत्वे । **अथ यस्ये**त्यादि । **असावि**ति अर्थप्राकट्यरूपोऽर्थधर्मः ।

अस्तु तर्हि तथाभावमर्थधर्मो ज्ञानं चिद्रूपो वा भवेत् ? यदि जड इत्यम्युपगमे स्यात् । अर्थदर्शने अर्थप्राकट्यमभिप्रायात् । अन्यो तु प्राकट्यस्य कथमिदं ज्ञानप्रमाणमन्याश्रेयं सामानाधिकरण्यमप्रमाणम् । यतो ज्ञानं प्रमिति स्यात् यत तद् ज्ञानमाम्नायात् । प्राकट्यस्य च अन्यस्याऽप्रतिरूपस्य कथं तदर्थं प्रमाणं ज्ञानं स्पर्शनियमं चिद्रूपत्वेन् । स्वसंवेदन स्वेनान्तरवेदो वा यदि स्वसंवेद तर्हि "स्वयमयं तिमिरविशेषो न चाऽनवद्य अर्थगत इति स्यात् समवायात् — स्वात्मनि क्रियाविरोधात् चित्राने स्वसंवित्तिप्रतिक्षेपात् तस्याऽपि प्राकट्ये तस्या स्वयं स्वीकारात् ।

वेदनान्तरवेद्यत्व पुनरस्य दुस्तरम् । तथा हि—किमयं यावदर्थं यावत् दव्यन्यापार वाऽऽत्मनोऽन्य ज्ञानस्वामितो वा भवेत् अथ पक्ष पराथमालोच्य निर्विकल्पोऽत्यापन्नतमस्य प्रत्यक्षत्वानीतिप्रसक्ते । न द्वितीय सत्राऽन्यापारस्य ज्ञानोत्पत्तिमात्रे व्यापारात् प्राकट्यस्य तदपेक्षानुपपत्ते । यदि तृतीय तस्मात् तरस्य स्वनान्तरेण परिच्छेद्यत्वात् तत्र तु द्विविधागावस्थितिप्रसक्ते । तस्मा ज्ञानमेवानात्, प्रमाणपर्यवसानमिति ॥

અથવા કોઈ પણ રીતે આમ માનવું હોય તો પણ આ અર્થપ્રાકટ્યરૂપ અર્થધર્મ જડ છે કે ચિદ્રૂપ ? જો જડ હોય તો અર્થદર્શન કઈ રીતે થઈ શકે ? પ્રશ્ન કે—અર્થદર્શન જ અર્થદષ્ટિ એટલે કે—અર્થપ્રતીતિ (અર્થજ્ઞાન) કહેવાય છે, તો અર્થપ્રાકટ્ય જડ હોય તો—એ અર્થદર્શન કઈ રીતે થઈ શકે ? વળી અર્થપ્રાકટ્યને જડ માનવાથી જ્ઞાન અને પ્રમાણ એ બન્ને વચ્ચેનું સામાનાધિકરણ્ય (એકાશ્રયિત્વ) પણ યુક્તિસંગત થઈ શકશે નહીં પ્રશ્ન કે પ્રમિતિ એનાથી ઉત્પન્ન થાય અથવા એનાથી પ્રાપ્ત જરૂર તે જ્ઞાન કહેવાય છે અને એ પ્રાકટ્ય જડરૂપ હોય તો અજ્ઞાનરૂપ થાય, તો તેવા પ્રાકટ્યને ઉત્પન્ન કરનાર પ્રમાણને જ્ઞાન કેમ કહેવાય ? અને એ અર્થપ્રાકટ્યરૂપ અર્થધર્મ ચિદ્રૂપ હોય તો—સ્વસંવેદ્ય (સ્વપ્રકાશ્ય) છે કે વેદનાન્તરવેદ્ય (જ્ઞાનાન્તર પ્રકાશ્ય) છે ? સ્વસંવેદ્ય હોય તો—કોઈ સ્ત્રીએ પોતાને વશ કરી પોતાના ખભા ઉપર ચઢાવીને ફર્યો ન હોવાથી તેથી નિજ અંગ જેમ કરી શકાય નહિ એ ન્યાય તમોને પણ લાગુ પડશે કારણ કે—સ્વાત્મનિ ક્રિયાવિરોધ છે અને તેમ છતાં જ્ઞાનમાં સ્વસંવિત્તિ (સ્વસંવેદન)ના અભાવરૂપ પાપ કરવા છતાં પણ પ્રાકટ્યમાં તેનો (સ્વસંવેદનનો) તમારે સ્વીકાર કરવો જ પડશે.

વેદનાન્તરવેદ્ય હોય તો તે કઈ રીતે વર્તશે ? શું કે આ અર્થપ્રાકટ્ય જ્યાં સુધી અર્થ રહે ત્યાં સુધી હોય છે કે ઇન્દ્રિયના વ્યાપાર હોય ત્યાં સુધી હોય છે કે જ્ઞાનની જેમ ક્ષણિક છે ? પહેલો પક્ષ યુક્તિસંગત

નથી, કારણ કે-પદાર્થને જોઇને નેત્રકમલ બંધ કરી દેનાર પુરુષને પણ સ્પષ્ટરૂપે પદાર્થનો બોધ થવો જોઈએ, પણ થતો નથી બીજો પક્ષ પણ યુક્તિસિદ્ધ નથી કારણ કે-ઇન્દ્રિયાદિ વ્યાપાર તો જ્ઞાનોત્પત્તિમા જ ચરિતાર્થ હોવાથી અર્થ પ્રાકટ્યને ઇન્દ્રિય વ્યાપારની અપેક્ષા નથી ત્રીજો પક્ષ પણ સંગત નથી, કારણ કે-ક્ષણમા ઉત્પન્ન થઈને નાશ પામનાર અર્થપ્રાકટ્ય બીજા જ્ઞાનથી જાણી શકાશે નહી, છતા જો બીજા જ્ઞાનથી જાણી શકાતુ હોય તો તેને બે ત્રણ ક્ષણ સુધી સ્થિર માનવુ પડશે માટે ક્ષણિક અર્થપ્રાકટ્યનુ જ્ઞાન યુક્તિસિદ્ધ નથી, આથી અર્થાપત્તિના ઉત્થાનને અવકાશ નથી

(टि०) **कथमिदमिति** अर्थदर्शनम्। **तज्जनकमिति** प्राकट्यजनकम्, यत कारणानुमानेन कार्यम्, कार्यानुमानत कारणमनुमीयते। ज्ञान तावद् ज्ञानरूपोत्पादकमेव जायद्दि, न जडजनकम्, विरोधप्रतिबन्धात्। **स्वात्मनोति**। **तस्या** इति स्वचित्ते। **अस्येति** अर्थधर्मस्य।

तथा ह्वीत्यादि। **अयमिति** अर्थधर्मे। **तत्प्रतीतीति** पदार्थप्रतीतिप्रसङ्गात्। **तदपेक्षेति** तस्याक्षव्यापारस्यापेक्षा तथाऽनुत्पादात्। **तद्वेदनमिति** क्षणिकस्यार्थप्राकट्यस्य ज्ञानम्।

§ ८ अथ यौगा सगिरन्ते—अहो! आर्हता! नाऽस्मिन् मीमांसक वराके व्यपाकृतेऽपि संवेदन स्वसंवेदनदोहद पूरयितु पार्यते। तथाहि ज्ञान स्वान्यप्रकाश्यम्, ईश्वरज्ञानान्यत्वे सति प्रमेयत्वात्, यदेव तदेव यथा घट। तथा चेदम्। तस्मात् तथा।

§ ९ समुत्पन्न हि ज्ञानमेकात्मसमवेतानन्तरसमयसमुत्पदिष्णुमानसप्रत्यक्षेणैव लक्ष्यते, न पुन स्वेन। न चैवमनवस्थावल्लेरुल्लास, अर्थावसायिवेदनोत्पादमात्रेणैवाऽर्थसिद्धे। तद्धि पदार्थपरमर्शस्वभावमेवोत्पन्नमात्रमेव पदार्थप्रथामनोरथरथस्थित कृतार्थयति प्रमातारम्। अर्थज्ञानजिज्ञासायां तु तत्रापि ज्ञानमुत्पद्यत एवेति ॥

§ ८ यौग-नैयायिक कહે છે—અહો! હે જૈનો! ગરીબ બિચારા મીમાંસક-ભાટ્ટનુ ખંડન કરવા છતા-જ્ઞાનમા સ્વપ્રકાશકત્વ સિદ્ધ કરવાનો તમારો મનોરથ પૂર્ણ થવો શક્ય નથી તે આ પ્રમાણે—જ્ઞાન સ્વાન્યપ્રકાશ્ય છે અર્થાત્ જ્ઞાનનો પ્રકાશ સ્વભિન્નથી થાય છે, એટલે કે-જ્ઞાન સ્વપ્રકાશક નથી, કારણ કે-તે ઈશ્વરજ્ઞાનથી ભિન્ન એવા પ્રમેયરૂપ છે જે ઈશ્વરજ્ઞાનથી ભિન્ન એવા પ્રમેયરૂપ હોય તે સ્વાન્યપ્રકાશ્ય હોય છે, જેમકે-ઘટ. તેવી જ રીતે જ્ઞાન પણ ઈશ્વરજ્ઞાનથી ભિન્ન એવા પ્રમેયરૂપ છે, માટે તે સ્વાન્યપ્રકાશ્ય છે

§ ९ ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાનને, તે જે આત્મામા ઉત્પન્ન થયુ હોય તે જ આત્મામા તે જ્ઞાન પછી સમવેત થનાર-એટલે કે-સમવાય સંબંધથી આત્મામા રહેનાર માનસ પ્રત્યક્ષ જાણે છે, પણ પોતે પોતાને જાણતુ નથી, આ પ્રમાણે માનવામા અનવસ્થા દોષ પણ નથી કારણ કે-અર્થનો નિશ્ચય કરાવનાર જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાત્રથી જ અર્થ સિદ્ધ થઈ જાય છે, અને અર્થનો નિશ્ચય કરાવનારુ જ્ઞાન એટલે પદાર્થનો પરામર્શ કરાવી આપનારુ જ્ઞાન છે એટલે તે

ઉત્પન્ન થતા જ પદાર્થને જાણવાની ઇચ્છારૂપ સ્વમાં સ્થિત પ્રમાતાને કૃતાર્થ કરે છે અને જો અથ જ્ઞાનનું જ્ઞાન કરવાની ઇચ્છા હોય તો તે જ્ઞાનવિષયક જ્ઞાનાન્તર પણ આત્મામાં ઉત્પન્ન થાય જ છે

(ग) न चैवमनवस्थाऽऽपत्तेरवकाश इति । यथा विषयीज्ञानं ज्ञानान्तरेण ज्ञायते तथा सोऽपि ज्ञानान्तरेण । पदार्थमपाम्मनोऽर्थ[स्य]स्थितमिति प्रयासेन प्रकाशनम् ।

(घ) अर्थावसायीत्यादि । अर्थसिद्धेरिति । न हि पूर्वज्ञान एवैव अर्थ- ज्ञानमपि प्रमाणमिति वा मन्यामहे । किन्तु अर्थज्ञानमेव प्रमाणम् । तदीति अर्थावसा- यित्वम् । तथापीति स्वात्मन्योपलब्धे । 'पूर्वज्ञानं मे जातम्' इति तत्र ज्ञानान्तरेण वेद्यते न तु स्वेनैव ।

§ १ तदेतदेतेषां मतेनोत्तरयन्ति तन्नोति प्रकृतिप्रयोगे पक्षस्यानुमानेन बाध- सम्भवात् । तथा च कालात्ययापदिष्टत्वं हेतोः कालात्ययापदिष्टत्वनिग्रहस्थानम् । तथाहि—विवादास्पदं ज्ञानं स्वसंविदितम्, ज्ञानत्वात् ईश्वरज्ञानवत् । बाधसिद्धमेव निदर्शनम् यैर्नैरीश्वराभ्युपगमेन व्याप्यत्वस्य तेषामप्रसिद्धेः—इति चेत् । तदप्यसुन्दरम् अन्यथानुपपत्तिप्रसक्तेरप्रतिपत्तेर्व्याप्तिस्य पुरुषातिशयविशेषस्य साधकप्रमाणस्य सद्भावात्, त्रिविधपरिहतसम्पत्तिपरिहीन संप्रत्ययनिरन्तरोपलब्धिरेव एव चास्य तिरस्कारात् ।

न्यायविशेषप्रत्यक्ष [illegible] समर्थविशेषणोपादानेनैव साध्यसिद्धौ दृष्टान्तसिद्धौ दृष्टान्ते सति हन्यव्याप्तिरिति । न हीश्वरज्ञानादन्यत् स्वसंविदितमप्रमेयं चास्ति व्यपोहाय प्रमेयत्वादिति क्रियते ।

अप्रयोजकत्वार्थं हेतु सोपाधित्वात् साधनाव्यापक साध्येन समव्या- प्तिक स्वरूपाभिरभिधीयते तद्व्याप्तिना स्वामने साध्ये साधनाव्यापकपरिणामकत्वं । क पुनरुपाधिरत्र दृष्टान्तेऽन्तर्भाव्यते —इति चेत् । तत्राह । निर्विकल्पमिष्टम् 'करिमित्त्वम्' । तथाहि—ईश्वरज्ञानाद्यन्ते प्रमेयत्वे सत्यपि तत्रैव वाक्यार्थं यथादि तत्रैव स्वसमावस्थेन्यैव प्रकाशते । स्वप्रकाश परमुत्कोऽवेक्षितम् हि वाक्यस्य लक्षणम् । न च ज्ञानं जड स्वरूपम्—इति सिद्धं साधनाव्यापकत्वं वाच्यस्य । साध्येन समव्याप्तित्वं चास्य स्पष्टमेव, वाक्यं विहाय स्वप्रकाशाभावस्य तं च तयमा वाक्यस्य कस्यिच- द्दर्शनादिति ।

§ १ જૈન—ઉપર્યુક્ત અન્ય યોગીની બુદ્ધિની વાસ્તવ(અસ્વિત્વા)ને દૂષવે છે કારણ કે તમે કરેલ અનુમાનનો પક્ષ અનુમાનથી બાધિત થાય છે, અને તેથી તમારા મન્તવ્ય અનુસાર હેતુમાં કાલાત્યયાપદિષ્ટ દોષ આવે છે તે આ પ્રમાણે-વિવાદાસ્પદ જ્ઞાન સ્વસંવિદિત છે કારણ કે તે જ્ઞાન છે ઈશ્વરજ્ઞાનની જેમ.

शङ्का—જૈનોએ ઈશ્વરનો સ્વીકાર કરેલ ન હોવાથી ઈશ્વરજ્ઞાનરૂપ દૃષ્ટાંત વાદી જૈનને અસિદ્ધ છે, એમ માનવું જોઈએ,

समाधान—તમારું આ કથન ચતુરાઈને જણાવનાર નથી કારણ કે-નિર્દોષ કેવલજ્ઞાનરૂપ વિદ્યાધરીના સંબંધવાળા અને અતિશયયુક્ત મહાપુરુષરૂપ ઈશ્વરને તો જૈનોએ પણ સ્વીકારેલ છે, પરંતુ ત્રણ જગતને ઉત્પન્ન કરવામાં આસક્ત અને સર્વવસ્તુને જોવાની કુશળતાવાળા ઈશ્વરનું જ ખંડન જૈનોને અભીષ્ટ છે

વળી, 'ઈશ્વરજ્ઞાનથી ભિન્ન એવું પ્રમેયત્વ' આ–તમારા હેતુમાં વિશેષ્યની વ્યર્થતા પણ છે, કારણ કે તે વિના પણ સમર્થ વિશેષણનું ગ્રહણ થવાથી સાધ્યની સિદ્ધિ થઈ શકે છે તેથી જેમ અગ્નિની સિદ્ધિ માટે ગ્રહણ કરેલ 'ધૂમવાળું દ્રવ્યત્વ છે' તેમાં 'ધૂમવાળું' એ અંશરૂપ સમર્થ વિશેષણથી જ સાધ્ય સિદ્ધ થઈ જતું હોવાથી 'દ્રવ્યત્વ' વિશેષ્યનું ગ્રહણ વ્યર્થ–નિષ્ફળ છે, તેમ પૂર્વોક્ત હેતુમાં 'ઈશ્વરજ્ઞાનથી ભિન્ન' એ વિશેષણથી જ સાધ્યસિદ્ધિ થઈ જતી હોવાથી તેના વિશેષ્ય તરીકે ગ્રહણ કરેલ 'પ્રમેયત્વ' વ્યર્થ છે કારણ કે ઈશ્વરજ્ઞાન સિવાય 'સ્વપ્રકાશક' છતાં અપ્રમેય એવો બીજો કોઈ પદાર્થ નથી કે જેને દૂર કરવાને હેતુમાં 'પ્રમેયત્વ' વિશેષ્યની જરૂર પડે

વળી, તમારો આ હેતુ ઉપાધિયુક્ત હોવાથી અપ્રયોજક પણ છે જે પદાર્થ હેતુનો અવ્યાપક હોય અને સાધ્યનો સમવ્યાપ્તિક હોય તે 'ઉપાધિ' કહેવાય છે જેમકે–'શ્યામત્વ'ને સાધનાર 'તત્પુત્રત્વ' હેતુમાં 'શાકાદિ આહારનો પરિણામ' તે ઉપાધિ

शङ्का—સૂક્ષ્મદૃષ્ટિવાળા તમોએ અમારા ઉક્ત હેતુમાં કઈ ઉપાધિ જોઈ ?

समाधान—હે નિબિડ જડિમન્! (હે ગાઢ જડતાવાળા) તમારા હેતુમાં જડતારૂપ ઉપાધિ છે તે આ પ્રમાણે–ઈશ્વરજ્ઞાનથી ભિન્ન અને પ્રમેયરૂપ છતાં જે જડ હોય તે પાત્ર વગેરે પદાર્થો સ્વથી નહીં પણ અન્યથી પ્રકાશિત થાય છે, કારણ કે સ્વપ્રકાશમાં બીજાની અપેક્ષા રાખવી એ જ તો જડનું લક્ષણ છે અને જ્ઞાનમાં આ લક્ષણ ઘટતું ન હોવાથી જ્ઞાન જડરૂપ નથી, એ રીતે સાધનરૂપ 'જ્ઞાન' સાથે જડતાની–અવ્યાપકતા સિદ્ધ થઈ, અને સાધ્ય 'સ્વપ્રકાશાભાવની સાથે આ જડતારૂપ ઉપાધિનું સમવ્યાપ્તિકત્વ (વ્યાપકત્વ) તો સ્પષ્ટ જ છે, કારણ કે–જાડ્ય–જડતાને છોડીને સ્વપ્રકાશાભાવ, અને સ્વપ્રકાશાભાવને છોડીને જડતા ક્યાંઈ દેખાતી નથી, માટે તમારા હેતુમાં જડતારૂપ ઉપાધિ છે

(प०) **अनुमानेन** प्रत्यनुमानेन । **तथा चेति** प्रत्यनुमानबाधितत्वे । **तत्रेति** प्रकटितप्रयोगे । **तज्ज्ञानस्येति** ईश्वरज्ञानस्य । **अनवद्यविद्याविद्याधरीत्यादि** गद्यम् **विद्याशब्देनात्र** केवलज्ञानम्, न पुनर्गिरितनया[1]ऽऽश्लेषविशेषलोलस्य ।

व्यर्थविशेष्य इति प्रमेयत्वादित्यय हेतु । **अन्यत् स्वसंविदितमप्रमेयमिति** भवन्मते सर्वस्यापि ज्ञानस्य प्रमेयत्वात् । **साधनाव्यापकः साध्येन समव्याप्तिकः** खलु-

1 °रिजतनयाश्लेषविश्लेषलालसस्य मु ।

पाभिरभिधीयते इति । यथा तत्तुकलापेन [illegible] [illegible] [illegible] भवति । न हि ये ये तन्तुसंयोगाः सर्वेषामपि [illegible] तन्तुत्वमपि अविशेषि [illegible] [illegible] न भविष्यति इति [illegible] । ये ये [illegible] [illegible] । यत्र यत्र [illegible] तत्र तत्र [illegible] यत्र यत्र [illegible] तत्र [illegible] ॥१४॥

(वि) [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

तन्तुसमवायिकारणमपि । [illegible] तन्तुसमवायात् [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] एव प्रतीयेत [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । तन्तुत्व तु [illegible] न [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] पुनरिच्छति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] भवति । न हि ये ये तन्तुसंयोगाः सर्वेषामपि [illegible] इति [illegible] । यत्र यत्र [illegible] तत्र तत्र [illegible] । यत्र यत्र [illegible] तत्र [illegible] [illegible] [illegible] । तस्मिन् [illegible] ।

§ ११ यच्चोक्तम्—'समुत्पन्नं हि ज्ञानमेकात्मसमवेत'-इत्यादि । तदपि न परीक्षितम्, [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] चेत् । तदसत्, [illegible] [illegible] । न च जिज्ञासासमुत्पाद्यत्वं सर्वेषामपि [illegible] [illegible] योग्यदेशेषु योग्येषु [illegible] । न [illegible] [illegible] [illegible] समुत्पादात्—इति जिज्ञासान्तरेष्वपि [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible], को दोष ?—इति चेत् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—[illegible] [illegible] न [illegible] स्यात् । इति न [illegible] [illegible] युक्तिमार्गमवगाहते ॥१८॥

§ ११ वळी, तमोए उत्पन्न थयेल ज्ञानने ते जे आत्मामां उत्पन्न थयुं होय ते ज आत्मामां ते ज्ञान पछी समवेत थनार [illegible] [illegible] ते पण सत्य नथी, कारण के—जे रीते अर्थज्ञान अने [illegible] ज्ञानना ज्ञाननी उत्पत्तिनो क्रम देखातो नथी.

बीज—[illegible] [illegible] [illegible] एकदम नेघ थई [illegible] जेम तेनो क्रम जणातो नथी, तेम अहीं पण एकदम उत्पत्ति थती होवाथी तेनो क्रम जणातो नथी.

जैन—तमारुं आ कथन योग्य नथी. कारण के—जिज्ञासानुं व्यवधान ज्ञानना ज्ञाननी उत्पत्तिमां तमोए मान्युं छे तेथी ज्ञान अवश्य क्रमिक थवुं जोईए. वळी ज्ञाननी उत्पत्ति जिज्ञासाथी थाय छे ते पण युक्तियुक्त नथी, कारण के—योग्य देशमां रहेल अजिज्ञासित पदार्थोनुं पण ज्ञान थई जाय छे एवी प्रतीति सौने छे वळी, अर्थज्ञानने अयोग्यदेशवृत्ति पण [illegible] [illegible] नथी कारण के

આત્મામા સમવાય સબધથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે તે યોગ્યદેશસ્થિત હોઇ જિજ્ઞાસા સિવાય પણ અર્થજ્ઞાનના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઇ જવી જોઇએ

शङ्का—જિજ્ઞાસા સિવાય પણ અર્થજ્ઞાનના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ ભલે થાય તેમા શું દોષ છે?

समाधान—જો એમ થતુ હોય તો–એ જ પ્રમાણે અર્થજ્ઞાનના જ્ઞાન વિશે અન્ય જ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો પ્રસગ આવશે અને વળી તે જ્ઞાનમા પણ અન્ય જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ, અને એ રીતે અન્ય અન્ય જ્ઞાનની ઉત્પત્તિની પરપરામા જ આત્માનો વ્યાપાર થવાને લીધે તેનો બીજા વિષયોમા સચાર થઇ શકશે નહીં અર્થાત્ બીજા વિષયોનુ જ્ઞાન થઇ શકશે નહીં

માટે એક જ્ઞાન બીજા જ્ઞાનનો વિષય બને છે, એ કથન પણ યુક્તિસિદ્ધ નથી ૧૮

(टि०) **तदुत्पादे**ति सवेदनोत्पत्तिप्रतीते । **नचायोग्ये**ति न विद्यते योग्यो देशोऽस्य तत् । **अस्ये**ति ज्ञानस्य ॥१८॥

प्रमाण विविच्याऽस्यैव प्रामाण्यस्वरूप धर्ममाविष्कुर्वन्ति–

ज्ञानस्य प्रमेयाऽव्यभिचारित्वं प्रामाण्यम् ॥१९॥

§ १ प्रमीयमाणार्थाऽव्यभिचरणशीलत्वं यज् ज्ञानस्य तत् प्रामाण्यमित्यर्थ ॥१९॥

प्रसङ्गायातमप्रामाण्यरूपमपि धर्मं प्रकटयन्ति–

तदितरत्त्वप्रामाण्यम् ॥२०॥

§ १ तस्मात् प्रमेयाव्यभिचारित्वात्, इतरत् प्रमेयव्यभिचारित्वम्, अप्रामाण्य प्रत्येयम् । प्रमेयव्यभिचारित्व च ज्ञानस्य स्वव्यतिरिक्तग्राह्यापेक्षयैव लक्षणीयम्, स्वस्मिन् व्यभिचारस्यासभवात् । तेन सर्वं ज्ञान स्वापेक्षया प्रमाणमेव, न प्रमाणाभासम् । बहिरर्थापेक्षया तु किञ्चित् प्रमाणम्, किञ्चित् प्रमाणाभासम् ॥२०॥

પ્રમાણનુ વિવેચન કરીને હવે તેના પ્રામાણ્યરૂપ ધર્મનુ નિરૂપણ આચાર્ય કરે છે—

જ્ઞાનનુ પ્રમેય સાથે અવ્યભિચારી હોવુ, તે જ્ઞાનનુ પ્રામાણ્ય છે ૧૯

§ ૧ પ્રમીયમાણ—પ્રમાણનો વિષય બનતા પદાર્થ વિશે અવ્યભિચારી રહેવાનો જ્ઞાનનો જે સ્વભાવ તે પ્રામાણ્ય કહેવાય છે ૧૯

પ્રામાણ્યના પ્રસગથી અપ્રામાણ્યના સ્વરૂપનુ પણ નિરૂપણ કરે છે—

તેથી અન્ય તો અપ્રામાણ્ય છે. ૨૦

§ ૧ તેથી અર્થાત્ પ્રમેયાવ્યભિચારિત્વથી અન્ય એટલે પ્રમેયવ્યભિચારિત્વ તે 'અપ્રામાણ્ય' જાણવુ જ્ઞાનમા જે 'પ્રમેયવ્યભિચારિત્વ' છે તે સ્વ(જ્ઞાન)થી વ્યતિરિક્ત–ભિન્ન જે ગ્રાહ્ય (ઘટાદિ પદાર્થ) છે, તેની અપેક્ષાએ જાણવુ, કારણ કે–સ્વવિષયક જ્ઞાનમા અર્થાત્ જ્ઞાન પોતે જ પોતાને વિષય કરે છે ત્યારે તો વ્યભિ-

ભારનો અભાવ છે તેથી કરીને દરેક જ્ઞાન પોતાની અપેક્ષાએ તો પ્રમાણ સ્વરૂપ જ છે પરંતુ પ્રમાણાભાસ નથી. પણ બાહ્યપદાર્થની અપેક્ષાએ કોઈ જ્ઞાન પ્રમાણરૂપ હોય છે તો કોઈ જ્ઞાન પ્રમાણાભાસ (અપ્રમાણ)રૂપ હોય છે. ૨

(४) स्वस्मिन् व्यभिचारस्यासम्भवादिति । [illegible] प्रमाणाभासत्वात् । १

(२) ज्ञानस्येत्यादि । प्रमेयमव्यभिचारि यत्र तत्तस्य भाव ॥११॥

२१ अत्रोत्पत्तौ स्वनिश्चये च ज्ञानानां स्वत एव प्रामाण्यम्, अप्रामाण्यं तु परत एव इति जैमिनीया आहुः तद् निराकुर्वन्ति—

तदुभयमुत्पत्तौ परत एव, ज्ञप्तौ तु स्वतः परतश्च ॥२१॥

§२ अत्र स्वतोऽपि पञ्चमी परं स्वं चापेक्ष्येत्यर्थः । ज्ञानस्य हि प्रामाण्यमप्रामाण्यं च द्वितयमपि ज्ञानकारणगतगुणदोषरूपं परमपेक्ष्योत्पद्यते । निश्चीयते त्वभ्यासदशायां स्वतः अनभ्यासदशायां तु परत इति ।

तत्र ज्ञानस्याभ्यासदशायां प्रमेयाऽव्यभिचारि तदितरच्चास्मीति प्रामाण्याप्रामाण्यनिश्चयः संवादकबाधकज्ञानमनपेक्ष्य प्रादुर्भवन् स्वतो भवतीत्यभिधीयते । अनभ्यासदशायां तु तदपेक्ष्य जायमानोऽसौ परत इति ॥

§१ ઉત્પત્તિ અને સ્વનિશ્ચયમાં જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય સ્વતઃ છે પરંતુ અપ્રામાણ્ય તો પરતઃ છે એમ જે જૈમિનીય(મીમાંસક) કહે છે તેનું નિરાકરણ—

તે બન્નેની ઉત્પત્તિ પરથી જ થાય છે પરંતુ જ્ઞપ્તિ સ્વતઃ અને પરતઃ છે. ૨૧

§ ૨ આ સૂત્રમાં "સ્વતઃ" અને "પરતઃ" શબ્દમાં જે પંચમી વિભક્તિ છે તેનો અર્થ 'સ્વ' અને 'પર'ની અપેક્ષા રાખીને, એવો છે. જ્ઞાનમાં જે પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્ય છે તે બન્ને કારણમાં રહેલ અનુક્રમે ગુણ અને દોષરૂપ પર-પદાર્થની અપેક્ષાએ ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ એ બન્નેનો નિશ્ચય અભ્યાસદશામાં સ્વતઃ અને અનભ્યાસદશામાં પરતઃ થાય છે.

તેમાં જ્ઞાનનો અભ્યાસદશામાં "પ્રમેય સાથે અવ્યભિચારી છું" એવો પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય, અને "પ્રમેય સાથે વ્યભિચારી છું" એવો અપ્રામાણ્યનો નિશ્ચય સંવાદક જ્ઞાન અથવા બાધક જ્ઞાનની અપેક્ષા વિના જ ઉત્પન્ન થતો હોવાથી "સ્વતઃ" કહેવાય છે. જ્યારે અનભ્યાસદશામાં પ્રામાણ્ય કે અપ્રામાણ્યનો નિશ્ચય સાધક કે બાધકની અપેક્ષાથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી "પરતઃ" કહેવાય છે.

(५) अनभ्यासदशायामित्यादि । [illegible]

§ ३ अथ मीमांसका मीमांसामांसलमनसो दर्शयन्ति— स्वत एव सर्वेषां प्रमाणानां प्रामाण्यम् [illegible] । [illegible] गुणाः प्रयोगे,

१ [illegible] गुणा ।

अनुमानेन वा मीयेरन् ? यदि प्रत्यक्षेण, तत् किमैन्द्रियेण, अतीन्द्रियेण वा ? नैन्द्रियेण, अतीन्द्रियेन्द्रियाऽधिकरणत्वेन तेषां तद्ग्रहणाऽयोग्यत्वात्। नाप्यतीन्द्रियेण, तस्य चारुविचारगोचरचरिष्णुत्वाभावात्। अनुमानेन तान् निरणेष्महीति चेत्। कुतस्तत्र नियमनिर्णयः स्यात् ? न प्रत्यक्षाद्, गुणेषु तत्प्रवृत्तेः परास्तत्वात्। तथा च—

"द्विष्ठसम्बन्धसंवित्तिर्नैकरूपप्रवेदनात्।"[२] [प्रवाभ० २ १ ३]

नाप्यनुमानात्, तत एव तन्निश्चितावितरेतराश्रयस्य, तदन्तरात् पुनरनवस्थायाः प्रसक्तेः। ततो न गुणाः सन्ति केचित्। इति स्वरूपावस्थेभ्य एव कारणेभ्यो जायमानं तत् कथमुत्पत्तौ परतः स्यात् ?

§ ४ निश्चयस्तु तस्य परतः कारणगुणज्ञानात्, बाधकाभावज्ञानात्, संवादिवेदनाद् वा स्यात् ? तत्र प्राच्यः प्रकारः प्रागेव प्रास्थाम, गुणग्रहणप्रवीणप्रमाणपराकरणात्। द्वितीये तु, तात्कालिकस्य, कालान्तरभाविनो वा बाधकस्याऽभावज्ञानं तन्निश्चायकं स्यात् ? पौरस्त्यं तावत् कूटहाटकनिष्टङ्कनेऽपि स्पष्टमस्त्येव। द्वितीयं तु न चर्मचक्षुषा संभवति।

संवादिवेदनं तु सहकारिरूपं सत् तन्निश्चयं विरचयेद्, ग्राहकं वा ?। नाद्यमिद्, भिन्नकालत्वेन तस्य सहकारित्वासंभवात्। द्वितीयपक्षे तु, तस्यैव ग्राहकं सत्, तद्विषयस्य वा, विषयान्तरस्य वा ? न प्रथमः पक्षः, प्रवर्तकज्ञानस्य सुदूरनष्टत्वेन ग्राह्यत्वायोगात्। द्वितीये तु, एकसन्तानम्, भिन्नसन्तानं वा तत् स्यात् ? पक्षद्वयेऽपि, [३]तैमिरिकावलोक्यमानमृगाङ्कमण्डलद्वयदर्शिदर्शनेन व्यभिचारः। तद्धि चैत्रस्य पुनः पुनर्मैत्रस्य चोत्पद्यत एव। तृतीये पुनः, अर्थक्रियाज्ञानम्, अन्यद् वा तद् भवेत् ? न पौरस्त्यम्, प्रवर्तकस्य प्रामाण्यानिश्चये प्रवृत्त्यभावेनार्थक्रियाया एवाभावात्। निश्चितप्रामाण्यात् तु प्रवर्तकज्ञानात् प्रवृत्तौ चक्रकम्— निश्चितप्रामाण्यात् प्रवर्तकात् प्रवृत्तिः, प्रवृत्तेरर्थक्रियाज्ञानम्, तस्माच्च प्रवर्तकज्ञानस्य प्रामाण्यनिश्चयः इति। कथं चार्थक्रियाज्ञानस्यापि प्रामाण्यनिश्चयः ? अन्यस्मादर्थक्रियाज्ञानाच्चेत्। अनवस्था। प्रवर्तकज्ञानाच्चेत्। अन्योन्याश्रयः। स्वतश्चेत्। प्रवर्तकज्ञानस्यापि तथैवाऽस्तु। अन्यदपि विज्ञानमेकसन्तानम्, भिन्नसन्तानं वा ? द्वयमपि चैतदेकजातीयम्, भिन्नजातीयं वा ?। चतुष्टयमपि चैतद् व्यभिचाराभिचारदुस्संचरम्। तथाहि— एकसन्तानं भिन्नसन्तानं चैकजातीयमपि तरलतरतुङ्गतङ्गत्तरङ्गतरङ्गिणीतोयज्ञानम्, भिन्नजातीयं च कुम्भाम्भोरुहादिज्ञानं मरुवसुन्धराचोरिचतुरतरतरणिकिरणश्रेणिसङ्गिसलिलसंवे

१ 'न' नास्ति मु । २ अस्योत्तरार्धमपि मुद्रिते दत्तम् किन्तु पञ्जिका-टिप्पणानुसारेण तन्नास्ति। ३ तैमिरिकाऽऽलो° मु । १ 'धारि' इति मु पा ।

બારનો અભાવ છે તેથી કરીને દરેક જ્ઞાન પોતાની અપેક્ષાએ તો પ્રમાણ સ્વરૂપ જ છે પરંતુ પ્રમાણાભાસ નથી. પણ બાહ્યપદાર્થની અપેક્ષાએ કોઈ જ્ઞાન પ્રમાણરૂપ હોય છે તો કોઈ જ્ઞાન પ્રમાણાભાસ (અપ્રમાણ)રૂપ હોય છે ૨

(१) स्वस्मिन् व्यभिचारस्यासम्भवादिति । संशयविपर्ययानध्यवसायानामपि स्वविषये प्रमाणत्वात् । १ ।

(टि) बाह्यापेक्षया । प्रमेयाव्यभिचारि यत् ज्ञानं तत् ॥१९॥

§1 अथोत्पत्तौ ज्ञप्तौ च प्रमाणानां स्वत एव प्रामाण्यम् अप्रामाण्यं तु परत एव इति जैमिनीया आहुः तद् निराकुर्वन्ति–

तदुभयमुत्पत्तौ परत एव ज्ञप्तौ तु स्वतः परतश्च ॥२१॥

§2 अत्र स्वतःपरतःपदे पञ्चम्यन्ते स्वं परं चापेक्ष्येत्यर्थः । ज्ञानस्य हि प्रामाण्यम् अप्रामाण्यं च द्वितयमपि ज्ञानकारणगतगुणदोषरूपं परमपेक्ष्योत्पद्यते । निश्चीयते त्वभ्यासदशायां स्वतः अनभ्यासदशायां तु परत इति ।

तत्र ज्ञानस्याऽभ्यासदशायां प्रमेयाऽव्यभिचारि तद्वितरव्यभिचारीति प्रामाण्याप्रामाण्यनिश्चयः संवादकबाधकज्ञानमनपेक्ष्य प्रादुर्भवन् स्वतो भवतीत्यभिधीयते । अनभ्यासदशायां तु तदपेक्ष्य जायमानोऽसौ परत इति ॥

§1 ઉત્પત્તિ અને સ્વનિશ્ચયમાં જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય સ્વતઃ છે પરંતુ અપ્રામાણ્ય તો પરતઃ છે એમ જે જૈમિનીય(મીમાંસક)કહે છે તેનું નિરાકરણ–

તે બન્નેની ઉત્પત્તિ પરથી જ થાય છે પરંતુ જ્ઞપ્તિ સ્વતઃ અને પરતઃ છે ૨૧.

§ ૨ આ સૂત્રમાં 'સ્વતઃ' અને 'પરતઃ' શબ્દમાં જે પંચમી વિભક્તિ છે તેનો અર્થ 'સ્વ' અને 'પર'ની અપેક્ષા રાખીને, એવો છે જ્ઞાનમાં જે પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્ય છે તે બન્ને અનુક્રમે જ્ઞાનના કારણમાં રહેલ ગુણ અને દોષરૂપ પર-પદાર્થની અપેક્ષાએ ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ એ બન્નેનો નિશ્ચય અભ્યાસદશામાં સ્વતઃ અને અનભ્યાસદશામાં પરતઃ થાય છે

તેમાં જ્ઞાનનો અભ્યાસદશામાં 'પ્રમેય સાથે અવ્યભિચારી છું' એવો પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય, અને પ્રમેય સાથે વ્યભિચારી છું' એવો અપ્રામાણ્યનો નિશ્ચય સંવાદક જ્ઞાન અથવા બાધક જ્ઞાનની અપેક્ષા વિના જ ઉત્પન્ન થતો હોવાથી સ્વતઃ કહેવાય છે જ્યારે અનભ્યાસદશામાં પ્રામાણ્ય કે અપ્રામાણ્યનો નિશ્ચય સાધક કે બાધકની અપેક્ષાથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી પરતઃ કહેવાય છે

(टि) अनभ्यासदशायामित्यादि । तद्वितरव्यभिचारम् । जायमानोऽसाविति प्रामाण्याप्रामाण्यनिश्चयः

§ ३ अत्रैव मीमांसका मीमांसामांसलमनसो ब्रुवन्ति– स्वत एव सर्वेषां प्रमाणानां प्रामाण्यं प्रतीयतेऽभिधीयते । तथाहि–तदुत्पत्तिगुणा गुणाः प्रत्यक्षेण,

१ अस्तीति मुद्र ।

अनुमानेन वा मीयेरन् ? यदि प्रत्यक्षेण तत् किमिन्द्रियेण, अतीन्द्रियेण वा ? नेन्द्रियेण, अतीन्द्रियेन्द्रियाऽधिकरणत्वेन तेषां तद्ग्रहणाऽयोग्यत्वात्। नाप्यतीन्द्रियेण, तस्य चारविचारगोचरचरिष्णुत्वाभावात्। अनुमानेन तान् निर्णेष्यामहे इति चेत्। कुतस्तत्र नियमनिर्णयः स्यात् ? न प्रत्यक्षात्, गुणेषु तत्प्रवृत्तेः परास्तत्वात्। तथा च—

"द्विष्ठसंबन्धसंवित्तिर्नैकरूपप्रवेदनात्।" [प्रमाणवा० २ १ ३]

नाप्यनुमानात्, तत एव तन्निश्चितावितरेतराश्रयस्य, तदन्तरात् पुनरनवस्थाया प्रसक्तेः। ततो न गुणाः सन्ति कचित्। इति स्वरूपावस्थेभ्य एव कारणेभ्यो जायमानः तत् कथमुत्पत्तौ परतः स्यात् ?

§ ४ निश्चयस्तु तस्य परतः कारणगुणज्ञानात्, बाधकाभावज्ञानात्, संवादिवेदनाद् वा स्यात् ? तत्र प्राच्यः प्रकारः प्रागेव प्रास्थाम, गुणग्रहणप्रवीणप्रमाणपराकरणात्। द्वितीये तु, तात्कालिकस्य, कालान्तरभाविनो वा बाधकस्याऽभावज्ञानं तन्निश्चायकं स्यात् ? पौरस्त्यं तावत् कूटहाटकनिष्टङ्कनेऽपि स्वप्नमस्त्येव। द्वितीयं तु न चर्मचक्षुषा संभवति।

संवादिवेदनं तु सहकारिरूपं सत् तन्निश्चयं विरचयेत्, ग्राहकं वा ? । नाद्यमिदं, भिन्नकालत्वेन तस्य सहकारित्वासंभवात्। द्वितीयपक्षे तु, तस्यैव ग्राहकं सत्, तद्विषयस्य वा, विषयान्तरस्य वा ? न प्रथमः पक्षः, प्रवर्तकज्ञानस्य सुदूरनष्टत्वेन ग्राह्यत्वायोगात्। द्वितीये तु एकसन्तानम्, भिन्नसन्तानं वा तत् स्यात् ? पक्षद्वयेऽपि, [२]तैमिरिकावलोक्यमानमृगाङ्कमण्डलद्वयदर्शिदर्शनेन व्यभिचारः। तद्धि चैत्रस्य पुनः पुनर्मैत्रस्य चोत्पद्यत एव। तृतीये पुनः, अर्थक्रियाज्ञानम्, अन्यद् वा तद् भवेत् ? न पौरस्त्यम्, प्रवर्तकस्य प्रामाण्यानिश्चये प्रवृत्त्यभावेनार्थक्रियाया एवाभावात्। निश्चितप्रामाण्यात् तु प्रवर्तकज्ञानात् प्रवृत्तौ चक्रकम्— निश्चितप्रामाण्यात् प्रवर्तकात् प्रवृत्तिः, प्रवृत्तेरर्थक्रियाज्ञानम्, तस्माच्च प्रवर्तकज्ञानस्य प्रामाण्यनिश्चयः इति। कथं चार्थक्रियाज्ञानस्यापि प्रामाण्यनिश्चयः ? अन्यस्मादर्थक्रियाज्ञानाच्चेत्। अनवस्था। प्रवर्तकज्ञानाच्चेत्। अन्योन्याश्रयः। स्वतश्चेत्। प्रवर्तकज्ञानस्यापि तथैवाऽस्तु। अन्यदपि विज्ञानमेकसन्तानम्, भिन्नसन्तानं वा ? द्वयमपि चैतदेकजातीयम्, भिन्नजातीयं वा ? । चतुष्टयमपि चैतद् व्यभिचाराभिचारदुरसंचरम्। तथाहि— एकसन्तानं भिन्नसन्तानं चैकजातीयमपि तरलतरतुङ्गतङ्गत्तरङ्गतरङ्गिणीतोयज्ञानम्, भिन्नजातीयं च कुम्भाम्भोरुहादिज्ञानं मरुवसुन्धराचोरितचतुरतरतरणिकिरणश्रेणिसङ्गिसलिलसंवे

---

१ 'न' नास्ति मु । २ अस्योत्तरार्धमपि मुद्रिते दत्तम् किन्तु पञ्जिका-टिप्पणानुसारेण तन्नास्ति। ३ तैमिरिकाऽऽलो° मु । १ 'धारि' इति मु पा ।

इत्यस्य न संवादकमिति न क्वापि स्वत परत ।

अप्रामाण्यं तूत्पत्तौ दोषापेक्षत्वात् ज्ञप्तौ तु बाधकापेक्षत्वात् परत एवेति ॥

§ ૩ આ બાબતમાં મીમાંસકો પોતાની મીમાંસા વિષે આ સ્વતઃ યુક્તિ દર્શાવે છે તે આ પ્રમાણે—

પ્રમાણગત પ્રામાણ્ય સર્વથા (ઉત્પત્તિ અને જ્ઞપ્તિરૂપ સર્વપ્રકારે) સ્વત છે—એમ પ્રતીતિકોટિને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ અનુભવમાં આવે છે. તે આ પ્રમાણે—

પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ સ્વત ન માનતાં જો ગુણથી માનવામાં આવે તો પ્રશ્ન એ છે કે પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિમાં તત્પર જે ગુણો પ્રત્યક્ષથી જણાય છે કે અનુમાનથી? પ્રત્યક્ષથી કહો તો—ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી છે કે અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી? અતીન્દ્રિય—ઇન્દ્રિયો વડે અગ્રાહ્ય એવી ઇન્દ્રિયોમાં ગુણો રહે છે માટે ઇન્દ્રિય તેને જાણી શકે નહિ. એટલે ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી ગુણો જણાય છે એ પક્ષ યુક્ત નથી. અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ તો સૂક્ષ્મ વિચારનો વિષય જ થઈ શકતું નથી. અર્થાત્ તે અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ સ્વયં અસિદ્ધ છે માટે અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી ગુણો જણાય છે એ પક્ષ પણ યુક્ત નથી. અનુમાનથી ગુણોનો નિશ્ચય છે— એમ કહો તો ગુણોમાં વ્યાપ્તિનો નિર્ણય કોનાથી થશે— પ્રત્યક્ષથી કે અનુમાનથી? પ્રત્યક્ષથી તો થાય નહીં કારણ કે—ગુણોમાં પ્રત્યક્ષની પ્રવૃત્તિનું ખંડન પહેલાં જ કરી ગયા છીએ. વળી કહ્યું પણ છે કે—"એનું સ્વરૂપ જાણ્યાથી તેમાં રહેલ સંબંધનું જ્ઞાન થતું નથી" અને અનુમાનથી પણ વ્યાપ્તિ જ્ઞાન થશે નહીં કારણ કે—તે જ અનુમાનથી વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય કહો તો—ઇતરેતરાશ્રય દોષ આવશે અને જો બીજા અનુમાનથી વ્યાપ્તિનિશ્ચય માનો તો—અનવસ્થા દોષ આવશે. માટે પ્રામાણ્યના જનક કોઈ ગુણો યુક્તિસિદ્ધ નથી. આથી સ્વરૂપાવસ્થ અર્થાત્ જ્ઞાનના સ્વરૂપે રહેલ કારણોથી જ ઉત્પન્ન થતું પ્રામાણ્ય પરત કઈ રીતે થઈ શકે? સારાંશ કે ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ પ્રામાણ્ય સ્વત છે એ સિદ્ધ થયું.

§ ૪ પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય અર્થાત્ જ્ઞપ્તિ પણ પરત નથી કારણ કે 'પર' એટલે શું? કારણગત ગુણનું જ્ઞાન કે બાધકાભાવનું જ્ઞાન કે સંવાદી જ્ઞાન? આ ત્રણ પક્ષમાંથી પ્રથમ પક્ષનું ખંડન તો પૂર્વે ગુણગ્રાહક પ્રમાણનું ખંડન કરવાથી થઈ ચૂક્યું છે. બાધકાભાવનું જ્ઞાન એ બીજો પક્ષ કહો તો—તાત્કાલિક (જ્ઞાનકાલીન) બાધકના અભાવનું જ્ઞાન પ્રામાણ્યનું નિશ્ચાયક છે કે કાલાન્તરભાવી બાધકના અભાવનું જ્ઞાન પ્રામાણ્યનું નિશ્ચાયક છે? પ્રથમ વિકલ્પ માનો તો—તે સોનાના ખોટા સિક્કાના જ્ઞાનમાં પણ પૂરેપૂરું વિદ્યમાન જ છે અર્થાત્ તાત્કાલિક બાધકાભાવનું જ્ઞાન ખોટા સિક્કાને સાચો જાણીએ છીએ ત્યારે પણ છે તેથી ત્યાં પણ પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થવો જોઈએ. બીજો વિકલ્પ—કાલાન્તરભાવી બાધકાભાવનું જ્ઞાન તો અર્વાગ્દર્શી આપણી જેવાને સંભવતું જ નથી. કારણ આગળ કોઈ પણ કદી બાધક નહીં થાય તે આપણે જાણી શકતા નથી.

સ વાદી વેદન કહો તો–તે સ વાદીવેદન સહકારીરૂપે પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કરાવે છે કે ગ્રાહકરૂપે? પહેલો પક્ષ કહી શકશો નહીં, કારણ કે–સ વાદીવેદન ભિન્નકાલીન હોવાથી તેમા સહકારિત્વનો અસ ભવ છે અર્થાત્ તે સહકારી થઈ શકતુ નથી સ વાદીવેદન ગ્રાહકથઈ નિશ્ચય કરાવે છે—એ વિશે પ્રશ્ન છે કે—તે તેનુ જ અર્થાત્ પ્રવર્તક જ્ઞાનનુ જ ગ્રાહક થઈને તેના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કરાવે છે કે પ્રવર્તક જ્ઞાનના વિષયનુ ગ્રાહક થઈને નિશ્ચય કરાવે છે કે વિષયાન્તરનુ ગ્રાહક થઈને નિશ્ચય કરાવે છે? પ્રથમ પક્ષ યુક્તિસિદ્ધ નથી, કારણકે બહુ વહેલા નાશ પામી જનાર પ્રવર્તકજ્ઞાન તેનો ગ્રાહ્ય–વિષય બની શકશે નહીં બીજો પક્ષ કહો તો–તે સ વાદીવેદન એકસ તાનમા છે કે ભિન્નસ તાનમા? બન્ને પક્ષમા નેત્રમા તૈમિરિક રોગવાળા (મોતીયા–જામર કે તેવા બીજા રોગવાળા ચૈત્ર અને મૈત્ર જેવા) પુરુષોથી કરાતા ચ દ્રમ ડળયુગલના દર્શનવડે વ્યભિચાર છે, કારણ કે ચૈત્રને થતુ તેવુ દર્શન પુન પુન થાય છે અને મૈત્રને પણ થાય છે પણ ચૈત્રમૈત્રના તેવા જ્ઞાનો તે વિષયને જ ગ્રહણ કરવા છતા પ્રામાણ્ય નિશ્ચાયક નથી વિષયાન્તરનુ ગ્રાહક સ વાદીજ્ઞાન પ્રામાણ્યનુ નિશ્ચાયક છે એવો ત્રીજો પક્ષ કહો તો–તે અર્થક્રિયાનુ જ્ઞાન છે કે કોઈ બીજુ જ જ્ઞાન છે? પૂર્વ પક્ષ સ ગત નથી, કારણ કે–પ્રવર્તકજ્ઞાનમા પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય ન હોય ત્યા સુધી પ્રવૃત્તિ થશે નહીં, અને પ્રવૃત્તિ ન હોય તો અર્થક્રિયા જ ન થાય અને પ્રવર્તકજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થવાથી જો પ્રવૃત્તિ થતી હોય તો ચક્રક દોષ આવશે તે આ પ્રમાણે–પ્રવર્તકજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય હોય તો તે પ્રવર્તકજ્ઞાનથી પ્રવૃત્તિ, પ્રવૃત્તિથી અર્થક્રિયાજ્ઞાન અને અર્થક્રિયાજ્ઞાનથી પ્રવર્તક જ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય વળી, અર્થક્રિયાજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય પણ કઈ રીતે થશે? જો અન્ય અર્થક્રિયાજ્ઞાનથી કહો તો અનવસ્થા દોષ આવશે અને જો પ્રવર્તકજ્ઞાનથી કહો તો–અર્થક્રિયાજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય પ્રવર્તકજ્ઞાનથી અને પ્રવર્તકજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય અર્થક્રિયાજ્ઞાનથી—એમ અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવશે અને જો અર્થક્રિયાજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય 'સ્વત' કહો તો પ્રવર્તકજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય પણ સ્વત થાઓ અર્થક્રિયાજ્ઞાનથી ભિન્ન એવુ કોઈ વિષયાન્તરનુ જ્ઞાન સ વાદી હોય તો તે પણ એકસ તાનનુ છે કે ભિન્નસ તાનનુ? વળી, એ એકસ તાન અને ભિન્નસ તાનના જ્ઞાનો એકજાતીય છે કે ભિન્નજાતીય? આ ચારે વિકલ્પ વ્યભિચારરૂપ અભિચાર–મારણપ્રયોગથી દુ સ ચર છે એટલે કે વ્યભિચાર દોષથી દૂષિત છે તે આ પ્રમાણે–જો એકસ તાન કે ભિન્નસ તાન પણ એક જાતીયજ્ઞાન હોય તો તે અત્ય ત ચપલ, ઉન્નત અને ઉછળતા તર ગવાલી નદીના પાણીનુ જ્ઞાન છે, અને જો એકસ તાન કે ભિન્નસ તાન ભિન્નજાતીયજ્ઞાન હોય તો તે–કુ ભ, કમલ વિગેરેનુ જ્ઞાન છે તે બન્ને જ્ઞાનો મરુભૂમિ–મારવાડની રેતાળભૂમિમા પ્રચ ડ પ્રકાશ ફેંકતા સૂર્યના કિરણોના સ બ ધને કારણે દેખાતા પાણીના–મૃગજળ વિષેના જ્ઞાનના સ વાદક બનતા નથી માટે જ્ઞપ્તિ અર્થાત નિશ્ચયમા પણ–પ્રામાણ્ય પરત નથી, પણ સ્વત છે

પરંતુ અપ્રામાણ્ય ઉત્પત્તિમાં દોષની અપેક્ષા રાખતું હોઈ અને જ્ઞપ્તિમાં અભ્યાસની અપેક્ષા રાખતું હોઈ પરતઃ જ છે।

(प) मीमांसामांसलमतामिति मीमांसा [illegible] । [illegible] एव [illegible] प्रमाणानामिति [illegible] । तदिति [illegible] । तेषामिति [illegible] । तद्ग्रहणायोग्यत्वात् इति [illegible] । तथेति [illegible] । नियमनिर्णय इति [illegible] । न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति । इद च न [illegible] । तत्स्वरूपेति [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] पूर्वो [illegible] [illegible] तु [illegible] इति [illegible] । तत्र यदेति [illegible] । तदन्यदापीति । [illegible] । तत् कथमिति तत् [illegible] ।

तथिबारणे विरच्यतेऽपि । [illegible] [illegible] । तस्यैव [illegible] तत् तथिबारणे विरच्यतेऽपि [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यदीति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । सर्वे [illegible] प्रामाण्यमित्यत्र इति । [illegible] [illegible] [illegible] । तस्य तु कथमित्यत्र ।

(मि) सर्वथेति [illegible] [illegible] च । तदुत्पत्तीति [illegible] । अतीन्द्रियेति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । तेषामिति [illegible] । तद्ग्रहणेति [illegible] [illegible] । तस्य [illegible] [illegible] । [illegible] हि [illegible] [illegible] । न [illegible] । अनुमानेन [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । तथेति [illegible] । नियमनिर्णय इति [illegible] [illegible] । तत्स्वरूपेति [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible]

[illegible] [illegible] इति [illegible] ।[1]

तत्र यदेति [illegible] । तथिबारितादिति [illegible] [illegible] [illegible] । तदन्यदापीति [illegible] [illegible] ।

[illegible] । तस्येति [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । तदिति [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

1 तथिबिरतादिति। मु।

§५ अत्राभिदध्महे—यत्तावद् 'गुणाः प्रत्यक्षेणाऽनुमानेन वा मीयेरन्' इत्यादि न्यगादि, तदखिलं न खलु न दोषप्रसंगेऽपि प्रेरयितुं पार्यते। अथाध्यक्षेणैव चक्षुरादिस्थान् दोषान् निश्चिन्वीरन् लोकाः। किं न नैर्मल्यादीन् गुणानपि? अथ तिमिरादिदोषाभावमात्रमेव नैर्मल्यादि, न तु गुणरूपमिति कथमध्यक्षेण गुणनिश्चयः स्यात्? एवं तर्हि नैर्मल्यादिगुणाभावमात्रमेव तिमिरादि, न तु दोषरूपमिति विपर्ययकल्पना किं न स्यात्?

अस्तु वा दोषाभावमात्रमेव गुणः, तथापि नायं तुच्छः कश्चित् समगच्छते,

"भावान्तरविनिर्मुक्तो भावोऽत्रानुपलम्भवत्।
अभावः संमतः ॥१॥"

इति स्वयं भट्टेन प्रकटनात्। तदपेक्षायामपि च कथं न परतः प्रामाण्योत्पत्तिः? अथाऽऽसतां नैर्मल्यादयो गुणाः। तथाप्यधिष्ठानप्रतिष्ठानेव तान् प्रत्यक्षं साक्षात्करोति, न करणस्थान्, तेषां परोक्षत्वात्। तर्हि तत एव दोषानपि तत्स्थानेव ततः साक्षात् कुर्यात्। इति कथं दोषा अपि प्रत्यक्षलक्ष्याः स्युः?

अथ—अप्रामाण्यं विज्ञानमात्रोत्पादककारणकलापातिरिक्तकारकोत्पाद्यम्, विज्ञानमात्रानुवृत्तावपि व्यावर्तमानत्वात्। यदनुवृत्तावपि यद् व्यावर्तते तत्तन्मात्रोत्पादककारणकलापातिरिक्तकारकोत्पाद्यम्। यथा पाथःपृथिवीपवनातपानुवृत्तावपि व्यावर्तमानः कोद्रवाङ्कुरस्तदतिरिक्तकोद्रवोत्पाद्यः—इत्यनुमानाद् दोषप्रसिद्धिरिति चेत्। चिरं नन्दताद् भवान्। इदमेव ह्यनुमानमप्रामाण्यपदं निरस्य प्रामाण्यपदं च प्रक्षिप्य गुणसिद्धावपि विदध्यात् इति कथं न दोषवद् गुणा अपि सिद्ध्येयुः, यतो नोत्पत्तौ परतः प्रामाण्यं स्यात्? प्रतिबन्धश्च यथा दोषानुमाने तथा गुणानुमानेऽपि निर्णेयः। कथं चाऽऽदित्यगत्यनुमाने तन्निर्णयः? दृष्टान्ते तु यथाऽत्र साध्यसाधनसंबन्धोद्बोधोऽस्ति, तथा गुणानुमानेऽपि।

§५ જૈન—મીમાંસકના આ મન્તવ્યના વિરોધમાં અમે હવે આ પ્રમાણે કહીએ છીએ કે પ્રથમ તો 'ગુણો પ્રત્યક્ષથી જણાય છે કે અનુમાનથી?' વિગેરે જે કંઈ કહ્યું તે બધું દોષોને વિષે પણ કહી શકાય તેમ છે. લોકો ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયોમાં રહેલ દોષોનો નિશ્ચય પ્રત્યક્ષથી જ કરે છે, એમ કહો તો—અમારો ઉત્તર એ છે કે—લોકો ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયોમાં રહેલ નિર્મલતાદિ ગુણોનો નિશ્ચય પણ શું પ્રત્યક્ષથી નથી કરતા? કરે જ છે.

१ अत्र संपूर्णः श्लोको दृश्यते मुद्रिते। २ तदनुवृत्तावपि-इति टिप्पणसंमतः पाठः। ३ यदित्थं तदित्थं यथा-मुपा।

મીમાંસક—તિમિરાદિ દોષરૂપ જે દોષ છે તેનો અભાવ એ નિર્મલતાદિ છે આથી તે ગુણરૂપે સ્વતંત્ર ભાવરૂપ નથી, માટે પ્રત્યક્ષથી ગુણોનો નિશ્ચય કેમ થાય?

જૈન—તો પછી નિર્મલતાદિ ગુણોનો અભાવ એ જ તિમિરાદિ છે, પણ દોષરૂપે તે સ્વતંત્ર ભાવરૂપ નથી, એવી વિપરીત કલ્પના કેમ ન થાય? અર્થાત્ ગુણના અભાવરૂપ દોષ કેમ ન માનવા?

અથવા ગુણ એ માત્ર દોષાભાવરૂપ ભલે હોય, તો પણ એ તુચ્છરૂપ શશશૃંગના અભાવ જેવો સિદ્ધ થઈ શકતો નથી, કારણ કે મીમાંસક—ભટ્ટ પોતે જ કહે છે કે—"ભાવાન્તરથી રહિત એવો ભાવ એ જ અનુપલભ્યમાન કોઈ અભાવ અમને સંમત છે" અર્થાત્ ભૂતલમાં જ્યારે ઘટ ન હોય ત્યારે ભૂતલમાં ઘટાનુપલબ્ધિ છે તેથી તે ભૂતલ જ ઘટાભાવ કહેવાય છે આથી અભાવ એ તુચ્છ નહીં પણ ભાવાન્તરરૂપ છે—એવો ભટ્ટનો મત છે આ પ્રમાણે દોષાભાવરૂપ ગુણો માનવામાં આવે તો પણ તે તુચ્છ ન હોવાથી પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ એ ગુણસાપેક્ષ હોય તો તે પરતઃ કેમ ન કહેવાય?

મીમાંસક—નિર્મલતાદિને ભલે ગુણો માનીએ તો પણ ગોલકાદિરૂપ ઇન્દ્રિયના અધિષ્ઠાનમાં રહેલ ગુણોનો જ પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્કાર કરે છે પરંતુ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોમાં રહેલ ગુણોનો સાક્ષાત્કાર પ્રત્યક્ષ કરી શકતું નથી. કારણ કે—ઇન્દ્રિયો સ્વયં અતીન્દ્રિય હોવાથી તદ્ગત ગુણો પરોક્ષ જ છે.

જૈન—તો તો એ જ યુક્તિ પ્રમાણે ગોલકાદિ સ્થાનમાં રહેલા દોષોનો જ સાક્ષાત્કાર થઈ શકે પણ ઇન્દ્રિયોમાં રહેલ દોષોનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે નહીં તો દોષોને પ્રત્યક્ષ કેમ કહેવાય? અને જો તે દોષો પ્રત્યક્ષ ન હોય તો અપ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ પરતઃ કેવી રીતે સિદ્ધ થાય?

મીમાંસક—દોષની સિદ્ધિ અમે અનુમાનથી આ પ્રમાણે કરીશું—વિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનારા કારણોથી ભિન્ન એવા કારણોથી અપ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, કારણ કે વિજ્ઞાનનો અન્વય છતાં તે અપ્રમાણરૂપ વિજ્ઞાન સામાન્યવિજ્ઞાનથી વિલક્ષણ છે આ પ્રમાણે જે અન્વિત છતાં વિલક્ષણ હોય તેની કારણસામગ્રી સામાન્ય કારણસામગ્રીથી ભિન્ન હોવી જોઈએ જેમકે—જલ, પૃથ્વી પવન આકાશ આદિ સાધારણ કારણોનો અન્વય હોવા છતાં કોદ્રવનો અંકુર જવાદિ સામાન્ય સામગ્રીથી અતિરિક્ત કોદ્રવ બીજની અપેક્ષા રાખે છે, તેમ વિજ્ઞાનનું અપ્રામાણ્ય પણ વિજ્ઞાનની સામાન્ય સામગ્રીથી અતિરિક્ત કારણની અપેક્ષા રાખે છે અને તે અતિરિક્ત કારણ દોષ છે

જૈન—ભાઈ વાચાલતા મૂકી આનંદ કરો અર્થાત્ ચતુર બનો. પ્રસ્તુત અનુમાનમાં 'અપ્રામાણ્ય' શબ્દને દૂર કરી તેને સ્થાને પ્રામાણ્ય શબ્દ મૂકીને એ જ અનુમાનને ગુણની સિદ્ધિમાં પણ કહી દ્યો અને એથી દોષોની જેમ ગુણો પણ કેમ સિદ્ધ નહીં થાય? અને ગુણો સિદ્ધ થાય તો પ્રામાણ્ય પણ ઉત્પત્તિમાં પરતઃ સિદ્ધ કેમ ન થાય? અર્થાત્ દોષની જેમ ગુણો પણ સિદ્ધ થવાથી પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ

પણ પરત સિદ્ધ થશે અને જે રીતે દોષના અનુમાનમા વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય કરતા હો તેજ રીતે ગુણના અનુમાનમા પણ વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય કરી લેવો અદૃષ્ટના સબધનો નિર્ણય જો થઇ જ શકતો ન હોય તો સૂર્યની ગતિના અનુમાનમા સબધનો નિશ્ચય કઇ રીતે થશે ? અને દૃષ્ટાતમા તો જે રીતે દોષના અનુમાનમા સાધ્ય અને સાધનના સબધનો બોધ થાય છે તેવીજ રીતે ગુણના અનુમાનમા પણ સાધ્ય અને સાધનના સબધનો બોધ થાય છે

(पृ०) **अभाव सम्मत** इत्यतोऽग्रे "तस्य हेतो किं न समुद्भव" ।

(टि०) **किं न नैर्मल्यादीनि**ति उत्तरयन्ति सूरय ।

तथापीति । **अयमिति** गुण । **तुच्छ इति** अभावरूप ।

भावान्तरेत्यादि भावान्तरेण विवक्षितपटादिना रहितो भावो भूतलादि । यथा घटाभावो भूतलम्। तत्र भूतलं भावरूपमस्त्येव[1],अपरेपि भावा सन्ति । किन्तु विवक्षितो घट एव नास्ति। **अनुपलम्भेति** यथात्र भूतले घटस्यानुपलम्भस्तथाऽभावोपि । **तदपेक्षायामिति** दोषाभावापेक्षायाम्। **तेषामिति** गुणानाम्। **तत्स्थानेवेति** अधिष्ठानप्रतिष्ठान्। **तदिति** प्रत्यक्षम् । **तदनुवृत्तावपीति** विज्ञानानुवृत्तावपि। **प्रतिबन्ध इति** अविनाभाव । **तन्निर्णय इति** अविनाभाव निश्चय ।

६६ यच्चाऽवाचि–'निश्चयस्तु तस्य परत' इत्यादि । तत्र सवादिवेदनादिति ब्रूम । कारणगुणज्ञान-बाधकाभावज्ञानयोरपि च सवादकज्ञानरूपत्व प्रतिपद्यामहे । यादृशोऽर्थ पूर्वज्ञाने प्रथापथमवतीर्णस्तादृश एवासौ येन विज्ञानेन व्यवस्थाप्यते तत् सवादकमित्येतावन्मात्र हि तल्लक्षणमाचचक्षिरे धीरा । यस्तु गुणग्रहणप्रवणप्रमाणपराकरणपरायणातिदेशप्रयास, प्रयास एव केवलमयमजनि भवत, दोषसदोहवद् गुणगणेऽपि प्रमाणप्रवृत्तेरनिवारणात् । यत्तु बाधकाभावज्ञानपक्षे विकल्पितम्–'तात्कालिकस्य कालान्तरभाविनो वा' इत्यादि । तत्राद्यविकल्पपरिकल्पनाऽल्पीयसी । न खलु साधननिर्भासिसवेदनोदयकाले क्वापि कस्यापि बाधकस्योदय सभवी, उपयोगयौगपद्यासभवात् । भविष्यत्कालस्य तु बाधकस्याभावज्ञानात् प्रामाण्यनिर्णयो निरवद्य एव । न च चर्मचक्षुषा तदभावो भवितुमर्हति, यद्ददप्रसमप्रसामग्रीसपाद्यसवेदन न तत्र भाविबाधकावकाश इत्येव तन्निर्णयात् । यदि च भाविवस्तुसवेदनमस्मादृशा न स्यादेव, तदा कथ कृत्तिकोदयात् शकटोदयानुमान नास्तमियात् ?

यत्पुनरवादि–'सवादिवेदनं तु' इत्यादि । तत्र सवादिवेदनात् साधननिर्भासिप्रतिभासविषयस्य, विषयान्तरस्य वा ग्राहकात् प्रामाण्यनिर्णय इति ब्रूम । भवति हि तिमिरनिकुरम्बकरम्बितालोकसहकारिकुम्भावभासस्य तत्रैवैकसन्तान भिन्नसन्तान चैं निरन्तरालोकसहकारिसामर्थ्यसमुद्भूत सवेदन सवादकम् । न च तैमिरिकादि-

[1] °मस्त्वेव मु ।

भेदेऽप्युपलम्भस्य तत्र परतो बाधकात् स्वतःसिद्धप्रामाण्यादुत्तरस्मादप्रामाण्यनिर्णयात्। विषयान्तरग्राहकमपि संवादकमेव यथा अर्थक्रियाज्ञानम्। न चात्र चक्षुरा-धकादि प्रत्यक्षप्रमाणप्रामाण्यनिर्णयादिप्रयोजनाया प्रथमप्रवृत्ते संशयादपि भावात्।

§ ૬ વળી, તમે પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય પરથી થાય તો એમ કહીને જે વિકલ્પો કર્યા તે બાબતમાં સંવાદક જ્ઞાનથી પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થાય છે—એમ અમે કહીએ છીએ અને કારણગુણજ્ઞાન તથા બાધકાભાવના જ્ઞાનને પણ અમે સંવાદક જ્ઞાનરૂપે જ માનીએ છીએ કારણ કે—એક પ્રકારની જાતિ કે આકૃતિથી યુક્ત પદાર્થ પૂર્વજ્ઞાનનો વિષય થયો હોય તેવા જ પ્રકારની જાતિ—આકૃતિથી યુક્ત પદાર્થ જે જ્ઞાનથી વ્યવસ્થાપિત—સિદ્ધ કરાય તે જ્ઞાન સંવાદક બનતું બુદ્ધિમાન પુરુષોએ સંવાદકનું લક્ષણ જ વર્ણવ્યું કહ્યું છે.

અને વળી ગુણનું ગ્રહણ કરનાર—ગુણનો સાક્ષાત્કાર કરનાર પ્રમાણના અન્વેષણ માટે તલાશ કરવાનો જે પ્રયાસ કર્યો તે તો માત્ર પ્રયાસ જ થયો, અર્થાત્ ફોગટની મહેનત થઈ કારણ કે—દોષોની જેમ ગુણોમાં પણ પ્રમાણોની પ્રવૃત્તિ રોકી શકાય તેમ નથી.

વળી બાધકાભાવ પક્ષમાં 'તાત્કાલિક અથવા કાલાન્તરભાવી' એમ કહીને જે વિકલ્પો કર્યા (પૃષ્ઠ ૧૧૨) તેમાં પહેલા વિકલ્પની કલ્પના તુચ્છ છે કારણ કે—સાધન (હેયોપાદેય વસ્તુ)ને જણાવનાર જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ સમયે કોઈ જ્ઞાતાએ કોઈને પણ બાધક જ્ઞાનના ઉદયનો સંભવ નથી કારણ કે—એકી સાથે બે ઉપયોગની ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી. કાલાન્તરમાં બાધકોના અભાવના જ્ઞાનથી થતો પ્રામાણ્યનો નિર્ણય તો નિર્દોષ જ છે અને વળી આપણા જેવા ચર્મચક્ષુવાળાને કાલિકાબાધાભાવનું જ્ઞાન થતું નથી—એમ પણ નથી. કારણ કે—જ્યાં ઉત્તમ પ્રકારની સમસ્ત સામગ્રીની ઉપસ્થિતિથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય ત્યાં કાલિબાધાને અવકાશ જ નથી—એ પ્રકારે પ્રામાણ્યનો નિર્ણય છે અને જો કાલિકવસ્તુનું જ્ઞાન આપણી જેવાને થતું જ ન હોય તો કૃત્તિકા નક્ષત્રના ઉદયથી રોહિણી નક્ષત્રના ઉદયનું અનુમાન પણ થતું ન જોઈએ.

વળી, તમે સંવાદી વેદન કહો તો ઇત્યાદિ કહીને એ વિષયમાં જે વિકલ્પો કર્યા (પૃષ્ઠ ૧૧૩) તેમાં પ્રથમ જ્ઞાનના વિષય કે વિષયાન્તરને ગ્રહણ કરનાર સંવાદીવેદનથી પ્રામાણ્યનો નિર્ણય થાય છે એમ અમે કહીએ, કારણ કે આવરણના સમૂહને નિરસ્ત કરનાર પ્રકાશના સહકારથી થતા ચક્ષુજ્ઞાનનું જે જ સ્થળે એકસંતાન કે ભિન્નસંતાનમાં નિરંતર પ્રકાશના સહકારના સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાન સંવાદક છે જ આમ માનવામાં તિમિર આદિ રોગવાળાઓથી આપેલ જ્ઞાનમાં પણ સંવાદકતાનો પ્રસંગ આવશે, એમ નથી. કારણ કે સંવાદક તરીકે મનાયેલ તે ઉત્તરજ્ઞાનના અપ્રામાણ્યનો નિશ્ચય અન્ય બાધક પ્રમાણથી છે અર્થાત્ દોષરહિત ચક્ષુવાળા પુરુષનું દર્શન તેમાં બાધક છે અને તે બાધકરૂપ જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય તો સ્વતઃ સિદ્ધ છે અર્થક્રિયાજ્ઞાનની

१ हेतुस्तल्लक्षणानिर्णीतत्व– इत्यादि अधिकं पाठः।

જેમ વિષયાન્તરનુ ગ્રાહક જ્ઞાન પણ સવાદક બને છે અને એમા ચક્રક દોષ પણ નથી, કારણ કે-પ્રવર્તકપ્રમાણમા પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કરવા માટેની પ્રથમ પ્રવૃત્તિ સશયથી પણ થાય છે

(प०) तत्प्रसङ्ग इति संवादकत्वप्रसङ्ग । तत्र परतो बाधकादिति निर्मलचक्षुराप्तपुरुषदर्शनप्राक्कालानुभूतचन्द्रैक्यस्मरणाद्वा ।

(टि०) न खलु बाधनेति कारणायभासि । यदुदग्रेत्यादि । तत्रेति संवेदने । तन्निर्णयादिति प्रामाण्यनिश्चयात् ।

भवतीत्यादि । तत्रैवेति प्रदेशे स्वल्पालोकस्य सपूर्णालोक सवादक स्यात्, उभयोरप्येकत्र प्रवृत्ते । तत्प्रसङ्ग इति सवादकत्वप्रसङ्ग ।

§७ अर्थक्रियाज्ञानस्य तु स्वत एव प्रामाण्यनिश्चय, अभ्यासदशापन्नत्वेन दृढतरस्यैवास्योत्पादात । न च साधननिर्भासिनोऽपि तथैवाऽयमस्त्विति वाच्यम्, तस्य तद्विलक्षणत्वात् । अन्यदप्येकसन्तान भिन्नसन्तान चैकजातीय च यथैकदस्रदर्शन दस्रान्तरदर्शनस्य, भिन्नजातीय च यथा निशीथे तथाविधरसास्वादन तथाभूतरूपस्य सवादक भवत्येव । न च मिथ्यापाथःप्रथाया पाथोऽन्तरे कुम्भादौ वा सवेदन सवादक प्रसज्यते । यतो न खलु निखिल प्रागुक्त सवेदन सवादक सगिरामहे । किं तर्हि ? यत्र पूर्वोत्तरज्ञानगोचरयोरव्यभिचारस्तत्रैव ।

§ ८ किञ्च, स्वत एव प्रामाण्यनिर्णयवर्णनसकर्णेनाऽनेन स्वशब्द आत्मार्थ, आत्मीयार्थो वा कथ्येत ? नाद्य पक्ष, स्वावबोधविधानेऽप्यन्धया बुद्ध्या स्वधर्मस्य प्रामाण्यस्य निर्णेतुमशक्ते । द्वितीये तु, प्रकटकपटनाटकघटनपाटव प्राचीकटत्, प्रकारान्तरेणास्मन्मताश्रयणात् । अस्माभिरप्यात्मीयेनैव ग्राहकेण प्रामाण्यनिर्णयस्य स्वीकृतत्वात् ।

§ ૭ અર્થક્રિયા જ્ઞાન તો અભ્યાસદશાપન્ન હોવાથી અતિદૃઢપણે ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તેમા પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય સ્વત થાય છે

शंका—તો પછી પ્રવર્તક જ્ઞાનમા પણ પ્રામાણ્યનો સ્વત નિશ્ચય કેમ ન માનવો ?

समाधान— એટલા માટે કે પ્રવર્તક જ્ઞાન અર્થક્રિયા જ્ઞાનથી વિલક્ષણ-ભિન્ન છે અન્ય જ્ઞાન પણ સવાદક બને જ છે જેવુ કે એક સતાનનુ કે ભિન્નસતાનનુ એક જાતીય-એક દસ્ર-અશ્વિનકુમારનુ દર્શન બીજા દસ્રના દર્શનનુ, અને ભિન્નજાતીય અન્યજ્ઞાન જેવુ કે રાત્રિમા તથા પ્રકારના રસનુ આસ્વાદન તથા પ્રકારના રૂપનુ

शंका—પણ આમ અન્ય જ્ઞાનને સવાદક માનવા જતા મિથ્યાજલ (મૃગજલ) નુ જ્ઞાન બીજા જલનુ કે કુભાદિક વિશે સવાદક થઈ જશે.

चैवमेऽपि तदसत् । तत्र परतो बाधकात् स्वतःसिद्धप्रामाण्यादुत्तरस्याऽप्रामाण्यनिर्णयात् । विषयान्तरग्राहकमपि संवादकमेव यथा अर्थक्रियाज्ञानम् । न चात्र अनवस्था प्रकृतप्रमाणप्रामाण्यनिर्णयादिप्रयोजनाया प्रथमप्रवृत्ते संशयादपि भावात् ।

§ ૧ વળી, તમે પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય પરથી કહો તો એમ કહીને જે વિકલ્પો કર્યા તે બાબતમાં સંવાદક જ્ઞાનથી પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થાય છે—એમ અમે કહીએ છીએ અને કારણગુણજ્ઞાન તથા બાધકાભાવના જ્ઞાનને પણ અમે સંવાદક જ્ઞાનરૂપે જ માનીએ છીએ, કારણ કે—એવા પ્રકારની જાતિ કે આકૃતિથી યુક્ત પદાર્થ પૂર્વજ્ઞાનનો વિષય બન્યો હોય તેવા જ પ્રકારની જાતિ–આકૃતિથી યુક્ત પદાર્થ જે જ્ઞાનથી વ્યવસ્થાપિત–સિદ્ધ કરાય તે જ્ઞાન સંવાદક અર્થાત્ બુદ્ધિમાન પુરુષોએ સંવાદકનું આ લક્ષણ જ કહ્યું છે

અને વળી ગુણનું ગ્રહણ કરનાર–ગુણનો સાક્ષાત્કાર કરનાર પ્રમાણના ખંડન માટે આક્રમણ કરવાનો જે પ્રયાસ કર્યો તે તો માત્ર પ્રયાસ જ થયો અર્થાત્ ફોગટની મહેનત થઈ કારણ કે—દોષોની જેમ ગુણોમાં પણ પ્રમાણોની પ્રવૃત્તિ રોકી શકાય તેમ નથી

વળી બાધકાભાવ પક્ષમાં તાત્કાલિક અથવા કાલાન્તરભાવી એમ કહીને જે વિકલ્પો કર્યા (પૃષ્ઠ ૧૧૧) તેમાં પહેલા વિકલ્પની કલ્પના તુચ્છ છે કારણ કે—સાધન (હેયોપાદેય વસ્તુ)ને જાણનાર જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ સમયે કોઈ જગ્યાએ કોઈને પણ બાધક જ્ઞાનના ઉદયનો સંભવ નથી. કારણ કે—એકી સાથે બે ઉપયોગની ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી ઉત્તરકાળમાં બાધકોના અભાવના જ્ઞાનથી થતો પ્રામાણ્યનો નિર્ણય તો નિર્દોષ જ છે અને વળી આપણા જેવા સર્વ મનુષ્યોને ત્રિકાલાબાધકાભાવનું જ્ઞાન થતું નથી—એમ પણ નથી. કારણ કે—જ્યાં ઉત્તમ પ્રકારની સમસ્ત સામગ્રીની ઉપસ્થિતિથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું હોય ત્યાં ત્રિકાલાબાધકને અવકાશ જ નથી—એ પ્રકારે પ્રામાણ્યનો નિર્ણય છે અને એ ત્રિકાલવસ્તુનું જ્ઞાન આપણા જેવાને થતું જ ન હોય તો કૃત્તિકા નક્ષત્રના ઉદયથી રોહિણી નક્ષત્રના ઉદયનું અનુમાન પણ થવું ન જોઈએ

વળી તમે સંવાદી વચન કહો તો ઇત્યાદિ કહીને ત્રણ વિષયના જે વિકલ્પો કર્યા (પૃષ્ઠ ૧૧૩) તેમાં પ્રવર્તક જ્ઞાનના વિષય કે વિષયાન્તરને ગ્રહણ કરનાર સંવાદીવેદનથી પ્રામાણ્યનો નિર્ણય થાય છે એમ અમે કહીએ, કારણ કે અવયવોના સમૂહને નિરસ્ત કરનાર પ્રકાશના સહકારથી થતા ચક્ષુજ્ઞાનનું એ જ સ્થળે એકસ્થાન કે ભિન્નસ્થાનમાં નિરંતર પ્રકાશના સહકારના સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન સંવાદક છે જ આમ માનવામાં તિમિર આદિ રોગવાળાઓથી કરાયેલ જ્ઞાનમાં પણ સંવાદકતાનો પ્રસંગ આવશે, એમ નથી. કારણ કે સંવાદક તરીકે મનાયેલ તે ઉત્તરજ્ઞાનના અપ્રામાણ્યનો નિશ્ચય અન્ય બાધક પ્રમાણથી છે અર્થાત્ દોષરહિત ચક્ષુવાળા પુરુષનું દર્શન તેમાં બાધક છે અને તે બાધકરૂપ જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય તો સ્વતઃ સિદ્ધ છે અર્થક્રિયાજ્ઞાનની

1 इत्युत्तरस्याप्रामाण्यनिर्णयात्– इत्यपि क्वचित् पाठो ।

अथ तत्र बाधकादेवाऽप्रामाण्यनिर्णयो न पुनर्ज्ञाननिर्णायकात्। एवं तर्हि संवादकादेव प्रामाण्यस्यापि निर्णयोऽस्तु—इति तदपि कथं स्वतो निर्णीतं स्यात्?

§ ११ निर्विशेषणं चेत् तदर्थप्राकट्यमर्थापत्त्युत्थापकम्, तर्ह्यप्रमाणेऽपि प्रामाण्यनिर्णायकार्थापत्त्युत्थापनाऽऽपत्तिः, अर्थप्राकट्यमात्रस्य तत्रापि सद्भावात्। इति सूत्रोक्तैव व्यवस्था सिद्धिसौधमध्यमध्यरुक्षत् ॥२१॥

इति प्रमाणनयतत्त्वालोके श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचितायां रत्नाकरावतारिकाख्यलघुटीकायां प्रमाणस्वरूपनिर्णयो नाम प्रथमः परिच्छेदः।

---

§९ मीमांसक—જેનાથી જ્ઞાન માત્રનો નિશ્ચય થાય છે, તેનાથી જ જ્ઞાનમાં રહેલ પ્રામાણ્યનો પણ નિશ્ચય થાય છે, અર્થાત્ તે માટે અન્ય જ્ઞાનની આવશ્યકતા નથી એટલા માટે પ્રામાણ્યનો નિર્ણય સ્વતઃ કહેવાય છે.

જૈન—પણ તમે તો અર્થપ્રાકટ્યથી ઉત્થાપિત અર્થાપત્તિ વડે જ્ઞાનના અસ્તિત્વનો નિર્ણય માનો છો પણ તે વિશે પ્રશ્ન છે કે તે અર્થપ્રાકટ્ય યથાર્થત્વ વિશેષણથી યુક્ત થઈ અર્થાપત્તિનું ઉત્થાપક છે કે વિશેષણ વિનાનું અર્થપ્રાકટ્ય અર્થાપત્તિનું ઉત્થાપક છે? અર્થપ્રાકટ્ય યથાર્થ હોય તો તેના યથાર્થત્વનું ગ્રહણ પ્રથમ પ્રમાણથી થશે કે બીજા પ્રમાણથી થશે કે સ્વતઃ થશે? પ્રથમ પ્રમાણથી માનવામાં પરસ્પરાશ્રય દોષ છે, તે આ પ્રમાણે—નિશ્ચિતપ્રામાણ્યવાળા પ્રથમ પ્રમાણથી યથાર્થત્વયુક્ત અર્થપ્રાકટ્યનું જ્ઞાન, અને યથાર્થત્વ વિશેષણયુક્ત અર્થપ્રાકટ્યથી પ્રથમ જ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય. યથાર્થત્વ વિશેષણના ગ્રાહક તરીકે બીજું પ્રમાણ માનો તો અનવસ્થા થશે. તે આ પ્રમાણે—તે બીજા પ્રમાણના પ્રામાણ્યનો નિર્ણય પણ અર્થાપત્તિના ઉત્થાપક અર્થપ્રાકટ્યના યથાર્થ વિશેષણના ગ્રાહક તરીકે અન્ય પ્રમાણ માનીને જ થઈ શકશે, અને તે અન્ય પ્રમાણના પ્રામાણ્યનો નિર્ણય પણ તે જ પ્રકારે અન્ય પ્રમાણથી થશે—આ રીતે અનવસ્થા દોષ આવશે.

મીમાંસક—તે યથાર્થત્વ વિશેષણનું ગ્રહણ સ્વતઃ થાય છે, તે આ પ્રમાણે—અર્થપ્રાકટ્ય સ્વસંવિદિત છે અને તે જ્યારે પોતાનો નિર્ણય કરે છે ત્યારે જ પોતાના ધર્મરૂપ યથાર્થત્વનો પણ નિર્ણય કરે છે તો તેવા પ્રકારના અર્થપ્રાકટ્યથી અનુમિત જ્ઞાનમાં પણ સ્વતઃ પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થાય છે.

જૈન—તમારું આ કથન નિર્દોષ નથી. કારણ કે-એમ માનવાથી તો અપ્રામાણ્યમાં પણ સ્વતઃ નિશ્ચયનો પ્રસંગ આવશે, કારણ કે-સ્વતઃ નિશ્ચિત અયથાર્થ વિશેષણવાળા અર્થપ્રાકટ્યથી અનુમિત થતું જ્ઞાન અપ્રામાણ્યથી

१०लोकालङ्कारे मु।

સમાધાન—એમ નહીં બને. કારણ કે પૂર્વે કહેલનું તાત્પર્ય એવું નથી કે બધા જ્ઞાનો સ્વપ્રકાશક છે પરંતુ જે સ્થળે પૂર્વજ્ઞાન અને ઉત્તરજ્ઞાનના વિષયોમાં વ્યભિચાર ન હોય અર્થાત્ અવિનાભાવ હોય તે સ્થળે જ અન્ય જ્ઞાનને પ્રકાશક કહીએ છીએ.

§ ૯ વળી, પ્રામાણ્યનો નિર્ણય સ્વતઃ જ છે એવું સમર્થન કરવામાં તત્પર વિદ્વાન મીમાંસકને અમે 'સ્વ' શબ્દનો અર્થ આત્મા પોતે છે કે આત્મીય-પોતાનું છે? પહેલો પક્ષ યુક્ત નથી, કારણ કે—જે જ્ઞાન પોતે પોતાનો બોધ કરવામાં પણ અસમર્થ હોય તો પછી તે સ્વયં પોતાના પ્રામાણ્યરૂપ ધર્મનો નિશ્ચય કઈ રીતે કરી શકે? અર્થાત્ ન કરી શકે. બીજો પક્ષ માનો તો તો સ્પષ્ટપણે રૂપ નાટકની રચના કરવાની તમારી ચતુરાઈ જ પ્રગટ થાય છે. કારણ કે પ્રજ્ઞાવાનવર્ગથી તમોએ અમારા જ મતનો આશ્રય કર્યો, એમ કહેવાશે. કારણ કે અમોએ આત્મીય એટલે કે જ્ઞાનના પોતાના જ કારણથી પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય સ્વીકારેલ છે.

(१) पापीयस्तरे इति व्यक्तिसेनाभक्ते

(टि०) सर्वज्ञोऽपि । अस्येति ज्ञानस्य । स्वात्मनिमीलितम् इति अर्थसंवेदनस्य । तदपि ... । अथमिति ... । अस्येति अर्थसंवेदनस्य । यदि अस्येति ... । अन्यत्रप्येवमपि । ... स्वतो निश्चीयेत ।

१२ अथ यथैव ज्ञानमात्रं निर्णीयते तथैव तत्प्रामाण्यमपि, इति स्वतः प्रामाण्यनिश्चयो वर्ण्यते । नन्वर्थप्राकट्यं व्याप्तिस्वर्णिते तत्प्रमाणात् त्वया ज्ञाननिरूपितत्वात् मीमांसकाः । अर्थप्राकट्यं च यथार्थत्वविशेषणविशिष्टम् निर्विशेषणं वा यथार्थत्वविशिष्टं भवेत् । प्रथमे पक्षे तस्य तद्विशेषणग्रहणं प्रथमप्रमाणात् अन्यस्मात् स्वतो वा भवेत् । प्रथमपक्षे, परस्पराश्रयप्रसङ्गः — निश्चितप्रामाण्याद्धि प्रथमप्रमाणात् यथार्थत्वविशिष्टार्थप्राकट्यग्रहणम्, तस्माच्च प्रथमप्रमाणे प्रामाण्यनिश्चय इति । द्वितीयविकल्पे तु अनवस्था—अन्यस्मिन्नपि हि प्रमाणे प्रामाण्यनिर्णयस्तु यथार्थत्वस्य प्राकट्यस्य यथार्थत्वविशेषणग्रहणमन्यस्मात् प्रमाणादिति ।

१३ अथ स्वतस्तद्विशेषणग्रहणम् । तथाहि—स्वसंविदितमर्थप्राकट्यं तज्ज्ञानस्याने निर्णीयमाने स्वधर्मभूतं यथार्थत्वमपि निर्णयते । तथा च ततोऽनुमीयमाने ज्ञाने स्वतः प्रामाण्यसिद्धिरिति । तदेतदनवदातम् । एवं सत्यप्रामाण्यस्यापि स्वतो ऽतिप्रसङ्गः । अतो निश्चितैरयथार्थत्वविशिष्टार्थप्राकट्यात् विज्ञानस्यानुमीयमानस्याप्रामाण्यमेवानुमीयेत । तत कथं प्रामाण्यवदप्रामाण्यस्यापि स्वतो निर्णीतिर्न स्यात्

अर्हम्

द्वितीयः परिच्छेदः ।

§ १ एवं प्रमाणस्य स्वरूप प्रतिपाद्य सख्या समाख्यान्ति—

तद् द्विभेदं प्रत्यक्षं च परोक्षं च ॥१॥

§ २ अक्षमिन्द्रिय प्रतिगतम्—इन्द्रियाधीनतया यदुत्पद्यते तत्प्रत्यक्षमिति तत्पुरुष ।

§ ३ नन्वक्षिशब्दादपि प्रतिपूर्वात् "प्रतिसमनुभ्योऽक्ष्ण" इत्यव्ययीभावसमासान्ते टचि प्रत्यक्षमिति सिध्यति । तत किं न कक्षीचक्रिवास ? न च—एव स्पार्शनादिप्रत्यक्ष नैतच्छब्दवाच्य स्यात्—इति वाच्यम्, तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्य स्पष्टत्वस्य तत्रापि भावेन तच्छब्दवाच्यतोपपत्ते । व्युत्पत्तिनिमित्तमात्रतया ह्यत्राऽक्षिशब्द शब्द्यते । कथमन्यथाऽक्षशब्दोपादानेऽप्यनिन्द्रियप्रत्यक्षस्य तच्छब्दवाच्यता चतुरस्रा स्यात् ? अथ कथमेव प्रत्यक्ष प्रेक्षाक्षण, प्रत्यक्षा पक्ष्मलाक्षीति स्त्रीपुसभाव, अस्याव्ययीभावस्य सदा नपुसकत्वाद् ? नैवम्, प्रत्यक्षमस्यास्तीत्यर्शआदित्वेनादन्तत्वात् तद्भावसिद्धे ।

§ ४ अत्रोच्यते—एवमपि प्रत्यक्षो बोध, प्रत्यक्षा बुद्धिरित्यत्र पौस्नं स्त्रैण च न प्राप्नोति । न ह्यत्र मत्वर्थीयार्थो घटते, प्रत्यक्षस्वरूपस्यैव वेदनस्य बोधबुद्धिशब्दाभ्यामभिधानात् ।

§ १ એ પ્રકારે પ્રમાણનુ સ્વરૂપ જણાવીને પ્રમાણની સખ્યા કહે છે–

તેના બે ભેદ છે-પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ ૧

§ ૨ અક્ષ એટલે ઇન્દ્રિય પ્રતિ એટલે પ્રતિગત અર્થાત્ ઇન્દ્રિયને અધીન રહીને ઉત્પન્ન થનાર જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે આમા પ્રતિ+અક્ષનો તત્પુરુષ સમાસ જાણવો.

§ ૩ પૂર્વપક્ષ–પ્રત્યક્ષ શબ્દની નિષ્પત્તિ તત્પુરુષ સમાસને બદલે અવ્યયીભાવ સમાસથી કરવી જોઈએ તે આ પ્રમાણે–પ્રતિ+અક્ષિ=પ્રત્યક્ષ આમા 'प्रतिसमनुभ्योऽक्ष्ण' એ સૂત્રથી પ્રતિ, સમ્ અને અનુ શબ્દ પછી અક્ષિ શબ્દના સમાસના અતમા ટચ્ પ્રત્યય થતો હોઇ પ્રત્યક્ષ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે

શંકા—અક્ષિ શબ્દનો અર્થ માત્ર ચક્ષુ થતો હોઈ તમે સૂચવેલ સમાસમા સ્પાર્શન, રાસન વગેરે જ્ઞાનો પ્રત્યક્ષ કહેવાશે નહી માટે ઇન્દ્રિયવાચક અક્ષ શબ્દનો પ્રતિ સાથે તત્પુરુષ યોગ્ય છે.

આક્રાન્ત —સમ્બદ્ધ હોય તે જ રીતે જ્ઞાત થાય છે એટલે પ્રામાણ્યની જેમ અપ્રામાણ્યનો પણ સ્વત નિર્ણય કેમ ન થાય ? અર્થાત્ સ્વતઃ નિર્ણય થશે.

મીમાંસક —અપ્રામાણ્યનો નિર્ણય બાધક જ્ઞાનથી જ થાય છે પરંતુ જ્ઞાનના નિર્ણાયથી તેનો નિશ્ચય થતો નથી.

જૈન —તો પછી પ્રામાણ્યનો નિર્ણય પણ સંવાદક જ્ઞાનથી જ થાય છે એમ માનો તેથી પ્રામાણ્ય પણ સ્વતઃ નિર્ણીત કઈ રીતે હોઈ શકે ? અર્થાત તેને પણ પરત માનવું જોઈએ.

§ ૧ મીમાંસક —વિશેષણરહિત અર્થપ્રાકટ્યથી અર્થાપત્તિનું ઉત્થાપન છે

જૈન—અપ્રામાણ્યમાં પણ પ્રામાણ્યની નિર્ણાયક અર્થાપત્તિના ઉત્થાનનો પ્રસંગ આવશે, કારણ કે-ત્યાં અર્થપ્રાકટ્ય તો ત્યાં પણ છે માટે ગ્રન્થકારે સૂત્રમાં કહેલી વ્યવસ્થા જ યુક્તિયુક્ત છે ૨૧.

એ પ્રમાણે 'પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક' નામના ગ્રન્થમાં શ્રીરત્નપ્રભાચાર્ય વિરચિત 'રત્નાકરાવતારિકા' નામની લઘુટીકામાં 'પ્રમાણસ્વરૂપનો નિર્ણય' નામનો પ્રથમ પરિચ્છેદ પૂર્ણ થયો

વૈયાકરણશિરઃશેખર પ્રાચીન (છાણી) નીવાસી શ્રીવિજયનીતિસૂરીશ્વરજીના શિષ્યાણુ મુનિ મલયવિજયજીએ સ્વાધ્યાય સમયે કરેલ પ્રથમ પરિચ્છેદનો ગુર્જર ભાષાનુવાદ પૂર્ણ થયો.

(प) [illegible] 'जैन' [illegible] इति [illegible]।
[illegible] ॥२१॥

॥ समाप्त प्रथम परिच्छेद ॥

अत्र [illegible] ॥१॥ [illegible] निराकरणम् २ [illegible] ३। [illegible] निराकरणम् ४। [illegible] एतम् ५। [illegible] ६। [illegible] निराकरणम् ७। [illegible] निराकरणम् [illegible] । [illegible] निराकरणम् [illegible] । [illegible] ९। [illegible] निराकरणम् १०। [illegible] स्वत एव [illegible] एव [illegible] निराकरणम्, [illegible] स्वत एव [illegible] ११ [illegible] ॥

(टि) [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ २१ ॥

इति श्री साधुपूर्णिमापक्षीयश्रीमदाचार्यगुणचन्द्रसूरिशिष्यपण्डितज्ञानचन्द्रविरचिते स्याद्वादरत्नाकरावतारिकाटिप्पणके प्रथमः परिच्छेदः समाप्तः ॥

१ [illegible] । [illegible] । २ [illegible] । [illegible] ११ ३ [illegible] ।

अर्हम्

द्वितीयः परिच्छेदः ।

§ १ एवं प्रमाणस्य स्वरूपं प्रतिपाद्य सख्या समाख्यान्ति—

तद् द्विभेदं प्रत्यक्षं च परोक्षं च ॥१॥

§ २ अक्षमिन्द्रिय प्रतिगतम्—इन्द्रियाधीनतया यदुत्पद्यते तत्प्रत्यक्षमिति तत्पुरुष ।

§ ३ नन्वक्षिशब्दादपि प्रतिपूर्वात् "प्रतिसमनुभ्योऽक्ष्ण" इत्यव्ययीभावसमासान्ते टचि प्रत्यक्षमिति सिध्यति । तत् किं न कक्षीचक्रिवांस ? न च—एव स्पार्शनादिप्रत्यक्ष नैतच्छब्दवाच्य स्यात्—इति वाच्यम्, तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्य स्पष्टत्वस्य-तत्रापि भावेन तच्छब्दवाच्यतोपपत्ते । व्युत्पत्तिनिमित्तमात्रतया ह्यत्राऽक्षिशब्द शब्दते । कथमन्यथाऽक्षशब्दोपादानेऽप्यनिन्द्रियप्रत्यक्षस्य तच्छब्दवाच्यता चतुरस्रा स्यात् ? अथ कथमेव प्रत्यक्ष प्रेक्षाक्षण, प्रत्यक्षा पक्ष्मलाक्षीति स्त्रीपुसभाव, अस्याव्ययीभावस्य सदा नपुसकत्वाद् ? नैवम्, प्रत्यक्षमस्यास्तीत्यर्शआदित्वेनादन्तत्वात् तद्भावसिद्धे ।

§४ अत्रोच्यते—एवमपि प्रत्यक्षो बोध, प्रत्यक्षा बुद्धिरित्यत्र पौस्न स्त्रैण च न प्राप्नोति । न ह्यत्र मत्वर्थीयार्थो घटते, प्रत्यक्षस्वरूपस्यैव वेदनस्य बोधबुद्धिशब्दाभ्यामभिधानात् ।

§ १ એ પ્રકારે પ્રમાણનુ સ્વરૂપ જણાવીને પ્રમાણની સખ્યા કહે છે-

તેના બે ભેદ છે-પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ ૧

§ ૨ અક્ષ એટલે ઇન્દ્રિય પ્રતિ એટલે પ્રતિગત અર્થાત્ ઇન્દ્રિયને અધીન રહીને ઉત્પન્ન થનાર જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે આમા પ્રતિ+અક્ષનો તત્પુરુષ સમાસ જાણવો.

§ ૩ પૂર્વપક્ષ-પ્રત્યક્ષ શબ્દની નિષ્પત્તિ તત્પુરુષ સમાસને બદલે અવ્યયીભાવ સમાસથી કરવી જોઈએ તે આ પ્રમાણે-પ્રતિ+અક્ષિ=પ્રત્યક્ષ આમા 'પ્રતિ સમનુભ્યોऽક્ષ્ણ' એ સૂત્રથી પ્રતિ, સમ્ અને અનુ શબ્દ પછી અક્ષિ શબ્દના સમાસના અતમા ટચ્ પ્રત્યય થતો હોઇ પ્રત્યક્ષ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે

શકા—અક્ષિ શબ્દનો અર્થ માત્ર ચક્ષુ થતો હોઈ તમે સૂચવેલ સમાસમા સ્પાર્શન, રાસન વગેરે જ્ઞાનો પ્રત્યક્ષ કહેવાશે નહી માટે ઇન્દ્રિયવાચક અક્ષ શબ્દનો પ્રતિ સાથે તત્પુરુષ યોગ્ય છે

समाधान—એમ ન કહેવું કારણ કે પ્રત્યક્ષ શબ્દનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત સ્પષ્ટત્વ છે અને તે સ્પષ્ટત્વ, શાસન આદિ જ્ઞાનોમાં છે જ આથી તે પણ પ્રત્યક્ષ શબ્દના વાચ્ય બની શકશે.

વળી અક્ષિ શબ્દને સમાસમાં વ્યુત્પત્તિ કરવા માટે જ લેવામાં આવ્યો છે અને આમ કરવામાં કોઈ જ દોષ નથી. અન્યથા તમારે મતે પણ અક્ષ શબ્દનો અર્થ માત્ર ઇન્દ્રિય જ છે તો તેથી નિષ્પન્ન પ્રત્યક્ષ શબ્દ અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો બોધ કેવી રીતે કરાવશે ?

પ્રશ્ન—અવ્યયીભાવ સમાસ નિત્ય નપુંસક હોય છે માટે 'પ્રત્યક્ષ પ્રેક્ષણમ' 'પ્રત્યક્ષા વ્યક્તાબુદ્ધિ' વિગેરે પ્રયોગોમાં પ્રત્યક્ષ શબ્દ પુંલિંગ અને સ્ત્રીલિંગ રૂપે વપરાઈ શકશે નહીં.

સમાધાન—પ્રથમ અવ્યયીભાવ સમાસ કરી પછી 'પ્રત્યક્ષં અસ્ય અસ્તિ' આ પ્રમાણે વિગ્રહ (વ્યુત્પત્તિ) કરવાથી 'અર્શાદિ' ગણ હોવાથી 'અર્શાદિ અત્' પ્રત્યય થવાથી પુંલિંગ અને સ્ત્રીલિંગમાં પણ પ્રત્યક્ષ શબ્દનો પ્રયોગ થઈ શકશે. આ રીતે પ્રતિ+અક્ષિ=પ્રત્યક્ષ એમ અવ્યયીભાવ સમાસ કરવો જ યોગ્ય છે.

§ ૪ તત્પુરુષ—અવ્યયીભાવ સમાસ કરીને 'અર્શાદિ' અત્ પ્રત્યય ઉમેરવાથી 'પ્રત્યક્ષ પ્રેક્ષણમ' 'પ્રત્યક્ષા વ્યક્તાબુદ્ધિ' વિગેરે સ્થળે લિંગભેદ સિદ્ધ થઈ જશે. તો પણ 'પ્રત્યક્ષો બોધ, પ્રત્યક્ષા બુદ્ધિ' આ પ્રયોગોમાં પુંલિંગ તથા સ્ત્રીલિંગ થઈ શકશે નહીં કારણ કે પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ જે જ્ઞાન છે તેને જ અહીં બોધ અને બુદ્ધિ શબ્દથી કહેલ છે. તેથી 'અર્શાદિ' અત્ પ્રત્યય થઈ શકતો નથી, માટે ઇન્દ્રિયવાચી 'અક્ષ' શબ્દથી કરેલ તત્પુરુષ સમાસ જ અહીં યુક્તિયુક્ત છે.

(प) [illegible] प्रत्यक्षमिति [illegible] । [illegible] — [illegible] ।

[illegible] इति [illegible] । बोधमिति पुंस्त्वम्, बुद्धिमिति स्त्रीत्वम् ।

(वि)—[illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] 'अतीन्द्रियेति' [illegible] । [illegible] ।

[illegible] 'प्रत्यक्ष प्रेक्षणम्' [illegible] [illegible] । प्रत्यक्षो बोध [इत्यत्र] [illegible] । [illegible]

§५ अक्षाणां परम्—अक्षव्यापारनिरपेक्षं मनोव्यापारेणाऽसाक्षादर्थपरिच्छेदकं परोक्षमिति परशब्दसमानार्थेन परसशब्देन सिद्धम् ।

---

१ बर्शादि पु ।

§ ६ चशब्दो द्वयोरपि तुल्यकक्षतां कथयति । तेन यत् प्रत्यक्षस्य केश्चिज्ज्येष्ठताऽभीष्टा, नासौ श्रेष्ठा—इति सूचितम् द्वयोरपि प्रामाण्यं प्रति विशेषाभावात् ।

§ ५ ઇન્દ્રિયોથી પર એટલે ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારની અપેક્ષા નહીં રાખનાર, અર્થાત્ મનોવ્યાપારથી અસાક્ષાત અર્થનો બોધ કરાવનાર જ્ઞાન તે પરોક્ષ અને પરોક્ષ શબ્દથી નિષ્પત્તિ–પરસ્‌+અક્ષથી છે આમા પરસ્ અને પર એ બન્ને શબ્દોનો સમાન અર્થ સમજવાનો છે

§ ૬ સૂત્રમા જે બે 'ચકાર' છે તે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બન્ને પ્રમાણની સરખી કક્ષા જણાવે છે તેથી જે દાર્શનિકો માત્ર પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને શ્રેષ્ઠ માને છે તેઓની તે માન્યતા શ્રેષ્ઠ નથી, એ પ્રમાણે સૂત્રકારનુ સૂચન છે, કારણ કે બન્નેમા પ્રામાણ્ય સમાન જ છે

§ ७ ननु कथमेतद् द्वैतमुपपद्यते यावता प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमिति चार्वाकोऽवोचत, अपरे तु प्रत्यक्षानुमानागमोपमानार्थापत्त्यभावसम्भवैतिह्यप्रातिभस्वभावान् भूयसो भेदान् प्रमाणस्य प्रोचुः । तत्कथमेतत् ?—इति चेत् ।

§ ८ उच्यते—समर्थयिष्यमाणप्रमाणभावेनानुमानेन तावच्चार्वाकस्तिरस्करणीयः । अपरे तु सम्भवत्प्रमाणभावानामत्रैवाऽन्तर्भावेन बोधनीयाः । तत्राऽनुमानागमौ परोक्षप्रकारावेव व्याख्यास्येते ।

§ ७ શકા—પ્રમાણના આ બે જ ભેદ કઈ રીતે યુક્તિસિદ્ધ થઇ શકશે ? કારણ કે-ચાર્વાક માત્ર પ્રત્યક્ષ જ પ્રમાણ છે એમ કહે છે ત્યારે બીજા દાર્શનિકો-પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ, અભાવ, સભવ ઐતિહ્ય, પ્રાતિભ આદિ અનેક ભેદો પ્રમાણના કહે છે, તો પ્રમાણના આ બે ભેદ જ કઈ રીતે ઘટી શકે ?

§ ૮ સમાધાન—આગળ અમારે અનુમાન પ્રમાણ સિદ્ધ કરવાનુ છે તો તે અનુમાન પ્રમાણ સિદ્ધ થવાથી ચાર્વાક તિરસ્કરણીય–ખડનીય છે અને બીજા એટલે કે સાખ્ય મીમાસક, પ્રભાકર, વૈશેષિક, નૈયાયિક, સૌગત વિગેરે દાર્શનિકોને માન્ય જે જે પ્રમાણનો સભવ છે, તે બધાનો આ બે પ્રમાણમા જ અન્તર્ભાવ થતો હોવાથી, સમજાવી લેવા જોઇએ તે આ પ્રમાણે—

તે પ્રમાણોમાના અનુમાન અને આગમ એ બન્ને પરોક્ષનો જ ભેદ છે એ પ્રમાણે ગ્રન્થકાર સ્વય આગળ કહેશે

(प०) स्वभावानिति लक्षणान् । एतदिति प्रमाणद्वैतम् । अत्रैवेति द्वय एव ।

(टि०)अपरे त्विति सांख्यमीमांसकप्रभाकरकणभक्षाक्षपादसौगतचरकाः ।

सम्भवदिति घटमानप्रामाण्यानाम् । अत्रैवेति प्रत्यक्षपरोक्षद्वये । अथ प्रमाणद्वैतमेवाभिमतमार्हतानाम् । तदन्येषामनुमानादीनामपि सम्भवत्प्रामाण्यं भवद्भिः कथमङ्गीक्रियते इति चेत्, नैवम् । अप्रमाणस्य प्रमाणान्तरभावोऽपि दुरुपपादः । अन्यथान्धकारस्यालोकान्तर्भावो भवेत् । अथ

यदि तर्हि प्रत्यक्षत्वलोपः प्रतिभासभेदपरिच्छेदत्वादिति सादृश्यप्रत्यभिज्ञानस्यापि प्रतिविशिष्ट(यदि) सादृश्यस्य ग्रहणादिति । तेषां परोक्षान्तर्भाव प्रमाणान्तरमेव वा । ननु प्रत्यभिज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वमेव [illegible] एवं विशिष्टसंवेदनापत्तिः । नैवम् तदा परोक्षत्वं विशिष्टस्यावैशद्यात् प्रमाणान्तरत्वात् । साधारणमिति प्रत्यभिज्ञानादिभिः अन्यस्य निरस्तैव तत्सद्भावात् ।

§ ९ उपमानं तु नैयायिकमते तावत्—कश्चित् प्रेष्यः प्रभुणा प्रेषितोऽभिहितः 'गवयमानय' इति । स गवयशब्दवाच्यमर्थमजानानः कञ्चन वनेचरं पुरुषमप्राक्षीत्—'कीदृग् गवयः' इति । स प्राह—'यादृग् गौस्तादृग् गवयः' इति । ततस्तस्य प्रेष्यपुरुषस्याऽरण्यानीं प्राप्तस्याऽऽप्तातिदेशवाक्यार्थस्मरणसहकारि गोसदृशगवयपिण्डज्ञानम् 'अयं स गवयशब्दवाच्योऽर्थः' इति प्रतिपत्तिं फलरूपामुत्पादयत् प्रमाणमिति ।

§ १० मीमांसकमते तु येन प्रतिपत्त्रा गौरुपलब्धो न गवयः न चातिदेशवाक्यं 'गौरिव गवयः' इति श्रुतम्, तस्य विकटाटवीपर्यटनवतः गवयदर्शने प्रथमे समुत्पन्ने सति परोक्षे गवि सादृश्यज्ञानमुत्पद्यते—अनेन सदृशः स गौः इति 'तस्य गोरनेन सादृश्यम्' इति वा तदुपमानम्—

'तस्माद् यत् स्मर्यते तत् स्यात् सादृश्येन विशेषितम् ।
प्रमेयमुपमानस्य सादृश्यं वा तदन्वितम्' ॥ [श्लोकवा० उप० ३७]

इति वचनादिति तदुच्यते । एतच्च परोक्षमेवरूपायां प्रत्यभिज्ञायामेवान्तर्भावमिष्यते ।

§ ९ અને ઉપમાન નૈયાયિકને મતે આ પ્રમાણે છે–

કોઈ એક શેઠે નોકરને કહ્યું કે–ગવય (રોઝ) લઈ આવો. નોકર 'ગવય' શબ્દના વાચ્ય-પદાર્થનું સ્વરૂપ જાણતો ન હતો તેથી તેણે કોઈ વનવાસી પુરુષને ગવય પદાર્થનું સ્વરૂપ પૂછ્યું કે–ગવય કેવો હોય ? ત્યારે તે વનવાસી પુરુષે કહ્યું કે 'જેવું ગાયનું સ્વરૂપ હોય છે તેવું ગવયનું સ્વરૂપ હોય છે' અર્થાત્ ગાયના જેવો ગવય હોય છે' એ વાક્યને સાંભળીને તે નોકર વનમાં ગયો. ત્યાં ગવયને જોતા જ તે નોકરને તે ગવયપિંડમાં પૂર્વોક્ત વનવાસી પુરુષના વાક્યાર્થના સ્મરણના સહકારથી ગાયના સાદૃશ્યવાળા ગવયપિંડનું જે જ્ઞાન થયું તેને પરિણામે આ જ ગવયશબ્દનો વાચ્ય-પદાર્થ છે એ પ્રકારની ફલપ્રતિપત્તિ સ્મૃતિ થઈ તેથી એ સદૃશ ગવયપિંડ હોય છે એવું જ્ઞાન એ ઉપમાન પ્રમાણ છે.

§ ૧૦ મીમાંસાના મતે ઉપમાનનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે–જે પ્રમાતાએ ગાયને જોયેલ છે પણ ગવયને જોયેલ નથી તેમજ ગાયના જેવો ગવય હોય છે એવું ઉપદેશવાક્ય પણ સાંભળેલ નથી, તેને જ વનમાં ફરતાં પહેલી જ વાર ગવય જોવામાં આવતાં 'આની સમાન તે ગાય છે' અથવા 'તે ગાયની આની સાથે

१. न च तु ।

સમાનતા છે'–એ પ્રમાણે પરોક્ષ રહેલ ગાયમા 'સાદૃશ્યજ્ઞાન' ઉત્પન્ન થાય છે, તે ઉપમાન પ્રમાણ કહેવાય છે, વળી કહ્યું પણ છે કે–"તેથી (સન્મુખ રહેલ પદાર્થથી) જેનુ સ્મરણ થાય તે સાદૃશ્ય યુક્ત પદાર્થ અથવા સ્મૃત પદાર્થનુ તે સાથેનુ સાદૃશ્ય એ ઉપમાનનો વિષય છે

આ ઉપમાન પ્રમાણનો અન્તર્ભાવ પરોક્ષના ભેદરૂપ પ્રત્યભિજ્ઞાનમા ગ્રથકાર સ્વય કરશે

(५०) **स्मरणसहकारी**त्यत्र स्मरण सहकारि यस्य। **न चातिदेशे**ति गद्ये **न चाति देशवाक्यं श्रुतमि**ति सम्बन्ध । **अनेने**ति गवयेन । **स गौरि**ति पिण्डविषय ज्ञानम् । **अनेने**ति गवयेन । **यदि**ति गोपिण्ड । **सादृश्येने**ति गवयसादृश्येन। **प्रमेयमि**ति गोचर । **तदन्वितमि**ति गवयान्वितम् ।

(टि०) **तस्माद् यदि**त्यादि । **तस्मादि**ति ज्ञानात् । **यदि**ति गवयपिण्ड दृश्यते अटव्या पर्यटता पुसेति शेष । **सादृश्येने**ति सादृश्यविशिष्ट पिण्ड, पिण्डविशिष्ट वा सादृश्य गोचरयत्संवेदनमुदीयेत, तेन विशेषित सादृश्य वेति गोगवयगतम् । **तदन्वितमि**ति गोगवयपिण्डसम्बद्धम् । **तदुच्यते** इति उपमानमभिधीयते । **एतच्चेति** उपमानम् ।

§११ अर्थापत्तिरपि—

"प्रमाणषट्कविज्ञातो यत्रार्थोऽनन्यथाभवन् ।
अदृष्ट कल्पयेदन्य साऽर्थापत्तिरुदाहृता ॥१॥" [मी०श्लो०अर्था०१]

इत्येवंलक्षणाऽनुमानान्तर्गतैव । तथाहि—अर्थापत्त्युत्थापकोऽर्थोऽन्यथानुपपद्यमानत्वेनाऽनवगत, अवगतो वाऽदृष्टार्थपरिकल्पनानिमित्त स्यात् ? न तावदनवगत, अतिप्रसङ्गात् । अथाऽवगत, तर्ह्यन्यथाऽनुपपद्यमानत्वावगमोऽर्थापत्तेरेव, प्रमाणान्तराद् वा ? प्राच्यप्रकारे परस्पराश्रय । तथाहि—अन्यथाऽनुपपद्यमानत्वेन प्रतिपन्नादर्थादर्थापत्तिप्रवृत्ति, तत्प्रवृत्तेश्चास्यान्यथानुपपद्यमानत्वप्रतिपत्तिरिति । प्रमाणान्तर तु भूयोदर्शनम्, विपक्षेऽनुपलम्भो वा ? भूयोदर्शनमपि साध्यधर्मिणि, दृष्टान्तधर्मिणि वा ? यदि साध्यधर्मिणि, तदा भूयोदर्शनेनैव साध्यस्यापि प्रतिपन्नत्वादर्थापत्तेर्वैयर्थ्यम् । अथ दृष्टान्तधर्मिणि, तर्हि तत्र प्रवृत्त भूयोदर्शन साध्यधर्मिण्यप्यन्यथाऽनुपपद्यमानत्व निश्चाययति, तत्रैव वा ? तत्रोत्तर पक्षोऽसन् । न खलु दृष्टान्तधर्मिणि निश्चितान्यथाऽनुपपद्यमानत्वोऽर्थ साध्यधर्मिणि तथात्वेनाऽनिश्चित स्वसाध्य गमयति अतिप्रसङ्गात् । प्रथमपक्षे तु लिङ्गार्थापत्त्युत्थापकार्थयोर्भेदाभाव । विपक्षेऽनुपलम्भात् तदवगम इति चेत । नन्वसावनुपलम्भमात्ररूपोऽनिश्चित, निश्चितो वा तदवगमयेत् ? प्रथमपक्षे, तत्पुत्रत्वादेरपि गमकत्वापत्ति । निश्चितश्चेत्, तर्ह्यनुमानमेवा-

१ वा दृष्टं मु ।

भावविरहेण वा निश्चितान्यथाऽनुपपत्तेरनुमानलक्षणत्वात् । न च सपक्षसत्त्वासत्त्वाभ्यां कृतो ऽनुमानार्थापत्त्योर्भेदः पक्षधर्मतारहितस्याप्यनुमानात् तद्रहितस्य प्रमाणान्तरत्वस्यानुपपत्तेः । न च—पक्षधर्मत्वरहितमनुमानमेव नास्ति-इति वाच्यम्,

"पित्रोश्च ब्राह्मणत्वेन पुत्रब्राह्मणताऽनुमा ।
सर्वलोकप्रसिद्धा न पक्षधर्ममपेक्षते ॥ १ ॥

इति भट्टेन स्वयमभिधानात् ॥

§૧૧ અર્થાપત્તિનું લક્ષણ "છ પ્રમાણથી પ્રસિદ્ધ પદાર્થ જો અન્યથાનુપપન્ન હોય તો તેનાથી જે અદૃષ્ટ પદાર્થની કલ્પના થાય છે તે અર્થાપત્તિ કહેવાય છે"—આવું કરવામાં આવ્યું છે એ અર્થાપત્તિ અનુમાનની અન્તર્ગત જ છે તે આ પ્રમાણે—અર્થાપત્તિનો ઉત્થાપક અર્થ સ્વયં અન્યથાનુપપન્ન રૂપે અવિનાભાવિરૂપે અનિશ્ચિત હોય છતાં અદૃષ્ટ અર્થની કલ્પનામાં નિમિત્ત થાય છે કે અન્યથાનુપપન્નરૂપે નિશ્ચિત થઈ ને અદૃષ્ટ પદાર્થની કલ્પનામાં નિમિત્ત થાય છે? અન્યથાનુપપત્તિનો અનિશ્ચય હોવા છતાં અર્થાપત્તિ થતી હોય તો—અતિપ્રસંગ આવશે કારણ કે—જો તેમ હોય તો ગમે તે પદાર્થ અદૃષ્ટની કલ્પના કરાવી શકશે. અને અન્યથાનુપપત્તિનો નિશ્ચય હોય તો અદૃષ્ટ પદાર્થની કલ્પના થાય છે એમ કહો તો પ્રશ્ન છે કે અન્યથાનુપપત્તિનો નિશ્ચય અર્થાપત્તિથી થાય કે બીજા કોઈ પ્રમાણથી? પ્રથમ પક્ષમાં અન્યથાનુપપન્નના નિશ્ચય દ્વારા અર્થાપત્તિ પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ અને અર્થાપત્તિની પ્રવૃત્તિથી અન્યથાનુપપત્તિનો નિશ્ચય—એમ અન્યોન્યાશ્રય નામનો દોષ આવશે. બીજા પ્રમાણથી અન્યથાનુપપન્નનો નિશ્ચય કહો તો તે બીજું પ્રમાણ ભૂયોદર્શન—વારંવાર દર્શન છે કે વિપક્ષમાં અનુપલંભ છે? ભૂયોદર્શન હોય તો તે સાધ્યધર્મી (પક્ષ)માં પ્રવૃત્ત છે કે દૃષ્ટાન્તધર્મી(સપક્ષ)માં? જો સાધ્યધર્મીમાં માનો તો તે ભૂયોદર્શનરૂપ પ્રમાણથી જ સાધ્યનો પણ નિશ્ચય થઈ જતો હોવાથી અર્થાપત્તિપ્રમાણ નિષ્ફળ થઈ જશે. જો દૃષ્ટાન્તધર્મીમાં માનો તો—દૃષ્ટાન્તધર્મીમાં પ્રવૃત્ત થયેલ તે ભૂયોદર્શન અન્યથાનુપપત્તિનો નિશ્ચય સાધ્યધર્મીમાં પણ કરાવે છે કે દૃષ્ટાન્તધર્મીમાં જ કરાવે છે? દ્વિતીય પક્ષ યુક્તિસિદ્ધ નથી, કારણ કે— દૃષ્ટાન્તધર્મીમાં અન્યથાનુપપદ્યમાનરૂપે અર્થ નિશ્ચિત હોવા છતાં જો તે અર્થ સાધ્યધર્મીમાં અન્યથાનુપપદ્યમાન રૂપે અનિશ્ચિત હોય તો અતિપ્રસંગ આવતો હોવાથી તે સ્વસાધ્યને જણાવતો નથી. પ્રથમ પક્ષમાં તો—હેતુ અને અર્થાપત્તિના ઉત્થાપક (પીનત્વાદિ) પદાર્થમાં કોઈ ભેદ રહેશે નહીં, અને તેથી અનુમાન અને અર્થાપત્તિ પણ ભિન્ન રહેશે નહીં. વિપક્ષમાં અનુપલંભરૂપ અન્ય પ્રમાણથી અન્યથાનુપપદ્યમાનત્વનો નિશ્ચય થાય છે, એમ કહો તો પ્રશ્ન છે કે વિપક્ષાનુપલંભમાત્રનો અનિશ્ચય છતાં તે અન્યથાનુપપદ્યમાનત્વનો બોધક છે કે વિપક્ષાનુપલંભમાત્રનો નિશ્ચય હોય તો તે અન્યથાનુપપદ્યમાનત્વનો બોધક છે? પ્રથમ પક્ષ કહો તો તત્પુત્રત્વરૂપ હેતુ પણ ગમક બની જશે. અર્થાત્ ઉપાધિયુક્ત તત્પુત્રત્વરૂપ હેતુ પણ શ્યામત્વાદિમાં

શ્યામત્વરૂપ સાધ્યનો સાધક બની જવાનો પ્રસગ આવશે દ્વિતીય પક્ષ કહો તો-અર્થાપત્તિ અનુમાનરૂપ બની જશે, કારણ કે-'નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્તિ' એ જ અનુમાનનુ લક્ષણ છે

शका-અનુમાનમા સપક્ષ હોય છે અને અર્થાપત્તિમા સપક્ષ હોતો નથી, માટે અર્થાપત્તિ અને અનુમાન પરસ્પર ભિન્ન છે

समाधान-એમ માનશો તો-પક્ષધર્મતાયુક્ત અનુમાનથી પક્ષધર્મરહિત અનુમાનને પ્રમાણાન્તર માનવુ પડશે

शका-પક્ષધર્મતારહિત અનુમાન હોતુ જ નથી

समाधान-એમ ન કહેવુ, કારણ કે-પક્ષધર્મતારહિત અનુમાન હોય છે અને એવુ સ્વય ભટ્ટે પણ કહ્યુ છે તે આ પ્રમાણે-"માતાપિતા બ્રાહ્મણ હોવાથી પુત્રના બ્રાહ્મણત્વની અનુમિતિ સર્વલોક પ્રસિદ્ધ છે, અર્થાત્ માતાપિતાનુ બ્રાહ્મણત્વ એ હેતુ પુત્રરૂપ પક્ષમા ન હોવા છતા સાધ્યને સિદ્ધ કરે છે, માટે આ અનુમિતિ પક્ષધર્મતાની અપેક્ષા રાખતી નથી"

આ પ્રમાણે અર્થાપત્તિ એ કોઈ જુદુ પ્રમાણ નથી

(प०) **अर्थ** इति पीनत्वादि । **अनन्यथाभवन्निति** भोजन विनाऽन्यया न भवति–न घटते । **अर्थ** इति पीनत्वादि । **अन्यथेति** रात्रिभोजन विना। **अदृष्टार्थपरिकल्पनानिमित्तमिति** रात्रिभोजनपरिकल्पनानिमित्तम् । **अर्थादिति** पीनत्वरूपात् ।

(टि०) **प्रमाणेत्यादि** । **यत्रेति** देवदत्तादौ । **प्रमाणषट्केन** प्रत्यक्षानुमानागमोपमानार्थापत्यभावलक्षणेन **विज्ञात** । अत्र तन्मतानुसारेण सामान्यत **प्रमाणषट्कशब्दप्रयोग** । प्रकृतामर्थापत्ति विहाय पञ्चकेनैव विज्ञातोऽर्थोऽदृष्ट कल्पयन्नर्थापत्तिमुत्थापयति इति तात्पर्यार्थ । **अर्थ** इति पीनत्वादि । **अदृष्टमिति** दिवसे भुञ्जानस्यादर्शनात् । **अन्यमिति** रात्रिभोजनलक्षणम् । यथा पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते । अर्थापत्त्या बहुलान्धकारकरम्बितदशादिशि निशि भुङ्क्ते । **अतिप्रसङ्गादिति** अप्रतीतानां वाङ्मनसोर्विषयातीतानामप्यर्थापत्तेर्वेदनोत्पत्ते । **तत्प्रवृत्तेरिति** अर्थापत्तिप्रवृत्ते । **अस्येत्यर्थस्य** । **यदि साध्येत्यादि** । **साध्यस्येति** भोजनस्य । **तर्हि तत्रेति** दृष्टान्तधर्मिणि । **तत्रैवेति** दृष्टान्तधर्मिण्येव । **निश्चितेति** निश्चितमन्यथानुपपद्यमानत्व यस्य । **तथात्वेनेति** अन्यथानुपपद्यमानत्वेन । **लिङ्गेति** हेतु । **तदवगम** इत्यन्यथानुपपद्यमानत्वावगम । **तदित्यन्यथानुपपद्यमानत्वम्** । **तत्पुत्रादेरप्युपाधिप्रवेशघृपितोपि** तत्पुत्रत्वादिहेतुरपि देवदत्तादौ श्यामत्व साधयेत् । **न च सपक्षेति** । अनुमाने सपक्षोस्ति । स चार्थापत्तौ नास्त्येवेति न वाच्यम् । **तद्रहितस्येति** पक्षधर्मत्ववर्जितस्य ।

§ १२ यदपि–

"प्रत्यक्षादेरनुत्पत्ति प्रमाणाभाव उच्यते ।

साऽऽत्मनोऽपरिणामो वा विज्ञान वाऽन्यवस्तुनि ॥" [मी०श्लो० अभा० ११]

सेति प्रत्यक्षाद्यनुत्पत्ति , आत्मनो घटादिग्राहकतया परिणामाभाव प्रसज्यपक्षे । पर्युदास-

पक्षे पुनरन्यस्मिन् घटविविक्तताऽऽख्ये वस्तुन्यभावे घटो नास्तीति विज्ञानम्—इत्यभावप्रमाणमभिधीयते तदपि यथासंभवं प्रत्यक्षाद्यन्तर्गतमेव । तथाहि–

"गृहीत्वा वस्तुसद्भावं स्मृत्वा च प्रतियोगिनम् ।
मानसं नास्तिताज्ञानं जायतेऽक्षानपेक्षया ॥" [मीमां० अभा० २७]

इतीयमभावप्रमाणजनिका सामग्री । तत्र च भूतलमिति वस्तु प्रत्यक्षेण घटादिभिः प्रतियोगिभिः संसृष्टम् असंसृष्टं वा गृह्येत ? नाद्यः पक्षः प्रतियोगिसंसृष्टस्य भूतलादिवस्तुनः प्रत्यक्षेण ग्रहणे तत्र प्रतियोग्यभावग्राहकत्वेनाऽभावप्रमाणस्य प्रवृत्तिविरोधात् । प्रवृत्तौ वा न प्रामाण्यम् प्रतियोगिनि सत्यपि तत्प्रवृत्तेः । द्वितीयपक्षे तु अभावप्रमाणवैयर्थ्यम् प्रत्यक्षेणैव प्रतियोगिनां कुम्भादीनामभावप्रतिपत्तेः । अथ न संसृष्टं नाप्यसंसृष्टं प्रतियोगिभिर्भूतलादिवस्तु प्रत्यक्षेण गृह्यते वस्तुमात्रस्य तेन ग्रहणाभ्युपगमादिति चेत् । तदपि दुष्टम् संसृष्टत्वासंसृष्टत्वयोः परस्परपरिहारस्थितिरूपत्वेनैकनिषेधेऽपरविधानस्य परिहर्तुमशक्यत्वात्—इति सदसदंशात्मकवस्तुग्रहणेन प्रत्यक्षेणैवाऽस्य वेदनं । क्वचित्तु 'तदघटं भूतलम्' इति स्मरणेन, 'तदेवेदमघटं भूतलम्' इति प्रत्यभिज्ञानेन 'योऽग्निमान् न भवति नासौ धूमवान्' इति तर्केण 'नात्र धूमोऽनग्नेः' इत्यनुमानेन, 'गृहे गर्गो नास्ति' इत्यागमेनाऽभावस्य प्रतीतेः क्वाऽभावप्रमाणं प्रवर्तताम्

§ १२ અને વળી કુમારિલે જે આ કહ્યું છે કે "પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોની અનુત્પત્તિ—તે પ્રમાણાભાવ અર્થાત્ અભાવ પ્રમાણ કહેવાય છે તે બે પ્રકારે છે ૧ આત્મામાં જ્ઞાનપરિણામ ન થવો અથવા ૨ અન્યપદાર્થમાં જ્ઞાન થવું"—આમાં 'સે (સા) શબ્દનો અર્થ પ્રત્યક્ષાદિની અનુત્પત્તિ છે હવે ૧ પ્રસજ્યને અનુસરીને વિચારીએ તો તેમાં ઘટાદિ પદાર્થના ગ્રાહક—જ્ઞાતા તરીકે આત્માના પરિણામનો અભાવ એ પ્રસજ્ય કહેવાય છે અને અન્ય એટલે કે ઘટરહિત જે ભૂતલાદિ છે તે પર્યુદાસ અભાવ કહેવાય, તથા 'ઘટ નથી' એવું જ્ઞાન તે અભાવ પ્રમાણ કહેવાય છે તે બાબતમાં પણ કહેવાનું કે અભાવ પ્રમાણનો યથાસંભવ (યથા પોતાની મર્યાદા પ્રમાણે) પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણમાં જ સમાવેશ થાય છે તે આ પ્રમાણે તમારા મતે વસ્તુનો સદ્ભાવ જાણીને અને પ્રતિયોગીનું એટલે કે જેનો અભાવ વિવક્ષિત હોય તેનું સ્મરણ કરીને, ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષા વિના જ નાસ્તિ (નથી) એ પ્રમાણે અભાવનું માનસજ્ઞાન થાય છે"—આ પ્રમાણે અભાવ પ્રમાણને ઉત્પન્ન કરનાર સામગ્રી છે હવે આમાં પ્રશ્ન છે કે ભૂતલાદિ પદાર્થનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ઘટાદિ પ્રતિયોગી સાથે સંબદ્ધરૂપે ગ્રહણ થાય છે કે અસંબદ્ધરૂપે ? પ્રથમ પક્ષ કહી શકાશે નહીં, કારણ કે—જો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વડે પ્રતિયોગીથી સંબદ્ધ ભૂતલાદિ પદાર્થનું ગ્રહણ થાય તો તેથી ભૂતલાદિમાં ઘટનું ગ્રહણ થતું હોવાથી અભાવના ગ્રાહક તરીકે અર્થાત્ ઘટાભાવના ગ્રાહક તરીકે અભાવમાં માનીએ

પ્રવૃત્તિ થઈ શકશે નહીં અને ધારો કે કથંચિત્ અભાવ પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ થાય તો પણ તે પ્રમાણ થશે નહીં, કારણ કે ઘટનો સદ્ભાવ છતા તેની પ્રવૃત્તિ થઈ છે અને ઘટથી અસબદ્ધ ભૂતલનુ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી થાય છે, એ બીજો પક્ષ માનો તો અભાવ પ્રમાણ વ્યર્થ છે, કારણ કે પ્રતિયોગી ઘટના અભાવનુ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી જ થઈ ગયુ છે

શકા–પ્રતિયોગી સાથે સબદ્ધ પણ નહીં અને અસબદ્ધ પણ નહીં એવા ભૂતલાદિ પદાર્થનુ પ્રત્યક્ષથી ગ્રહણ થાય છે, કારણ કે–માત્ર વસ્તુનુ જ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી અમે સ્વીકારેલુ છે

સમાધાન–તે કથન યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે–સસ્પૃષ્ટત્વ અને અસસ્પૃષ્ટત્વ એ બન્ને પરસ્પરપરિહારસ્થિતિરૂપ (એક-બીજાને દૂર કરીને પોતાની સ્થિતિ વાળા) હોવાથી એકના નિષેધમા બીજાના વિધાનનો પરિહાર કરવો અશક્ય છે અર્થાત્ બીજાનુ વિધાન અવશ્ય થાય છે માટે સદ્રૂપ કે અસદ્રૂપ પદાર્થના ગ્રહણમા પ્રવીણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જ અભાવ જાણી શકાય છે વળી કોઈ સ્થળે 'તે ભૂતલ ઘટ વિનાનુ છે' એ પ્રમાણે સ્મરણથી, 'ઘટ વિનાનુ તે જ ભૂતલ આ છે' એ પ્રમાણે પ્રત્યભિજ્ઞાનથી, 'જે અગ્નિવાળુ નથી તે ધૂમવાળુ નથી'–એ પ્રમાણે તર્કથી, 'અહી–જલાશયમા ધૂમ નથી કારણ કે–અહી અગ્નિ નથી' એ પ્રમાણે અનુમાનથી, અને 'ગર્ગ ઘરમા નથી'–એ પ્રમાણે આગમથી અભાવની પ્રતીતિ થઈ જાય છે તો પછી અભાવ પ્રમાણની કઈ જગ્યાએ પ્રવૃત્તિ થશે ? અર્થાત્ અભાવ પ્રમાણ માટે કોઈ વિષય જ નથી માટે અભાવ જુદુ પ્રમાણ નથી

(टि०)–**यदपीत्यभावप्रमाणमभिधीयते** इति सम्बन्ध । **प्रसज्येति**–

"द्वौ नञौ हि समाख्यातौ पर्युदासप्रसज्यकौ ।
पर्युदास सदृग्ग्राही प्रसज्यस्तु निषेधकृत् ॥" इतिवचनात् प्रसज्य आत्मनस्तदाकारपरिणामाभावाद् घटादिपदार्थसार्थोऽत्र नास्ति' इति ज्ञानमुत्पमासादयति । **पर्युदासेति** भूतलादिव्यतिरिक्ते विवक्षिते घटादौ अभावरूपे ।

गृहीत्वेत्यादि । गृहीत्वा ज्ञात्वा वस्तुनो भूतलादे सद्भावम् । **प्रतियोगिनमिति** घटादिकमभावेन विवक्षितम्, अभावरूपत्वात् सद्भावस्य प्रागभूतम् । **मानसमिति** मनोव्यापारद्रव्यसमुद्भूतम् । **अक्षानपेक्षयेति** इन्द्रियव्यापारमन्तरेण । **तत्र चेति** भूतलादौ । यत्र हि साक्षात्प्रतियोगी दृग्विषयतामेति, न तत्राभावो भवेत्तस्य । **वस्तुमात्रस्येति तेन** भट्टेन । अयमित्यभाव । **आगमेनेति** आगमोऽत्राप्तपुरुषवचनम् न वीतरागादिप्रणीतधर्मशास्त्रम् ।

§१३ समवोऽपि समुदायेन समुदायिनोऽवगम इत्येवलक्षण 'सभवति खार्यो द्रोण' इत्यादि नानुमानात पृथक् । तथाहि–खारी द्रोणवती, खारीत्वात्, पूर्वोपलब्धखारीवत् ॥

§१४ ऐतिह्य त्वनिर्दिष्टप्रवक्तृक प्रवादपारम्पर्यमितीहोचुर्वृद्धा, यथा–'इह वटे यक्ष प्रतिवसति' इति । तदप्रमाणम्, अनिर्दिष्टप्रवक्तृकत्वेन सांशयिकत्वात्, आप्तप्रवक्तृकत्वनिश्चये त्वागम इति ॥

§१५ यदपि प्रातिभमनक्षलिङ्गशब्दव्यापारानपेक्षमकस्मादेव 'अद्य मे महीपतिप्रसादो भविता' इत्याकारं स्पष्टतया वेदनमुदेति तत्खल्वनिन्द्रियनिबन्धनतया मानसमिति प्रत्यक्षान्तर्भूतम् ।

यत्तु विद्याधरप्रभृतिसमाम्नायस्य सार्थं गृहीतान्यथानुपपत्तिकात्मन प्रत्यक्षदोषादर्शनादुदेति, तत् लिङ्गिप्रतीतिसाधकत्वादनुमानमेव । इति न प्रत्यक्षपरोक्षव्यतिरिक्तं प्रमाणान्तरं कल्पनीयम् ॥ १ ॥

§૧૩ સમુદાયથી સમુદાયીનો બોધ થાય છે સંભવ પ્રમાણનું આ લક્ષણ છે જેમકે—ખારી (૧૬ કે ૨૦ દ્રોણ) માં દ્રોણ (૬૪/ શેર) નો સંભવ છે. આ સંભવ પ્રમાણ પણ અનુમાનથી ભિન્ન નથી પરંતુ અનુમાનરૂપ જ છે જેમકે ખારીમાં દ્રોણ છે કારણ કે તે ખારી છે પૂર્વ જોયેલ ખારીની જેમ.

§૧૪ જે જ્ઞાન પ્રવાદપરંપરા (દંતકથા) દ્વારા પૂર્વજોએ આમ કહ્યું છે એવા પ્રકારનું હોય પણ મૂળ વક્તા અજ્ઞાત-અપ્રસિદ્ધ હોય, તે ઐતિહ્ય પ્રમાણ કહેવાય છે જેમકે—આ વડમાં યક્ષ રહે છે એમ વૃદ્ધ પુરુષો કહે છે આવું ઐતિહ્ય પ્રમાણરૂપ નથી, કારણ કે તેમાં વક્તા જ્ઞાત નથી, તેથી તેની સત્યતામાં સંશય રહે છે અને જો તેનો વક્તા આપ્ત પુરુષ છે એવો નિશ્ચય થઈ જાય તો તે આગમ સ્વરૂપ જ છે

§૧૫ ઇન્દ્રિય, હેતુ કે શબ્દના આધાર વિના અચાનક 'આજ મારા ઉપર રાજા પ્રસન્ન થશે' એવું સ્પષ્ટરૂપે અકસ્માત્ જે જ્ઞાન થાય છે તે પ્રાતિભ પ્રમાણ કહેવાય છે એ પ્રાતિભ પણ મનોજન્ય હોવાથી માનસ છે અને તેથી પ્રત્યક્ષમાં અન્તર્ભૂત થઈ જાય છે વળી પ્રસન્નતા એટલે ઇષ્ટ-સુખની અને ઉદ્વેગ એટલે અનિષ્ટ-દુઃખની પ્રાપ્તિરૂપ હેતુનું અનુમાન જેવો વ્યાપ્તિજ્ઞાન થયો હોય છે તેને થાય છે તે પણ લિંગજન્ય ઉત્પન્ન એટલે હેતુ દ્વારા અનુમાન જેવું હોવાથી અનુમાન પ્રમાણમાં અન્તર્ભૂત થશે.

આ પ્રકારે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે જ પ્રકારે પ્રમાણ છે અને તે સંખ્યાનું ઉલ્લંઘન કરવાને ઇન્દ્ર પણ સમર્થ નથી.

પ્રત્યેક પ્રમાણના ભેદ જુદા જુદા દાર્શનિકોમાં ભિન્ન ભિન્ન મનાયા છે.

ચાર્વાક—૧ પ્રત્યક્ષ બૌદ્ધ અને વૈશેષિક—૧ પ્રત્યક્ષ અને ૨ અનુમાન, સાંખ્ય અને કોઈ વૈશેષિક—૧ પ્રત્યક્ષ ૨ અનુમાન અને ૩ આગમ, નૈયાયિક—૧ પ્રત્યક્ષ ૨ અનુમાન ૩ ઉપમાન અને ૪ આગમ, પ્રભાકર—૧ પ્રત્યક્ષ, ૨ અનુમાન, ૩ ઉપમાન ૪ આગમ અને ૫ અર્થાપત્તિ, કુમારિલ ૧ પ્રત્યક્ષ, ૨ અનુમાન, ૩ ઉપમાન ૪ આગમ, ૫ અર્થાપત્તિ અને ૬ અભાવ, ચરક આદિ ઉક્ત ઉપરાંત સંભવ, ઐતિહ્ય આદિ પ્રમાણો માને છે પણ તે સૌ પ્રમાણોનો જૈનસંમત પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એ બેમાં સમાવેશ થઈ જાય છે ૧.

(१) समुद्रादयेत्यादि कारिकाद्वयेन । समुद्रादिवत् इति पौराणिकादयः ॥१॥

प्रत्यक्ष लक्षयन्ति—

स्पष्टं प्रत्यक्षम् ॥ २ ॥

§ १ प्रबलतरज्ञानावरणवीर्यान्तराययो क्षयोपशमात क्षयाद वा स्पष्टताविशिष्ट वैशद्यास्पदीभूत यत् तत् प्रत्यक्ष प्रत्येयम ॥२॥

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનુ લક્ષણ–

સ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષ છે ૨ .

§ ૧ અતિબળવાન–ગાઢ જ્ઞાનાવરણીય અને વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષયોપશમ, કે ક્ષયથી સ્પષ્ટ અર્થાત્ વિશદ જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ છે ૨

स्पष्टत्वमेव स्पष्टयन्ति–

अनुमानाद्याधिक्येन विशेषप्रकाशनं स्पष्टत्वम् ॥३॥

§ १ अनुमानादिभ्यो वक्ष्यमाणपरोक्षप्रकारेभ्योऽतिरिकेण यद्विशेषाणा नियतवर्णसंस्थानाद्यर्थाकाराणा प्रतिभासन ज्ञानस्य तत् स्पष्टत्वमिति ॥ ३ ॥

જ્ઞાનની સ્પષ્ટતાનુ સ્પષ્ટીકરણ–

અનુમાનાદિ પરોક્ષ પ્રમાણોથી અધિકપણે વિશેષોનુ પ્રકાશન તે સ્પષ્ટતા છે ૩

§ ૧ આગળ (ત્રીજા પરિચ્છેદમા) વર્ણવાયેલા અનુમાનાદિ પરોક્ષ પ્રમાણના ભેદોથી અધિકપણે પદાર્થના નિયત વર્ણ-સંસ્થાન (આકાર) આદિ વિશેષોનુ પ્રકાશન તે જ્ઞાનની સ્પષ્ટતા છે ૩

प्रत्यक्षस्य प्रकारप्रकाशनायाहु —

तद् द्विप्रकारम्–साव्यवहारिक पारमार्थिकं च ॥४॥

§ १ सव्यवहारो बाधारहितप्रवृत्तिनिवृत्ती प्रयोजनमस्येति साव्यवहारिकम्, बाह्येन्द्रियादिसामग्रीसापेक्षत्वादपारमार्थिकम्, अस्मदादिप्रत्यक्षमित्यर्थ । परमार्थे भवं पारमार्थिक मुख्यम, आत्मसंनिधिमात्रापेक्षम, अवध्यादिप्रत्यक्षमित्यर्थ ॥४॥

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના ભેદોને કહે છે—

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ બે પ્રકારે છે—સાવ્યવહારિક અને પારમાર્થિક. ૪,

§ ૧ કોઈ પણ જાતની બાધા વિના ઇષ્ટ વિષયમા પ્રવૃત્તિ, અને અનિષ્ટવિષયથી નિવૃત્તિરૂપ પ્રયોજન જેનાથી સિદ્ધ થાય તે સાવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ છે અર્થાત્ આપણા જેવા સામાન્ય લોકોનુ પ્રત્યક્ષ, તે અપારમાર્થિક હોવાથી સાવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે, કારણ કે–તે ચક્ષુ વિગેરે બાહ્ય ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષા રાખનારુ છે

પરમ અર્થમા થયેલ જ્ઞાન તે પારમાર્થિક અર્થાત મુખ્ય પ્રત્યક્ષ છે કારણ કે તે માત્ર આત્માની સંનિધિ-સમીપતાની અપેક્ષા રાખનાર છે આ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષમા અવધિ આદિ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનોનો સમાવેશ છે ૪.

(च) बाधारहितप्रवृत्तिनिवृत्ती इति दशविधे, अविसंवादे च ॥४॥
सांव्यवहारिकस्य प्रकारौ दर्शयन्ति—

तच्चायं द्विविधमिन्द्रियनिबन्धनमनिन्द्रियनिबन्धनं च ॥५॥

§ १ इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि निबन्धनमस्येतीन्द्रियनिबन्धनम् ।

§ २ ननु इन्द्रियज्ञाने मनोऽपि व्याप्रियत इति कथं न तेन व्यपदेशः? उच्यते—इन्द्रियस्यासाधारणकारणत्वात् । मनः पुनरनिन्द्रियज्ञानेऽपि व्याप्रियत इति साधारणं तत् । असाधारणेन च व्यपदेशो दृश्यते, यथा—क्षितिपवनाऽऽतपादिजन्योऽप्यङ्कुरस्तु बीजेनैव व्यपदेश्यः—शाल्यङ्कुरः कोद्रवाङ्कुरोऽयमिति ।

अनिन्द्रियं मनो निबन्धनं यस्य तदपरम् ॥

સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષના ભેદો દેખાડે છે—

તેમાં પ્રથમ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ બે પ્રકારે છે—ઇન્દ્રિયનિબન્ધન અને અનિન્દ્રિયનિબન્ધન. ૫.

§૧ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોથી જે ઉત્પન્ન થાય છે તે ઇન્દ્રિયનિબન્ધન અર્થાત્ ઇન્દ્રિય કારણક.

§૨ પ્રશ્ન—ઇન્દ્રિયજ્ઞાનમાં મનનો પણ વ્યાપાર હોય છે તો તેને મનોનિબન્ધન શા માટે નથી કહેતા?

સમાધાન—ઇન્દ્રિયથી થતા જ્ઞાનમાં ઇન્દ્રિય અસાધારણ કારણ છે જ્યારે મન તો અનિન્દ્રિયજ્ઞાનમાં પણ કારણ છે માટે મન સાધારણ કારણ છે જગતની કોઈ પણ વસ્તુનો વ્યવહાર તો હંમેશા અસાધારણ કારણથી જ થતો દેખાય છે પૃથ્વી, પાણી, પવન, તડકો વિગેરે કારણોથી ઉત્પન્ન થતો હોવા છતાં પણ આ શાલિનો અંકુર છે આ કોદ્રવનો અંકુર છે એમ અસાધારણ કારણ રૂપ બીજથી જ તેનો વ્યવહાર થાય છે.

અનિન્દ્રિય અર્થાત્ મન અનિન્દ્રિયને કારણે ઉત્પન્ન થનારું જ્ઞાન અનિન્દ્રિયનિબન્ધન છે

§ ३ इदमिदानीं मनाग् मीमांस्यते—प्राप्यकारीणीन्द्रियाणि अप्राप्यकारीणि वेति । तत्र प्राप्यकारीण्येवेति कणभक्षाक्षपादमीमांसकसांख्याः समाचक्षते । चक्षुः-श्रोत्रेतराणि तानि तथेति ताथागताः । चक्षुर्वर्जानीति तु वयं स्याद्वादवादिनः ।

§ ४ तत्र प्रथमे प्रमाणयन्ति—

चक्षुः प्राप्य मतिं करोति विषये बाह्येन्द्रियत्वादितो

यद् बाह्येन्द्रियताऽऽश्रिता परिगतं तत् प्राप्यकारीक्षितम् ।

---

१ इन्द्र मिश्रे प्राप्यकारीणीन्द्रियाणि ख ।

जिह्वावत् प्रकृत तथा च विदितं तस्मात् तथा स्थीयता
नाऽत्राऽसिद्धिमुखश्च दूषणकणस्तल्लक्षणाऽनीक्षणात ॥१॥
अद्रिचन्द्रकलनेषु या पुनर्यौगपद्यधिषणा मनीषिणाम् ।
पद्मपत्रपटलीविलोपवत् सत्वरोदयनिबन्धनैव सा ॥२॥
प्रथमत परिसृत्य शिलोच्चय निकटत क्षणमीक्षणमीक्षते ।
तदनु दूरतराम्बरमण्डलीतिलककान्तमुपेत्य सितत्विषम् ॥३॥

§३ હવે અહી થોડા વિચાર કરીએ કે ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયને પ્રાપ્ત થઇને જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે કે તે સિવાય ? તેમા દરેક ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયને પ્રાપ્ત થઇને જ્ઞાન કરાવનારી છે, એવુ માનનારાઓમા નૈયાયિક, વૈશેષિક, મીમાસક, અને સાખ્ય છે ચક્ષુ અને શ્રોત્ર એ બે ઇન્દ્રિયો સિવાયની બાકીની ત્રણ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયને પ્રાપ્ત થઇને જ્ઞાન કરાવનારી છે, એવુ બૌદ્ધ માને છે પણ ચક્ષુ સિવાયની ચાર ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયને પ્રાપ્ત થઇને જ્ઞાન કરાવનારી છે, એમ સ્યાદ્વાદ(અનેકાન્તવાદ)થી નિર્મળ હૃદયવાળા જૈનો માને છે

§ ૪ ઉપરોક્ત વાદીઓમાથી પ્રથમ નૈયાયિકાદિ આ પ્રમાણે પ્રમાણ આપે છે કે—ચક્ષુ પ્રાપ્યકારી છે, બાહ્યેન્દ્રિયાદિરૂપ હોવાથી, જે બાહ્યેન્દ્રિયાદિરૂપ હોય છે તે જિહ્વાની જેમ પ્રાપ્યકારી હોય છે પ્રકૃતમા ચક્ષુ બાહ્યેન્દ્રિયાદિરૂપ છે માટે પ્રાપ્યકારી છે આ અનુમાન પ્રયોગમા હેતુના અસિદ્ધિ આદિ દોષો નથી, કારણ કે–અસિદ્ધિ વિગેરે દોષોનુ લક્ષણ એમા જોવામા આવતુ નથી ૧

शका—જો ચક્ષુ પ્રાપ્યકારી હોય તો બુદ્ધિમાન પુરુષોને પર્વત અને ચન્દ્રનુ એકીસાથે ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થવુ ન જોઈએ, કારણ કે પર્વત નજીક છે અને ચન્દ્ર દૂર છે તો ચક્ષુ તે બન્નેને એકીસાથે કઈ રીતે પ્રાપ્ત કરે ?

समाधान—પર્વત અને ચન્દ્રનુ એકી સાથે જ્ઞાન છે જ નહીં છતા પણ કમલના પાદડામા વતુ શીઘ્રભેદન ક્રમિક છતા જેમ તે એકી સાથે થતુ અનુભવાય છે, તેમ પર્વત અને ચન્દ્રને વિષેનુ જ્ઞાન પણ શીઘ્ર થતુ હોવાને કારણે ક્રમિકને બદલે યુગપત થતુ જણાય છે ૨

કારણ કે ચક્ષુ પ્રથમ તો નજીકમા રહેલ પર્વત પાસે જઇને ક્ષણવાર પર્વતને જુએ છે અને ત્યાર પછી આકાશમડળના સુદર તિલક સ્વરૂપ ચન્દ્રને પ્રાપ્ત થઇને તેને જુએ છે ૩

(प०) तल्लक्षणानीक्षणादिति असिद्धादिलक्षणाऽदर्शनात् ॥१॥ सत्वरोदयनिबन्धनैवेत्यत्र सत्वरोदयो ज्ञानस्य शीघ्रोत्पत्ति ॥२॥

(टि०)–चक्षु प्राप्येत्यादि । नात्रेति चक्षु प्राप्यकारीत्येव लक्षणेऽस्मदभिमतेऽसिद्धिप्रमुख । तल्लक्षणेति असिद्धिलक्षणानवलोकनात् ॥१॥ अद्रिचन्द्रेत्यादि । यौगपद्येति युगपद्बुद्धि । मनीषिणामित्यत्र साभिप्रायम् जडबुद्धीनां विवेकपराङ्मुखत्वात् । पद्मेति कमलदलसूचीव्यतिभेद इव । सेति धिषणा ॥२॥

§ ५ युष्मदोऽत्र वस्तुनस्त्वमी कौ न्वौ दर्शिह धर्मिवोक्ष ? ।
कि नु मांसमयगोलकरूपा सूक्ष्मतायुत्परा किन्तु काऽपि ? ॥४॥
आदिमा यदि सा ऽपि किमर्थो योजनाऽनुसरणमसमी स्यात् ? ।
योजनं किमुत वस्तुनि यथा संसजन् प्रिय [illegible] प्रणमिष्याम् ? ॥५॥
प्रथमगात प्रथमप्रकार प्राकारपूर्वापरमिन्युगपि ।
संसरत्न परमपुष्टोपरते प्रथमप्रकारस्यापि मो मम् ॥६॥
पञ्च कस्यापि स एव दोष सपर न वस्तु प्रति सीस्करेऽपि ।
मैमरत काऽस्य सकोटरन्ध्रप्राप्त्या पुमान् कि न जन्तुम स्यात् ? ॥७॥
वस्तुप सूक्ष्मतापक्षे सूक्ष्मता स्यान्मूर्तता ।
स्याऽस्यपरिमाणवर्मियथा कम्पनोमयी ॥८॥
स्यात् स्थामवर व्यापकताप्रसक्त्या सर्वोपलम्भ प्रथमप्रकार ।
प्राकारमन्तर्विभागहानिर्योपलम्भो न भवेद द्वितीय ॥९॥
न गतु नगतु पश्ये स्वप्रमाणान प्रविष्टे
स्तरूपगतस्यार्थो मेन्काति प्रविष्टम् ।
मत निगदसि तस्मिन् गमिपर्क त्वमेव
प्रमरति तत् तत् स्यादनन्यप्रकाशम् ॥१०॥
तथाहि—
प्रोतस्मागिरवकणानुकारी दीपाङ्कुरस्पर्शप्रमाणात् ।
कि नव कम्पीमयकस्मान्न प्रदीपसोऽपि प्रथयन्त्यन् ? ॥११॥
मनोरमस्पर्शनिगमिया स्यात् क्वे पुष्पानुकल्पभिरस्मिन् ।
प्रोत्सवमाकाम्यमगिरनोऽसौ गाऽऽसासन वत्प्रतिमामस्मात ॥१२॥

૪ જૈન–દર્શનમાં ઉપયોગ નેત્રેન્દ્રિયોના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાની રીત બીજે બીજે અથવા તેનો ઉત્તર કરવા એ કોઈ અહંત–અતીર જણું નથી કે જેથી આમ કરવો પડે. પણ આપ્યાકરી [illegible] બાહ્યેન્દ્રિયવિષયક કોનાથી તમારા આ અનુમાનમાં ધર્મી (પક્ષ) તરીકે ગ્રહણ કરેલ વસ્તુ કેવા પ્રકારની છે ? શું સ્વભાવના મળરૂપ છે કે સૂક્ષ્મતાને ધારણ કરનારી કોઈ બીજા જ રૂપે છે ? અથવા ન રૂપ છે કે સૂક્ષ્મ ? ૪

પહેલા પક્ષમાં પ્રશ્ન છે કે પદાર્થ પાસ આવીને ચક્ષુને પ્રાપ્ત થાય છે કે ચક્ષુ પુરુષ પ્રમિની પાસ જઈને સંબંધ કરે છે તેમ ચક્ષુ પદાર્થ પાસે જઈને તેને પ્રાપ્ત કરે છે ? ૫.

१ दीपकवत् ... कानपि ... स्यादनन्यप्रकाशम्' इति पाठः । ... लेख विदेह

પ્રથમ પ્રકારમા તો પ્રત્યક્ષ બાધ છે, કારણુ કે પ્રાકાર–કિલ્લો, પર્વત, સમુદ્રાદિ જેટલા વિષયો છે, તેમાથી પ્રત્યક્ષકાલે યત્કિંચિત પણુ નેત્રને આવી મળતા હોય એવુ કદી પણુ જોવામા આવતુ નથી ૬ બીજા પ્રકારમા પણુ એ જ દોષ છે–અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ બાધ છે કારણુ કે પદાર્થ પાસે જતી ચક્ષુ જોવામા આવતી નથી છતા પણુ જો માસમય સ્થૂલ ચક્ષુ વિષય તરફ જતી હોય તો–પોલાણુ થઈ જવાથી જરાજીર્ણુ વૃક્ષ જેવો વિચિત્ર આકારવાળો પુરુષ કેમ ન થઇ જાય ? ૭

ચક્ષુને સૂક્ષ્મ માનો તો–ચક્ષુની તે સૂક્ષ્મતા અમૂર્ત સ્વરૂપ છે કે અલ્પ-પરિમાણુ રૂપ ? આમ આ બે વિકલ્પો થાય છે ૮

અમૂર્ત કહો તો આકાશ જેમ વ્યાપક છે, તેમ અમૂર્ત ચક્ષુ પણુ વ્યાપક બની જશે અને તેમ થતા જગતભરના દરેક યોગ્ય પદાર્થોની પ્રાપ્તિ થવાથી તે સૌનુ જ્ઞાન થઇ જશે અને સૂક્ષ્મતા એટલે 'અલ્પપરિમાણુ' એમ કહો તો પ્રાકાર (કિલ્લો), વન, ઉદ્યાન, વિહાર (દેવાલય), હાર વિગેરે વિષયોનુ જ્ઞાન થશે નહી ૯

કારણુ કે નાનુ એવુ નખલુ (નેયણી-નખ છેદવાનુ શસ્ત્ર) પોતાના પ્રમાણુ-થી અધિક વિસ્તારવાલા પટ (વસ્ત્ર), કટ (સાદડી), શકટ (ગાડુ) વિગેરે પદાર્થ-ને કાપી શકતુ નથી, એ પ્રસિદ્ધ છે તેમ સૂક્ષ્મ ચક્ષુ પણુ પોતાથી અધિક પરિ-માણુવાળા પર્વતાદિક વિષયોનો બોધ કરાવી શકશે નહી

નૈયાયિક-ચક્ષુમા રશ્મિચક્ર–તેજોમડળ છે. અને તે અનુક્રમે ઉપરોક્ત વિષયોમા પ્રસાર પામે છે માટે ચક્ષુ પોતાથી અધિક પરિમાણુવાળા પ્રાકારાદિ સ્થૂલ પદાર્થોનુ પણુ બોધક થાય છે ૧૦

જેમ કે–દેદીપ્યમાન માણેક રત્નની કણી જેવો દીવાનો અકુર–જ્યોત તેજસમૂહના પ્રભાવથી પોતાથી અધિક વિસ્તારવાલા કેસર, કાજલ વિગેરે પદાર્થોને શુ નથી જણાવતો ? અર્થાત જણાવે છે તેમ ચક્ષુ પણુ પોતાના રશ્મિચક્ર વડે પોતાથી અધિક પરિમાણુવાળા શકટાદિ પદાર્થોનુ બોધક થાય છે ૧૧

જૈન—એમ માનશો તો પ્રસ્તુત અનુમાનનો ચક્ષુરૂપ જે પક્ષ છે, તે પ્રત્યક્ષથી બાધિત થઇ જશે, કારણુ કે ચક્ષુના રશ્મિચક્રથી પ્રકાશિત થનાર અને તેથી કરીને પ્રૌઢ પ્રભામડળથી વ્યાપ્ત થયેલ ઘટાદિ પદાર્થ જોવામા આવતો નથી ભાવાર્થ એ છે કે પ્રદીપાદિના પ્રકાશથી ઘટાદિ પદાર્થ વ્યાપ્ત થએલ હોય ત્યારે તે પ્રકાશ આપણે જોઈ શકીએ છીએ, પણુ જ્યારે ચક્ષુની પ્રભાથી ઘટાદિ પદાર્થ વ્યાપ્ત થયા હોય ત્યારે તે 'ચક્ષુપ્રભા'ને આપણે જોઈ શકતા નથી ૧૨

(प०) **प्रथमप्रकारे** इति **लोचनानुसरणव्यसनी' अर्थ** इत्येवरूपे ॥६॥ **सर्प्पन्**निति गच्छत् ॥७॥ **खल्विति** निश्चयेन । **नखलु शस्त्रमिति** नखहरणिका । **प्रथिष्ठे** इति पृथुतरे । **तस्मिन्नि**ति महीयसि पदार्थे । **रश्मिचक्रमिति** चाक्षुषम् । **तत्प्रकाशमिति** त महीयांसं पदार्थ

१ 'व्यसन अर्थं इ'–मु प्रे१ ।

प्रकाशयति इति तन्मतम् । प्रसरति तत्र पतत् स्यादनल्पप्रकाशम् पञ्चमकेन ॥१०॥ पक्ष इति चक्षु प्राप्य भति करोति' इत्येवं ॥११॥

(मि)त्याद् व्योमवर्तिकवाति । व्यापकत्वेति चक्षु तैजसत्वम्, अन्तरितत्वात्, यदेव तदेव तत्र तथा तथा चाय तस्यतया । द्वितीये इति अल्पपरिमाणे चक्षु प्रकाशकत्वादसत्वम्, अल्पपरिमाणत्वात्, यदेव तदेव यथा परमाणु ॥५॥ न चाक्षिपत्याणि । वक्तव्यमिति स्वभावे- दर्शिता । तत् स्तोकमपि वस्तुनि व्यापार इत्यादीनि मिलप् च । ततो इतो वर्तते । तस्य सिद्ध । प्रतिपत्तिरिति चक्षुषि । तत इति एभिर्वचनात् । यतश्चैति चक्षु । अन्यस्यैति प्रकाशकत्व- प्रसङ्गम् । ॥१ ॥ तन्मेयमित्यादि । पुरस्तादिति पूर्वमेवोक्ते चक्षु तैजसत्वेऽपि । प्रतिमात्वेऽपि तत्र तथा तथा ॥ ११ ॥

मयाऽन्यस्मदुक्ततया प्रमाणा पदार्थसंपर्केणुणोऽव्यतीता ।
सिद्धिस्तावदानी कथमस्तु तस्या मर्माणि चेत् तैजसतास्यहेतो ॥१३॥

रूपादिमध्ये नियमेन रूपप्रकाशकत्वेन च तैजसत्वम् ।
प्रत्यक्षे चक्षुषि समसिद्धं यथा प्रदीपात्प्रकरिपुरस्ती ॥१४॥

तदिदं कुसुमविमिश्रणमन्यपुरुषोऽरूपोऽस्मात्तैजसम् ।
मनुषूते व्यभिचारात् रूपेष्वप्यसन्निकर्षेण ॥१५॥

इत्य यदपेक्ष्यपि विरोधमे स्यात् हेतोरनेकान्तिकताऽऽत्मनेन ।
तस्यापि चेत् तैजसता तनोति तत्त्वादिना किं नु तदाऽपरावम ? ॥१६॥

सौवीरसौवर्चलसैन्धवादि निमित्तरूपे पार्थिवमेव दीरा ।
इत्यनुमानोपगमोऽस्य तस्मात्पुत्र एव प्रतिमात्वमीयाम् ॥१७॥

तथा च—

सौवीरसौवर्चलसैन्धवादिकं स्वावाकरोत्पत्तिवशेन पार्थिवम् ।
यदादिकर न व्यभिचारतेऽथतो चामीकरेणाऽगुणं निरीक्ष्यते ॥१८॥

चामीकरादेरपि पार्थिवत्वं विशेषेण तैनैव विवेचनीयम् ।
अन्यप्रमाणेन न नाम बाधा पक्षस्य यद् भाति तदत्र सिद्धम् ॥१९॥

अस्पर्शे मरिचरोचनादिकं पार्थिवं ननु तथाऽपि संमतम् ।
भवनेऽपि तदसौ प्रवृत्तिमानप्रयोजकविधेर्व्यवस्थकारी ॥२ ॥

इन्द्रियत्वोपपत्तिभुवनत्वात् तै साधनावत ।
न भिन्नस्तैजसत्वस्य प्रकृष्टत्वप्रसङ्ग्यात् ॥२१॥

चक्षुर्न तैजसमनास्वप्रतिमभावा-
दस्मीविवित्तबहुविधिप्रतिपत्तिरेव ।

सिद्धिं दधाति नयनस्य न तैजसत्व
तस्मादमुष्य घटते किमु रश्मिवत्ता ? ॥२२॥

નૈયાયિક—પદાર્થના સંપર્કમા આવેલ ચક્ષુની પ્રભા અનુદ્ભૂત હોવાથી પ્રત્યક્ષ થતી નથી

જૈન—તો પછી તેની સિદ્ધિ કઈ રીતે કરશો ? અર્થાત 'પ્રભા દેખાતી નથી છતા પણ છે' એમ કઈ રીતે સિદ્ધ કરશો ?

નૈયાયિક—ચક્ષુ પ્રભાયુક્ત છે, કારણ કે તે તૈજસ છે, આ અનુમાનથી પ્રભાની સિદ્ધિ છે ૧૩ અને ચક્ષુનુ 'તૈજસત્વ' એટલા માટે છે કે તે રૂપ, રસ ગધ અને સ્પર્શમાથી માત્ર રૂપનુ જ પ્રદીપની જ્યોતિ તથા વિદ્યુદાદિની જેમ પ્રકાશક છે ૧૪

જૈન—આંધ્રદેશની પુરન્ધ્રીઓ (પતિ પુત્રવાળી સ્ત્રીઓ)ના ગાલે કેસરનુ વિલેપન તેઓ શ્યામ હોવાથી શોભાયમાન થતુ નથી તેમ તમારુ આ કથન પણ શોભતુ નથી કારણ કે રૂપાદિમાથી નિયમપૂર્વક રૂપનો પ્રકાશક હોવા છતા રૂપ અને ચક્ષુનો સન્નિકર્ષ તૈજસ નથી, એટલે હેતુ વ્યભિચારી છે ૧૫

નૈયાયિક—ચક્ષુના તૈજસ સાધક હેતુમા અમે વિશેષણ જોડીને કહીશુ કે જે દ્રવ્ય હોય અને છતા રૂપાદિમાથી રૂપનુ જ પ્રકાશક હોય તે તૈજસ છે સન્નિકર્ષ એ દ્રવ્ય નથી, પણ ગુણ છે તેથી સન્નિકર્ષ વડે હેતુને વ્યભિચારી કહી શકાશે નહીં.

જૈન—અંજન દ્રવ્ય છે, અને ચક્ષુની નિર્મલતાનુ કારણ હોવાથી તે રૂપનુ પ્રકાશક પણ છે, અને છતા તે તૈજસ નથી માટે હેતુ પુન. વ્યભિચારી થયો અને જો અંજનને પણ તૈજસ માનો, તો પછી શરીરાદિએ શુ અપરાધ કર્યો છે ? અર્થાત શરીરાદિને પણ તૈજસ માનવા પડશે ૧૬

વળી, અંજનની સામગ્રીરૂપ સુરમો, મંચળ, સૈંધવાદિ પદાર્થોને પડિત પુરુષો તો પાર્થિવ જ માને છે માટે અંજનને તૈજસ માનવુ તે બુદ્ધિમાન પુરુષોને યુક્તિશૂન્ય જ લાગે છે ૧૭

સુરમો આદિ 'ખાણમાથી ઉત્પન્ન થતા હોવાથી' માટીની જેમ પાર્થિવ છે અને તે પદાર્થોમા પાર્થિવતા સિદ્ધ કરવાને આપેલ 'ખાણમાથી ઉત્પન્ન થતા હોવાથી' એ હેતુમા સુવર્ણથી વ્યભિચાર પણ નથી ૧૮

કારણ કે—સુવર્ણાદિ પણ પાર્થિવ જ છે કારણ કે— તે પણ ખાણમાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે

નૈયાયિક—સુવર્ણાદિમા પાર્થિવત્વ સિદ્ધ કરનાર અનુમાનનો પક્ષ આગમ પ્રમાણથી બાધિત છે, કારણ કે—આગમમા સુવર્ણને તૈજસ કહ્યુ છે

જૈન—તમોએ સ્વીકારેલ આગમ પ્રમાણ અમને અસિદ્ધ છે માટે આગમ પ્રમાણથી પક્ષ બાધિત નહીં થાય ૧૯ વળી મરી અને રોચનાદિ (શ્વેત સરગવો, અથવા જમ્ભાર, ગોદડીઆ લીબુ, લીબડો)થી બનેલુ અંજન

પણ તેમને પાર્થિવ તરીકે જ માન્ય છે અને ચક્ષુમાં તૈજસને સાધનાર રૂપ છતાં રૂપાદિમાંથી ઇત્યાદિ હેતુ અંજનમાં પણ પ્રવૃત્ત થાય છે માટે આ હેતુ અપ્રયોજક છે ૧

એટલે સ્પષ્ટ વ્યભિચાર દેખાતો હોવાથી અનુમાનના બળ ઉપર પૃથ્વીની જેમ સાધિત તમારો એ હેતુ ચક્ષુમાં તૈજસ સિદ્ધ કરતો ન હોવાથી વ્યર્થ છે ૨૧

વળી ચક્ષુ તૈજસ નથી, કારણ કે ભાસ્વર શુક્લ રૂપવાળું અને ઉષ્ણ સ્પર્શ વાળું નથી જલની જેમ આવા અનુમાનથી ચક્ષુમાં તૈજસત્વનો નિષેધ થતો હોવાથી ચક્ષુમાં તૈજસત્વની સિદ્ધિ જ થઈ નહીં, તો પછી રશ્મિવત્ત્વ શી રીતે સિદ્ધ થઈ શકશે ? અર્થાત્ સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ. ૨૨

(प) [illegible] ॥१३॥ [illegible] ॥१५॥ [illegible] ॥१६॥ [illegible] ॥२२॥

(फि) [illegible]

रूपस्य । अञ्जनं तैजसम्, अत एव हेतोरिति[1] वदतो वदनभङ्गप्रसङ्गः सङ्गतिं न गतो(गत) । तस्यापीति अञ्जनस्यापि । तन्वादिनेति शरीरादिना । शरीरमादिशब्दात् पृथ्वीपृथ्वीधरसिन्धुरादि तैजसमङ्गीकुरु ॥१६॥ सौवीरेत्यादि । कृशानुभावेति । तेजसत्वाभ्युपगमं तैजसत्वं पावकानुभावं च । अस्येत्यञ्जनस्य । अमीषामिति धीराणाम् । अञ्जनं सौवीरसौवर्चलादितो जायते । तानि पार्थिवाणि । तत्कथमञ्जने तैजसत्वघटना, हेतुद्वन्द्वमद्विरोधात्[2] ॥१७॥ सौवीरेत्यादि । आकरोद्भूतेति । सौवीरादि पार्थिवम्, आकरोत्पन्नत्वात् । सुवर्णेन व्यभिचारज्ञानमनुगुणं युक्तियुक्तं न ॥१८॥ चामीकरेत्यादि । तेनैवेति सुवर्णं पार्थिवम्, आकरोद्भूतत्वशक्त्यात् सौवीरादिवत् । अत्रेति सुवर्णस्य पार्थिवत्वप्रसाधके साधने । यद्विति यस्मात् । तद्वित्यागमप्रमाणम् । अत्रेति वादिनि जैने । अत एव सुवर्णस्य तैजसत्वसिद्धिपक्षप्रतिष्ठे लिङ्गे भवदभिप्रेतोऽन्यतरासिद्धिनामदोषोऽनुपपद्यते ॥१९॥ अञ्जनमित्यादि । असाविति चक्षुस्तैजसत्वसाधकं । द्रव्यत्वे सति रूपादिमध्ये नियमेन रूपप्रकाशक[4]त्वादित्येवरूपं अप्रयोजकं एव ॥२०॥ चक्षुर्नतैजसमित्यादि । अमुष्येति नयनस्य ॥२२॥

अपि च,

प्रत्यक्षबाधं समलक्षि पक्षे न रश्मयो यद् दृशि दृष्टपूर्वाः ।
तथा च शास्त्रेण तवैव कालातीतत्वदोषोऽप्युदपादि हेतोः ॥२३॥

अनुद्भवद्रूपजुषो भवेयुश्चेद् रश्मयस्तत्र ततो न दोषः ।
नन्वेवमेतस्य पदार्थसार्थप्रकाशकत्वं न सुवर्णवत् स्यात् ॥२४॥

आलोकसाचिव्यवशादथाऽस्य प्रकाशकत्वं घटनामियर्ति ।
नन्वेवमेतत्सचिवस्य किं स्यात् प्रकाशकत्वं न कुटीकुटादेः ? ॥२५॥

अथाऽस्तु कामं ननु तैजसत्वमुत्तेजितं किं न भवेत् त्वयाऽस्य ? ।
तथा च नव्यस्त्वदुपज्ञ एषोऽद्वैतप्रवादोऽजनि तैजसत्वे ॥२६॥

વળી ચક્ષુમાં રશ્મિવત્તાના સાધક તમારા અનુમાનના પક્ષમાં પ્રત્યક્ષ બાધ પણ છે, કારણ કે, ચક્ષુમાં કદી પણ રશ્મિઓ–કિરણો દેખાયા નથી, એટલે તમારા શાસ્ત્રાનુસાર હેતુ કાલાતીત પણ કહેવાશે કારણ કે–પક્ષનો બાધ થયા પછી તેનો પ્રયોગ થયો છે ૨૩

નૈયાયિક—ચક્ષુમાં કિરણો અનુદ્‌ભૂતરૂપવાળાં છે, તેથી તે પ્રત્યક્ષ થતાં નથી માટે તમોએ કહેલ ઉપરોક્ત દોષ નથી

જૈન—જો એમ હોય તો સુવર્ણની જેમ ચક્ષુ પણ પદાર્થસમૂહનું પ્રકાશક બોધક નહિ થાય ૨૪

નૈયાયિક—આલોકરૂપ સહકારીના બલથી ચક્ષુ પ્રકાશક બની શકે છે

જૈન—જો એમ હોય તો આલોકરૂપ સહકારીના બળથી કુટી–ઘર, કુટ–ઘટ, આદિ પદાર્થો પણ પ્રકાશક કેમ નથી બની જતા ? ૨૫

१ °रिति वचनभङ्ग° मु । २ °तुमव – मु । ३ °द्भूतेति–मु । ४ °शकादि° मु ।

નૈયાયિક–રૂપી, રૂપ આદિ પદાર્થો પણ ભલે પ્રકાશક બની જાય, એમાં શું બાધ છે?

જૈન–આ રીતે તો તમે ઘટાદિ પદાર્થમાં તૈજસત્વને ઉલ્લેખ આપ્યું એમ કેમ નહીં કહેવાય? અને તેમ થતા નૈયાયિકની બાબતમાં આ એક નવો જ અદ્વૈતવાદ ઊભો થયો કહેવાશે, અર્થાત બધું જ તૈજસ છે એમ માનવું પડશે. અને તેથી આ તમારો અપૂર્વવાદ સિદ્ધ થશે. ૨૬

(૧) पवि इति ... [illegible] एवं ... ॥२१॥ तथेति ... [illegible] ... कामिति। ... [illegible] ... ॥१६॥

(२) ... [illegible] ... इति ... [illegible] ... हेतु ... ॥११॥ ... [illegible] ... ॥२७॥ ... [illegible] ... ॥२१॥ ... [illegible] ... ॥१६॥

उपपन्ने नृगतिकिरणप्रेगितोर्ध्वमुत्थेन्

तद्रोमूला मतिं ... रोचमाणा ।

यद् गृह्णन्ते न ... [illegible]

...हेतुमवनि किं दिवा ... ॥२७॥

अत्रेयं प्रतिक्रिया—

मुकुलितेऽपि ... [illegible]

... [illegible] ।

किं ... [illegible]

... [illegible] ॥२८॥

નૈયાયિક—... [illegible] નેત્રમાં ઉદ્ભૂત રૂપવાળી રશ્મિઓ–કિરણો જરીથી ઉત્પન્ન તો થાય છે પરંતુ નેત્રમાં ઉદ્ભૂત રૂપવાળી રશ્મિઓ પ્રત્યક્ષ થતી નથી તેમ સર્વ સૂર્યપ્રકાશનો વિસ્તાર છે. ... કે ... પણ દિવસે સૂર્યપ્રકાશને કારણે ઉદ્ભૂતરૂપવાળા દીપકનો પણ પ્રકાશ ... થઈ જાય છે. ૨૭.

જૈન–જો રાત્રે જ્યારે મુકુલિત–... અને ... જેવો ... અપ્રકાશ હોય ત્યારે તેમાં ... અને ... નેત્રનાં કિરણો એક ક્ષણ માટે પણ કેમ દેખાતાં નથી? અર્થાત તમારા મતાનુસાર નેત્રકિરણોના પ્રત્યક્ષનો પ્રતિબંધક સૂર્ય પ્રકાશનો પ્રસાર છે પણ રાત્રે તો ... હોય પણ

१ ... [illegible]

પ્રકારે સભવતો જ નથી તેથી અધકારમા ફરતા સર્પાદિના નેત્રમા રહેલી પ્રભા પ્રત્યક્ષ થવી જોઈએ પણ તે પ્રત્યક્ષ થતી તો નથી એટલે માનવુ જોઈએ કે નેત્રમા પ્રભા છે જ નહીં ૨૮

(प०) तत्रेति नयने। चेदेव भूपे तत्र नयने तरणिकिरणश्रेणीसम्पर्कतो रुचय उद्भूता उत्कटा उत्पद्यन्ते परं ता रुचयो यल्लोचने रोचमाना खलु न गृह्यन्ते इति योग । तस्मिन्नग्रहणे तपनालोकसम्पत्प्रतानो हेतु. । रविकिरणहताना तेषा चक्षूरश्मीना न दर्शनमिति सम्बन्ध ॥२७॥ काकोदरादेरिति सर्पादे । किं लक्ष्यन्ते इत्यादि । किं नैव लक्ष्यन्ते इति सटङ्क ॥२८॥

(टि०) मुष्टीत्यादि । अत्रेति निशीथे ॥२८॥

उत्पत्तिरुद्भूततयाऽथ तासा तत्रैव यत्राऽस्ति रविप्रकाश ।
काकोदरादेरपि तर्हि नेत्रा कीटप्रकाशे कुशला भवेयु ॥२९॥

अविवरतिमिरव्यतिकरपरिकरिताऽपवरकोदरे ववचन ।
वृषदंशदृशि न दृष्टा मरीचय किमु कदाचिदथ ? ॥३०॥

अत एव विलोकयन्ति सम्यक् तिमिराङ्कुरकरम्बितेऽपि कोणे ।
मूषकपरिपन्थिन पदार्थान्ज्वलनालोकविजृम्भण विनैव ॥३१॥

अत्रोत्तरम्—

चाकचिक्यप्रतीभासमात्रमत्रास्ति वज्रवत् ।
नाशव प्रसरन्तस्तु प्रेक्ष्यन्ते सूक्ष्मका अपि ॥३२॥

मार्जारस्य यदीक्षणप्रणयिन केचिद् मयूखा सखे !
विद्येरन् न तदा कथ निशि मृशं तच्चक्षुषा प्रेक्षिते ।
प्रोन्मीलत्करपुञ्जपिञ्जरतनौ सजातवत्युन्दुरे
प्रोज्जृम्भेत तवाऽपि हन्त ! धिषणा दीप्रप्रदीपाद् यथा ? ॥३३॥

कृशतरतया तेषा नो चेदुदेति मतिस्तव
प्रभवति कथ तस्याऽप्यस्मिन्नसौ निरुपप्लवा ? ।
घटननिपुणा साक्षात् प्रेक्षाविधौ हि नतिस्त्विषा
न खलु न समा धीमन् ! मा चोभयत्र विभाव्यते ॥३४॥

अभूदमूषिकारीणा तस्मादस्ति स्वयोग्यता ।
यया तमस्यपीक्षन्ते न चक्षू रश्मिवत् पुन ॥३५॥

इत्थ न चक्षुषि कथञ्चिदपि प्रयाति
मसिद्धिपद्धतिमिय खलु रश्मिवत्ता ।

तस्मात् कथं कथय तार्किक ! चक्षुषः स्यात्
प्राप्यैव वस्तुनि मतिप्रतिबोधकत्वम् ? ॥११॥

નૈયાયિક—જ્યાં સૂર્યપ્રકાશ હોય ત્યાં જ નેત્રકિરણોમાં ઉદ્ભૂત રૂપની ઉત્પત્તિ છે એટલે કે રાત્રે નેત્રના કિરણોમાં ઉદ્ભૂત રૂપ નથી તેથી તે દેખાતા નથી

જૈન—જો એમ હોય તો તે અનુદ્ભૂત રૂપવાળી નેત્રરશ્મિઓ સર્પાદિને ઘટાદિનો બોધ કરાવવામાં પણ સમર્થ નહીં થાય, કારણ કે રાત્રે સૂર્ય ન હોઇ રશ્મિ ઉદ્ભૂત રૂપયુક્ત નથી ૨૯

નૈયાયિક—રશ્મિઓ સૂર્ય વિના ભલે રાત્રે ઉદ્ભૂતરૂપવાળી ન હોય છતાં હે જૈન ! અંત્ય તમારુ અંધકારવાળા ઓરડામાં ફરતી બિલાડીના નેત્રમાં શું તમે કોઇ પણ વખત કિરણો નથી જોયા ? ૩૦

ઉદ્ભૂતરૂપવાળી રશ્મિઓ હોવાથી જ અંધકારથી વ્યાપ્ત ઘરના ખૂણામાં અગ્નિ વિગેરેના પ્રકાશ વિના પણ બિલાડી પદાર્થને જોઈ શકે છે ૩૧

જૈન—આ અંધકારમાં બિલાડીના નેત્રમાં કિરણો દેખાય છે એવું તમારું ઉપરોક્ત કથન યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે જેમ રત્નમાં ચળકાટનું ભાન થાય છે તેમ બિલાડી આદિના નેત્રમાં પણ માત્ર ચળકાટનું ભાન થાય છે પરંતુ નેત્રમાંથી ચોતરફ ફેલાતા ઘરમાં સૂક્ષ્મ પણ કિરણો જોવામાં આવતાં નથી. ૩૨.

વળી, હે મિત્ર નૈયાયિક ! જો બિલાડીના નેત્રમાં કિરણો હોય અને તે પ્રકાશતાં હોય તો રાત્રે પ્રદીપાદિના કિરણોથી વ્યાપ્ત થયેલ ઘટ પટાદિ પદાર્થ જણાય છે તેમ બિલાડી આદિના નેત્રકિરણોથી વ્યાપ્ત હોવાના કારણે ઉંદર પીળા શરીરવાળો તમને શા માટે નથી દેખાતો ? ૩૩.

નૈયાયિક—બિલાડીના નેત્ર કિરણો અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી તે કિરણોથી વ્યાપ્ત શરીરવાળા ઉંદરનું જ્ઞાન અમને થતુ નથી.

જૈન—તો પછી અતિસૂક્ષ્મ કિરણોની સહાયથી ઉંદરનું જ્ઞાન વિના કષ્ટે બિલાડીને કેમ થાય છે ? અર્થાત્ તેને પણ તેનો બોધ થવો ન જોઇએ, સુમિત્ર કે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કરાવવામાં કુશળ એવા કિરણોમાં અસમાનતા છે એમ તો તમે કહી શકશો જ નહિ એટલે કે—જો બન્ને માટે કિરણો કારણ જ હોય તો પછી એકને જ્ઞાન થાય અને બીજાને ન થાય એમ કેમ કહેવાય ? ૩૪

માટે બિલાડીના નેત્રમાં એવી યોગ્યતા જ છે કે જેથી તે અંધકારમાં પણ જોઈ શકે છે પરંતુ તેના નેત્ર રશ્મિવાળા નથી. ૩૫

આ રીતે વિચારતા ચક્ષુમાં કોઈ પણ રીતે રશ્મિવત્તા સિદ્ધ થઇ શકતી નથી, તો હે તાર્કિક ! ચક્ષુ પદાર્થને પ્રાપ્ત થઈને બોધજનક છે એ કઈ રીતે સિદ્ધ થશે ? અર્થાત્ ચક્ષુની પ્રાપ્યકારિતા સિદ્ધ નથી. ૩૬

(५) [illegible] इति [illegible] किन्तु [illegible] [illegible] । तच्चक्षुरेवेति [illegible] । [illegible] तथापि [illegible]

तेति संयोग ॥३३॥ तस्यापीति श्रोतोरपि। अस्मिन्निति मूषिके । मतिप्रतिबोधकत्वमिति प्रत्यक्षलक्षणमतिजनकत्वम् ॥३६॥

(टि०) उत्पत्तिरित्यादि । उद्भूततया बाहुल्यतया। तासामिति रुचीनाम् । तत्रैवेति प्रदेशे । काकोदरादेरिति सर्पप्रमुखस्य । एता इति रुचय ॥२९॥ अचित्रेत्यादि परवचनमेतत् । वृषदंशेति दशदशने । वृषान् मूषकान् दशतीति कर्मण्यण् मार्ज्जारस्तन्नेत्रे । न दृष्टा इति अपि तु दृश्यन्ते एव ॥३०॥ अत एवेत्यादि अत इति मरीचिचयप्रमाणादेव । तिमिरेति अन्धकारबहुलेपि। मूषकपरीति मार्ज्जार ॥३१॥ चाकचिक्येत्यादि । अत्र चक्षुषि ॥३२॥ कृशतरेत्यादि । तेषामिति रश्मीनाम् । तस्यापीति बिडालस्य । अस्मिन्निति उन्दुरे। असाविति मति । सा चेति त्विषां सन्तति । उभयत्रेति त्वच्चक्षुषि श्रोतुचक्षुषि च ॥३४॥ इत्थमित्यादि । तार्किकेति पदतर्कभाषापरित्तर्ककर्कशमते इति सोल्लुण्ठवचनम्। प्रतिबोधकत्वमिति ज्ञानोत्पादकत्वम् ॥३६॥

बहिर्र्थग्रहोन्मुखत्व बहिष्कारणजन्यता ।
स्थायित्व वा बहिर्देशे किं बाह्येन्द्रियता भवेत् ॥३७॥

तत्रादिमाया भिदि चेतसा स्यादेतस्य हेतोर्व्यभिचारचिह्नम ।
अप्राप्यकारि प्रकरोति यस्माद मन्दाकिनीमन्दरबुद्धिमेतत् ॥३८॥
दोष स एवोत्तरकल्पनाया यदात्मन पुद्गल एष बाह्य ।
चेतश्च तस्मादुपजायमानमेतद् बहिष्कारणजन्यताभृत् ॥३९॥
चेत सनातनतया कलितस्वरूपं
सर्वापकृष्टपरिमाणपवित्रितं च ।
प्राय प्रिय प्रणयिनीप्रणयातिरेका-
देतव् करोति हृदये न तु तर्कतज्ज्ञा ॥४०॥
एतदत्र वितर्तीक्रियमाण प्रस्तुतेतरदिव प्रतिभाति ।
विस्तराय च भवेदिति चिन्त्य तद् विलोक्य गुरुगुम्फितवृत्तिम् ॥४१॥
पक्षे तृतीये विषयप्रदेश नगरदेशो यदि वा बहि स्यात् ।
स्थायित्वमाधे विषयाश्रितत्व यद्वा प्रवृत्तिर्विषयोन्मुखी स्यात् ? ॥४२॥
प्राचीनपक्षे प्रतिवाद्यसिद्धिकलङ्कपङ्क समुपैति हेतो ।
स्याद्वादिना यत् प्रतिवादिनाऽस्य नाऽङ्गीकृत मेयसमाश्रितत्वम् ॥४३॥

વળી, હે નૈયાયિક ! તમોએ ચક્ષુમા પ્રાપ્યકારિત્વ સિદ્ધ કરવાને તમારા અનુમાનમા 'બાહ્યેન્દ્રિયરૂપ હોવાથી' એવો હેતુ કહ્યો તો તેમા 'બાહ્યેન્દ્રિયરૂપ' નો તમને શો અર્થ અભિપ્રેત છે ? 'બાહ્ય ઘટપટાદિ પદાર્થનો બોધ કરાવવામા સન્મુખતા-તત્પરતા' એ બાહ્યેન્દ્રિયતાનુ લક્ષણ છે ? કે બાહ્ય કારણોથી જન્યત્વ છે કે બાહ્યદેશમા સ્થિતિ એ બાહ્યેન્દ્રિયત્વ છે ? ૩૭.

પ્રથમ પક્ષમાં એટલે કે બાહ્ય પદાર્થના જ્ઞાનમાં અભિમુખ હોય તે એ બાહ્યેન્દ્રિય કહેવાય તો મનને પણ બાહ્યેન્દ્રિય કહેવું જોઈએ. કારણ કે-મન અપ્રાપ્યકારિ હોવા છતાં પણ મેરુપર્વત, ગંગા નદી આદિ બાહ્ય પદાર્થોનું જ્ઞાન કરાવે છે ૩૮

બીજા પક્ષમાં એટલે કે બાહ્ય કારણથી જન્ય હોવાથી બાહ્યેન્દ્રિય કહેવાતી હોય તો પણ તે જ દોષ છે એટલે કે મનવડે હેતુમાં વ્યભિચાર આવશે. કારણ કે પુદ્ગલ આત્માથી બાહ્ય છે અને મન પુદ્ગલ વર્ગણાથી ઉત્પન્ન થાય છે માટે મન પણ બાહ્યકારણજન્ય તો છે જ અને છતાં તે અપ્રાપ્યકારી છે ૩૯

નૈયાયિક—મન નિત્ય છે અને અણુરૂપ છે તેથી તે બાહ્ય કારણજન્ય કહેવાય નહી

જૈન—તમારૂં આ કથન કામી પુરુષ સ્ત્રીના પ્રેમથી માની લ્યે તો ભલે માની લ્યે પણ તત્ત્વ જાણનાર બુદ્ધિશાળી પુરુષ તો કદી પણ નહી માને. ૪૦

આ સ્થળે મનનો નિત્યાનિત્યત્વનો વિચાર અપ્રસ્તુત લેખો છે વળી, તેનો વિચાર વિસ્તારથી કરવો પડે માટે અહીં વિશેષ લખતા નથી. તો જિજ્ઞાસુ પુરુષોએ અમારા ગુરુજીએ રચેલ સ્યાદ્વાદરત્નાકર નામની વૃત્તિ જોઈ વિચારી લેવું ૪૧.

બાહ્યપ્રદેશમાં સ્થાપિત-સ્થિતિ કરી તે બાહ્યેન્દ્રિય એ બીજા પક્ષમાં બાહ્યપ્રદેશ એટલે વિષયપ્રદેશ માનો છો કે શરીરપ્રદેશ? વિષયપ્રદેશમાં સ્થિતિ એ પ્રથમ પક્ષનો અર્થ વિષયને આશ્રિત એવો છે કે વિષયો સુધી પ્રવૃત્તિ છે? ૪૨.

વિષયપ્રદેશમાં સ્થિતિનો અર્થ વિષયને આશ્રિત એવો હોય તો પ્રતિવાદ્યસિદ્ધિ (અન્યતરાસિદ્ધિ) નામનો દોષ આવશે. કારણ કે-સ્યાદ્વાદમતાવલંબી પ્રતિવાદિએ ચક્ષુને વિષયાશ્રિત માનેલ નથી. ૪૩

(च) वर्षंतरस्मार इति । विषयाश्रितं च [illegible] । नमोऽसुरविषयं न [illegible] ॥४०॥

(छि) [illegible] तथोऽपि [illegible] । [illegible] ॥४४॥ [illegible] ॥४५॥ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥४१॥

पक्षे तथा माधवसूर्यताप्रतिमम् [illegible] प्रचय पदमात् ।
विषयमिव मार्गसमाश्रितं यत् त्रिलोकमायातुरसी कदाचित ॥४४॥
द्वितीयकल्पे क्रियती प्रवृत्तिरर्थाभिमुख्येन विमर्शनं स्यात् ।
मा किम्प किं वा विषयप्रमाणं प्रतीतिसंप्रतिमोपकल्पम् ॥४५॥

पक्षे पुरश्चारिणि सिद्धिवन्ध्य स्यात् साधन जैनमतानुगानाम् ।
यस्माद् न तैर्लोचनरश्मिचक्रमङ्गीकृत वस्तुमुख प्रसर्पत् ॥४६॥
निदर्शनस्य स्फुटमेव दृष्ट वैकल्यमत्रैव हि साधनेन ।
पदार्थसार्थं प्रति यद् न सर्पज्जिह्वेन्द्रिय केनचिदिष्टपूर्वम् ॥४७॥
पक्षान्तरे तु व्यभिचारमुद्रा किं चेतसा नैव समुज्जजृम्भे ? ।
यस्मात् तदप्राप्य सुपर्वशैलस्वर्गे समुत्पादयति प्रतीतिम् ॥४८॥

વળી, આ પક્ષમા જિહ્વેન્દ્રિયરૂપ દૃષ્ટાત સાધનશૂન્ય હોઇ તે દૃષ્ટાતાભાસ થશે, કારણ કે કુશલ પુરુષોએ જિહ્વાને કદીપણ વિષયને આશ્રિત હોય એ રીતે જોઇ નથી ૪૪

વિષયોન્મુખી પ્રવૃત્તિ કરે તે બાહ્યેન્દ્રિય છે, એ બીજો પક્ષ કહો તો વિષયો-ન્મુખી પ્રવૃત્તિ એટલે વિષયની સન્મુખ વિસર્પણ–ગમન છે કે વિષય પ્રપચની અપેક્ષા રાખીને બોધજનક થવુ તે છે ? ૪૫

પ્રથમ વિકલ્પમા જૈન મતાનુસારે હેતુમા અસિદ્ધિ (અન્યતરાસિદ્ધ) નામનો દોષ છે કારણ કે જૈનોએ પદાર્થ તરફ ગમન કરતુ નેત્રગત રશ્મિચક્ર સ્વીકાર્યું નથી ૪૬

વળી, જિહ્વેન્દ્રિયનુ પણ વિષય તરફ ગમન કોઈએ પણ માનેલ નથી માટે દૃષ્ટાતમા પણ સાધનશૂન્યતા નામનો દોષ સ્પષ્ટ જણાય છે ૪૭

બીજા વિકલ્પમા શુ મનથી વ્યભિચાર નથી ? કારણ કે મન વિષયપ્રપચની અપેક્ષા ગખવા છતા મેરૂપર્વત સ્વર્ગાદિ પદાર્થને પ્રાપ્ત કર્યા વિના જ તેમનુ જ્ઞાન કરાવે છે ४८

(पं०) अर्थसमाश्रितमिति अर्थाधेयम् । ॥४४॥ आश्रित्येति तद्विषय । ॥४५॥ पुरश्चारिणीति प्रथमे ॥४६॥

(टि०) पक्षे पुर इत्यादि । साधनमित्यर्थाभिमुख्येन विसर्पण जैनानामसिद्धम् । तैरिति जैनै ॥४६॥

शरीरस्य बहिर्देशे स्थायित्व यदि जल्प्यते ।
बाह्येन्द्रियत्वमत्र स्यात् सदिग्धव्यभिचारिता ॥४९॥
अप्राप्तार्थपरिच्छेदेनाऽपि सार्धं न विद्यते ।
हेतोर्बाह्येन्द्रियत्वस्य विरोधो बत कश्चन ॥५०॥
क्वचित् साध्यनिवृत्त्या तु हेतुव्यावृत्तिदर्शनात् ।
प्रतिबन्धप्रसिद्धिश्चेत् तदाऽत्रापि कथ न सा ? ॥५१॥
रसनस्पर्शनघ्राणश्रोत्रान्येन्द्रियताबलात् ।
चक्षुरप्राप्यविज्ञातृ मनोवत् प्रतिपद्यताम् ॥५२॥

साध्यव्यावृत्तितोऽपि हेतुव्यावृत्तिरीक्षिता ।
न च कश्चिद् विपक्षोऽस्ति येनैकत्रैव सा मता ॥५३॥
बाह्येन्द्रियत्वं सन्दिग्धमेवं न तार्किकान् प्रीणयितुं सहीष्टे ।
सूक्तिक्रमो दुर्गमगामिनीनां वैदग्ध्यभाजो ममते न चेतः ॥५४॥

शरीरना બાહ્ય દેશમાં રહે તે બાહ્યેન્દ્રિય એમ કહો તો હેતુમાં સંદિગ્ધ-વ્યભિચાર—અનૈકાન્તિક દોષ આવશે ૪૯

કારણ કે આવા બાહ્યેન્દ્રિયત્વ હેતુને અપ્રાપ્યકારિત્વ સાથે કોઈ જાતનો વિરોધ નથી ૫૦

નૈયાયિક—કોઈ કોઈ સ્થળે સાધ્યનિવૃત્તિને કારણે સાધનનિવૃત્તિને જાણે પણ વ્યાપ્તિ સિદ્ધ થાય છે તો તે પ્રમાણે જે પ્રાપ્યકારી નથી તે બાહ્યેન્દ્રિય પણ નથી જેમ કે મન—આમ વ્યાપ્તિની સિદ્ધિ શા માટે ન થાય ? ૫૧.

જૈન—તે જ પ્રકારે ચક્ષુમાં પણ અપ્રાપ્યકારિત્વની સિદ્ધિ સ્વીકારો અર્થાત્ એ જ ન્યાયે ચક્ષુમાં પણ અપ્રાપ્યકારિત્વની સિદ્ધિ થશે. ૫૧.

જેમ કે—ચક્ષુ અપ્રાપ્યકારી છે કારણ કે રસન-સ્પર્શન-ઘ્રાણ અને શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયથી ભિન્ન ઇન્દ્રિય તે છે મનની જેમ. ૫૨.

અમારા આ અનુમાનમાં પણ તમારા અનુમાનની જેમ સાધ્યાભાવને કારણે સાધનાભાવ સિદ્ધ થઈ શકે છે તેથી તમારા અને અમારા અનુમાનમાં કંઈ પણ ફેર નથી, કે જેથી કરીને તમારા અનુમાનમાં સાધ્યની વ્યાવૃત્તિથી હેતુની વ્યાવૃત્તિ દ્વારા સાધ્યની સિદ્ધિ થાય, અને અમારા અનુમાનમાં ન થાય. સારાંશ એ છે કે વ્યાપ્તિની સિદ્ધિ એકાદ દષ્ટાન્તથી નહીં પણ સર્વવિપક્ષોમાંથી હેતુની વ્યાવૃત્તિ હોય તો જ થાય છે તમે માત્ર એક મનમાં જ હેતુની વ્યાવૃત્તિ બતાવી વ્યાપ્તિ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો તે બરાબર નથી. ૫૩

આથી અલાક્ષિણી(વિધવા) સ્ત્રીના કટાક્ષ ઉત્તમ (સાધુ) પુરુષના ચિત્તને મોહ પમાડી શકતા નથી, તેમ તમારો આ હેતુ સંદિગ્ધ સંદિગ્ધવ્યભિચારી હોવાથી તાર્કિક પુરુષોને પ્રસન્ન કરવા સમર્થ નથી. ૫૪

(ર) संदिग्धव्यभिचारित्वेति अनैकान्तिकत्वम् ।४९। अप्राप्यकारित्वेन सह बाह्येन्द्रियत्वस्य विरोधाभावात् ।५०। कश्चिदिति यत् प्राप्यकारि न भवति तद् बाह्येन्द्रियमपि न भवति, यथा मनः एवमिति येनैव व्याप्तिग्रहणे साध्ये । अस्माकमपीति उत्तरपक्षेण चक्षुष्यपि प्रयोगे । सेति प्रतिबन्धसिद्धिः ।५१ सन्दिग्धव्यभिचारित्वेन निष्फलत्वम् ॥५२॥

(वि) अप्राप्यकारित्वानुमाने साध्यसाधनयोरपि योग्यः, व्याप्तिग्रहणसम्भवादिति हेतौ विरोध ॥५०॥ कर्णाद्यिन्द्रियसाध्यकत्वादि इत्यत्र हि विपक्षव्यावृत्तिः साधनस्य ... सिद्धेत्यत आह पक्षसाध्येन अस्माकमपि व्याप्तिग्रहणं स्यादिति बाह्येन्द्रियत्वस्य । अप्राप्यकारि न स्यात् तद् बाह्येन्द्रियमपि न यथा मनः एवं सिद्धे व्याप्तिग्रहणे साध्ये । प्रतिबन्धेति । प्रतिबन्धस्य सिद्धिरिति व्याप्तिग्रहणेऽपि अस्माकमपीति अनुमानसाधनेऽपि । सेति प्रतिबन्ध-सिद्धिः । अप्राप्यकारित्वस्य सिद्धे व्याप्यव्यापकभावोऽवसेयः इति ॥५१॥ साध्य

१ विरोध. मु. २ अप्राप्त व्याप्तिग्रहे वा मु.

ष्यावृत्तेत्यादि। सेति प्रतिबन्धप्रसिद्धि। साधकानुमाने आत्माधीने च समाना उभयोर्विशेषाभावात् ॥५३॥ सकलङ्कमिति सन्दिग्धानैकान्तिकत्वदूषितम् ॥५४॥

किञ्चाऽत्र ससूचितमादिशब्दात् वृत्ते पुरश्चारिणि कारकत्वम्।
यत् प्राप्यकारित्वसमर्थनाय नेत्रस्य तत् काणदृगञ्जनाभम् ॥५५॥
यस्मादिद मन्त्रजपोपसर्पत्प्रोद्दामरामाव्यभिचारदोषात्।
उत्तालवेतालकरालकेलीकलङ्कितश्रीकमिवाऽवभाति ॥५६॥

वळी, 'चक्षु प्राप्यकारी छे, बाह्येन्द्रियादिरूप होवाथी' आ प्रमाणे चक्षुमा प्राप्यकारित्वनी सिद्धि माटे कहेल हेतुमा आदि शब्दथी 'कारकत्व' रूप हेतुनु सूचन कर्युं छे पण ते काणी आखने आजवानी जेम व्यर्थ छे ५५

कारण के आ 'कारकत्व' हेतुमा मन्त्रजापथी नजीक आवती उद्धत स्त्रीथी व्यभिचार छे, माटे ते उत्कट महोन्मत्त वेतालनी भयकर क्रीडाथी कलकित थयेली शोभावाळो जणाय छे ५६

(प०) पुरश्चारिणीति चक्षु प्राप्येयस्मिन् ॥५५॥

(टि०) कारकत्वमिति यत्कारक तत्प्राप्यकारीति व्याप्ति ॥५५॥ यस्मादिदमिति यस्मादिति कारणात्। इदमिति कारकत्वम्। मन्त्र [अ]प्राप्यकारो, रामायाकर्षणकारकत्वात्। अत एवानैकान्तिकोऽय हेतु ॥५६॥

तथाहि—

कनकनिकषस्निग्धा मुग्धा मुहुर्मधुरस्मिता
चटुलकुटिलभ्रूविभ्रान्ति कटाक्षपटुच्छटाम्।
त्रिजगति गता कश्चिद् मन्त्री समानयति क्षणात्
तरुणरमणीमाराद मन्त्रान् मनोभुवि सस्मरन ॥५७॥

कश्चिदत्र गदति स्म यत् पुनर्मन्त्रमन्त्रणगवी समानयेत्।
युक्तमेव मदिरेक्षणादिक तेन नाऽभिहितदूषणोदय' ॥५८॥
मन्त्रस्य साक्षाद् घटना प्रियादिना परम्परातो यदि वा निगद्यते ?।
साक्षात् न तावद यदय विहायसो ध्वनिस्वरूपस्तव समतो गुण ॥५९॥
ततोऽस्य तेनैव सम समस्ति ससक्तिवार्ता न तु पक्ष्मलाक्ष्या।
अथाऽक्षरालम्बनवेदन स्याद् मन्त्रस्तथाऽप्यस्त्वियमात्मनैव ॥६०॥

ते आ प्रमाणे–मनमा मत्रनो जप करनार कोई मात्रिक पुरुष त्रण जगतमा कोई पण स्थळे गयेली, सुवर्णनी कसोटी समान स्निग्ध, भोळी, वारवार मधुर हास्य करती, चपल अने वक्रभ्रुकुटिना विलासवाळी कटाक्षनी सुदर छटावाळी स्त्रीने दूरथी पण क्षणवारमा खेची लावे छे अहि मत्रमा 'कारकत्व' तो छे, पण प्राप्यकारित्व नथी माटे आ हेतु व्यभिचारी छे. ५७

નૈયાયિક—આ વિષયમાં અમારું કહેવું એમ છે કે-મંત્રમાં પૌદ્ગલિક વાણી થીને એથી થાવે છે માટે ઉપર કહેલ વ્યભિચાર દોષ આવશે નહીં ૫

જૈન—એમ કહો તો પૂછીએ છીએ કે-સ્ત્રીની સાથે મંત્રનો સંબંધ સાક્ષાત્ છે કે પરંપરાએ? સાક્ષાત્ સંબંધ તો મળશે નહીં કારણ કે મંત્ર શબ્દરૂપ છે, અને વળી શબ્દને આકાશનો ગુણ માનો છો. પણ

માટે આ શબ્દરૂપ મંત્રનો સાક્ષાત્ સંબંધ તો આકાશ સાથે જ થઈ શકે છે પરંતુ સ્ત્રી સાથે થઈ શકે નહીં

નૈયાયિક—અક્ષરોના આરાધનથી ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાન એ જ મંત્ર છે

જૈન—એમ માનો તો જ્ઞાન આત્માનો ગુણ છે માટે જ્ઞાનરૂપ મંત્રનો સાક્ષાત્ સંબંધ આત્મા સાથે જ થશે. પરંતુ સ્ત્રી સાથે નહીં થાય માટે મંત્રનો સાક્ષાત્સંબંધ સ્ત્રી સાથે છે એમ કહી શકશો નહીં ૬

(प) [illegible] गुणमिति [illegible] । [illegible] वेत्सीति [illegible] ॥६ ॥

(टि) [illegible] । गुणमिति [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । विहायस इति [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ॥६॥ [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥६ ॥

अथापि मन्त्रस्य निषेधने त्वया संसक्तिरेव परिवेद्यताऽऽत्मना ।
संयोगरूपमनुगा च सा क्रिया प्रिये प्रति प्रेरयति स्वयोगिनीम् ॥६१॥

ब्रूमोऽत्र ननु वेद्यताऽऽत्मना मन्त्रवर्णविसरस्य का पथा ।
मन्त्रस्य गुण एव तत् कथं वेद्यताऽऽत्मनि यमेव सहनिव ॥६२॥

आत्मव्यापारतोऽप्यस्य संसर्गो नास्ति सर्वथा ।
व्यापकत्वमयोर्यस्मात् संसर्गो नाऽमुना मत ॥६३॥

व्यापकेषु भवति व्यक्तिव्यार्थं भवतु तेन मनसा व्यभिचा च ।
चेतनस्तुविषयेण विश्रुतः स्पष्ट एव विफलम् व्यभिचारः ॥६४॥

अथवाऽन्यतोऽनेकान्तत्वाऽत्र परिमाण्यताम् ।
नाऽपेक्ष्य समाधिस्य हेतो रत्नाकरादिह ॥६५॥

---

१ "[illegible]" इति पाठान्तरम् ।

कारकत्वमपि तद न शोभते प्राप्यकारिणि यदीक्षणे मतम् ।
प्राप्य वस्तु विननोति तद् मतिं नैव चक्षुरिति तत्त्वनिर्णय ॥६६॥
अद्रिचन्द्रकलनेषु येत्यद प्राक् प्ररूपितमुपैति नो घटाम् ।
रश्मिसचर्यविपञ्चित हि तत् ते च तत्र [1]नितरा व्यपाकृता ॥६७॥

નૈયાયિક–મત્રનો સાક્ષાત્સબધ એના સ્વામી (અધિષ્ઠાયક) દેવ સાથે છે, અને દેવનો સબધ સ્ત્રી સાથે છે એટલે મત્રોચ્ચારથી પ્રસન્ન થયેલ તે દેવતા પોતાસાથે સબધવાળી સ્ત્રીને મત્ર ભણનાર પુરુષ પ્રત્યે પ્રેરણા કરે છે–એમ પરપરા સબધ છે ૬૧

જૈન–આ વિષયમા તમને પૂછીએ છીએ કે–મન્ત્રાક્ષરોના સમૂહનો દેવના આત્મા સાથે કયો સબધ છે? કારણ કે તમારા મતાનુસાર આ મન્ત્રાક્ષરોનો સમૂહ શબ્દરૂપ હોવાથી આકાશનો ગુણ છે, તો પછી દેવને વિષે મન્ત્રનો સબધ છે, એ કથન કઈ રીતે સગત થશે? અર્થાત્ નહી થાય ૬૨

નૈયાયિક–શબ્દોનો આશ્રય આકાશ છે, અને તે વ્યાપક છે તો તે આકાશ દ્વારા શબ્દરૂપ મન્ત્રાક્ષરોના સમૂહનો દેવના વ્યાપક આત્મા સાથે સબધ થશે

જૈન–એમ પણ તમે કહી શકશો નહી, કારણ કે–વ્યાપક દ્રવ્યોનો પરસ્પર સસર્ગ તમોએ માનેલ નથી ૬૩

વળી (નવીન નૈયાયિકાદિ કે વૈશેષિકાદિ) જેઓ વ્યાપક દ્રવ્યોનો પણ પરસ્પર સયોગ સબધ માને છે, તેઓના મતે પણ અતીત વસ્તુને વિષય કરનાર મન અને શબ્દ વડે હેતુમા સ્પષ્ટ વ્યભિચાર દેખાય છે અર્થાત્ જે વસ્તુ નષ્ટ થઈ ગઈ તેની સાથેના સસર્ગનો અસભવ છતા મન અને શબ્દ તેના બોધના કારક છે ૬૪ વળી આ કારકત્વ હેતુમા લોહચુબક વડે પણ વ્યભિચાર છે, કારણ કે, ચુબક શક્તિ લોહચુબકમા સ્થિત હોઈ લોહને અપ્રાપ્ત છતા દૂરગત લોહનુ આકર્ષણ કરે છે, આ અગે શકા અને સમાધાન વિગેરે જિજ્ઞાસુ બુદ્ધિમાનોએ સ્યાદ્વાદરત્નાકર(પૃ ૩૩૦–૩૧)માથી જાણી લેવા ૬૫

માટે ઉપર મુજબ વિચારતા ચક્ષુમા પ્રાપ્યકારિત્વની સિદ્ધિ માટે અપાતો આ કારકત્વ હેતુ જરાએ શોભાસ્પદ નથી, તેથી કરીને ચક્ષુ પદાર્થને પ્રાપ્ત કર્યાં વિના જ જ્ઞાન કરાવે છે, એ અબાધિત સિદ્ધાન્ત જાણવો ૬૬

વળી પર્વત અને ચદ્રજ્ઞાનમા તમોએ જે કાલવિલમ્બ (શ્લોક ૩) કહ્યો હતો તે પણ યુક્તિયુક્ત નથી કારણ કે–રશ્મિચક્રને માનવાથી આ કથન થઈ શકે છે, પરતુ ચક્ષુમા તે રશ્મિચક્રનુ અમોએ સર્વથા ખડન કરી નાખેલ છે ૬૭

(५०) **अथापीति** परम्परापक्षस्योपक्षेप । **स्वयोगिनीमिति** स्वसम्बद्धाम् ॥६१॥ **आश्रयद्वारत** इति । शब्दस्याश्रयो ह्याकाश । स च सर्वव्यापी । **अस्येति** मन्त्रवर्णविसरस्य ॥६३॥ **व्याप-**

[1] तत्र किमपि व्य० मुपा । ।

करिष्यति मध्यादिषु । यस्मिन्नपि सम्बन्धः प्रत्यक्षप्रतिपादी वैशेषिकादिः । व्यभिचार इति कारणत्वेनाऽनैकान्तिकम् । यो यत्र । सन्निकृष्टसुविवरस्य सम्बन्धः प्रस्तरस्य च यदपि निस्तरणेनानैकान्तिकत्वेन च कारणमपि । तथापि प्रत्यक्षस्य नास्ति विरुद्धत्वम् ॥६७॥ सम्बन्धात्त्वात्प्रत्यक्षत्वमिति । न हि कारणमस्ति सर्वं प्रत्यक्षतः । सर्वेऽपि कारणहेतौ ॥६५। मनसीति सप्तम्यन्तम् । प्राप्य वस्तित्वादि चक्षु वर्तु वस्तु प्राप्य सति नैव निमित्तानीति वाच्य ॥६६॥ तथापि यदि ॥६ ॥

(टि) सम्बन्धीत्यादि । सन्निकृष्टीति एतस्य सन्निकृष्टादिसन्निकृष्टतया । हेतौ सहिकारी । स्वयोगिविशेषितसम्बन्धत्वम् ॥६१ आश्रयेत्यादि । तत्सम्बन्धस्य परीहार । सामान्यस्य सम्बन्ध इन्द्रियेण सम्बन्धिवस्तुनो यत्ते स्वसम्बन्ध सम्बन्धसामान्यस्य तेनाऽपि सम्बन्धे व्यापकेऽपि सम्बन्धानवस्था । सम्बन्धेऽपि सम्बन्धान्तरेण ॥६१॥ व्याप्तस्येत्यादि । व्याप्तिपक्षमिति पक्षेणम् । हैमेति सम्या चक्षुर्दृष्टं यतो वैशेषि । न इति सम्बन्ध प्रत्यक्षप्रतिपादितैर्वैशेषिकादि । सम्बन्धेति व्याप्यवर्तिनि यतो वर्तते कारणम् । व्यभिचारः कारणत्वाभावेऽपि । कारणत्वेनानैकान्तिकम् यो यत्र । सन्निकृष्टसुविवरस्य सम्बन्धः प्रस्तरस्य च यदपि निस्तरणेनानैकान्तिकत्वेन च कारणमस्ति, तथापि प्रत्यक्षत्वं नास्ति, विरुद्धत्वाभावात् । सम्बन्धत्वं हि कारणमपि प्रत्यक्षकारी ॥६४–६ ॥ सन्निकृष्टत्वेऽपीति । तै इति एतस्य तत्रैव चक्षुषि । व्यापारता इति इन्द्रियान्तरेण निराकृत ॥६७॥

१६ किञ्च,

चक्षुर्ग्राह्यं यदि स्यात् व्यवहितमपि प्रत्यक्षं यस्मात् ।
अस्तु प्राप्यं यदि व्यतिरिक्तं स्यात् पुनः रसना ॥६८॥

अथ प्राप्तिर्व्यवधानमात्रं प्रकाशकत्वं रश्मेः न स्यात् ।
तथाऽप्यत्र हेतुर्निश्चलाया धारेयमायां विमराम्यमूष ॥६९ ॥

यतश्च युक्तं सम्बन्धोऽपि सम्बन्धस्यापरस्यामिति चिन्तयेत् ।
यदाऽचक्षुष्मान् व्यवधानमापि संभाव्ये किं नयनात् न सरित् ॥७० ॥

दृश्योऽप्यपि प्रतिपत्तिर्भिन्नाऽपि गोचिन्तयतु
ससर्गोपमा पदार्थस्पर्शं पश्यन्ति तत्र विनाश ।
एव नहि सम्पृक्तमप्यर्थं भिन्ना यदि सत्प्रमाणात् ।
नैनाप्यसम्पृक्तमिवामिताभिमित्याभासकारणेषु किम् ॥७१॥

विचारणात्मेन मे यद विमलमप्यमाल् किं भावस्य न व्याप्ति
क्रियान्तरम् कारणस्यागमिनस्पर्शं निष्पत्तेः तत्र नान्यैव ।
दाह्यस्य नैव तृणं वह्निमुच्यमान नूनमप्राप्य
सर्वेष्वपि नैवं कथमपि दृश्यो लोपनस्यापि तस्मिन् ॥७२॥

भवति परिगमश्चेद् वेगवत्त्वादमीषा
कतिपयकलयाऽस्तु क्षीरपातस्तदानीम् ।
न च भवति कदाचिद् बुद्बुदस्यापि तस्मात्
प्रपतनमिति युक्तस्तस्य नाश किमाशु ? ॥७३॥

किञ्च,

कलशकुलिशप्राकारादित्रिविष्टपकन्दरा-
कुहरकलित विश्व वस्तु प्रतिक्षणभङ्गुरम् ।
ज्वलनकलिकावत् किन्त्वस्मिन निरन्तरताभ्रम
प्रभवति वदन्नित्थ शाक्य कथ प्रतिहन्यते ? ॥७४॥

तस्थौ स्थेमा तदस्मिन् व्यवधिमदमुना प्रेक्ष्यते येन सर्वं
तत् सिद्धा नेत्रबुद्धिर्व्यवधिपरिगतस्यापि भावस्य सम्यक् ।
कुड्यावष्टब्धबुद्धिर्भवति किमु न चेद् नेदृशी योग्यताऽस्य
प्राप्तस्यापि प्रकाशे प्रभवति न कथ लोचनाद् गन्धबुद्धि ? ॥७५॥

किं वा न प्रतिभासते शशधरे कर्मापि तद्रूपवद्
दूराच्चेद् विलसत् तदस्य हृदये लक्ष्येत किं लाञ्छनम् ? ।
तस्माच्चक्षुषि योग्यतैव शरण साक्षी च न प्रत्यय-
स्तत् तर्कप्रगुण [1] प्रतीहि नयनेष्वप्राप्य धीकर्तृताम् ॥७६॥

§ ६ વળી, ચક્ષુ અપ્રાપ્યકારી અર્થાત્ પદાર્થને પ્રાપ્ત થયા વિના જ્ઞાન કરાવનારી છે, વ્યવધાનવાળા પદાર્થોને પણ જણાવતી હોવાથી, મનની જેમ આ અન્વયી-સાધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત છે અને વ્યતિરેકી-વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત તરીકે અહીં જીભ જાણવી ૬૮

નૈયાયિક-ઝાડ વિગેરેથી વ્યવધાનવાળા પદાર્થોનુ ચક્ષુ પ્રકાશક-જ્ઞાપક નથી, માટે તેમા અપ્રાપ્યકારિત્વનો સાધક 'વ્યવધાનવાળા પદાર્થોને પણ જણાવતી હોવાથી' એ હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ છે ૬૯

જૈન-તમારુ આ કથન યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે-મણિ, કાચ, સ્વચ્છ જળ અને નિર્મળસ્ફટિકની ભીત વગેરેથી વ્યવધાનવાળા પદાર્થોનુ જ્ઞાન શુ નેત્રથી નથી થતુ ? અર્થાત્ થાય છે, માટે અમારો હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ નથી ૭૦

નૈયાયિક-ચક્ષુના કિરણો વજ્ર, મણિ, જળ, સ્ફટિકાદિ પદાર્થોને ભેદવાના સ્વભાવવાળા છે, તેથી તે પદાર્થોને ભેદીને પદાર્થને પ્રાપ્ત થઈને તેનો બોધ કરાવે છે

જૈન-જો એમ હોય તો-ઉછળતા મલિન પાણીને ભેદીને તેમા રહેલ માછલા-ઓનો બોધ નેત્ર કેમ કરાવતા નથી ? ૭૧

---

१ 'रायत्रि' मु ।

નૈયાયિક—મલિન જળવડે તે નેત્રરશ્મિઓ ખુલાઈ જાય છે તેથી મેલા જળમાં રહેલ માછલા વિગેરે દેખી શકાતાં નથી.

જૈન—તો પછી નિર્મળ જળના સમૂહથી નેત્ર રશ્મિ કેમ ખુલાઈ જતાં નથી? અર્થાત્ નેત્ર કિરણો એ મલિન જળથી ખુલાઈ જતા કોઈ મલિન જળમાં રહેલ પદાર્થના બોધમાં સમર્થ બનતા ન હોય તો નિર્મળ જળમાં રહેલ પદાર્થના બોધમાં પણ સમર્થ નહીં થાય. વળી, ચક્ષુકિરણોને તમે પ્રાપ્યના ભેદક માનો છો. તેથી કાચની શીશીમાં રહેલુ પાણી પ્રાપ્યપણાથી સમય બહાર નીકળી જવું જોઈએ કારણ કે તે તમને તમારા મતાનુસાર ચક્ષુકિરણોથી કાચની શીશીનો ભેદ થવાથી તે છિદ્રમય બની ગયેલ છે

નૈયાયિક—પાણી શીશીમાંથી બહાર નથી આવતુ કારણ કે—ચક્ષુરશ્મિથી ભેદાયેલ (છિદ્રમય બની ગયેલ) કાચની શીશી જલદીથી નવીન ઉત્પન્ન થઈ જાય છે

જૈન—જો એમ થતુ હોય તો પછી નેત્રકિરણો પણ તેમા કોઈ પણ રીતે પ્રવેશ કરી શકશે નહીં ૭૨

નૈયાયિક—નેત્રકિરણો અતિ વેગવાળાં હોવાથી કાચની શીશીમાં પ્રવેશ કરી જશે

જૈન—એમ કહો તો તે તમને કાચની શીશીમાંથી થોડુક પાણી તો બહાર નીકળવુ જ જોઈએ પરંતુ પ્રાપ્ય પ્રત્યક્ષસમયે કાચની શીશીમાંથી પાણીનુ બિન્દુ પણ બહાર નીકળતુ નથી. તો પછી આ રીતે તે કાચની શીશીનો ક્ષીણ નાશ અને પુન. નવીન શીશીની ઉત્પત્તિ એ પ્રક્રિયા યુક્તિયુક્ત નથી ૭૩

વળી જો તેમ થતુ હોય તો ત્વરિત દીપમા રહેલ વસ્ત્રાદિ સમસ્ત વસ્તુ પ્રતિક્ષણે ભંગુર છે છતા તે વસ્તુમાં જે નિરન્તરતાનું જ્ઞાન થાય છે અર્થાત્ 'આ તે જ છે' એવુ જ્ઞાન થાય છે તે તો આ ચોક્ક દીપકલિકા છે' એ જ્ઞાનની જેમ ભ્રમરૂપ છે—આ પ્રમાણે બોલનાર બૌદ્ધનો નિગ્રહ કેવી રીતે થશે? અર્થાત્ તમારા અને બૌદ્ધના મતમાં ભેદ નહીં રહે. ૭૪

માટે કાચનો કૂપો (શીશી) સ્થિર કુમ્ભ જેવો જ છે અને તેનાથી વ્યવહિત (એટલે કે તેમા રહેલ) જળ વિગેરે ભવ પદાર્થો ચક્ષુ વડે જોઈ શકાય છે આ પ્રકારે વ્યવધાનવાળા પદાર્થોમાં પણ પ્રાપ્ય જ્ઞાનની સિદ્ધિ યુક્તિયુક્ત છે, તેથી ચક્ષુ અપ્રાપ્યકારી છે

નૈયાયિક—જો ચક્ષુ વ્યવહિત પદાર્થોને જોઈ શકતી હોય તો ભીંત વિગેરેથી વ્યવહિત પદાર્થોનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કેમ થતુ નથી?

જૈન—ભીંત વિગેરેથી વ્યવધાનવાળા પદાર્થોના વિષયની યોગ્યતા ચક્ષુમા ન હોવાથી તે તેનુ જ્ઞાન કરાવતી નથી ચક્ષુને પ્રાપ્ય છતા અંજનનુ જ્ઞાન કેમ નથી થતું? અર્થાત્ પ્રાપ્ય છતા અયોગ્યનુ જ્ઞાન તે કરાવી શકે નહીં ૭૫.

વળી અત્યંત દૂર એમ ચક્ષુથી જાણી શકાય છે તેમ તેની ક્રિયા (ગતિ) કેમ જાણી શકાતી નથી?

નૈયાયિક—અતિ દૂર હોવાથી ચક્ષુની ક્રિયા જાણી શકાતી નથી.

જૈન—જો એમ હોય તો ચંદ્રમાં રહેલા લાંછન (કલંક)નો બોધ પણ કઈ રીતે થશે? અર્થાત્ તેનો પણ બોધ થવો ન જોઈએ માટે ચક્ષુમાં યોગ્યતા એ જ કારણ છે અને તેમાં આપણો અનુભવ જ સાક્ષીરૂપ છે. માટે હે તર્કવિદ્! તમે પણ ચક્ષુ વસ્તુને પ્રાપ્ત થયા વિના જ્ઞાન કરાવે છે—એમ સ્વીકારો. ७६

(प०) **नूतनव्यूहरूप** इति नवीनरचनारूप ॥७२॥ **परिगम** इति प्रवेश । **क्षीरपात** इति जलगलनम् ॥७३॥ **कर्मापि** [इति] तद्रूप प्रकाशते एव गमनमपि प्रकाशताम् । न च प्रकाशते । तस्माद् यौग्यतैव प्रमाणम् । **अस्येति** शशधरस्य ॥७६॥

(टि०) **चक्षुरप्राप्येत्यादि** । **व्यतिरेक** इति यत्प्राप्यकारि भवति तद्व्यवधिमत्प्रकाशक न भवति यथा जिह्वा ॥६८॥ **अथ द्रुमेत्यादि** । **ततोऽपीति** अदर्शनादेव । **अयमिति** व्यवधिमतोऽपि प्रकाशकत्व दित्यवस्तु ॥६९॥ **पनदित्यादि** शतकोटिर्वज्र हीरकश्च । **संविदिति** ज्ञानम् ॥७०॥ **दम्भोलीति** । **भिदुरा** इति भेदनशीला । **तत्रेति** व्यवधाने **मलभरमिति** कलुषमित्यर्थ । **तेनेति** सलिलेन । **अनिमिषानिति** मत्स्यान् ॥७१॥ **विध्याता इत्यादि** । **विध्याता** उपशान्ता । **तेनेति** कलुषजलेन । **ते इति** नयनरश्मय । **नूतनेति** नव्यकाचकूपरचनाविशेष । **एता** इति लोचनरुचय । **तस्मिन्निति** काचकूपे नव्यव्यूहस्य तत्कालोत्पद्यमानत्वात् ॥७२॥ **भवतीत्यादि** । **परिगम** इति वेगेन गमनम् । **अमीषामिति** नेत्रकिरणानाम् । **कतिपयेति** लेशेनापि । **तस्मादिति** काचकूपात् । **तस्येति** काचकूपस्य ॥७३॥ **कलशेत्यादि** । **तस्मिन्निति** कलशकुलिशादौ । यथा नयनयोत्पद्यमानापि ज्वाला संवेद्यमिति प्रतीयते, कलशकुलिशादिरपि ॥७४॥ **तस्यावित्यादि** । **अस्मिन्निति** काचकूपादौ स्थिर एव काचकूप । **अमुनेति** चक्षुषा । **अस्येति** चक्षुष ॥७५॥ **किंवा नेत्यादि** । **कर्मापीति** गतिक्रियापि । **तद्रूपवदिति** वर्तुलनिर्मलशशलाञ्छनरूपवत् । **अस्येति** निशाकरस्य । **न** इत्यस्माकम् । **तर्कप्रगुणेति** न्यायकन्यायसारकन्दलीकिरणावलीप्रमुखप्रमाणग्रन्थवैधोविचारणप्रवणप्रोल्लसत्प्रचुरप्रज्ञाप्राग्भाराविस्फूर्जितगुणगणकलितेति तत्कथात् सोपहासवाक्यम् ॥७६॥

§ ७ बौद्धा पुनरिदमाहु श्रोत्र न प्राप्य बुद्धिमाधत्ते ।
दिग्देशव्यपदेशान् करोति शब्दे यतो द्रवत् ॥७७॥

तथाहि—

प्राच्यामत्र विजृम्भते जलमुचामभ्यूर्जित गर्जित
प्रोन्मीलत्यल्पमेष चातकरवोऽक्षाम क्षण दक्षिण ।
केका केकिकुटुम्बकस्य विलसन्त्येता कला कानने[2]
दिग्देशव्यपदेशवानिति न किं शब्देऽस्ति सप्रत्यय [1] ॥७८॥

प्राप्यकारि यदि तु श्रवण स्यात् तर्हि तत्र न कथञ्चन सैष ।
प्रस्तुत समुदियाद् व्यपदेश शर्करारपृशि यथा रसनायाम् ॥७९॥

१ °कारि न भ° मु । २ काननाद् मु ।

§ ७ બૌદ્ધ—ચક્ષુ ઇન્દ્રિય જેમ પોતાના વિષયને પ્રાપ્ત કર્યા વિના જ પોતાના વિષયનાદિ દેશ (દિશા અને સ્થાન)નો નિશ્ચય કરાવે છે તેમ શ્રોત્રેન્દ્રિય પણ પોતાના વિષયરૂપ શબ્દના દિ દેશનો નિશ્ચય કરાવનાર હોવાથી અપ્રાપ્યકારી છે ૭૭.

તે આ પ્રમાણે—આ પૂર્વ દિશામાં મેઘનો ઘણો મોટો ગડગડાટ થાય છે આ દક્ષિણ દિશામાં ચાતકપક્ષીનો મન્દ અવ્યક્ત મધુર શબ્દ સુસ્વર સંભળાય છે આ વનમાંથી મોરના સમૂહની સુંદર કેકાનો અવાજ આવી રહ્યો છે આ પ્રમાણે શ્રોત્રેન્દ્રિય દ્વારા સર્વાનુભવસિદ્ધ દિગ્દેશનો વ્યવહાર શક્ય શું નથી હતો ? અર્થાત્ થાય છે ૭૮

પ્રાપ્યકારી સ્વભાવવાળી રસનેન્દ્રિય સાકરમાં (સાકરના રસમાં) દિગ્દેશનો વ્યવહાર કરી શકતી નથી તેમ શ્રોત્રેન્દ્રિયને પ્રાપ્યકારી માનશો તો શ્રોત્રેન્દ્રિયથી પણ દિગ્દેશનો વ્યવહાર થઈ શકશે નહીં ૭૯

(१) ककुभि इति देशपरोक्ष ।७८।

(द्वि) प्राप्यकारिण्यपि । तथेति शब्दे । प्रस्तुत इति प्राप्यकारित्वेसाधक ।७९।

§ ८ पेयाङ्कुरादृश्यमिव समेतत् सुलक्षणव्यभिचारदोषम् ।
प्राप्यं यथेतद् व्यपेत्यसमार्थं प्राप्यप्रकार्णं कुरुते मनीषाम् ॥८०॥

तथा च—

मन्द्रं मन्दमुपेत्यथ परितः प्राग् माधवीमण्डपात्
मूकः सौरभमुत्तमभ्युपगमे कुन्दाः स्फुटं मल्लिकाः ।
मन्द्रो मन्दुर एष दक्षिणदिशि श्रीचन्दनात् प्रायशः
निर्घोषो ननु विद्यते चतुरतां ग्रामात् तथा प्रत्ययः ॥८१॥

मस्ति त्वगिन्द्रियेणापि व्यभिचारविनिश्चयम् ।
रेणुपीमादधानेन दिग्देशव्यपदेशिनीम् ॥८२॥

तथाहि—

ऐषं समीरलहरी हरिचन्दनमुखपादिनी चम्पकः प्रसभं प्रवृत्ता ।
स्पर्शस्तुषारकुसुमस्पर्शिताप्यनादि मामास्पृशतीति दैक्षिणीकरणप्रत्यय ॥८३॥

समानुमानादधिगम्य तेषां हेतुस्वतत्त्वव्यपदेशिनी धी ।
॥ प्रयत्न स्पर्शनतस्य तावत् प्रत्यक्षरूपा प्रभवे मनीषा ॥८४॥

मोक्षेऽपि सर्वं तदिदं समानमाश्रीयमाणोऽपि न मन्यसे किम् १ ।
स्पर्शव्यवस्थामपि कामिनी यत् संमन्यते कामुक एव साध्वीम् ॥८५॥

१ नोऽपि मन्यत् व्यवसिताः च–सुधा

स्मृत्वा यथैव प्रतिबन्धमाशु शङ्खादिशब्दोऽयमिति प्रतीति ।
प्राग्भागादिदिगादिगतेऽपि शब्दे तथैव युक्ता प्रतिपत्तिरेषा ॥८६॥
दिग्देशाना श्रुतिविषयता किञ्च नो युक्तियुक्ता
युक्तत्वे वा भवति न कथं शब्दरूपत्वमेषाम् ।
तस्माद् भिन्नप्रमितिविषयास्ते विशिषन्ति शब्द
सिद्धे एव भवतु सुतरा साधन माऽप्यसिद्धि ॥८७॥

§ ८ જૈન—તમારું ઉપરોક્ત કથન વેશ્યા ના પ્રેમના જેવુ વ્યભિચારી છે કારણ કે- ઘ્રાણેન્દ્રિય પ્રાપ્યકારી હોવા છતા પણ તેમા દિગ્દેશનો વ્યવહાર થતો હોવાથી હેતુમા સ્પષ્ટ વ્યભિચાર છે ૮૦ તે આ પ્રમાણે-પૂર્વ દિશામા રહેલ માધવી મડપમાથી મન્દ મન્દ ગન્ધ આવી રહેલ છે, ઉપવનમા ખીલેલ મલ્લિકા તીવ્ર ગન્ધ ફેલાવી રહી છે, અને દક્ષિણ દિશામા રહેલ શ્રીચન્દનની મોહક ગન્ધ આવી રહેલ છે આ પ્રમાણે પ્રાપ્યકારી હોવા છતા પણ ઘ્રાણેન્દ્રિયથી દિગ્દેશનો અનુભવ સર્વજન વિદિત છે ૮૧.

વળી, તમારો આ દિગ્દેશવ્યવહારરૂપ હેતુ ત્વગિન્દ્રિયથી પણ વ્યભિચારી છે કારણ કે તે પણ દિગ્દેશ વ્યવહારની જનક છે ૮૨ તે આ પ્રમાણે-વનમાથી ઊઠેલ અને હરિચન્દન અને ચન્દ્રની હરિકાઈમા ઊતરે એવી વાયુની શીતલ લહરીઓ, અને તરુણ સ્ત્રીનો હસ્તપલ્લવ મારા શરીરને અત્યત સ્ફુરાયમાન રોમાચથી પલ્લવિત કરે છે ૮૩

બૌદ્ધ—પૂર્વોક્ત ગન્ધાદિના કારણોને અનુમાનથી જાણી ત્યાર પછી ગન્ધાદિમા દિગ્દેશનુ જ્ઞાન થાય છે, પરતુ ઘ્રાણેન્દ્રિય કે ત્વગિન્દ્રિયથી દિગ્દેશનુ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થતુ નથી ૮૪

જૈન—શ્રોત્રેન્દ્રિયમા પણ તે સઘળી બાબતો સમાન જોવા છતા તેને પ્રાપ્યકારી કેમ માનતા નથી ? પરતુ એ વાત ચોક્કસ છે કે-કામી પુરુષ પોતાની સ્ત્રીમા પ્રત્યક્ષ વ્યભિચાર જુએ તો પણ તેને તે સાધ્વી તરીકે જ માને છે અર્થાત્ પોતાના મતમા દોષ તમે જોઈ શકતા નથી ૮૫ શબ્દને સાભળીને તરત સબધને યાદ કરીને એટલે કે-પૂર્વે સાભળેલ શખનો શબ્દ જેવો હતો તેવો જ આ શબ્દ હોવાથી આ શબ્દ શખનો છે, એમ વ્યાપ્તિપૂર્વક અનુમાનથી પ્રતીતિ થાય છે, તેમ શબ્દને લગતો દિગ્દેશવ્યવહાર પણ તેવી જ રીતે એટલે કે-વ્યાપ્તિપૂર્વક અનુમાનથી થાય છે ૮૬

વળી, દિગ્દેશને શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિષય કહેવો તે યુક્તિયુક્ત પણ નથી, કારણ કે-જો તેને શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિષય માનવામા આવે તો તે પણ શબ્દરૂપ કેમ નહી બની જાય ? અર્થાત શ્રોત્રનો વિષય હોવાથી દિગ્દેશ શબ્દરૂપ બની જશે માટે ભિન્નજ્ઞાનના વિષયભૂત તે દિગ્દેશો શબ્દના વિશેષણો બને છે, અર્થાત્ શબ્દ તેથી વિશિષ્ટ થાય છે એટલે કે-આ પ્રમાણે શબ્દમા દિગ્દેશવ્યવહાર ભિન્ન પ્રતીતિ-વિષયક સિદ્ધ થવાથી, અને શ્રોત્રનો વિષય નહી થવાથી 'દિગ્દેશવ્યપદેશકારિત્વ'

હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ થયો. અર્થાત્ શ્રોત્રવિજ્ઞાન વિન્ધ્યેશ્વરભાષ્યમાં પ્રસ્તુત નથી, તેથી હેતુ સ્વયં સ્વરૂપથી જ અસિદ્ધ છે ૮૭

(૫) यदिति [illegible] कारणात् । यत्तद्रूप्यपरोपमाभमिति विन्ध्येश्वरस्वामिनम् । माप्तमकाशमिति [illegible] अपकाशमिति प्रकाशयतीत्यर्थः । प्राप्तं वर्द्धं यत्तद्रूप्यपरोपमाभं मलीनां कुरुत इति बोध ॥८॥ रूपको इति हेतुनिर्देश ॥ १॥ [illegible] इति [illegible] । पक्षादिति विशेषणम् ॥ १॥ यथानुमानादित्यादि प्रत्यायनम् । तेषामिति [illegible] । हेतुरिति [illegible] । [illegible]गिति विन्ध्येश्वरराजेश्वरी भगीमा न [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ३॥ श्रोत्रेऽपि सर्वेमिति । [illegible] विन्ध्येश्वरवेदवती श्री [illegible] [illegible] ॥८५॥ मतिरन्धमिति । [illegible] हि न तोऽयमिति [illegible] [illegible] । [illegible]करोरमिति च प्रतीतिर्भवति [illegible] न [illegible]करोत्यनुमानादेर [illegible] । न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । न च [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] मन्यम् । तथेऽपि [illegible] । प्रतिपत्तिरेवेति विन्ध्येश्वरवेदवती । ६। [illegible]मिति । सो न श्रुतिविषय न स [illegible] [illegible] [illegible] । मिन्नप्रमिनिविषया इति मिन्नप्रमुख[illegible]विषया । ते इति विन्ध्या । [illegible] इति विन्ध्येश्वरवेदवती ॥८७॥

(छ) यथा रसनास्वरमिति । [illegible] [illegible] विन्ध्ये [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥८५॥ [illegible] [illegible] । तथेति विन्ध्येश्वरवेदम्यत ॥ १॥ यथानुमानेत्यादि । तेषामिति [illegible] । हेतुरिति [illegible] [illegible] । [illegible]परे चिदीति [illegible] ॥८७॥ विन्ध्येशावाभिनादि । श्रुतिविषयतेति [illegible] । एतामिति विन्ध्येशाम् । विन्ध्या अपि [illegible] [illegible] । मिन्नेति [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विन्ध्येश्वर [illegible] । ते इति विन्ध्या [illegible] [illegible] [illegible] ॥८७॥

अपि च

गृहते यदि विनैव [illegible] किं तदाऽनुपुणमास्त [illegible] [1] ।
दूरतोऽपि [illegible] समुपिपस्यथा तु निकटेऽपि नैव सा ॥८८॥
मधुर्भवति मन्दं स्फुरति सानुलोमागमे
[illegible] ।
[illegible]
न किं निशि निशाम्यते सपदि दूरत [illegible] ॥८९॥
पटुघटितकपाटसंपुटोऽपि भवति कथं सदनेऽपि [illegible] ? ।
पटुघटितकपाटसंपुटोऽपि भवति कथं सदनेऽपि [illegible] ? ॥९ ॥

तथाहि—

कर्पूरपरीपरिरम्भमात्रि [illegible] पृगनाभिविधि ।
धूमाम्भाने [illegible] [illegible] बहिरम्बुपैति ॥९१॥

---

१ [illegible]

द्वारावृतेऽपि सदने प्रणयप्रकर्षादिव प्रिये स्फुरदपत्रपया स्खलन्ती ।
द्वारि स्थितस्य सरसा कुलबालिकाया कर्णातिथीभवति मन्मनसूक्तिमुद्रा ॥९२॥
एवं च प्राप्त एवैष शब्दः श्रोत्रेण गृह्यते ।
श्रोत्रस्याऽपि ततः सिद्धा निर्बाधा प्राप्यकारिता ॥९३॥ ५॥

વળી, શ્રોત્રેન્દ્રિય સાથે સંબદ્ધ થયા વિના જ શબ્દનું જ્ઞાન થઈ જતું હોય તો—અનુકૂળ વાયુમાં દૂરથી આવતા શબ્દનું જ્ઞાન અને પ્રતિકૂળ વાયુથી નજીકના પણ શબ્દના જ્ઞાનનો અભાવ કઈ રીતે સંભવી શકશે? માટે શબ્દજ્ઞાન શ્રોત્રના સંબંધથી જ થાય છે, અર્થાત્ શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રાપ્યકારી છે એ સિદ્ધ થયું. ૮૮. રાત્રે મધુર મંદ મંદ વારંવાર વાયુ વાવાથી જેનું આગમન અનુકૂલ બને છે એવી, ઉલ્લાસવતી વીણાના કલાયુક્ત ઝંકારથી વ્યાપ્ત, વાજિંત્રના અવાજ સાથે આલાપના આડંબરવાળી કામવતી નવોઢા સ્ત્રીની કાકલી— મધુર અને મંદ ધ્વનિ શું દૂર દૂરથી નથી સંભળાતી? અર્થાત્ અનુકૂળ વાયુને કારણે મંદધ્વનિ પણ શ્રોત્રને રાત્રિમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ૮૯.

બૌદ્ધ—શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રાપ્યકારી હોય તો મજબૂત રીતે બંધ કરેલ બારણાવાળા ઘરમાંના શબ્દની પ્રતીતિ કેમ થાય છે? એટલે કે શબ્દ ઓરડામાંથી બહાર આવતો નથી છતાં તેનું જ્ઞાન થાય છે. આમ થવાનું કારણ શબ્દની અપ્રાપ્યકારિતા જ છે.

જૈન—મજબૂત રીતે બારણાવાળા ઘરમાંથી ગન્ધનું જ્ઞાન પણ કેમ થાય છે? અર્થાત્ બારણાં બંધ છતાં શબ્દ જ્ઞાનની જેમ ગન્ધ જ્ઞાન પણ થાય છે. ૯૦. એટલે કે ઘ્રાણની જેમ શ્રોત્રને પણ પ્રાપ્યકારી માનવું જોઈએ તે આ પ્રમાણે—કપૂરથી ભરપૂર અને કસ્તૂરીથી મિશ્ર ચન્દનના ચૂર્ણનો—(કપૂર-કસ્તૂરી અને ચન્દન વિગેરે ગન્ધ દ્રવ્યનો) ધૂપ કર્યો હોય તો ઘરના બારણાં બંધ હોવા છતાં ગન્ધનો પ્રવાહ બહાર આવે છે. ૯૧. પ્રિયને વિષે સ્ફુરાયમાન લજ્જાથી સ્ખલના પામતી કુલબાલિકા (પ્રિયા)ની રસયુક્ત મંદ મંદ મધુર વાણી બારણાં બંધ હોવા છતાં બારણામાં ઊભો રહેલ પ્રિય (અથવા કોઈ પણ પુરુષ) સાંભળી શકે છે. ૯૨. અને એ રીતે પ્રાપ્ત થયેલો જ આ શબ્દ શ્રોત્રેન્દ્રિયથી ગ્રહણ થાય છે, (અર્થાત્ સંભળાય છે) માટે શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રાપ્યકારી છે, એ અબાધિતરૂપે સિદ્ધ થયું. ૯૩. ૫.

(પ૦) **सङ्गतिमिति** सम्बन्धम् । **अन्यथेति** प्रतिलोममारुते ध्वनौ । **निकटेऽपीत्यादि** । यदि हीदमप्राप्यकारि स्यात् तदा मारुतकृतानुकूल्यापेक्षा न स्यात् यथा चक्षुषः ॥८८॥ **पट्टघटितेत्यादि** पर्यो परो षष्ठि । अपराद्धः सूरिवाक्यम् ॥९०॥ **द्वारिस्थितस्येति** कस्यचित् पुरुषस्य ॥९२॥५॥

(टि०) **गृह्यत** इत्यादि । **सङ्गतिमिति** सम्बन्धं विना । **अनुगुणेति** अनुकूलवायौ शब्दे । **धिषणेति** बुद्धिः । **समुन्मिषेद्दिति** उल्लसेत् । **अन्यथेति** प्रतिकूलपवने । **सेति** बुद्धिः ॥८८॥५॥

अथाऽस्य द्विविधस्यापि प्रकारान् प्रकटयन्ति—

एतद् द्वितयमवग्रहेहावायधारणाभेदादेकशश्चतुर्विकल्पम् ॥६॥

§१ अवग्रहश्च ईहा चावायश्च धारणा च तासां भेदाः विकल्पास्तस्मात् प्रत्येकमिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमिदं चतुर्भेदमिति ॥६॥

બન્ને પ્રકારના સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષના ભેદોનું કથન—

એ (ઇન્દ્રિયનિમિત્તક અને અનિન્દ્રિયનિમિત્તક) બન્ને પ્રકારના સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષના અવગ્રહ-ઈહા-અવાય અને ધારણા એમ ચાર ભેદો છે. ૬

§ ૧ સૂત્રમાં અવગ્રહ-ઈહા-અવાય અને ધારણાનો દ્વન્દ્વ સમાસ કરીને ભેદ પદ સાથે તત્પુરુષ સમાસ છે એમ જાણવું. પ્રત્યેકના એટલે કે ઇન્દ્રિયજન્ય અને અનિન્દ્રિયજન્ય એ બન્નેના ચાર ચાર ભેદ છે. ૬

अवग्रहादीनां स्वरूपं सूत्रचतुष्टयेन स्पष्टयन्ति

विषयविषयिसन्निपातानन्तरसमुद्भूतसत्तामात्रगोचरदर्शनाज्जातमाद्यमवान्तरसामान्याकारविशिष्टवस्तुग्रहणमवग्रहः ॥७॥

§ १ विषयः सामान्यविशेषात्मकोऽर्थः, विषयी चक्षुरादिः, तयोः समीचीनो भ्रान्त्याद्यजनकत्वेनानुकूलो निपातो योग्यदेशावस्थानं, तस्मादनन्तरं समुद्भूतम् ... सत्तामात्रगोचरं निःशेषविशेषवैमुख्येन सन्मात्रविषयं दर्शनं निराकारो बोधस्तस्मात् जातमाद्यम् सत्त्वसामान्यादवान्तरैः सामान्याकारैर्मनुष्यत्वादिभिर्जातिविशेषैर्विशिष्टस्य वस्तुनो यद् ग्रहणं ज्ञानं तदवग्रह इति नाम्ना गीयते ॥७॥

હવે પછીના ચાર સૂત્ર દ્વારા અવગ્રહાદિના સ્વરૂપનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે

વિષય અને વિષયીનો યથોચિત દેશમાં સંબંધ થવાથી સત્તા માત્રને (મહાસામાન્યને) વિષય કરનાર દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે અને તે દર્શનથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થનાર અવાન્તર સામાન્યથી યુક્ત વસ્તુનું ગ્રહણ તે અવગ્રહ છે. ૭

§૧ વિષય સામાન્યવિશેષાત્મક પદાર્થ, વિષયી-ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયો. આ બન્નેનું સમીચીન એટલે કે ભ્રાન્ત્યાદિ ઉત્પન્ન ન થાય તેવી રીતનું અનુકૂલ નિપાત-યોગ્ય દેશાદિમાં અવસ્થાન. આવા અવસ્થાન પછી સત્તામાત્ર(મહાસામાન્ય)ને વિષય કરનાર દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે. આમાં કોઈ પણ પ્રકારના વિશેષનું ભાન થતું નથી. નથી ને નિરાકાર બોધ કહેવાય છે. ત્યાર પછી અવાન્તર સામાન્ય (મનુષ્યત્વાદિ જાતિવિશેષ)થી યુક્ત વસ્તુનું જે સૌથી પહેલું ગ્રહણ-જ્ઞાન અવગ્રહ કહેવાય છે. આશય એ છે કે જૈન સિદ્ધાન્તમાં ઉપયોગ બે પ્રકારે છે- દર્શનોપયોગ અને જ્ઞાનોપયોગ. આત્માને સૌને પ્રથમ દર્શનોપયોગ થાય છે પછી જ્ઞાનોપયોગ થાય છે. અહીં જ્ઞાનોપયોગનું વર્ણન કરવા માટે તેનાથી પૂર્વમાં થતા દર્શનોપયોગનું પણ કથન કરવામાં આવ્યું છે. ૭

(टि०) निराकार इति विशेषाग्रहत्वात् । यद् ग्रहणमिति ज्ञानरूपो बोधः ... ...

अवगृहीतार्थविशेषाऽऽकाङ्क्षणमीहा ॥८॥

§१ अवगृहीतोऽवग्रहेण विषयीकृतो योऽर्थोऽवान्तरमनुष्यत्वादिजातिविशेषलक्षणस्तस्य विशेष कर्णाटलाटादिभेदस्तस्याकाङ्क्षण भवितव्यताप्रत्ययरूपतया ग्रहणाभिमुख्यमीहेत्यभिधीयते ॥८॥

અવગ્રહથી જાણેલ પદાર્થના વિશેષ જાણવાની આકાક્ષા તે ઈહા છે. ૮

§ ૧ અવગૃહીત એટલે અવગ્રહનો વિષય બનેલ અવાતર મનુષ્યત્વાદિ જાતિરૂપ વિશેષસ્વરૂપવાળો જે અર્થ છે, તેનો વિશેષ એટલે કર્ણાટ અને લાટાદિ પ્રકાર એ પ્રકારોમાથી કયો પ્રકાર સભવે છે, તેની આકાક્ષા કરવી એટલે કે આ માણસ કર્ણાટનો હશે કે લાટનો એ પ્રમાણે સશય જ્ઞાન થયા પછી તથાપ્રકારના કારણો દ્વારા 'આ કર્ણાટનો હોવો જોઈએ'–એવુ સભાવનાપ્રત્યયરૂપે જે ગ્રહણાભિમુખ જ્ઞાન તે ઈહા કહેવાય છે ૮

ईहितविशेषनिर्णयोऽवायः ॥९॥

ईहितस्येहया विषयीकृतस्य विशेषस्य कर्णाटलाटादेर्निर्णयो याथात्म्येनाऽवधारणमवाय इति कीर्त्यते ॥९॥

ઈહિત વિશેષનો નિર્ણય તે અવાય છે. ૯

ઈહિત એટલે ઈહા દ્વારા વિષય બનેલ વિશેષ–કર્ણાટ લાટાદિ, તેનો નિર્ણય એટલે કે–યથાર્થરૂપે નિશ્ચયનુ નામ અવાય છે ૯

स एव दृढतमावस्थापन्नो धारणा ॥१०॥

§ १ स इत्यवायो दृढतमावस्थापन्नो विवक्षितविषयावसाय एव सादरस्य प्रमातुरत्यन्तोपचित कञ्चित् काल तिष्ठन् धारणेत्यभिधीयते। दृढतमावस्थापन्नो ह्यवाय स्वोपढौकितात्मशक्तिविशेषरूपसस्कारद्वारेण कालान्तरे स्मरण कर्तुं पर्याप्नोतीति ॥१०॥

દૃઢતમ અવસ્થાને પામેલ તે જ ધારણા છે ૧૦

§ ૧ તે એટલે અવાય, અત્યત દૃઢ જ્યારે બને છે એટલે કે વિવક્ષિત વિષયના નિર્ણયમા પ્રમાતા આદરવાળો હોવાથી જ્યારે તેનો નિર્ણય અત્યત ઉપચિત થઈને કેટલાક કાળ સુધી ટકી રહે છે, ત્યારે તે ધારણા કહેવાય છે અત્યન્ત દૃઢ–પુષ્ટ સ્થિતિને પામેલ અવાય આત્મશક્તિવિશેષરૂપ સસ્કારને ઉત્પન્ન કરે છે અને તે દ્વારા અવાય કાલાન્તરમા પણ સ્મરણ કરાવવા સમર્થ બને છે ૧૦

(५०) स्वोपढौकितेति गद्ये स्वशब्देनाऽवाय ॥१०॥

नन्वनिश्चयरूपत्वादीहाया संशयस्वभावतैव, इत्यारेकामपाकुर्वन्ति—

सशयपूर्वकत्वादीहायाः संशयाद् भेदः ॥११॥

§१ पुरुषाद्यवग्रहानन्तरं हि 'किमयं दाक्षिणात्य उतोदीच्य' इत्यनेककोटिपरामर्शी संशयः । ततोऽपि प्रमातुर्विशेषजिज्ञासायां 'दाक्षिणात्येनाऽनेन भवितव्यम्' इत्येवमीहा जायते—इति हेतुहेतुमद्भावात् तत्पूर्वकत्वाद् व्यवस्थितमनयोः पृथक्त्वम् ॥११॥

ઈહા અનિશ્ચયરૂપ હોવાથી સંશયરૂપ જ છે—એવી શંકાનું નિરાકરણ—
સંશયપૂર્વક થાય છે માટે ઈહા સંશયથી ભિન્ન છે ૧૧.

§૧ પુરુષવિષયક અવગ્રહ થયા પછી આ પુરુષ દક્ષિણનો નિવાસી હશે કે ઉત્તરનો નિવાસી હશે?—આવી રીતે અનેક કોટીનો પરામર્શ કરતું સંશયજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાર પછી પ્રમાતાને વિશેષ જિજ્ઞાસા થતાં વધારે પ્રમાણમાં લક્ષણો હોવાથી આ દક્ષિણનો હોવો જોઈએ એ પ્રમાણે એક જ્ઞાનની અભિમુખતાવાળું ઈહાજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે એટલે કે વહ્નિ અને ધૂમની જેમ સંશયજ્ઞાન અને ઈહાજ્ઞાન પરસ્પર કાર્યકારણરૂપ હોવાથી બન્ને જુદાં છે એ સ્પષ્ટ રીતે સમજાય તેવું છે ૧૧

(१) हेतुहेतुमद्भावादिति कार्यहेतुभावात् ॥

अवग्रहादीनां कथञ्चिदव्यतिरेकेऽपि संज्ञाभेदं समर्थयन्ते—

कथञ्चिदभेदेऽपि परिणामविशेषादेषां व्यपदेशभेदः ॥१२॥

§१ यद्यप्यवग्रहादीनामात्मतादात्म्येन द्रव्यार्थादेशादभेदसत्त्वम्, तथापि पर्यायार्थादेशात् भेदोऽप्यस्तीति तत एव व्यपदेशभेदोऽपि सुघट इति ॥१२॥

अथाऽमीषां भेदं भावयन्ति—

असामस्त्येनाप्युत्पद्यमानत्वेनाऽसंकीर्णस्वभावतयाऽनुभूयमानत्वात्
अपूर्वापूर्ववस्तुपर्यायप्रकाशकत्वात् क्रमभावित्वाच्चैते व्यतिरिच्यन्ते ॥१३॥

§१ असंकीर्णस्वभावतया परस्परस्वरूपविलक्षणतयाऽनुभूयमानत्वात् दर्शनादयो भिद्यन्ते । यथाऽनुभवनमप्यसामस्त्येनाऽन्येऽपि व्याप्तिसंगतयः सम्भवन्ति प्रत्ये-कम् । तथाहि प्रमातुर्विविधक्षयोपशमवशात् कदाचित् दर्शनमात्रमेव कदाचित् दर्शनाव-ग्रहौ कदाचित् क्रमेण समुत्पद्यन्त इति सिद्धमतोऽसंकीर्णस्वभावतयाऽनुभवनम् । अपूर्वापूर्व-वस्तुपर्यायप्रकाशकत्वात् क्रमभावित्वात् अपि प्रमाणभेदा एव ।

§२ अत्र प्रयोगाः पुनरयम्—असंकीर्णस्वभावतयाऽनुभूयमाना अपूर्वापूर्ववस्तुपर्याय-प्रकाशकाः क्रमभाविनो वा ते परस्परं व्यतिरिच्यन्ते, यथा स्तम्भादय अनुमा-नादय कुम्भकारादयो वा तथा चैते इति ॥१३॥

દર્શનાદિ પરસ્પર કથંચિત્ અભિન્ન હોવા છતાં પણ સંજ્ઞાભેદનું સમર્થન—
કથંચિત્ અભેદ હોવા છતાં પણ પરિણામના ભેદથી દર્શનાદિનાં જુદાં જુદાં નામ છે ૧૨.

§१ એક જીવરૂપ દ્રવ્યમા દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ દર્શનાદિનુ તાદાત્મ્ય હોઈએ બધાનુ ઐકય (અભેદ) હોવા છતા પણ પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ દર્શનાદિનો ભેદ પણ છે, તેથી તેમના નામનો ભેદ યુક્તિયુક્ત છે

સારાશ એ છે કે જીવનુ લક્ષણ ઉપયોગ છે એ ઉપયોગની ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓ થાય છે જેના દર્શન, અવગ્રહ, ઈહા વિગેરે ભિન્ન-ભિન્ન નામ આપવામા આવ્યા છે આ અવસ્થાઓનો ક્રમ દર્શન, અવગ્રહ, ઈહા અવાય અને ધારણા એવો છે જેમ દરેક મનુષ્ય શિશુ, કુમાર, પ્રૌઢ વિગેરે અવસ્થાઓને ક્રમપૂર્વક પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ ઉપયોગ પણ દર્શન, અવગ્રહ વિગેરે અવસ્થાઓને પ્રાપ્ત કરતો ધારણારૂપ થાય છે શિશુ વિગેરે અવસ્થામા મનુષ્ય એક જ હોય છે છતા અવસ્થાભેદથી અવસ્થાતા ભિન્ન ભિન્ન નામે ઓળખાય છે તે જ રીતે ઉપયોગ પણ એક જ હોવા છતા પરિણામની અપેક્ષાએ તે અવગ્રહ, ઈહા, વિગેરે જુદા જુદા નામે ઓળખાય છે જૈન પરિભાષામા તે અવસ્થાઓનો દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ અભેદ અને પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ ભેદ છે ૧૨

હવે આચાર્ય દર્શનાદિના પરસ્પર ભેદનો વિચાર કરે છે—

અસમગ્રભાવે ઉત્પન્ન થતા હોવાથી પણ ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવે અનુભવાય છે, પદાર્થોના નવા નવા પર્યાયોને પ્રકાશિત કરે છે, અને ક્રમશ ઉત્પન્ન થાય છે—માટે તે સૌ જુદા જુદા છે ૧૩

§૧ દર્શન, અવગ્રહ વિગેરે ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે અનુભવાતા હોવાથી તે દરેક જુદા-જુદા છે, તેમની ઉત્પત્તિ સમગ્રભાવે નથી એટલે કે કોઈ વખત એકની, કોઈ વખત ક્રમે બેની તો ક્યારેક ક્રમે ત્રણ કે ચારની ઉત્પત્તિ થાય છે માટે તે સૌનો અનુભવ ભિન્ન ભિન્ન રૂપે થાય છે તે આ પ્રમાણે-કર્મના વિચિત્ર ક્ષયોપશમને કારણે પ્રમાતા-જ્ઞાન કરનાર પુરુષને કોઇ વખત માત્ર દર્શન જ, તો કોઈ વખત દર્શન અને અવગ્રહ, તો ક્યારેક દર્શન, અવગ્રહ અને સશય આદિ-એ પ્રકારે એ સૌ અસમસ્તરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે આથી કરીને દર્શન અવગ્રહાદિનો ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે અનુભવ સિદ્ધ થાય છે તેમજ દર્શનાદિ બોધ પદાર્થોના નવા નવા પર્યાયોના પ્રકાશક છે વળી, તે ક્રમપૂર્વક ઉત્પન્ન થાય છે, એ બાબત પણ પ્રત્યાત્મવેદ્ય છે અર્થાત્ દરેક આત્માને અનુભવસિદ્ધ જ છે

§૨ તેને લગતા અનુમાન પ્રયોગો આ પ્રમાણે છે—જે ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે અનુભવાતા હોય, દ્રવ્યના નવા નવા પર્યાયોના પ્રકાશક (જ્ઞાપક હોય, અથવા ક્રમથી ઉત્પન્ન થતા હોય તે સૌ પરસ્પર જુદા હોય છે, જેમકે-સ્તભ વિગેરે, અનુમાન આદિ, અથવા અકુર-ફણગો, કન્દલ (થડ), કાણ્ડ-શાખા વિગેરે દર્શન, અવગ્રહાદિ પણ તેવા જ છે માટે તે સૌ પણ ભિન્ન છે ૧૩

(टि०) दर्शनादीनामित्यादि। आदिशब्दादवग्रहादीनां ग्रहणम्। अमीषामिति दर्शनादीनाम्। तदपेक्षयेति पर्यायभेदापेक्षया ॥१२॥

प्रयोगा इत्यादि। अनुमानादय इति परोक्षान्तर्भावितप्रमाणभेदा ॥१३॥

अथाऽमीषां क्रमनियमार्थमाह—

क्रमोऽप्यमीषामयमेव, तथैव संवेदनात्, एवंक्रमाविर्भूतनिजकर्मक्षयोपशमजन्यत्वाच्च ॥२९॥

§ १ अयमेव—दर्शनावग्रहादिः अमीषां क्रमः तथैव क्रमेणानुभवात्—यदेव हि सन्मात्रमदर्शि तदेव वर्णाकारेण केनचिदवगृह्यते तदनन्तरमनिर्धारितरूपतया ईहा स्वभावत्, ततोऽपि निश्चयाकारेणावायः, ततोऽपीहितरूपेण निश्चयानि पुनः कालान्तरस्मृतिहेतुत्वेन धारणा जायते इति संविदनुभूयते। दर्शनज्ञानावरणक्षयोपशमक्रमस्य कारणे-नाऽप्येवमेव सूक्ष्माणामप्युत्पादकत्वान्नैव क्रमः। क्रमोपचितस्य हि कारणस्य क्रमेणैव स्वकार्ये प्रवृत्तिसम्भवः, यथा श्वासकोपानुभवक्रमादग्निरिति ॥२९॥

व्यतिरेके दोषमाह—

अन्यथा प्रमेयानवगतिप्रसङ्गः ॥३०॥

§ १ अन्यथेति यथोक्तक्रमाभ्युपगमे। यथोक्तप्रमाणक्रमाभावे हि दर्शनादीनां प्रमेयापहव एव कृतो भवतीति ॥३०॥

तदेवं क्रमं व्यतिरेकद्वारा समर्थयन्ते—

न दृष्टमप्यवगृह्यते, न चानवगृहीतं संदिह्यते, न चासंदिग्धमीह्यते, न चानीहितमवेयते, नाप्यनवेतं धार्यते ॥३१॥

स्पष्टम् ॥३१॥

क्वचिदेषां तथाक्रमानुपलक्षणे कारणमाह—

क्वचित् क्रमस्यानुपलक्षणमेषामाशूत्पादात्, उत्पलपत्रशतव्यतिभेदक्रमवत् ॥३२॥

क्वचिदभ्यस्ते क्षणिकादौ गोचरे। शेषं व्याख्यातम् ॥३२॥

દર્શનાદિના ક્રમનો નિયમ બતાવે છે—

આમનો ક્રમ પણ આ જ છે કારણ કે—તે પ્રકારના ક્રમ વડે જ તેમનો અનુભવ થાય છે અને વળી, એ જ પ્રકારના ક્રમથી પ્રગટ થયેલ—તે તે કર્મના ક્ષયોપશમથી તેઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૯

§૧ પ્રથમ દર્શન પછી અવગ્રહ, પછી સંશય, ઈહાદિ આ જ પ્રકારે દર્શનાદિનો ક્રમ છે કારણ કે તે જ ક્રમે તેઓનો અનુભવ જ્ઞાન થાય છે કારણ કે—જે પદાર્થ માત્ર સત્તા રૂપે જોવામાં આવે છે તે જ પદાર્થ કોઈક વર્ણ-રૂપ આદિ આકારથી અવગૃહીત થાય છે ત્યાર પછી તે જ પદાર્થ અનિશ્ચિત રૂપે સંશયનો વિષય બને છે ત્યાર પછી નિયત આકારથી ઈહિત—ઈહાનો વિષય થાય છે તે પછી ઈહિત પદાર્થમાં નિર્ણય થાય છે અને નિર્ણીત પદાર્થ જ કાલાન્તરમાં સ્મૃતિના હેતુ રૂપે ધારણ થાય છે આ ક્રમ અનુભવ સિદ્ધ છે તેમ જ તેમની કારણો જે દર્શના વરણ અને જ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમો છે તે પણ એ જ ક્રમે ઉત્પન્ન થાય છે. માટે દર્શનાદિનો ક્રમ પણ આ જ છે કારણ કે—ક્રમપૂર્વક ઉત્પન્ન થનાર

કારણોનુ કાર્ય પણ ક્રમપૂર્વક જ ઉત્પન્ન થાય છે જેમ ઘડાની સ્થાસ, કોશ, કુશૂલ, છત્ર વિગેરે ક્રમભાવી અવસ્થાઓથી ઉત્તરોત્તર કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રકારે આમા સમજવુ ૧૪

ક્રમ નહી માનવાથી આવતો દોષ —

અન્યથા પ્રમેયનુ જ્ઞાન થઈ શકશે નહી. ૧૫.

§ ૧ અન્યથા એટલે કે યથોક્ત ક્રમનો અસ્વીકાર કરવાથી–સાક્ષાત્ અનુભવાતા ક્રમનો અપલાપ કરવાથી દર્શનાદિના પ્રમેયો-વિષયોનો જ અપલાપ કર્યો કહેવાશે ૧૫

પૂર્વોક્ત ક્રમનુ વ્યતિરેક દ્વારા સમર્થન—

જે પદાર્થ દર્શનનો વિષય નથી તે અવગૃહીત–અવગ્રહનો વિષય–થતો નથી, અને જે અવગૃહીત નથી. તે સદિગ્ધ–સશયનો વિષય–બનતો નથી, તેમજ જે સદિગ્ધ નથી તે ઈહિત-ઈહાનો વિષય–બનતો નથી, તથા જે ઈહિત નથી તે અવેત–અવાયનો વિષય–બનતો નથી અને જે અવેત નથી તે ધારણાનો વિષય પણ થતો નથી ૧૬

આનો અર્થ સ્પષ્ટ છે ૧૬,

કોઈ વખત દર્શનાદિનો પૂર્વોક્ત ક્રમ જણાતો નથી તેનુ કારણ—

કમળના સો પાદડાના વેધના ક્રમની જેમ ક્વચિત્ અવગ્રહાદિનો ક્રમ જણાતો નથી. ૧૭

§ ૧ ક્વચિત્ એટલે અભ્યસ્ત (અનેકવાર જોયેલ–અનુભવેલ) હથેળી આદિ વિષયો સમજવા અર્થાત્ અભ્યસ્ત કરતલાદિના જ્ઞાનમા દર્શન, અવગ્રહ આદિનો ક્રમ જણાતો નથી, છતા પણ તે અવશ્ય હોય છે જ

સારાશ એ છે કે–જે વસ્તુ અતિપરિચયવાળી હોય તેમા પહેલા દર્શન થયુ પછી અવગ્રહ ઇત્યાદિ ક્રમનો અનુભવ થતો નથી તેનુ કારણ એ નથી કે ત્યા દર્શનાદિ વિના જ અવાય કે ધારણા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ જાય છે ત્યા પણ પૂર્વોક્ત ક્રમથી જ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે પરતુ અતિગાઢ પરિચયને કારણે ત્યા અતિશીઘ્રતાથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે માટે તેના ક્રમનો અનુભવ થતો નથી જેમકે–એક બીજા ઉપર એમ કમલના સો પાદડા રાખીને અતિબળથી ભાલુ ઘુમેડવામા આવે તો તે ભાલુ દરેક પાદડાને ક્રમથી જ વીધશે પરતુ ભાલુ ક્યારે પહેલા પાદડામા ઘુસ્યુ, ને ક્યારે બીજામા ઘુસ્યુ એ ક્રમ જાણી શકાતો નથી, તેનુ કારણ શીઘ્રતા જ છે જો ભાલાનો વેગ આટલો તીવ્ર હોઈ શકે છે તો જ્ઞાન જેવા સૂક્ષ્મતર પદાર્થનો વેગ તો તેથી પણ અધિક તીવ્ર કેમ ન હોય ? આથી ક્વચિત્ અભ્યસ્ત વિષયમા ક્રમ હોવા છતા તેનુ ભાન થતુ નથી ૧૭

(१०) **क्रमोत्पदिष्णुना हि कारणेनेति** गद्ये कारणेन मृत्पिण्डादिना ॥ मृत्पिण्ड स्यासकस्य कारम्, स्यासकश्च कोशस्य कारणम्, एष यथोत्तर कार्यं यथापूर्वं कारणम् ॥१४॥

पारमार्थिकप्रत्यक्ष लक्षयन्ति—

पारमार्थिकं पुनरुत्पत्तावात्ममात्रापेक्षम् ॥१८॥

§ १ अत्र क्षयोपशमविशेषविशिष्टमात्मद्रव्यमेवाऽव्यवहितं समाश्रित्य पारमार्थिकमेतदवध्यादिप्रत्यक्षमुन्मज्जति न पुनः सांव्यवहारिकमिवेन्द्रियादिव्यवहितमात्मद्रव्यमाश्रित्येति भावः ॥१८॥

अस्य भेदावुपदिशन्ति—

तद् विकलं सकलं च ॥१९॥

§ १ असम्पूर्णपदार्थपरिच्छेदकत्वाद् विकलम्, तद्विपरीतं तु सकलम् ॥१९॥

પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ—

પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ તો ઉત્પત્તિમાં માત્ર આત્માની અપેક્ષા રાખે છે ૧૮

§ ૧ ક્ષય તથા ક્ષયોપશમ રૂપ વિશેષથી યુક્ત આત્મદ્રવ્યનો સાક્ષાત આશ્રય કરીને અવધિ આદિ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષજ્ઞાનો ઉત્પન્ન થાય છે તાત્પર્ય એ છે કે આ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષની જેમ ઇન્દ્રિયાદિથી વ્યવહિત એવા આત્મદ્રવ્યનો આશ્રય કરીને ઉત્પન્ન થતુ નથી. ૧૮.

પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષના ભેદોનો ઉપદેશ—

તે વિકલ અને સકલ છે ૧૯

§ ૧ અસંપૂર્ણ પદાર્થનુ પરિચ્છેદક હોવાથી વિકલ છે અને તેથી વિપરીત સકલ છે અર્થાત તે સંપૂર્ણ પદાર્થનું જ્ઞાન છે ૧૯

विकलं भेदतो दर्शयन्ति—

तत्र विकलमवधिमनःपर्यायज्ञानरूपतया द्वेधा ॥२०॥

सुगमम् ॥२०॥

अवधिं व्याचक्षते—

अवधिज्ञानावरणविलयविशेषसमुद्भवं भवगुणप्रत्ययं रूपि द्रव्यगोचरमवधिज्ञानम् ॥२१॥

§ १ अवधिज्ञानावरणस्य विलयविशेषः क्षयोपशमस्तस्मात् समुद्भवति यत् । भव सुर-नारकजन्मलक्षणः, गुणः सम्यग्दर्शनादिः, तौ प्रत्ययौ हेतू यस्य तत्तथा । तत्र भवप्रत्ययं सुरनारकाणाम् । गुणप्रत्ययं पुनर्नरतिरश्चाम् । रूपिद्रव्यगोचरं रूपिद्रव्याणि पृथिवीजलतेजोवायुवनस्पत्यादीनि ... । तदवधिज्ञानं ज्ञेयम् ॥

વિકલના ભેદો બતાવે છે—

વિકલ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષના બે ભેદ છે—અવધિ અને મન પર્યાય જ્ઞાન ૨૦.

સૂત્રનો અર્થ સુગમ છે ૨૦

અવધિજ્ઞાનનું લક્ષણ—

અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના વિલય વિશેષથી ઉત્પન્ન થનાર, ભવ અને ગુણ પ્રત્યયવાળું રૂપી દ્રવ્યને વિષય કરનાર અવધિજ્ઞાન છે ૨૧.

§ ૧ અવધિજ્ઞાનનો ઉદ્ભવ અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના વિલયવિશેષ-ક્ષયોપશમ વિશેષથી છે અને તેમા ભવ એટલે દેવ-નારકરૂપ જન્મ અને ગુણ એટલે સમ્યગ્દર્શનાદિ પ્રત્યયો-હેતુ છે તેમા ભવપ્રત્યય અવધિ દેવ અને નારકોને છે, તથા ગુણપ્રત્યય અવધિ મનુષ્ય અને તિર્યંચોને છે અવધિજ્ઞાનનો વિષય રૂપી દ્રવ્યો જેવા કે પૃથ્વી-પાણી-અગ્નિ-વાયુ-અન્ધકાર-છાયા વિગેરે છે

§ २ अत्र न्यायमार्गानुयायिन सगिरन्ते—ननु पृथिव्यादीना चतुर्णा सकर्णा वर्णयन्तु द्रव्यताम्। तिमिरच्छाययोस्तु द्रव्यतावाचोयुक्तिर्युक्तिरिक्तैव। भासामभाव एव हि तमश्छाये गदता सच्छाये। तथाहि—शशधरदिनकरकरनिकरनिरन्तरप्रसरासम्भवे सर्वतोऽपि सति तम इति प्रतीयते। यदा तु प्रतिनियतप्रदेशेनाऽऽतपत्रादिना प्रतिबद्धस्तेज पुञ्जो यत्र यत्र न सयुज्यते तदा तत्र तत्र च्छायेति प्रतीयते, प्रतिबन्धकाभावे तु स्वरूपेणाऽऽलोक समालोक्यत इत्यालोकाभाव एव तमश्छाये। यदि च तमो द्रव्य भवेत्, तदा रूपवद्द्रव्यस्य सस्पर्शाव्यभिचारात्, स्पर्शवद्द्रव्यस्य च महत प्रतिघातहेतुत्वात् तरलतरतुङ्गतङ्गत्तरङ्गपरम्परोपेतपारावारावतार इव, प्रथमजलधरधाराधोरणीधौताञ्जनगिरिगिरीय शृङ्गप्रतिवादिनीव, निर्यन्निर्झरझात्कारिवारिदुर्वारणीकृतसारसिच्यमानाभिरामाऽऽराममहीरुहसमूहप्रतिच्छन्द इव च प्रवृत्ते तिमिरभरे सचरत पुस प्रतिबन्ध स्यात्, भूगोलकस्येव चाऽस्याऽवयवभूतानि खण्डावयविद्रव्याणि प्रतीयेरन्। एव छायायामपि, इति कथ ते द्रव्ये भवेताम् [१] ॥

§ ૨ અહી અન્ધકાર અને છાયાને રૂપી દ્રવ્ય તરીકે જણાવ્યા તેથી ન્યાયમાર્ગના અનુયાયી નૈયાયિક અને વૈશેષિક આ પ્રમાણે કહે છે—

રૂપિદ્રવ્યની ગણનામા પૃથ્વી-જલ-તેજ અને વાયુ આ ચારને તમે દ્રવ્ય તરીકે ભલે કહો પરતુ તમે અધકાર અને છાયાને પણ દ્રવ્યરૂપે કહો છો તે યુક્તિયુક્ત નથી કારણ કે આલોકનો—પ્રકાશનો અભાવ એ જ અધકાર અને છાયા છે -એમ કહેવુ શોભે. તે આ પ્રમાણે-સૂર્ય ચન્દ્ર આદિના કિરણોનો કોઇપણ સ્થળે જરાએ સચાર ન હોય ત્યારે અન્ધકારનો અનુભવ થાય છે, અને જ્યારે પ્રતિનિયત-મર્યાદિત દેશમા રહેલ છત્રાદિથી પ્રતિબદ્ધ થઇને પ્રકાશનો પુજ જ્યા જ્યા સયુક્ત થતો નથી ત્યા ત્યા છાયાનો અનુભવ થાય છે, અને જ્યારે છત્રાદિરૂપ પ્રતિબધકનો અભાવ હોય અર્થાત આલોકને-પ્રકાશને રોકનાર કઈ ન હોય ત્યારે આલોક પોતાના સ્વરૂપે જ પ્રતીયમાન થાય છે આ પ્રમાણે અધકાર અને છાયા બન્ને—આલોકાભાવરૂપ છે વળી જે દ્રવ્ય રૂપવાળુ હોય તે અવશ્ય સ્પર્શવાળુ હોય. આથી જો અન્ધકાર દ્રવ્ય હોય તો-રૂપવાળા દ્રવ્યનો

यतोऽभावानुभव इत्यादि । **भावान्तरे**ति भूतलादे पटादेर्वा, मृत्पिण्डाद कपालादेर्वा दर्शनाद् भवेत् ।

१ °रुपिद्रव्यसस्प° मु ।

સ્પર્શ સાથે અવ્યભિચાર હોવાથી અને સ્પર્શવાળો મહત્પદાર્થ પ્રતિઘાત—રૂપમાં આ હેતુભૂત બનેલો હોવાથી, અતિચપલ, ઉગ્યા ઉછળતા તરંગોની પરસ્પર યુદ્ધ સમુદ્રના અવતાર જેવા તથા નૂતન મેઘની ધારાઓથી ધોવાયેલ અંજનગિરિના મોટા શિખરોના પ્રતિવાદિ—હરીફ જેવા અને ઝરતા ઝરણાના ઝરઝર (ઝળઝળાટ) વાળા પાણીના પ્રવાહ ઝાંટાઓના વેગથી સીંચાયેલ મનોહર બગીચાના વૃક્ષસમૂહની પ્રતિકૃતિ જેવા બની રહેલા ગાઢ અંધકારમાં સંચરતા માનવને પ્રતિબન્ધ થવો જોઈએ. અર્થાત્ તેને આ અંધકારમાં જવા આવવાની ક્રિયા થઈ શકશે નહીં. વળી પૃથ્વીની જેમ આ અંધકારના અવયવભૂત અલ્પાત્મક અવયવી દ્રવ્યો પણ પ્રતીત થવા જોઈએ. આ જ રીતે છાયામાં પણ સમજવાનું છે તો પછી તે બન્ને—અંધકાર અને છાયા—દ્રવ્ય કઈ રીતે હોઈ શકે? અર્થાત્ તે બન્ને દ્રવ્યરૂપ નથી.

(ग) रूपवद्द्रव्यस्य स्पर्शाव्यभिचारादिति । [illegible] परिमाणविशेषेण [illegible] सम्भवति । एवं छायायामपीति द्रव्यत्वोपलेपसम्भवात् ।

§ ३ अत्राभिदध्महे—तमसस्तावदभावत्वमाक्षिपन्तो भवन्तः किमनुभविकी, आनुमानिकी वा ? न तावदानुभविकी यतोऽभावानुभवो भावान्तरोपलम्भ सत्येव संभवी, कुम्भाभावो भूतलवत् । न च प्रचुरतरतिमिरनिकरपरिकरितापवरकोदरे स्वकरकमलादिभावस्याऽप्युपलम्भः समस्ति । तत्कथं तदनुभूतिर्भवेत् कथं वा प्रदीपादिप्रभाप्राग्भारप्रोन्मग्नमन्तरेणाऽपवरकोपलम्भ कुम्भाद्यभावो हि यथार्थे एवानुभूयमानो दृष्ट । तत् कथमेव न्यायसुधाविलासो न हत स्यात्

§ ૩ જૈન—આનો ઉત્તર અમે આપીએ છીએ. અંધકારને તમે અભાવ સ્વરૂપ માનો છો તો તે અનુભવથી કે અનુમાનથી? અનુભવથી તો કહી શકો નહીં કારણ કે—અભાવનો અનુભવ બીજા પદાર્થની ઉપલબ્ધિ હોય તો જ થાય છે જેમકે—ભૂતલાદિનું જ્ઞાન હોય તો જ ઘટાભાવનું જ્ઞાન થાય છે પણ ગાઢ અંધકારવાળા ઓરડામાં જ્યાં પોતાના હાથનો પણ ઉપલંભ નથી એટલે કે—કશુંય દેખાતું નથી, ત્યાં અભાવનો અનુભવ કઈ રીતે થાય? અથવા પ્રદીપાદિની દીપ્તિ પ્રમાણ પ્રભાનો પુંજ હોય ત્યારે જ ઘટાદિના અભાવનું જ્ઞાન થાય છે તો દીપકની પ્રભાના અભાવમાં અભાવરૂપ આ અંધકારની ઉપલબ્ધિ કઈ રીતે થઈ શકે? અર્થાત્ થવી ન જોઈએ—છતાં પણ આલોક ન હોય ત્યારે જ અંધકારનું જ્ઞાન થાય છે તો અભાવ પ્રત્યક્ષમાં આલોક કારણ છે—એ ન્યાયનું શું ઉલ્લંઘન નથી થતું? અર્થાત્ થાય જ છે.

(घ) तदनुभूतिरिति अभावानुभवः [illegible] भावान्तरोपलम्भ इति [illegible] । तद्भाव इति [illegible]

अथ यो नाम्नो [illegible] सामर्थ्येन गम्यते तदभावोऽपि तावदेव तत्र । तर्हि हस्तादेरस्य स्वात्मन्यपालोकान्तरमन्तरेणैव ग्रहणमालोकित्वम्—इति तदभावस्यापि तत्

किं न स्यात् ?—इति चेत् । अहो ! पीतविषस्याऽप्यमृतोद्गारः । एवं वदता त्वयैव तमसि द्रव्यत्वाभ्याहारात् । किमिदमीदृशमिन्द्रजालम् ?—इति चेत् । इदमीदृशमेवेन्द्रजालमालोक्यताम्—आलोकः किल चक्षुषा संयोगाद् गृह्यते । यदि च तदभावस्यापि तत्सामग्र्यैव ग्रहणं स्यात्, तदा तस्यापि ग्रहणे चक्षुःसंयोगसद्भावादायाता द्रव्यतापत्तिः, संयोगस्य गुणत्वेन तदवृत्तित्वात् । अथाऽसंयुक्तोऽप्ययं प्रेक्ष्यते, तदा कथं यो भावो यावतेत्याद्यं मृषोद्यं न स्यात् ? कथं वा चक्षुषः प्राप्यकारितावादः सूपपादः स्यात् ?

विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धवन्धुरस्यान्धकारस्य ग्रहणादयमदोष इति चेत् । कतमस्यैष विशेषणम् ? न शरीरस्य, तदन्यत्रापि प्रतिभासनात् । नापि भूतलकलशकुड्यादेः, तत एव । तर्हि भवतु नभस इति चेत् । तदशस्यम्, एतस्य तद्विशेषणविशेष्यीभावेन कदाचिदप्रतिभासनात् । तन्नैतदभावतास्वीकृतिरानुभविकी भव्या ॥

નૈયાયિક—જે પદાર્થનુ જેટલી સામગ્રીથી ગ્રહણુ અર્થાત્ જ્ઞાન થાય, તે પદાર્થના અભાવનુ પણુ તેટલી જ સામગ્રીથી ગ્રહણુ થાય છે અહીં આલોકનુ ગ્રહણુ અન્ય આલોક વિના સ્વતંત્ર રૂપે જ થાય છે માટે આલોકના અભાવરૂપ અન્ધકારનુ ગ્રહણુ પણુ આલોક વિના સ્વતન્ત્રરૂપે કેમ નહી થાય ? અર્થાત્ થશે.

જૈન—અહો ! તમે ઝેર પીને પણુ ઓડકાર તો અમૃતના જ કાઢો છો, કારણુ કે–આ પ્રમાણે કહેવા જતા તમે જ અધકારને દ્રવ્ય તરીકે સ્વીકાર્યું

નૈયાયિક—આ વળી કેવી ઇન્દ્રજાળ કરો છો ?

જૈન—એ ઇન્દ્રજાળ એવી જ છે તે તમે જુઓ આલોકનુ ગ્રહણુ ચક્ષુ સાથેના તેના સયોગથી થાય છે હવે જો આલોકના અભાવનુ ગ્રહણુ પણુ તે જ સામગ્રીથી થતુ હોય તો આલોકાભાવરૂપ અધકારના ગ્રહણુમા પણુ ચક્ષુ સાથે સયોગનો સદ્ભાવ માનવો પડે અને તેથી જ અધકારમા દ્રવ્યની આપત્તિ આવશે એટલે કે તેને દ્રવ્ય માનવુ પડશે કારણુ કે સયોગ ગુણુ હોઇ તે દ્રવ્યમા જ રહે છે

નૈયાયિક—ચક્ષુ સાથે સયોગ વિના પણુ અન્ધકારનુ ચાક્ષુષજ્ઞાન અમે માનીશુ.

જૈન—તો પછી તમે પૂર્વે કહેલ 'જે પદાર્થનુ જેટલી સામગ્રીથી ગ્રહણુ થાય છે, તેટલી સામગ્રીથી તે પદાર્થના અભાવનુ પણુ ગ્રહણુ થાય છે' એ ન્યાય જૂઠો કેમ નહીં પડે ? અથવા ચક્ષુસયોગ વિના પણુ અન્ધકારનુ ચાક્ષુષજ્ઞાન થાય છે, એમ માનશો તો–તમોને માન્ય એવો ચક્ષુનો પ્રાપ્યકારિત્વવાદ–કઈ રીતે યુક્તિસગત થશે ? કારણુ કે અધકારનુ ચાક્ષુષજ્ઞાન હોવા છતા તમે અહીં સન્નિકર્ષ સ્વીકારતા નથી

નૈયાયિક–વિશેષણુવિશેષ્યભાવ નામના સન્નિકર્ષથી અન્ધકારનુ ગ્રહણુ થાય છે તેથી ચક્ષુની પ્રાપ્યકારિતામા બાધા નહીં આવે

દ્રેન—તો પ્રશ્ન છે કે અન્ધકાર કોના વિશેષણરૂપે છે ? અન્ધકારને શરીરના વિશેષણ તરીકે કહી શકશો નહીં કારણ કે શરીર સિવાય અન્ય સ્થળે પણ અન્ધકારની પ્રતીતિ થાય છે. અન્ધકારને ભૂતલ [illegible] કે ભીંત વિગેરેના વિશેષણ તરીકે પણ કહી શકાશે નહીં કારણ કે એ પદાર્થો સિવાય અન્ય સ્થળે પણ અન્ધકારની પ્રતીતિ થાય છે. આથી, અન્ધકારને સર્વવ્યાપી આકાશનુ વિશેષણ કહો તો તે પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે આકાશ સાથે વિશેષણવિશેષ્ય-ભાવ રૂપે કોઈને અન્ધકારની પ્રતીતિ થતી નથી એટલે કે અન્ધકાર આકાશના વિશેષણ તરીકે કોઈને અનુભવાતો નથી માટે અનુભવ—પ્રત્યક્ષને આધારે અન્ધકારને અભાવરૂપે સ્વીકારવો તે યોગ્ય નથી.

(च) स्वातन्त्र्येणेति [illegible] । [illegible] ॥

अन्धकारस्य [illegible] वा [illegible] ? [illegible] इति [illegible] । तदन्यत्रापीति । न हि केवले एव शरीरे तम प्रति-भाति । किन्त्वन्यत्रापि [illegible] । तत्र [illegible] तदन्यत्रापि प्रतिभासनात् । [illegible] । तद्विशेषणविशेष्यभावेनेति तम [illegible] विशेषणविशेष्यभावेन [illegible] हि नभो-विशेषणविशेष्यभावेन [illegible] न प्रतिभाति ।

(छ) [illegible] तदभावस्यापीति [illegible] । [illegible] वा [illegible] । [illegible] । तद्-भावस्यापीति [illegible] । तस्यापीति [illegible] । [illegible] । [illegible] यथा [illegible] इत्यादि । [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

§४ नाऽप्यानुमानिकी, यत [illegible] हेतुरभ्युपगम्यते तद्रूपावगम ? किं भावरूपत्वेन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आलोकाभावे [illegible] गृह्यमाणत्वम् [illegible] [illegible] आलोकविरोधित्वम् [illegible] [illegible] [illegible] ।

तत्र न तावदाऽद्य पक्ष [illegible] 'कुम्भोऽयं स्तम्भोऽयम्' इति हि यथा कुम्भादयो भावा [illegible] प्रत्यक्षेण प्रेक्ष्यन्ते तथा 'इदं तम' इति तमोऽपि । अभाव [illegible] प्रतियोग्युल्लेख [illegible] यथा 'कुम्भोऽत्र नास्ति' इति । ननु [illegible] यथा [illegible] प्रतीयमाना दृश्यन्ते । नैवम् [illegible]

भावप्रतिषेधाभिधायकत्वात् । अत एव हि कुम्भस्य प्रध्वंस इति सोपपदानामेषां प्रयोगोपपत्तिः । यदि तु तमःप्रभृतिशब्दा अपि तत्समानार्थतामातिष्ठेरन्, तदानीं 'कुम्भस्याऽभाव' इतिवत् 'आलोकस्य तम' इत्यपि प्रोच्येत । न चैवं कश्चिद् विपश्चिदपि प्रवक्ति । अथालोकाभावे सङ्केतितस्तमःशब्दः, नाभावमात्रे । ततो न तथाव्यपदेश इति चेत् । नैवम्, यदि ह्यन्धकारस्यापोऽभावोऽपि विधिमुखेन वीक्ष्येत तदानीं किमन्यदेतस्य भाववैलक्षण्येन लक्ष्यमाणत्वं स्याद् यतो हेतुसिद्धिर्भवेत् ?

§ ४ અન્ધકારનો અનુમાનથી પણ અભાવરૂપે સ્વીકાર થઈ શકશે નહી કારણ કે વિદ્વાન એવા તમે આઠ હેતુઓમાથી કયા હેતુ વડે અન્ધકારને અભાવરૂપે સિદ્ધ કરશો ?–(૧) ભાવથી વિલક્ષણ જણાતો હોવાથી, (૨) ભાવથી ભિન્ન સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી, (૩) પ્રકાશ ન હોય ત્યારે જ જાણી શકાતો હોવાથી, (૪) પ્રકાશને ગ્રહણ કરનારી સામગ્રીથી ગ્રાહ્ય હોવાથી, (૫) અન્ધકાર દ્રવ્યને ઉત્પન્ન કરનાર કારણનો અભાવ હોવાથી, (૬) દ્રવ્ય ગુણ કર્મથી ભિન્નનુ કાર્ય હોવાથી, (૭) પ્રકાશનો વિરોધી હોવાથી, કે (૮) ભાવરૂપે સાધનાર પ્રમાણ નહી હોવાથી ? આ પ્રમાણે તમારા પક્ષરૂપ ભક્ષ્યનુ ભક્ષણ કરવા રાક્ષસીના જેવી આ અષ્ટપદી તૈયાર છે અર્થાત્ આ આઠેય હેતુમાથી એક પણ હેતુ અન્ધકારને આલોકાભાવ તરીકે સિદ્ધ કરી શકે તેમ નથી તે આ પ્રમાણે—

(૧) 'ભાવથી વિલક્ષણ જણાતો હોવાથી' આ પ્રથમ હેતુ તમારા માટે હિતકર નથી, કારણકે–'આ કુંભ છે' 'આ સ્તમ્ભ છે'–એ પ્રમાણે કુંભાદિ પદાર્થ જેમ વિધિસ્વરૂપે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન દ્વારા પ્રતીત થાય છે, તેમ 'આ અંધકાર છે' એ પ્રમાણે અન્ધકાર પણ વિધિસ્વરૂપે પ્રત્યક્ષ થાય છે જો અન્ધકાર અભાવરૂપ હોય તો 'આ સ્થળે કુંભ નથી' એમ જેવું પ્રતિષેધરૂપે જ્ઞાન થાય છે, તેવું અન્ધકારનુ પણ પ્રતિષેધરૂપે જ્ઞાન થવુ જોઈએ

નૈયાયિક–નાશ-પ્રધ્વંસ આદિ અભાવરૂપ હોવા છતા તેમનુ જ્ઞાન 'આ નાશ છે' 'આ પ્રધ્વંસ છે'– એમ વિધિરૂપે પણ થાય છે તો એ જ પ્રમાણે વિધિરૂપ પ્રતીતિનો વિષય હોવા છતા અન્ધકારને અભાવરૂપે સ્વીકારવામા શુ વિરોધ છે ? અર્થાત્ કોઈ જાતનો વિરોધ નથી

જૈન–તમારુ આ કથન યુક્તિયુક્ત નથી કારણ કે નાશ આદિ શબ્દો ભાવના નિષેધને જ જણાવનારા છે, એટલા માટે નાશ, પ્રધ્વંસાદિ શબ્દોનો પ્રયોગ 'ઘડાનો નાશ' એ પ્રમાણે ઉપપદ સાથે થાય છે, પણ સ્વતંત્ર થતો નથી વળી, તમ, તિમિર, અન્ધકારાદિ શબ્દો નાશ, પ્રધ્વંસાદિ શબ્દોની જેમ અભાવવાચક હોય તો–'ઘડાનો નાશ' આ પ્રયોગની જેમ 'આલોકનો અંધકાર' એવો પ્રયોગ થવો જોઈએ પરંતુ તેવો પ્રયોગ કોઈ પણ પંડિત કરતો નથી માટે તમ તિમિરાદિ શબ્દો નાશ આદિ શબ્દોના સમાન અર્થવાળા નથી

નૈયાયિક—તમ તિમિરાદિ શબ્દો આલોકાભાવના સંકેતરૂપ છે પણ કેવલ અભાવના સંકેતરૂપ નથી. એટલે કે—તમ તિમિરાદિ શબ્દો અભાવ વિશેષ માટે વપરાય છે પણ અભાવસામાન્ય માટે વપરાતા નથી. તેથી આલોકને અંધકાર એવો વ્યવહાર—શબ્દપ્રયોગ થતો નથી. સારાંશ એ છે કે અભાવ-શબ્દ માત્ર સામાન્યાભાવનો વાચક છે માટે કોનો અભાવ? એ જિજ્ઞાસા થતાં 'ઘટનો અભાવ' એવો પ્રયોગ થાય છે એવી જ રીતે 'અંધકાર' શબ્દ માત્ર અભાવનો વાચક હોત તો કોનો અભાવ? એ જિજ્ઞાસા થતાં 'આલોકનો' એવો વ્યવહાર થાત. પણ તેમ નથી. કારણ કે અંધકારશબ્દ માત્ર આલોકાભાવમાં જ સંકેતિત છે

જૈન—તમારું તે કથન યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે—અન્ધકારરૂપ અભાવ પણ જો વિધિરૂપે જણાતો હોય તો પછી અન્ધકારનું ભાવથી વિલક્ષણ સ્વરૂપ બીજું શું જણાવું બાકી રહ્યું કે જેથી તમારો ઉપરોક્ત હેતુ સિદ્ધ થાય?

(ष) तमोऽपीति । कोऽर्थः ? तमोऽपि 'इह तमः' इति विधिमुखेन प्रत्ययेन प्रतीयते । तस्मात्त-मस्तत्त्वम् । तत्र परोक्ति प्रतिषेधमुखेनाप्रतीतत्वात् । सोऽपपत्तयामेषां प्रयोगोपपत्तिरिति । अत एव [illegible] तम । न तथाप्यपरेषा इति किन्तु प्रतिषेधमुखेन प्रतीयते । अन्धकारस्तमोऽभावोऽपीति चेत् एतेन हि [illegible] यत् विधिमुखेन प्रतीयते । तदभावसिद्धि-र्भवेदिति [illegible] । कोऽर्थः ? तत्परोऽयम् । यदि हि विधिमुखेन प्रत्ययेन [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] भावस्य स्वरूपमिति [illegible] ॥

(ट) [illegible] इत्यादि । [illegible] [illegible] प्रमाणान्तरे [illegible] [illegible] तेन [illegible] [illegible] ।

[illegible] इत्यादि । तस्येति [illegible] वा । ननु [illegible] [illegible] [illegible] [इति] विधिमुखेनापि [illegible] [illegible] । कोऽर्थः ? तमोऽपि 'इह तमः' इति विधिमुखेन प्रत्ययेन प्रतीयते । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । यदि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible] तु न तथा [illegible] एव [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] [illegible] ।

अथ भावविलक्षणसामग्रीसमुत्पाद्यत्वं हेतुः । तथाहि—समवाय्यसमवायिनिमित्त-कारणत्रयसव्यापाररूपा भावोत्पादिका सामग्री । नैव तमसीयं सम्भवति । नन्वस्त्वेतत् तत् किमिदं समवायिकारणमाम्ना नामान्तरं यत्र कार्यं समवेतमुत्पद्यते तदिति चेत् । तदसम्यक्, समवायस्य निरस्तत्वात् गौरवार्हत्वात्, तत्साधक-त्वाभिमतस्य 'इह तन्तुषु पटः' इत्यादिप्रत्ययस्याप्रसिद्धेः 'पटे तन्तवः' इत्यादि रूपस्याऽन्यस्याऽऽबालगोपालं प्रतीतत्वात् । सिद्धो वा 'इह भूतले घटाभावः' इत्यभावप्रत्ययेन व्यभिचारात् । सम्बन्धमात्रपूर्वकताप्रसाधने सिद्धसाधनत्वात्, यदि

प्वग्भावमात्रनिमित्ततया तदङ्गीकारात् । एकान्तैकस्वरूपत्वेन चाऽस्यैकवस्तुसमवायसम्भवे समस्तवस्तुसमवायस्य, विनश्यदेकवस्तुसमवायाभावे समस्तवस्तुसमवायाभावस्य वा प्रसङ्गात् । तत्तदवच्छेदकभेदात् तदुपपत्तौ तस्यापि कथञ्चिद्भेदापत्ते, अनेकपुरुषावच्छिन्नपर्षदादेरपि तावत्स्वभावमात्रेण कथञ्चिद्भेदात् । अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकरूपतया चाऽस्याऽऽकाशसामान्याधेनाद्यवस्तुसमाश्रितत्वमेव भवेद्, न तु कार्यवस्तुसमाश्रितत्वम् । तत्तत्सहकारिकारणकलापोपनिपातप्रभावात् कार्यसमवायस्वीकारोऽपि सविकार, तत्स्वभावप्रभावप्रतिबद्धानां तेषामपि सदा सन्निधानप्रधानत्वात् । तथा चास्तमिता समवायिकारणकिंवदन्ती ।

तदसत्त्वे किमसमवायिकारणम ? समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वं हि तल्लक्षणम् । तदसत्त्वे कथमेतत् स्यात ?

तथा च तच्छेषभूतस्य निमित्तकारणस्यापि का व्यवस्था ? ।

નૈયાયિક–(૨) 'ભાવથી ભિન્ન સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી' એ હેતુ અમે સ્વીકારીએ છીએ તે આ પ્રમાણે–'સમવાયી અસમવાયી તથા નિમિત્ત-કારણરૂપ કારણસમૂહનો વ્યાપાર' એ ભાવોત્પાદક સામગ્રી છે અને ભાવોત્પાદક આ સામગ્રી અન્ધકારની ઉત્પત્તિમા સગત થઈ શકતી નથી, એટલે તે સામગ્રી કરતા વિલક્ષણ સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી અન્ધકાર ભાવરૂપ સિદ્ધ થઈ શકે નહીં, પણ અભાવરૂપ સિદ્ધ થાય છે

જૈન–તમારુ આ કથન યોગ્ય નથી કારણ કે અમે અહીં પૂછીએ છીએ કે–એવો કયો પદાર્થ છે, કે જેને તમે 'સમવાયી કારણ' એ નામથી ઓળખાવો છો ?

નૈયાયિક–જેમા સમવાય સમ્બન્ધથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય તે સમવાયી કારણ છે

જૈન–તે યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે–સમવાય તો સતત ચાલતી મિત્રોની વાતોમા જ શોભે એવો છે, અર્થાત્ સમવાયની સિદ્ધિ નથી, કારણકે–સમવાયના પ્રસાધક તરીકે તમે 'આ તન્તુઓમા પટ છે' એ પ્રકારનો જે પ્રત્યય અર્થાત જ્ઞાન જણાવો છો, તે તો અપ્રસિદ્ધ છે, પરતુ 'આ પટમા તતુઓ છે' એવો અનુભવ તો સાધારણ પુરુષોને પણ થાય છે છતા પણ ધારો કે 'આ તન્તુમા પટ છે' એવી પ્રતીતિ કથચિત્ સિદ્ધ થઈ જાય તો પણ 'અહીં ભૂતલમા ઘટાભાવ છે' આવી અભાવ પ્રતીતિ હોવા છતા તમારે મતે આથી સમવાયની સિદ્ધિ થતી નથી તેથી વ્યભિચાર છે વળી, પૂર્વોક્ત પ્રતીતિથી જો કેવળ સબધ જ સિદ્ધ થતો હોય તો સિદ્ધસાધન નામનો દોષ આવશે કારણ કે સમવાય નહીં પણ અવિષ્વગ્ભાવ માત્ર એટલે કથચિત્ તાદાત્મ્યરૂપ સબધને કારણે એવી પ્રતીતિ થાય છે–એમ અમે પણ માનીએ છીએ

વળી, સમવાય એકાન્તથી એક જ છે, એમ તમે માન્યુ છે તેથી તો કોઈ એક પદાર્થમા જ્યારે સમવાયનો સભવ થાય ત્યારે સમસ્ત પદાર્થોમા સમવા

મનો સદ્ભાવ થઈ જશે, અને નાશ પામતા એક પદાર્થમાં સમવાયનો અભાવ થવાથી સમસ્ત પદાર્થોના સમવાયનો અભાવ થઈ જશે.

નૈયાયિક—સમવાય એક હોવા છતાં તે તે અવચ્છેદક—વિશેષણના ભેદથી તેમાં ભેદની વ્યવસ્થા થઈ શકે છે

જૈન—એમ માનવામાં તો સમવાય એકાન્તે એક નહિ પણ અનેક થઈ જશે કારણ કે—અનેક પુરુષથી અવચ્છિન્ન—વિશિષ્ટ પર્ષદા—સભા આદિ પણ એક હોવા છતાં તેટલા સ્વભાવવાળી હોવાથી અર્થાત્ જેટલા અવચ્છેદક હોય તેટલા સ્વભાવ—વિશેષવાળી હોવાથી કથંચિત અનેક છે વળી તમારા મતે સમવાય અપ્રચ્યુત, અનુત્પન્ન અને સ્થિરૈકસ્વરૂપ હોવાથી તે તેવા જ પ્રકારના આકાશ, સામાન્ય આદિ પદાર્થોમાં આશ્રિત થઈને રહેશે પણ તેથી વિલક્ષણ કાર્યદ્રવ્યો—અનિત્ય દ્રવ્યોમાં આશ્રિત થઈને રહેશે નહીં

નૈયાયિક—સમવાય નિત્ય છે છતાં પણ તે જ્યારે દંડકાદિ અથવા તુરિવેમાદિરૂપ સહકારી કારણોનો સમૂહ આવી પડે છે ત્યારે તેના પ્રભાવથી તે તે ઘટ કે પટરૂપ કાર્યમાં સ્વીકારવામાં આવે છે એટલે કે—નવો સમવાય ઉત્પન્ન થતો નથી પણ નવા ઉત્પન્ન થતા તે તે કાર્યમાં તે છે એમ માનીએ છીએ.

જૈન—તમારી આ માન્યતા પણ તિરસ્કૃત છે કારણ કે—સમવાયના અપ્રચ્યુતાદિ સ્વભાવના પ્રભાવને કારણે તે તે સહકારી કારણો સદૈવ સન્નિહિતવાળા જ થઈ જશે અર્થાત્ સમવાય નિત્ય એકરૂપ હોવાથી જો પ્રથમથી સહકારી કારણોના સંબંધમાં હોય નહીં તો પછી પણ થાય નહીં, માટે તે તે સહકારી કારણોનું સાન્નિધ્ય સદૈવ સ્વીકારીએ તો જ સમવાયના તે સ્વભાવ સાથે સંગત થાય, અને તેમ થતા સમવાયી કારણની વાર્તા પણ અસ્ત (નષ્ટ) થઈ ગઈ અર્થાત્ સમવાય જ સિદ્ધ ન થયો તો પછી સમવાયી કારણ કોને કહી શકાશે? કારણ કે—સમવાયથી જેમાં કાર્ય ઉત્પન્ન થાય તેને જ તમે સમવાયી કારણ કહો છો, તો તમોએ સ્વીકારેલ સમવાય જ જ્યાં સિદ્ધ થતો નથી ત્યાં સમવાયી કારણની કથા—વાર્તા પણ કઈ રીતે થઈ શકશે?

ઉપરોક્ત રીતે સમવાયી કારણ જ સિદ્ધ ન થયું તો પછી અસમવાયી કારણ પણ કઈ રીતે સિદ્ધ થાય? કારણ કે સમવાયી કારણને જે પ્રત્યાસન્ન છે તે અસમવાયી કારણ છે એ અસમવાયી કારણનું લક્ષણ છે તો જો સમવાયી કારણ જ નથી તો અસમવાયી કારણ કઈ રીતે સિદ્ધ થઈ શકે? અર્થાત્ સિદ્ધ થઈ શકે નહીં

અને તે રીતે સમવાયી કારણ અને અસમવાયી કારણ સિદ્ધ ન થાય, તો તે બે સિવાય બાકી રહેલ નિમિત્ત કારણની પણ કઈ વ્યવસ્થા થઈ શકશે નહીં

( ) तदुपपत्तावपि [illegible] एव सम-
वायस्यापि नानात्वम् । [illegible] नैयायिक [illegible]

નૈયાયિક—અન્ધકારને ઉત્પન્ન કરનારું કયું કારણ છે?

જૈન—તમે જ કહોને કે આલોક–પ્રકાશને ઉત્પન્ન કરનાર શું છે?

નૈયાયિક—આલોકના ઉત્પાદક આલોકના અણુઓ છે.

જૈન—તે જ રીતે અન્ધકારના ઉત્પાદક અન્ધકારના અણુઓ છે.

નૈયાયિક—પ્રકાશના અણુઓ તો કોઈ પણ વિવાદ વિના વાદી પ્રતિવાદી બન્નેને પ્રસિદ્ધ છે.

જૈન—તો શું અન્ધકારના અણુઓ પણ એ જ રીતે સિદ્ધ નહીં થાય? અર્થાત્ સિદ્ધ થશે. માટે હે નૈયાયિક! અન્ધકારને આલોકનો અભાવ માનવાનો આગ્રહ છોડી દે.

(ङ) किमस्येत्यादि । अस्य वै तमस । अस्यापीति तमसोऽपि तैः इति तात्पर्यम् । तद्वदेवेति तैजसवदेवेत्यर्थः

अथ नालोकाभावस्तमः प्रतिभासमानत्वमत्राह । न हि यस्मिन्नसत्येव यत् प्रतिभासते तत् तदभावमात्रमेव भवति अवधानाभाव एव प्रतिभासमानैर्घटादिभिर्व्यभिचारात् । कथं च तत्र प्रतिबन्धकाभावे समुपलभ्यमानस्य स्फोटस्यापि तदभावमात्रता स्यात् अथ स्फोटो ग्राह्यत्वेन स्पार्शनप्रत्यक्षेणानुभूयते । अभावमात्रता हि तस्य नावबोधगम्या स्यात् । तर्हि तमोऽपि स्पार्शनेन तथैव प्रत्यक्षेण प्रेक्षमाणानां कथमभावमात्रं मतम् ।

નૈયાયિક—(૩) પ્રકાશ ન હોય ત્યારે જ અન્ધકાર જાણી શકાતો હોવાથી અન્ધકાર આલોકાભાવ રૂપ છે.

જૈન—તમારો આ હેતુ પણ બરાબર નથી, કારણ કે—જેનો અભાવ હોય ત્યારે જ જે પ્રતિભાસિત (જ્ઞાત) થાય, હોય તે તેના અભાવરૂપ હોય એવો કોઈ નિયમ (વ્યાપ્તિ) નથી. કારણ કે—અવધાનનો અભાવ હોય ત્યારે જ ઘટાદિ પ્રતિભાસિત થાય છે છતાં ઘટાદિ અવધાનના અભાવરૂપ નથી. માટે એ નિયમમાં ઘટાદિવડે વ્યભિચાર છે. વળી તમે જણાવેલ નિયમ માનવામાં આવે તો—અગ્નિનું પ્રતિબંધક ન હોય ત્યારે જ ઉત્પન્ન થનારો ફોલ્લો પણ પ્રતિબંધકાભાવરૂપ કેમ નથી મનાતો?

નૈયાયિક—ફોલ્લો સ્પર્શન પ્રત્યક્ષ દ્વારા ગ્રાહ્યરૂપે અનુભવાય છે. માટે ફોલ્લાને અભાવરૂપ માની શકાય નહીં. તેને અભાવરૂપ માનતાં છતાં તેની ગ્રાહ્યાત્મકતા ઘટી શકતી નથી.

જૈન—જો એમ હોય તો પછી અન્ધકારના હેતુનું પણ સ્પર્શન પ્રત્યક્ષ હોવાથી તે અભાવરૂપ કેમ બને?

(च) इत्थमिति ग्राह्यत्वम्

(छ) व्यवधाने इति हस्तादिके प्रतिबन्धके इति मन्त्रादिके स्फोटस्यापीति न केवलं तमस इति प्रतिबन्धकाभावरूपत्वम् तमसो वै स्फोटस्य । इत्थमिति ग्राह्यत्वम् तैजसेतरैः स्फोटादिभिः

अथालोकग्रहणसामग्र्या गृह्यमाणत्व हेतु । तथा च **शङ्करन्यायभूषणौ**—"यो हि भावो यावत्या सामाग्र्या गृह्यते तदभावोऽपि तावत्यैव, इत्यालोकग्रहणसामग्र्या गृह्यमाण तमस्तदभाव एव" इति । तदपि न किञ्चित्, तमोग्रहणसामग्र्या गृह्यमाणस्यालोकस्यैव तदभावताप्रसङ्गेनाऽनैकान्तिकत्वात, घटपटयोर्वा समानग्रहणसामग्री कतया परस्पराभावत्वप्रसङ्गात ।

નૈયાયિક-(૪) 'પ્રકાશને ગ્રહણ કરનારી સામગ્રીથી જ ગ્રાહ્ય હોવાથી' અન્ધકાર અભાવરૂપ છે, એમ અમે માનીએ છીએ શકર અને ન્યાયભૂષણે કહ્યુ પણ છે કે-'જે પદાર્થનુ જેટલી સામગ્રીથી ગ્રહણ થાય છે, તેટલી જ સામગ્રીથી તે પદાર્થના અભાવનુ પણ ગ્રહણ થાય છે આથી પ્રકાશને ગ્રહણ કરનારી સામગ્રીથી ગ્રહણ કરાતો અન્ધકાર પ્રકાશ-તેજના અભાવરૂપ છે"

જૈન—આમા પણ કઈ તથ્ય નથી, કારણ કે એમ પણ કહી શકાય કે-અન્ધકારને ગ્રહણ કરનારી સામગ્રીથી પ્રકાશનુ પણ ગ્રહણ થાય છે, માટે પ્રકાશ અધકારના અભાવરૂપ છે આ પ્રમાણે તમારા હેતુમા વ્યભિચાર દોષ છે વળી, ઘટ અને પટને ગ્રહણ કરનારી સામગ્રી પણ સમાન હોવાથી પરસ્પરમા અભાવનો પ્રસગ આવશે અર્થાત્ ઘટજ્ઞાનની જે ચક્ષુસયોગાદિ સામગ્રી છે, તે જ ચક્ષુસયોગાદિ સામગ્રી પટજ્ઞાનની પણ છે માટે તમારી વ્યાપ્તિના આધારે ઘટને પટાભાવરૂપતા અને પટને ઘટાભાવરૂપતાની આપત્તિ આવે છે માટે તમારો આ ચોથો હેતુ પણ યોગ્ય નથી

(टि०) **तदभावते**ति तमोऽभाव आलोक इतिप्रसङ्गसङ्गते ।

अथ तिमिरद्रव्योत्पादककारणाभावो हेतु । तथा च **श्रीधरः**—"तम परमाणव स्पर्शवन्त, तद्रहिता वा ? न तावत् स्पर्शवन्त, स्पर्शवत्कार्यद्रव्यस्य क्वचिदप्यनुपलम्भात् । अदृष्टव्यापाराभावात् स्पर्शवत्कार्यद्रव्याऽनारम्भका इति चेत् । रूपवन्तो वायुपरमाणवोऽदृष्टव्यापारवैगुण्याद् रूपवत्कार्यं नारभन्ते इति किं न कल्प्येत ? किं वा न कल्पितम्—एकजातीयादेव परमाणोरदृष्टोपग्रहाच्चतुर्धा कार्याणि जायन्त इति ? कार्यैकसमधिगम्या परमाणवो यथाकार्यमुन्नीयन्ते, न तद्विलक्षणा, प्रमाणाभावादिति चेत् । एव तर्हि तामसा परमाणवोऽप्यस्पर्शवन्त कल्पनीया, तादृशाश्च कथ तमोद्रव्यमारभेरन् ? अस्पर्शवत्त्वस्य कार्यद्रव्यानारम्भकत्वेनाऽव्यभिचारोपलम्भात् । कार्यदर्शनात तदनुगुण कारण कल्प्यते, न तु कारणवैकल्येन दृष्टकार्यविपर्यासो युज्यत इति चेत् । न वयमन्धकारस्य प्रत्यर्थिन, किन्त्वारम्भानुपपत्ते, नीलिममात्रप्रतीतेश्च द्रव्यमिद न भवतीति ब्रूम" [न्यायकन्दली पृ० २२] इति ।

નૈયાયિક-(૫, 'અન્ધકાર દ્રવ્યના ઉત્પાદક કારણનો અભાવ હોવાથી' અન્ધકાર અભાવરૂપ છે. ન્યાયકન્દલીના કર્તા પડિત શ્રીધરે આ વિષે આ પ્રમાણે

તર્કો કરેલા છે-"અન્ધકારના પરમાણુઓ સ્પર્શવાળા છે કે સ્પર્શરહિત? સ્પર્શવાળા તો હોય નહીં કારણ કે તેનાથી ઉત્પન્ન થનાર કાર્યની સ્પર્શવાળા કાર્યદ્રવ્યરૂપે ઉપલબ્ધિ (અનુભૂતિ) થતી નથી.

શંકા-અદૃષ્ટરૂપ કારણનો વ્યાપાર ન હોવાથી અન્ધકારના પરમાણુઓ સ્પર્શવાળા કાર્યદ્રવ્યની ઉત્પત્તિ કરતાં નથી

સમાધાન-તો પછી વાયુના પરમાણુઓ રૂપવાળા હોવા છતાં અદૃષ્ટનો વ્યાપાર ન હોવાથી રૂપવાળા કાર્યદ્રવ્યનો આરંભ કરતા નથી એવી કલ્પના પણ કેમ ન થઈ શકે? અથવા તો એક જ જાતના પરમાણુઓથી અદૃષ્ટના બળે પૃથ્વી, જલ, તેજ અને વાયુ એમ ચાર પ્રકારનાં કાર્યો ઉત્પન્ન થાય છે એવી કલ્પના પણ કેમ ન કરવી? માટે અન્ધકારના પરમાણુમાં સ્પર્શ નથી એમ માનવું ઉચિત છે

શંકા-પરમાણુઓનું જ્ઞાન માત્ર કાર્યથી જ થાય છે એટલે જેવું કાર્ય હોય તદનુરૂપ પરમાણુઓ સિદ્ધ થાય છે પરંતુ કાર્યથી વિલક્ષણ પરમાણુઓ કદી પણ સિદ્ધ થઈ શકતા નથી. કારણ કે-કાર્યથી વિલક્ષણ પરમાણુઓને સિદ્ધ કરનારું કોઈ પણ પ્રમાણ નથી માટે એક પ્રકારના પરમાણુથી ચાર પ્રકારનાં કાર્ય થઈ શકે નહીં

સમાધાન-જો એમ હોય તો-અન્ધકારના પરમાણુઓને પણ સ્પર્શરહિત જ માનવા જોઈએ અને જો તે તેવા હોય તો તે પરમાણુઓ અન્ધકારરૂપ કાર્ય દ્રવ્યનો આરંભ કઈ રીતે કરી શકશે? અર્થાત્ નહીં કરી શકે કારણ કે-જે સ્પર્શ વિનાનું હોય છે તે કાર્યદ્રવ્યનું આરંભક નથી બનતું-આવો અવ્યભિચારી નિયમ છે અર્થાત્ સ્પર્શરહિત અન્ધકારના પરમાણુઓ આરંભક ન બને.

શંકા-કાર્યને જોઈને તેને અનુરૂપ કારણની કલ્પના કરાય છે પરંતુ કારણની વિકલતા-ઊણપથી પ્રત્યક્ષસિદ્ધ એવા કાર્યનો નિષેધ કરવો-પ્રત્યક્ષસિદ્ધથી વિરુદ્ધ કથન કરવું-તે યુક્તિયુક્ત નથી

સમાધાન-અમે કંઈ અન્ધકારના શત્રુ નથી, પરંતુ તેની ઉપપત્તિ થતી નથી, માટે કેવળ નીલિમાને આધારે અમે તેને દ્રવ્ય માનવા તૈયાર નથી"

(१) अदृष्टस्याव्यापारादिति [illegible] । [illegible] कार्यमिति [illegible] । [illegible]

(२)-तथा च श्रीधरः [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] ।

नैतदुपपत्तिपदवीं प्रतिपद्यते, यत स्पर्शवन्त एव तामसा परमाणव प्रोच्यन्ते। यत्पुनस्तत्रोपादेशि—स्पर्शवतस्तत्कार्यद्रव्यस्य क्वचिदप्यनुपलम्भादिति । तदसत्यम्, शीतस्पर्शवतस्तमोद्रव्यस्यैव तत्कार्यस्य दर्शनात् ।

तत्र स्पर्शसद्भावे किं प्रमाणम् ?— इति चेत् । तदभावे किं प्रमाणम् ?— इति वाच्यम् । न हि तत्प्रतिषेधकप्रमाणमन्तरेणाऽस्पर्शवत्त्वात् कार्यद्रव्यानारम्भकत्वया प्रसाधयितु शक्यते । अस्माक तु तत्सद्भावे प्रमाणाभावेऽपि तावद् न काचित् क्षति । न च नास्त्येव तत्, प्रत्यक्षस्यैव सद्भावात् । तथाहि—दिवा दिवाकरकरालातपप्रतापोपतप्तवपुष पथिकास्तमिस्रासतमसशैत्यसपर्कात् प्रमोदन्ते । न च तापाभावमात्रसूत्रित एव तेषा प्रमोद , प्रतीतिबाधात् । तन्मात्रनिमित्तो हि 'घटोऽत्र नास्ति' इतिवत्, 'ताप सप्रति नास्ति' इति प्रतिषेधमुख एव प्रत्यय प्रादु ष्यात्, न तु 'सप्रति शीतलीभूत मे शरीरम्' इति विधिमुख । तथात्वे हि 'तमोऽभावमात्रसूत्रित एवायमालोकप्रत्यय' इत्यपि वावदूकस्य वदतो वदन न वक्रीभवेत् । अथान्धकारनिबन्धनत्वे शैत्यस्पर्शप्रत्ययस्य निबिडतरघटितकपाटसंपुटे गवलकुवलयकलकण्ठीकण्ठकाण्डकृष्णान्धकारैकार्णवीभूते कारागारे क्षिप्तस्य पुस सुतरा तत्प्रत्ययो भवेत्—इति चेत् । तापाभावनिमित्ततायामपि सुतरा स किं तत्र न स्यात्, तत्रात्यन्त तापाभावसभवात् ? तस्माद् मन्दमन्दसमीरलहरिपरिचय एव जलस्पर्शस्येव तत्स्पर्शस्याऽप्यभिव्यक्तौ हेतु । न चासौ तत्रास्तीति न तत्र तत्प्रतीति प्रादुर्भवति ।

જૈન-તમારુ આ કથન યુક્તિયુક્ત નથી કારણ કે અમો અન્ધકારના પરમાણુઓને સ્પર્શવાળા જ કહીએ છીએ તમે જે એમ કહ્યુ કે 'સ્પર્શવાળા કાર્યદ્રવ્યની ઉપલબ્ધિ થતી નથી' તે અસત્ય છે કારણ કે શીત સ્પર્શવાળુ જે અ ધકારદ્રવ્ય પ્રતીત થાય છે, તે જ તેનુ કાર્ય છે

શકા-અન્ધકારમા સ્પર્શ છે એમા કયુ પ્રમાણ છે?

સમાધાન-અમે તમને જ પૂછીએ છીએ કે-અન્ધકારમા સ્પર્શ નથી એમા પણ કયુ પ્રમાણ છે? એ તમે જ કહો અન્ધકારમા સ્પર્શનો નિષેધ કરનાર પ્રમાણ આપ્યા વિના 'અન્ધકારના પરમાણુમા સ્પર્શ નથી માટે તે કાર્યના અનારભક છે' એમ પણ તમે સિદ્ધ કરી શકશો નહી જ્યારે અમારા પક્ષે અન્ધકારના પરમાણુમા શીતસ્પર્શના સદ્ભાવમા પ્રમાણ ન હોય તો પણ કોઇ જાતનો દોષ આવશે નહીં, અર્થાત અમે તો કાર્યના આધારે કારણ દ્રવ્યની કલ્પના કરીએ છીએ, એટલે કે-અન્ધકારદ્રવ્યનો શીત સ્પર્શ અનુભવીને તેના કારણ પરમાણુમા પણ શીત સ્પર્શની કલ્પના કરીએ છીએ

અને અન્ધકારમા રહેલ શીતસ્પર્શને સિદ્ધ કરવાને પ્રમાણ નથી એમ પણ નથી અન્ધકારગત સ્પર્શ સિદ્ધ કરવાને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે જ ત

આ પ્રમાણે-દિવસે સૂર્યના આકરા તાપમાં તપી ગયેલા શરીરવાળા મુસાફરો રાત્રે આ પ્રકારના ઠંડા સ્પર્શથી આનંદ પામે છે

શંકા-દિવસે સૂર્યના તાપથી સંતપ્ત પુરુષોને રાત્રે થતો આનંદ અન્ધકારના શીતલસ્પર્શના અનુભવજન્ય નથી, પરંતુ તાપના અભાવથી જન્ય છે

સમાધાન-તમારું આ કથન પ્રતીતિથી બાધિત છે કારણ કે જો રાત્રે શીતના અનુભવમાં માત્ર તાપનો અભાવ જ કારણ હોય તો જેમ ‘અહીં ઘડો નથી’ એ પ્રકારનું જ્ઞાન માત્ર ઘટાભાવને કારણે છે તેમ ‘અત્યારે તાપ નથી’ એ પ્રમાણે પ્રતિષેધપ્રધાન જ પ્રત્યક્ષ-જ્ઞાન થાય, પરંતુ ‘અત્યારે મારું શરીર શીતળ થઈ ગયું છે’ આ પ્રકારે વિધિપ્રધાન પ્રત્યક્ષ થાય જ નહીં હવે વિધિમુખ પ્રત્યક્ષ છતાં અભાવ માનવામાં આવે તો એ વિધિમુખ પ્રત્યક્ષને આધારે કોઈ વાચાળ એમ કહે કે-પ્રકાશનું જ્ઞાન તે માત્ર અન્ધકારના અભાવને જ કારણે છે તો શું ખોટું કાંઈ થઈ જવાનું છે? અર્થાત્ ‘અત્યારે મારું શરીર શીતળ થયું છે’ એ જ્ઞાન વિધિમુખે ઉત્પન્ન થયેલ હોવા છતાં અભાવને વિષય કરે છે એવું તમોએ સ્વીકાર્યું તો- ‘આ આલોક છે’ એ જ્ઞાન વિધિમુખે થયેલું હોવા છતાં એ પ્રકારના અભાવને જ વિષય કરે છે એમ કોઈ કહે તો-તેને કઈ રીતે રોકી શકાય? તેથી કરીને આલોકની જેમ વિધિપ્રધાન પ્રત્યયનો વિષય હોવાથી એ પ્રકાર અભાવરૂપ નથી, પણ ભાવરૂપે દ્રવ્યાત્મક છે એ સિદ્ધ થયું

શંકા-અન્ધકારને કારણે શીતળસ્પર્શનું જ્ઞાન થતું હોય તો-સારી રીતે બંધ કરેલ બારણાવાળા અને તેથી કરીને જ ગાઢ પાકના નીલ કમલ અને મેઘવાળા કઠ જેવા શ્યામ અન્ધકારથી વ્યાપ્ત કેદખાનામાં નાંખેલ પુરુષને શીતસ્પર્શનો ખૂબ ખૂબ અનુભવ થવો જોઈએ.

સમાધાન-ભાઈ! તમે જ કહોને કે-તાપના અભાવને કારણે જ જો શૈત્યનો અનુભવ થતો હોય તો તે સ્થિતિમાં તે અનુભવ વિશેષરૂપે કેમ નથી થતો? કારણ કે ત્યાં અત્યંત તાપાભાવ તો છે જ તો પછી શીતળતાનો અનુભવ કેમ ન થાય? માટે જળના સ્પર્શની જેમ અન્ધકારના શીતળ સ્પર્શની અભિવ્યક્તિમાં મંદ મંદ વાયુની લહેરોનો સંબંધ જ હેતુભૂત છે અને વાયુનો તેવો સંબંધ બંધ કારાગારમાં નથી. માટે ત્યાં શીતસ્પર્શનું જ્ઞાન થતું નથી

(शि) शीतस्पर्शोऽपीति [illegible] ।

तमसि इत्यर्थः । तदुपगते इति रात्रावित्यर्थः । तत्प्रतिषेधेऽपीति [illegible] विना । [illegible] इति [illegible] तथापि [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] ।

कारागारे इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] । स इति [illegible] तमोऽपि [illegible] । तत्स्पर्शोऽस्तीति तत्र [illegible] । अभिव्यक्ताविति [illegible] । तमोऽपि [illegible] । तस्य [illegible] शीतस्पर्शस्येति

अनुमानतोऽपि तत्र स्पर्शप्रतीति । तथाहि—तम स्पर्शवद्, रूपवत्त्वात्, पृथ्वीवत् । न च रूपवत्त्वमसिद्धम्, 'अन्धकार कृष्णोऽयम्' इति कृष्णाकारप्रतिभासात् । ननु यदि तिमिरं श्यामरूपपरिकलितकलेवर स्यात् तदावश्य स्वप्रतिभासे आलोकमपेक्षेत, कुवलयकोकिलतमालादिकृष्णवस्तूनामालोकापेक्षवीक्षणत्वादिति चेत् । तद् नाऽकलङ्कम्, उद्गकादीनामालोकमन्तरेणापि तत्प्रतिभासात् । अथास्मदादिप्रतिभासमपेक्ष्यैतदुच्यते । तदपि न पेशलम्, यतो यद्यपि कुवलयादिकमालोकमन्तरेणालोकयितु न शक्यतेऽस्मदादिभि, तथापि तिमिरमालोकयिष्यते, विचित्रत्वाद् भावानाम् । इतरथा पीतावदातादयोऽपि तपनीयमुक्ताफलप्रमुखा नालोकनिरपेक्षवीक्षणा इति प्रदीपचन्द्रादयोऽपि प्रकाशान्तरमपेक्षेरन् । इति सिद्ध तमो रूपवत ।

तथा, तमो रूपवत्, कार्ष्ण्यवत्त्वेन प्रतीयमानत्वात्, कुवलयवत्— इत्यतोऽपि तत्र रूपवत्त्वसिद्धि । न खल्वरूप कुम्भाभावादि कृष्णाद्याकारेण कदाचित् प्रतीयमानमालोकितम्—इति रूपवत्त्वसिद्धौ च सिद्ध स्पर्शवत्त्वम् । तथा च तामसपरमाणूना कार्यद्रव्यारम्भप्रतिषेधोपन्यस्तमस्पर्शवत्त्वं स्वरूपासिद्धम्, परस्य तामसपरमाणूनामप्रसिद्धेराश्रयासिद्ध चेति स्थितम् ।

તેમજ, અનુમાનથી પણ અન્ધકારમા શીતસ્પર્શનો નિશ્ચય થઈ શકે છે તે આ પ્રમાણે-અન્ધકાર સ્પર્શવાળુ છે, રૂપવાળુ હોવાથી, પૃથ્વીની જેમ આ અનુમાનનો હેતુ અસિદ્ધ નથી, કારણ કે-' આ અન્ધકાર કાળો છે ' આ જ્ઞાનમા તેના કાળારૂપની પ્રતીતિ છે

શકા-અન્ધકાર શ્યામરૂપવાળુ દ્રવ્ય હોય તો તે પોતાના પ્રતિભાસમા આલોકની અપેક્ષા અવશ્ય રાખે કારણ કે નીલકમળ, કોયલ તથા તમાલ વિગેરે શ્યામ વસ્તુઓ પોતાના ચાક્ષુષજ્ઞાનમા આલોકની અપેક્ષા રાખે છે

સમાધાન-તમારુ આ કથન નિર્દોષ નથી, કારણ કે ઘુવડ વિગેરે ને આલોક વિના જ તે તે શ્યામ પદાર્થોનુ જ્ઞાન થાય છે

શકા-પણ અમારુ પૂર્વોક્ત કથન આપણા ચાક્ષુષજ્ઞાનની અપેક્ષાએ છે, નહી કે ઘુવડ વિગેરેના ચાક્ષુષજ્ઞાનની અપેક્ષા એ

સમાધાન-આ કથન પણ યોગ્ય નથી કારણ કે શ્યામ કમળ વિગેરે કાળા પદાર્થો પ્રકાશ વિના ભલે આપણે જોઈ શકતા નથી, પણ અન્ધકાર તો જોઈ શકીએ છીએ કારણ કે પદાર્થોનો સ્વભાવ એક સરખો નથી પણ વિચિત્ર છે અન્યથા પીળુ સોનુ અને શ્વેત નિર્મળ પાણીદાર મોતી વિગેરે પદાર્થો પ્રકાશ વિના જોઈ શકાતા નથી, માટે દીવો-ચન્દ્ર વિગેરે પણ અન્ય પ્રકાશની સહાય વિના દેખાશે નહી આ રીતે 'અન્ધકાર રૂપવાળો છે' એ સિદ્ધ થયુ

વળી, 'અન્ધકારમા રૂપ છે, શ્યામરૂપે જણાતો હોવાથી, કુવલય(નીલકમળ)-ની જેમ'-આ અનુમાનથી પણ અન્ધકારમા રૂપ સિદ્ધ થાય છે રૂપરહિત

પદાર્થાન્તરે પદાર્થ કોઈ પણ વખતે શ્યામરૂપે જોવામાં આવતો નથી તો અંધ-
કાર રૂપરહિત હોય તો શ્યામ કેમ દેખાય ? આ પ્રમાણે અન્ધકારમાં રૂપ સિદ્ધ
થવાથી અન્ધકારમાં સ્પર્શ પણ સિદ્ધ થયો અને તેમ થવાથી અંધકારના
પરમાણુઓ દ્વારા કાર્યદ્રવ્યના આરંભનો પ્રતિષેધ કરવા તમોએ 'કહેલ સ્પર્શ
રહિત હોવાથી' એ હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ છે. વળી, તમારે મતે અંધકારના પરમાણુઓ
અસિદ્ધ હોવાથી તમારો આ હેતુ આશ્રયાસિદ્ધ પણ છે. માટે 'અન્ધકારદ્રવ્યના
ઉત્પાદક કારણનો અભાવ હોવાથી'–એ હેતુ પણ યોગ્ય નથી.

(च) तत्प्रतिभासादिति हेत्वसिद्धत्वम् ॥

प्रतिवेशोपलम्भस्तमिति प्रतिवेशमीत्यसत् । मतस्पर्शोपात्तं स्वरूपासिद्धमिति मतमं-
पतत्तम भावरूपत्वमाह । यतश्च न भवति तत्र स्वरूपसिद्धिम् ... ...
तारिति । एवमनुपलम्भत्वम् । परस्येति ... आश्रयासिद्धमिति ... ।

(छ) अस्पर्शवत्त्वमित्यपि तत्प्रतिषेधेऽपि च प्रतिबन्धः । तत्स्येति यदि ...
... ॥ परस्येति ... । तमसोऽपि ... ।

द्रव्यगुणकर्मातिरिक्तकार्यत्वमपि न हेतुः, द्रव्यातिरिक्तकार्यत्वस्य तमस्यन-
सिद्धत्वेनैकदेशासिद्धतापत्तेः । तत्प्रसिद्धिर्हि तस्याभावरूपतया अन्यतो वा कुतोऽप्यभि-
धीयते ? नाद्यः पक्षः परस्पराश्रयप्रसङ्गात्—अभावरूपतासिद्धौ हि तस्य द्रव्यातिरिक्त-
कार्यत्वसिद्धिः ततोऽपि सेति । अन्यतोऽप्यतत्प्रसिद्धौ तु स एवास्तु । किमनेन सिद्धो-
पस्थापिना द्रव्यप्रतिपक्षेण कर्तव्यम् ? ।

आलोकविरोधित्वमपि न साधीयः । न हि यो यद्विरोधी स तदभावरूप
एव, वारि-वैश्वानरयोः परस्पराभावरूपतापत्तेः । अथ सहानवस्थानलक्षणो विरोध-
स्तिमिरस्याऽभावरूपतासिद्धौ साधनत्वेनाभिप्रेतः न वध्यघातकभावः । स च भावा-
भावयोरेव संगतो, न पुनर्भावयोरपि भावयोः । तन्निहालोकसन्निधौ तत्रैव सद्भाव-
मात्रस्यान्धकारस्याऽभावरूपत्वेन प्रेमसी, कुम्भमात्रवदिति चेत् । तदपरिचय, तथापि
वध्यघातकभावस्यैव सापेक्ष्य घनतरतिमिरपूरिते गृहे प्रसर्पता प्रदीपप्रभाप्रसरेण
तिमिरनिकुरम्बस्याऽपसार्यमाणत्वात् ।

નૈયાયિક–(૬) દ્રવ્ય ગુણ અને કર્મથી ભિન્ન કાર્ય હોવાથી અંધકાર અભાવ
રૂપ છે.

જૈન–એ હેતુ પણ અન્ધકારને અભાવરૂપે સિદ્ધ કરવાને સમર્થ નથી.
કારણ કે અન્ધકાર એ દ્રવ્યનું કાર્ય છે તેથી દ્રવ્યથી અતિરિક્તનું કાર્ય છે–
એમ કહેવાય નહિ. આ પ્રકારે હેતુનો એક દેશ અસિદ્ધ [illegible] હેતુની પ્રસિદ્ધિ
વિરૂદ્ધે કે–દ્રવ્યાદિથી અતિરિક્તનું કાર્ય અન્ધકાર છે એ વસ્તુની સિદ્ધિ અન્ધ
કારને અભાવ માનીને કરો છો કે બીજા કોઈ કારણથી ? પ્રથમ પક્ષ તો ઠીક
સાચો નથી. કારણ કે જો અન્ધકાર અભાવરૂપે સિદ્ધ હોય તો દ્રવ્યાતિરિ
ક્તના કાર્યરૂપ સિદ્ધ થાય, અને એ દ્રવ્યાતિરિક્તકાર્યત્વની સિદ્ધિ હોય તો

અન્ધકારમા અભાવરૂપતાની સિદ્ધિ થાય, એમ પરસ્પરાશ્રય નામનો દોષ આવે છે બીજા પક્ષે અન્ધકારમા 'દ્રવ્ય ગુણુ અને કર્મથી ભિન્નના કાર્યત્વ'ની સિદ્ધિ અન્ય હેતુથી થતી હોય તો એ જ હેતુ રહે પરતુ કૃત્રિમ (બનાવટી) ભક્તિ-વાળા સેવકની જેમ કાર્યસિદ્ધિ થયા પછી ઊભા રહેનાર આ–'દ્રવ્ય ગુણુ અને કર્મથી ભિન્નનુ કાર્ય હોવાથી' હેતુથી સર્યું

નૈયાયિક-(૭) 'આલોકનો–પ્રકાશનો વિરોધી હોવાથી' અન્ધકાર અભાવરૂપ સિદ્ધ થાય છે

જૈન–આ હેતુ પણ સમર્થ નથી કારણુ કે જે જેનો વિરોધી હોય, તે તેના અભાવરૂપ હોય એવો નિયમ (વ્યાપ્તિ) નથી કારણુ કે–એવો નિયમ માનશો તો જલ અને અગ્નિ પરસ્પર વિરોધી હોવાથી તેઓને માત્ર પરસ્પરના અભાવરૂપ માનવા પડશે

શકા–અહીં વિરોધ એટલે સહાનવસ્થાન–સાથે ન રહેવુ તે, અ ધકારને અભાવરૂપ સિદ્ધ કરવામા હેતુ તરીકે ઇષ્ટ છે, પરતુ વધ્યઘાતકભાવરૂપ વિરોધ હેતુ તરીકે ઇષ્ટ નથી અને તે 'સહાનવસ્થાન' રૂપ વિરોધભાવ અને અભા-વનો જ પરસ્પર હોય છે, પરતુ બે ભાવમા તેવો વિરોધ થઈ શકતો નથી માટે પ્રસ્તુતમા આલોક ન હોય ત્યારે જ રહેનાર અન્ધકારને ઘટ વિરોધી ઘટા-ભાવની જેમ અભાવરૂપ જ માનવો યોગ્ય છે

સમાધાન–આ પણ યોગ્ય નથી, કારણુ કે અહી પણ વધ્યઘાતકભાવ જ છે કેમ કે ગાઢ અન્ધકારથી વ્યાપ્ત માર્ગમા દીવાની પ્રભાથી અન્ધકાર વિડ-મ્બના પામતો (નાશ–પામતો) હોવાથી આલોક અને અન્ધકાર વચ્ચે વધ્ય-ઘાતકભાવ રૂપે જ વિરોધ છે અર્થાત્ દીવો આવવાથી અન્ધકાર નાશ પામે છે, માટે 'આલોકનો વિરોધી હોવાથી' એ હેતુ અન્ધકારને અભાવસ્વરૂપે સિદ્ધ કર-વાને સમર્થ નથી

(प०) **तस्मिन्निति** तमसि । **तत्प्रसिद्धिरिति** द्रव्यातिरिक्तकार्यत्वप्रसिद्धि । **तत्सिद्धाविति** द्रव्यातिरिक्तकार्यत्वसिद्धौ । **स एवास्त्विति** तमसोऽभावस्यसाधनाय । **अनेनेति** द्रव्यातिरिक्तकार्यत्वेन ।

(टि०) **द्रव्यातिरिक्तेत्यादि** **तस्मिन्निति** तमसि । **तत्प्रसिद्धिरिति** द्रव्यगुणकर्मातिरिक्तकार्यसिद्धि । **तस्येति** तमस । **तत्सिद्धाविति** द्रव्यादिहेतुसिद्धौ । **स एवेति** अन्य एव हेतु । **अनेनेति** द्रव्यगुणकर्मातिरिक्तकार्यहेतुना ।

अथ सहेत्यादि । **स चेति** वध्यघातकभाव ।

भावरूपताप्रसाधकप्रमाणाभावोऽप्यसिद्ध , तत्प्रसाधकानुमानसद्भावात् । तथाहि– भावरूप तम , घनतरनिकरलहरिप्रमुखशब्दैर्व्यपदिश्यमानत्वात्, आलोकवत् । न चासिद्धि साधनस्य । तथाहि–

रह सकेतस्थो घनतरतम पुञ्जपिहिते

वृथोन्मेष चक्षुर्मुहुरुपदधान पथि पथि ।

अन्धकारान्धाऽपि निभृतमभिसरन्ती-
ममरमाम्यताधुर्यमन्मिनयोत्यापि पुरा ॥१॥
पर्यस्तो दिवसस्तगोमयमय यत्नाचलम्बांशुमान्
संप्रत्येव कुरिताऽन्धकारनिकरैर्मग्नाऽम्बरा चौरभूत् ।
तदस्वापि वेश्मनः प्रियसखि ! द्वारस्थमोरण-
स्तम्भाऽम्भिनपाशुबद्धि ! रुदती किं त्वं पथा पश्यसि ! ॥२॥
निर्मिस्य्हरोमुर्गसुरी करोतु निकरत्तरां
हरतु निरां निद्रामुग्रां धराय मुमिन्द गम्यत ।
तदपि तरण ! तेज पुञ्जः प्रियो न ममैव ते
किमपि निरयन् ज्योतिश्चक्रं त्वमामिनिरामितम ॥३॥

औपचारिक एवायं तत्र तद्व्यवहार इति चेत् । नन्वेवम्, एतद्भावरूपत्वाप्रसिद्धिं विना मन्दराम्भिस्थलेऽस्य भावरूपमुख्यार्थनाभावेन तस्यौपचारिकत्वायोगात् । तथात्वेऽपि वा तस्य तमसो भावरूपत्वैव प्रसिद्धयति । न खलु कुम्भत्वमनवगतस्याप्र-रोपचारमोऽवचारितामासितम्, तत्र सादृश्याद्युपचारकारणाभावात् ।

નૈયાયિક—(૮) ભાવરૂપે સાધક પ્રમાણ નહિ હોવાથી અન્ધકાર અભાવ રૂપ છે

જૈન—અન્ધકારમાં ભાવરૂપતા સિદ્ધ કરવાને તમોએ આપેલ આ હેતુ પણ અસિદ્ધ છે કારણ કે અન્ધકારને ભાવરૂપે સાધનાર અનુમાન પ્રમાણ છે તે આ પ્રમાણે—અન્ધકાર ભાવરૂપ છે કારણ કે નિબિડ ઘટ્ટી આદિ શબ્દોથી વ્યવહાર થતો હોવાથી, આલોકની જેમ. આમ આ અનુમાનમાં આપેલ હેતુ અસિદ્ધ નથી. તે આ પ્રમાણે—

એકાન્ત સંકેતસ્થાનમાં રહેલ યુવાન પ્રત્યે—અતિ ગાઢ આ અન્ધકારના પુંજથી ઢંકાયેલ માર્ગોમાં આમ તેમ વારંવાર દૂરી આવે ભ્રમથી ઘૂમે છે અને પ્રેમ પણ ચાલવાપણાથી હવે તે રમણી થાકી ગઈ છે એમ પણ આમ તેમ ઉત્સુકતાથી અભિસારિકા જાણે તે ગાઢ ધીરજને જ પામે છે ૧.

દિવસ પૂરો થયો છે આ સૂર્ય અસ્તાચલને શિરે જઈ રહ્યો છે અને તત્કાળ ઉઠી આવેલ અન્ધકારના નિકરથી આકાશ રમણી શ્યામાવદનની જેમ સ્પષ્ટ છે કે પ્રિય સખિ! આવ, જલ્દી અંદર પ્રવેશ કર, આકાશમાં તેજસ્વના આગળે હાથ ટેકવીને ઉભી રહેલી રડતી રડતી તું માર્ગમાં શું જુએ છે ૨.

અન્ધકારની સાથે રીતી વ્યાસ પૂર્ણીને વિસ્તાર કરનાર તથા સુખી પુરુષોની નિદ્રાને દૂર કરનાર હે સુદિન! તમારો આ તેજનો પુંજ સ્વાતિના જ્યોતિ-ચક્રને આચ્છાદન કરતો હોવાથી મને પ્રિય નથી. ૩

શંકા—અન્ધકારમાં 'ઘનતર' આદિ શબ્દોનો વ્યવહાર ઔપચારિક છે

સમાધાન—તે યોગ્ય નથી, કારણ કે—અન્ધકારમાં અભાવ સ્વરૂપતા સિદ્ધ કર્યાં વિના ભાવરૂપ મુખ્ય અર્થ બાધિત ન હોવાથી પૂર્વોક્ત ઘનતરાદિ વ્યવહારને ઔપચારિક કહી શકાય નહીં. અથવા અન્ધકારમાં ઘનતરાદિનો વ્યવહાર ઔપચારિક માનો તો પણ અન્ધકાર ભાવરૂપે જ સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે ભાવનો ભાવમાં ઉપચાર થાય છે પરંતુ અભાવમાં થતો નથી. જેમ કે—'છોકરો અગ્નિ છે' આ સ્થળે અગ્નિરૂપ ભાવનો છોકરારૂપ ભાવમાં ઉપચાર—આરોપ કરવામાં આવ્યો છે પરંતુ અભાવમાં ઉપચારના કારણભૂત સાદૃશ્યાદિનો અભાવ છે માટે કુંભાદિના અભાવમાં કોઈ પણ તથાપ્રકારનો ઉપચાર થતો નથી અર્થાત્ કુંભાભાવને કોઈ ઘનતરાદિ રૂપે કહેતું નથી.

(७०) वृद्धोन्मेषमिति उद्गोन्मेषो यत्र तत्तथा । डमडमिकयेति आडम्बरेण ।

तत्रेति अभावरूपे तमसि । तथात्वे इति औपचारिकत्वे । तथाप्रकारोपचारेति यथा घनतरादयस्तथाप्रकारा उपचारा नेक्षा । तत्रेति कुम्भाद्यभावे ।

(८०) तत्प्रसाधकेति तमसो भावप्रसाधकस्य अनुमानस्य समर्पणात् ।

नैतमेतदित्यादि, एतदभावेति तिमिराभावरूपता । न हि तमसो वयमभावरूपतां प्रतिपद्यामहे । तस्येति तद्व्यपदेशस्य घनतरादिरूपस्य । तथात्वेऽपीति व्यपदेशोपचारयोगेऽपि । न खलु कुम्भाद्यीति । भावस्य भावे उपचारो भवति, न त्वभावे, यथाग्निर्माणवके । तथाप्रकारेति घनतरादिव्यपदेशप्रकार । तत्रेति अभावे ।

तथा नाभावरूपं तमः, प्रागभावाद्यस्वभावत्वात्, व्योमवत् । न चायमपि हेतुरसिद्धः । तथाहि—आलोकस्य प्रागभावः, प्रध्वंसाभावः, इतरेतराभावः, अत्यन्ताभावो वा तमो भवेत् ? आद्ये एकस्य, अनेकस्य वाऽयं तत् स्यात् ? न तावदेकस्यालोकस्य प्रागभावस्तमः, प्रदीपालोकेनेव प्रभाकरालोकेनापि तस्य निवर्त्यमानत्वात् । यस्य हि यः प्रागभावः स तेनैव निवर्त्यते, यथा पटप्रागभावः पटेनैव । नाप्यनेकस्य, एकेन निवर्त्यमानत्वात् पटप्रागभाववदेव । न च वाच्यम्— 'प्रत्यालोकं स्वस्वनिवर्तनीयस्य तमसो भेदात् प्रदीपादिना निवर्तितेऽपि तमोविशेषे पूषादिनिवर्तनीयं तमोऽन्तरं तदा तदभावाद् न निवर्तते—इत्येकेन निवर्त्यमानत्वादिति हेतुरसिद्धः'— इति, प्रदीपादिनिवर्तिततमसि प्रदेशे दिनकरादिनिवर्तनीयस्य तमोऽन्तरस्योपलब्धिलक्षणप्राप्तस्याऽनुपलब्धेः, सम्प्रतिपन्नवत् । यदि चेदं प्रागभावस्वभावं स्यात्, तदा प्रदीपप्रभाप्रबन्धप्रध्वंसेऽस्योत्पत्तिर्न स्यात्, अनादित्वात् प्रागभावस्य ।

नाप्यालोकस्य प्रध्वंसाभावस्तमः, निवर्त्यमानत्वात्, तस्यैव प्रागभाववत् ।

नापीतरेतराभावः, तस्य प्रसृतेऽपि प्रचण्डे मार्तण्डीये तेजसि सद्भावेन तमिस्रायामिव वासरेऽपि तमःप्रतीतिप्रसङ्गात् ।

नाप्यालोकस्याऽत्यन्ताभावस्तमः, तस्य स्वकारणकलापोपनिपातकाले समुत्पद्यमानत्वात् । इति पक्षाऽष्टकेनाऽप्यघटमानत्वाद् नानुमानिक्यपि तमसोऽभावरूपतास्वीकृतिः ॥

વળી, અન્ધકાર અભાવસ્વરૂપ નથી, પ્રાગભાવાદિ સ્વરૂપ ન હોવાથી, આકાશની જેમ. આ અનુમાનમાં હેતુ અસિદ્ધ નથી. તે આ પ્રમાણે—આલોકના પ્રાગભાવરૂપ, પ્રધ્વંસાભાવરૂપ, ઇતરેતરાભાવરૂપ કે અત્યન્તાભાવરૂપ અન્ધકાર છે? આલોકનો પ્રાગભાવ અન્ધકાર હોય તો તે કોઈ એક આલોકનો છે કે અનેક આલોકનો છે? કોઈ એક આલોકનો પ્રાગભાવ અન્ધકાર છે એવું કહી શકાશે નહીં કારણ કે દીવાના પ્રકાશની જેમ સૂર્યના પ્રકાશથી પણ અન્ધકાર નાશ પામે છે. જે જેનો પ્રાગભાવ હોય તે તેનાથી જ નિવૃત્ત થાય છે જેમકે—ઘટનો પ્રાગભાવ ઘટથી નાશ પામે છે પણ અન્ધકાર તો એકને બદલે અનેકથી નષ્ટ થતો હોવાથી કોઈ એક આલોકના પ્રાગભાવરૂપ નથી. અનેક આલોકના પ્રાગભાવરૂપ અન્ધકાર છે એમ પણ કહી શકશો નહીં કારણ કે કોઈ પણ એક પ્રકાશથી અન્ધકાર નાશ પામે છે. અહીં પણ ઉપરની જેમ ઘટપ્રાગભાવનું દૃષ્ટાન્ત સમજી લેવું.

શંકા—તે તે આલોકથી નાશ પામનાર અન્ધકાર જુદા જુદા છે. પ્રદીપાદિથી જે અન્ધકાર નષ્ટ થાય છે તેથી જુદો જ અન્ધકાર સૂર્યાદિથી નાશ પામે છે અને તે સૂર્યાદિથી નષ્ટ થનાર અન્ધકાર પ્રદીપ સમયે સૂર્યાદિ ન હોવાથી નાશ પામતો નથી. આથી તમે જે એમ કહ્યું કે અન્ધકાર કોઈ પણ એકથી નષ્ટ થઈ જાય છે તે હેતુ અસિદ્ધ છે.

સમાધાન—તમારું આ કથન યુક્ત નથી કારણ કે સંપ્રતિપન્ન-સુપ્રસિદ્ધ અન્ય અન્ધકારની જેમ જો તે હોય તો પ્રદીપપ્રકાશ જે પ્રદેશમાં અન્ધકાર નષ્ટ થયો હોય તે પ્રદેશમાં સૂર્યદ્વારા નષ્ટ થનાર અન્ય અન્ધકાર દેખાવો તો જોઈએ, કારણ કે તે દર્શનયોગ્ય છે પણ તે દેખાતો તો નથી. માટે ત્યાં અન્ધકાર નથી એમ જ માનવું જોઈએ. વળી જો અન્ધકાર પ્રાગભાવરૂપ હોય તો પ્રદીપ-પ્રભાની ધારાના નાશ થયા પછી અન્ધકારની ઉત્પત્તિ થવી ન જોઈએ કારણ કે પ્રાગભાવ અનાદિ છે.

નિવર્તમાન-નિવૃત્ત થનારો હોવાથી અન્ધકાર આલોકના પ્રધ્વંસાભાવરૂપ નથી, જેમ પ્રાગભાવરૂપ નિવર્તમાન હોવાથી પ્રધ્વંસાભાવરૂપ નથી, તેમ નિવર્તમાન હોવાથી અન્ધકાર પણ પ્રધ્વંસાભાવરૂપ નથી.

અન્ધકાર એ ઇતરેતરાભાવરૂપ પણ નથી. કારણ કે જો તેમ હોય તો સૂર્યનું પ્રખર તેજ હોવા છતાં આંધળી વ્યક્તિની જેમ દિવસે પણ અન્ધકારની પ્રતીતિ થવી જોઈએ પણ થતી તો નથી. માટે અન્ધકાર આલોકના અન્યોન્યાભાવરૂપ પણ નથી.

અન્ધકાર આલોકના અત્યન્તાભાવરૂપ પણ નથી. કારણ કે અન્ધકારના કારણ સમૂહની ઉપસ્થિતિ હોય છે ત્યારે તે ઉત્પન્ન થાય છે અર્થાત્ તમારા મતે અત્યન્તાભાવ નિત્ય છે એથી તે ઉત્પત્તિ કે નાશ રહિત છે પરંતુ અન્ધકાર તો પોતાના કારણ સમૂહના યોગે ઉત્પન્ન થાય છે અને પ્રકાશના યોગે નાશ પણ પામે છે માટે અન્ધકાર આલોકના અત્યન્તાભાવરૂપ પણ નથી.

આ પ્રમાણે અન્ધકારનો અભાવરૂપે સ્વીકાર આઠેય વિકલ્પોથી ઘટતો ન હોવાથી તેનો અનુમાનથી અભાવરૂપે સ્વીકાર પણ સિદ્ધ નથી

(प०) **प्रागभाव** इति। यथा मृत्पिण्डो घटस्य प्रागभाव । घटे समुत्पन्ने सति घटस्य प्रागभाव-लक्षणो मृत्पिण्डो निवर्त्तते। एव आलोके उत्पन्ने सति प्रागभावलक्षण तमो निवर्त्तते। **निवर्त्त्य-मानत्वादि**ति। आलोकस्य प्रध्वसाभावस्तमो न भवति, निवर्त्यमानत्वात्, प्रागभाववत्। यथा प्रागभावो निवर्त्यमानत्वात् प्रध्वसाभावो न भवति, निवर्त्यमान [1]पटादिनेति ज्ञेयम्।

तस्येति आलोकस्य॥

(टि०) **न तावदि**त्यादि। **तस्ये**ति तमस । **नाप्यनेकस्ये**ति अनेकस्यालोकस्य प्रागभाव-स्तम इति पाश्चात्येन सम्बन्ध । **तदा तदभावादि**ति रात्रौ सूर्याभावात्।

यदि चेदमित्यादि। **इदमि**ति तम । **प्रागभावे**ति "क्षीरे दध्यादि यन्नास्ति प्रागभाव स उच्यते" [मीश्लो० अभा० २] **अस्ये**ति तमस । प्रागभावो ह्यनादि सान्तश्च। **नाप्यालोकस्ये**ति "नास्तिता पयसो दध्नि प्रध्वसाभावलक्षणम्।" [मीश्लो० अभा० ३] **निवर्त्यमानत्वादि**ति आलोके-नेति शेष । यद्यालोकस्य प्रध्वसाभाव एव तम तदाऽऽलोकनिवर्त्यं न स्यात्, तत्पूर्वमसत्त्वात्। अत्रापि प्रागभावप्रसङ्गात्। **तस्ये**ति आलोकस्य। "गवि योऽश्वाद्यभावस्तु सोऽन्योन्याभाव उच्यते॥" [मीश्लो० अभा०३]। **नाप्यालोकस्ये**ति तमस ।

"शिरसोऽवयवा निम्ना वृद्धिकाठिन्यवर्जिता ।

शशशृङ्गादिरूपेण सोऽत्यन्ताभाव उच्यते ॥१॥" [मीश्लो० अभा० ४]

निवर्त्तितम इवाऽनिवर्त्तितमपि तमो न दृश्येत [2]। [दृश्यमानस्येत्यर्थ (दृश्यमानो न स्यादित्यर्थ)। तमस प्रागभावो ह्यनादि सान्तश्च आलोकेनेति शेष । आलोकस्य यथा प्रागभावो निवर्त्यमानत्वात्-प्रध्वसाभावो न स्यात् (?)। योऽत्यन्ताभावो भवति स कदाचिन्न निवर्त्तते ।] [3]

§५ एतत् सकलमपि प्रायेण छायायामपि समानमिति यथासभव योज्यम्। विशेषतश्चैतद्द्रव्यताप्रसिद्धि परिपाटिप्राप्तस्याद्वादरत्नाकरादवधारणीया ।

यत्पुनरवाचि—'तमसि सञ्चरत पुस प्रतिबन्ध स्यात् इत्यादि, तदखिल-मालोकेऽपि समानमिति स एव प्रतिविधास्यति, इति किमतिप्रयत्नेन तत्रास्माकम् ? इति सिद्धे तमश्छाये द्रव्ये ॥२१॥

§૫ અન્ધકારને લગતી ઉપરોક્ત સમસ્ત ચર્ચા પ્રાય કરીને છાયામા પણ સમાન જ છે તો યથાસભવ બુદ્ધિમાનોએ તેની ઘટના કરી લેવી વળી, વિશેષત છાયામા દ્રવ્યતાની પ્રસિદ્ધિ પરપરાથી પ્રાપ્ત સ્યાદ્વાદરત્નાકરમાથી સમજી લેવી જોઈએ

વળી, 'અન્ધકારને દ્રવ્ય માનીએ તો તેમા સચરનાર પુરુષને પ્રતિબન્ધ થાય'—વિગેરે જે કહ્યું તે સઘળુયે પ્રકાશમા પણ સમાન જ છે, માટે તેનુ નિરાકરણ વાદી પોતે જ કરી લેશે તેને માટે અમારે નિરર્થક મહેનત કરવાની જરૂર નથી આ પ્રકારે અધકાર અને છાયા બન્ને દ્રવ્યરૂપે સિદ્ધ થયા ૨૧

---

१ पटादिर्ज्ञेय – मु । अत्रालोक पटादिना निवर्त्यमान –इति सबन्ध । २ दृश्यते मु । ३ कोष्ठकान्तर्गत पाठो मुद्रिते एव ।

मनःपर्यायं प्ररूपयन्ति—

संयमविशुद्धिनिबन्धनाद् विशिष्टावरणविच्छेदाज्जातं
मनोद्रव्यपर्यायालम्बनं मनःपर्यायज्ञानम् ॥२२॥

§१ विशिष्टचारित्रवशेन योऽसौ मनःपर्यायज्ञानावरणक्षयोपशमस्तस्मादुत्पन्नं मानुषक्षेत्रवर्तिसंज्ञिमनोगतद्रव्यपर्यायसाक्षात्कारि यज्ज्ञानं तन्मनःपर्यायज्ञानमित्यर्थः ॥२२॥

मनःपर्याय ज्ञाननुं लक्षण—

संयमनी विशुद्धिने कारणे थयेल विशिष्ट प्रकारना आवरणना नाशथी उत्पन्न थनारुं मनोद्रव्यना पर्यायोने विषय करनार मनःपर्यायज्ञान छे २२

§१ विशिष्ट प्रकारना चारित्रना प्रभावथी मनःपर्यायज्ञानावरणीय कर्मनो क्षयोपशम थाय छे अने तेथी अढीद्वीपमां रहेला संज्ञीजीवोना मनरूप थयेल मनोद्रव्यना पर्यायोने साक्षात्कार करनारुं जे ज्ञान उत्पन्न थाय छे ते मनःपर्यायज्ञान छे २२

सकलप्रत्यक्षं लक्षयन्ति—

सकलं तु सामग्रीविशेषतः समुद्भूतसमस्तावरणक्षयापेक्षं
निखिलद्रव्यपर्यायसाक्षात्कारिस्वरूपं केवलज्ञानम् ॥२३॥

§१ सामग्री सम्यग्दर्शनादिरन्तरङ्गा । बहिरङ्गा तु जिनकालिकमनुष्यभवादिस्वरूपा । तत्र सामग्रीविशेषात् प्रकर्षप्राप्तसामर्थ्यात् समुद्भूतो यः समस्तावरणक्षयः सकलघातिकर्मनिर्मूलनं तदपेक्षं सकलद्रव्यपर्यायसाक्षात्कारि केवलज्ञानं ज्ञानम् ॥

सकलप्रत्यक्षनुं लक्षण—

विशिष्ट प्रकारनी सामग्रीना योगे समग्र आवरणनो क्षय थवाथी उत्पन्न थयेल अने समस्त द्रव्य अने पर्यायोना साक्षात्काररूप ज्ञान केवलज्ञान छे २३

§१ केवलज्ञान—सकल प्रत्यक्षनी उत्पत्तिमां आवश्यक सामग्री बे प्रकारे छे–१ अंतरंग अने २ बाह्य सम्यग्दर्शनादि अंतरंग सामग्री छे अने जिनेश्वरनी विद्यमानतामां थयेल मनुष्यभव विगेरे बाह्य सामग्री छे आ बन्ने प्रकारना सामग्रीना विशेषथी एटले के—सामग्री ज्यारे प्रकर्षने पामे छे त्यारे समग्र आवरणनो क्षय एटले चारेय घातिकर्मनो क्षय थाय छे अने आ घातिकर्मना नाशथी जे उत्पन्न थाय छे अने जे सकल वस्तु तथा तेना पर्यायोनुं प्रत्यक्ष साक्षात्कारी ज्ञान छे ते केवलज्ञान कहेवाय

§२ ननु नास्त्यसौ सर्वज्ञः मीमांसकः मीमांसनीया तत्सत्ता । तथाहि—ग्राहकप्रमाणम् साधकाभावाद् वा तत्सत्त्वप्रतिषेध स्यात्? न तावत् साधकप्रमाणप्रत्यक्षम् ... वा बाधकमभिरूप्या प्रत्यक्षं चेत्—पारमार्थिकम् सांव्यवहारिकं वा पारमार्थिकमपि निषिद्धम्,

सकल वा ? विकलमप्यवधिलक्षणम्, मन पर्यायरूप वा ? नैतत्पक्षद्वयमपि क्षेमाय, द्वयस्याऽस्य क्रमेण रूपिद्रव्यमनोवर्गणागोचरत्वेन तद्बाधनविधावधीरत्वात। सकल चेत्, अहो ! शुचिविचारचातुरी, यत्केवलमेव केवलप्रत्यक्षस्याऽस्याऽभाव विभावयतीति वक्षि। वन्ध्याऽपि प्रसूयतामिदानीं स्तनन्धयान्। वान्ध्येयोऽपि च विधत्तामुत्तसान।

साव्यवहारिकमप्यनिन्द्रियोद्भवम्, इन्द्रियोद्भव वा ? न तावत् प्रथमम्, अस्य प्रातिभातिरिक्तस्य स्वात्माविष्वग्भूतसुखादिमात्रगोचरत्वात्। प्रातिभ तु तद्बाधक नानुभूयत एव। ऐन्द्रिय तु स्वकीयम्, परकीय वा ? स्वकीयमपीदानीमत्र तद् बाधेत्, सर्वत्र सर्वदा वा ? प्राचि पक्षे, पिष्ट पिनष्टि भवान् तथा तदभावस्याऽस्माभिरप्यभीष्टे। द्वितिये तु, सर्वदेशकालानाकलय्येद तदभावमुद्भावयेत्, इतरथा वा ? आकलय्य चेत्। आकाल नन्दताद् भवान्। भवत्येव सकलकालकलाकलापाशेषदेशविशेषवेदिनि वेदनस्य तादृश प्रसिद्धे। अनाकलय्य चेत्। कथ सकलदेशकालाऽनाकलने सर्वत्र सर्वदा वेदन तादृग् नास्तीति प्रतितिरुल्लसेत ? परकीयमपीदानीमत्र तद्भाव बाधेत, सर्वत्र सर्वदा वेत्यादिविकल्पजालजर्जरीभूत न तद्बाधनधुरा धारयितु धीरता दधाति। कथ वा परगृहरहस्याभिज्ञो भवानेवमभूत ? 'तादृक्षप्रत्यक्षप्रतिक्षेपदक्ष प्रत्यक्ष प्रावर्तिष्ट मम' इति तेन कथनाच्चेत्। यदि कथित प्रत्यय, तर्हिं 'तादृक्षाध्यक्षप्रतिक्षेपि प्रत्यक्ष नास्त्येव' इत्युत्तम्भितहस्ता वय व्याकुर्महे इति किं न तथाऽनुमन्यसे ? अथ न यौष्माकीण प्रमाणप्रवीण समुल्लाप। परकीय कथमिति वाच्यम् ? न खल्वय स्वप्रत्यक्ष त्वत्प्रत्यक्ष कर्तुं शक्नोति, वचसा तु यथाऽसौ कथयति, तथा वयमपि।

अथ तदुपदर्शितेऽर्थे सवादात् तद्वच प्रमाणम्। नन्वेव प्रत्यक्षम्, अप्रत्यक्ष वा सवादक स्यात् ? इत्यादिपूर्वोक्तावर्तनेनाऽनवस्थावल्लिरुल्लसन्ती कथ कर्तनीया ? किञ्च, सविदामिन्द्रियागोचरत्वादैन्द्रियमध्यक्ष सकलप्रत्यक्षस्य विधौ प्रतिषेधे वा मूकमेव वराकम्। न च त्वन्मतेनाभाव प्रत्यक्षेण प्रेक्ष्यते, तथात्वे हि किमिदानीमपहृतसर्वस्वेन तपस्विनाऽभावप्रमाणेन कर्तव्यम् ?। तन्न प्रत्यक्ष तद्बाधविधानसविधानोद्धुरम्।

§ २ કેવલજ્ઞાનને નહી માનનાર મીમાસકની મનીષા(બુદ્ધિ)ની મીમાસા કરવી જરૂરી છે તે આ પ્રમાણે–સકલ પ્રત્યક્ષ–કેવળજ્ઞાનનુ ખડન કરો છો, તો તે શુ બાધક પ્રમાણ હોવાથી કે કોઈ સાધક પ્રમાણ મળતુ નથી માટે ? બાધક માનવામા આવે તો તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે કે અપ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ? પ્રત્યક્ષ માનતા

१ सप्तमी।

હો તો તે પારમાર્થિક છે કે સાંવ્યવહારિક? પારમાર્થિક પણ શું સકલ છે કે વિકલ? વિકલમાં પણ અવધિજ્ઞાન બાધક છે કે મનઃપર્યયજ્ઞાન? આ બન્ને પક્ષોમાંથી એક પણ બાધક બની શકે નહીં કારણ એ બન્ને ક્રમશઃ રૂપી દ્રવ્ય અને મનોવર્ગણાને વિષય કરનાર હોવાથી કેવળજ્ઞાનને બાધ કરવા સમર્થ નથી. સકલપ્રત્યક્ષને કેવળજ્ઞાનનું બાધક કહો તો તમારી આ કેવી વિશુદ્ધ વિચારણી ચતુરાઈ છે કે તમે કેવળજ્ઞાનને જ કેવળજ્ઞાનનું બાધક કહો છો? તો પછી વંધ્યા પણ પુત્ર પ્રસવશે અને એ વન્ધ્યાપુત્ર અલંકારો ધરશે. સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ બાધક હોય તો તે અનિન્દ્રિયોદ્ભવ છે કે ઇન્દ્રિયોદ્ભવ? અનિન્દ્રિયોદ્ભવ-(મનથી ઉત્પન્ન થનારું) તો કહી શકશો નહીં કારણ કે-પ્રતિભાજ્ઞાન સિવાયનું અનિન્દ્રિયોદ્ભવજ્ઞાન તો-પોતાના આત્માથી કથંચિત્ અભિન્ન એવા સુખ-દુઃખાદિ ભાવને વિષય કરનારું છે તો એ કેવળજ્ઞાનનો કઈ રીતે બાધ કરશે? પ્રાતિભજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનનું બાધક હોય એવો અનુભવ તો થતો જ નથી. ઇન્દ્રિયોદ્ભવજ્ઞાનને બાધક કહો તો તે પોતાનું છે કે પરનું? પોતાનું કહો તો સર્વ આ ક્ષણે અને આ જ સ્થળે (દેશમાં) બાધક છે કે સર્વદા સર્વ સ્થળે? પ્રથમ પક્ષમાં માત્રપિષ્ટપેષણ (પીસેલાને પીસવાનું) કરો છો કારણ કે એવા કેવળજ્ઞાનનો અભાવ તો અમે પણ માનીએ છીએ બીજો પક્ષ કહો તો તે સર્વ દેશકાળને જાણીને કેવળજ્ઞાનના અભાવને સિદ્ધ કરે છે કે સર્વદેશ કાળને જાણ્યા વિના? સર્વ દેશ કાળને જાણીને કહો તો-સર્વદા આનંદ કરો કારણ કે સર્વ ક્ષણ (કાળ) અને સર્વ સ્થળ (દેશ)ને જાણનારા તમારા પોતાને વિષે જ કેવળજ્ઞાનની સિદ્ધિ થઈ અને જો સર્વ દેશ અને સર્વ કાળને જાણ્યા વિના કેવળજ્ઞાનનો અભાવ સિદ્ધ કરો તો-અમે પૂછીએ છીએ કે-સર્વદેશ અને કાળને જાણ્યા વિના સર્વદા સર્વત્ર કેવળજ્ઞાન નથી, એવી પ્રતીતિ કઈ રીતે થઈ શકશે? અર્થાત્ થઈ શકશે નહીં એ જ પ્રમાણે પરકીય ઇન્દ્રિયોદ્ભવ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ પણ વર્તમાનકાલીન અને અહીં જ બાધક છે?-વિગેરે વિકલ્પ જાળથી ખવાઈ ગયેલું હોવાથી તે પરકીય ઇન્દ્રિય જન્ય સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ કેવળજ્ઞાનનો બાધ કરવામાં અસમર્થ છે વળી હે ભાઈ મીમાંસક! બીજાના ઘરની ગુપ્ત વાત તેં કઈ રીતે જાણી? અર્થાત્ પરકીય ઇન્દ્રિય જન્ય સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષથી કેવળજ્ઞાનનો બાધ થાય છે એ તમે કઈ રીતે જાણ્યું?

મીમાંસક। કેવળજ્ઞાનનું ખંડન કરવામાં સમર્થ એવું પ્રત્યક્ષ મને થયું છે એવું તેણે મને કીધું છે તેથી જાણ્યું છે

જૈન। તમને એ બીજાના કથનમાં વિશ્વાસ હોય તો અમે પણ ઊંચા હાથ કરીને કહીએ છીએ કે- સકલ પ્રત્યક્ષ કેવળજ્ઞાનનું ખંડન કરનાર કોઈ પ્રત્યક્ષ છે જ નહીં તો અમારી તે વાતને તમે કેમ માનતા નથી?

મીમાંસક તમારું કથન પ્રમાણયુક્ત નથી માટે માનતા નથી

જૈન તો એ કહો કે-બીજાનું કથન કઈ રીતે પ્રમાણસિદ્ધ છે? કારણ કે બીજો કોઈ પણ પોતાના પ્રત્યક્ષને તમને પ્રત્યક્ષ કરાવી શકતો નથી અને કથનથી તો જેમ તે કહે છે તેમ અમે પણ કહીએ છીએ.

મીમાંસક : તેણે કહેલ અર્થમાં સંવાદ હોવાથી તેનું વચન પ્રમાણભૂત છે.

જૈન : તે સંવાદક જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે કે અપ્રત્યક્ષ? વિગેરે વિકલ્પોની પુનરાવૃત્તિ કરવાથી ઊઠતી અનવસ્થા વેલને કઈ રીતે કાપી શકશો? વળી, જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોનો વિષય નથી માટે ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ સકલપ્રત્યક્ષની વિધિ કે નિષેધમાં બિચારું તદ્દન મૂક છે અર્થાત્ સકલ પ્રત્યક્ષના વિધિ કે નિષેધમાં અસમર્થ છે. વળી, તમારા મતમાં અભાવનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી, અને પ્રત્યક્ષથી અભાવનું જ્ઞાન થતું હોય તો અભાવ પ્રમાણનું તો સર્વસ્વ લુંટાઈ જવાથી તે બિચારું શું કરશે? તો આ પ્રકારે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કેવલજ્ઞાનનો બાધ કરવામાં સમર્થ નથી.

(પ૦) **सर्वत्रेति** सर्वस्मिन् क्षेत्रे। **सर्वदेति** सर्वस्मिन् काले। **इदमिति** स्वकीय प्रत्यक्षम्। **भवत्येवेति** त्वय्येव। **तादृश इति** तादृशस्य। **कथं वा परगृहे**त्यादि गद्ये कथमेतत् त्वया ज्ञातं यदुतैतत् प्रत्यक्षं सकलं सर्वदा तन्नाथ बाधते। परचेतोवृत्तीनां सर्वादृशां दुर्लक्ष्यत्वादेतन्न घटते इत्यर्थः। **तेनेति** परेण। **न खल्वयमिति** अत्र परस्य समुल्लापः। **नन्वेव प्रत्यक्षमप्रत्यक्षं वा संवादकं स्यादिति** तद्वेदनं प्रत्यक्षं संवादकमप्रत्यक्षं वेति योगः।

(टि०) **ननन्वक्षप्रत्ययमित्यादि**। **कपिलस्येति** अवधि। **मनोवर्गणेति** मनःपर्याय। **तद्बाधने इति** सकलप्रत्यक्षबाधने। **न तावत् प्रथममस्येति** अनिन्द्रियोद्भवस्य। **प्रातिभस्त्विति** केवलं नास्तीति। अथ मे महाप्रसादो भवितेत्यादि। एतत् प्रातिभमदृष्टं मानसप्रत्यक्ष इत्यनन्तरम्। **अत्र तद्विति** प्रत्यक्ष धर्मे। **तदभावस्येति** तत्र सकलप्रत्यक्षस्याभाव इदानीमत्र। **इदमिति** स्वीयं ज्ञानम्। **तदभावमिति** केवलाभावम्। **भवतीति** त्वयि। **तादृक्षेत्यादि**। **तेनेति** जैमिनिना। **परकीय इति** जैमिनिसम्बन्धी।

अथ तदुपदर्शिते इति तेन जैमिनिनोपदर्शिते। **तद्वच इति** तस्य जैमिनिमुनेर्वाक्यम्। **तथात्वे इति** अभावस्य प्रत्यक्षप्रवेशत्वे परचेतोवृत्तीनां सर्वादृशां दुर्लक्ष्यत्वाद् इत्यर्थः।

अप्रत्यक्षमपि प्रत्यक्षाभावमात्रम्, अपरप्रमाणरूपं वा प्रणिगद्येत? आद्यं चेत्, तर्हि निद्राणदशायामम्भस्तम्भकुम्भाम्भोरुहाम्भोधरादिगोचरप्रत्यक्षाभावात् तेषामभावो भवेत्। द्वितीयं चेत्, भावस्वभावम्, अभावस्वभावं वा? भावस्वभावमप्यनुमानं, शाब्दम्, अर्थापत्तिः, उपमानं वा?।

अनुमानं चेत् कस्तत्र धर्मी—सकलप्रत्यक्षम्, पुरुषो वा कश्चित्? सकलप्रत्यक्षं चेत्, तत्रोपादीयमानः समस्तो हेतुराश्रयासिद्धतामाश्रयेत, भवतस्तस्याऽप्रसिद्धेः। पुरुषोऽपि सर्वज्ञः, तदन्यो वा धर्मी वर्ण्येत? सर्वज्ञश्चेत्, किं सर्वज्ञत्वेन निर्णीतः, पराभ्युपगतो वा? निर्णीतश्चेत्, कथं तत्र तादृक्षप्रत्यक्षप्रतिक्षेपः प्रेक्षाकारिणः कर्तुमुचितः, तन्निर्णायकप्रमाणेनैव तद्बाधनात्?

अथ सर्वज्ञत्वेन परैरभ्युपगतः पुमान् वर्धमानादिर्धर्मी, तर्हि किं तत्र साध्यम् नास्तित्वम्, असर्ववित्त्वं वा? न तावद् नास्तित्वम्, तथाविधपुरुषमात्रसत्तायामुभयोरविवादात्, तथाव्यवहारपारमार्थिकापारमार्थिकत्व एव विप्रतिपत्तेः।

१ बाधेत मु।

समर्थमेतत् च । कस्तर्हि हेतुः—उपलब्धिः अनुपलब्धिश्च । उपलब्धिश्च अविरुद्धोपलब्धिः विरुद्धोपलब्धिश्च । अविरुद्धोपलब्धिः स्वभावव्याप्यकार्यादिनियमनियामिकैव-मान्यमयवत् । विरुद्धोपलब्धिस्तु किं स्वभावविरुद्धोपलब्धिः विरुद्धव्याप्योपलब्धिः विरुद्ध-कार्योपलब्धिः विरुद्धकारणोपलब्धिः विरुद्धसहचरानुपलब्धिर्वा स्यात् ? नाद्या सर्वज्ञस्य साक्षात् विरुद्धस्य किंचित् स्वरूपस्य तत्र प्रसाधकप्रमाणाभावात् । नापि नन्विकल्पकानुपपत्तिरपि परामृश्यते । प्रतिषेध्यस्य हि सर्वज्ञस्य विरुद्धं किंचिद्रूपम् । तच्च न व्याप्यं कतिपयार्थज्ञानाज्ञानादि न कार्यं कतिपयार्थप्रज्ञापकत्वम् कारणमावरणक्षयोपशम सहचरमपि रागद्वेषादिकम् । न च कियानपि पुंसि तथाभूतस्यापि प्रसाधकं किंचित् प्रमाणं समस्ति अतस्तदनुपलब्धौ सिद्धिः स्यात् ।

कस्यचित्पश्चात्कालोपलब्धिरप्येव तन्निषेधे साधनं शाश्वदिति चेत् । ननु कोऽयं वस्तुत्वस्य निराकरणे अर्थविज्ञविरुद्धस्य कार्यं स्यात् प्रमाणविरुद्धार्थ-वक्तृत्वम्, तदविरुद्धार्थवक्तृत्वम् वक्तृत्वमात्रं वा ? आद्यमसिद्धम्, असिद्धं साधनम् कपिलादौ भगवति तथाभूतार्थवक्तृत्वाभावात् । द्वितीयमपि तु न विरुद्धकार्योपलब्धिः किन्तु कार्योपलब्धिरेव तद्विधिसाधनी धूमवद्वह्निसिद्धिनिमित्तोपलब्धत्वेनोपलम्भिका । तथा च विरुद्धो हेतुः । तृतीयभेदे त्वनैकान्तः, वक्तृत्वमात्रे सर्वज्ञत्वस्यात्यन्ता-विरोधात् ।

अनुपलब्धिरपि विरुद्धानुपलब्धिः अविरुद्धानुपलब्धिश्च । विरुद्धानुपलब्धिर्वस्तु-विधिसिद्धावेव साधीयस्त्वा स्यादिति अनेकान्तात्मकं वस्तु एकान्तस्वरूपानुपलम्भे इत्यादि-वत् । अविरुद्धानुपलब्धिरपि स्वभावानुपलब्धिः व्यापकानुपलब्धिः कार्यानुपलब्धिः कारणा-नुपलब्धिः सहचरानुपलब्धिर्वाऽभिधीयेत स्वभावानुपलब्धिरपि सामान्येन, उपलब्धि-लक्षणप्राप्तस्यानुपलम्भिका वा व्यक्तियेन । पौरस्त्या तावत् निषेधकारणस्य व्यभि-चारिणी । द्वितीया पुनरसिद्धा, सर्वविद्यमान स्वभावविप्रकर्षात् । व्यापकानुपलब्धि-प्रभृतयोऽपि विकल्प्या अप्रयोजकाः कस्य सर्ववित्त्वस्य व्यापकं सकलार्थसाक्षात्कारित्वम् कार्यमतीन्द्रियवस्तुप्रतिज्ञा कारणमशेषावरणक्षयः सहचरादि क्षायिकचारित्रादिकम् । न च तत्र तदनुपलब्धीनां सिद्धौ साधनं किंचित् केवलं दृष्टमिदा पयाऽयम् ।

अथ सर्वज्ञस्य कश्चित् धर्मः, तर्हि तस्याऽऽसत्त्वेऽपि साध्यं सिद्धसाध्यता । तत् नानुमानं तद्बाधकम् ॥

આપ્તતત્ત્વને સકલ પ્રત્યક્ષનું બાધક કહે તો આપ્તત્વ એટલે પ્રત્યક્ષાભાવ માત્ર છે કે અન્ય પ્રમાણરૂપ અર્થાત્ પ્રત્યક્ષથી ભિન્ન પ્રમાણરૂપ છે ?

१ कि स्वकार मिव मु ।

પ્રત્યક્ષાભાવ માત્ર કહો તો નિદ્રાવસ્થામા જલ, સ્તભ, કુમ્ભ (ઘટ), કમળ, મેઘ વિગેરેને વિષય કરનાર પ્રત્યક્ષનો અભાવ હોવાથી તે પદાર્થોનો પણ અભાવ થઈ જશે અર્થાત્ પ્રત્યક્ષાભાવ માત્રથી પદાર્થાભાવ કહેશો તો નિદ્રાવસ્થામા ઘટાદિ પદાર્થોનુ પ્રત્યક્ષ થતુ નથી, માટે જગતમા ઘટાદિ પદાર્થોમા અભાવની આપત્તિ આવશે

અપ્રત્યક્ષ એટલે પ્રત્યક્ષથી ભિન્ન અન્ય પ્રમાણ–એ બીજો પક્ષ કહો તો તે પ્રમાણ ભાવસ્વરૂપ છે કે અભાવ સ્વરૂપ? ભાવસ્વરૂપ કહો તો તે અનુમાન, શાબ્દ-આગમ, અર્થાપત્તિ, કે ઉપમાન છે?

અનુમાન કહો તો તેમા ધર્મી શુ છે–કેવળજ્ઞાન છે કે કોઇ પુરુષ? અનુમાનનો ધર્મી કેવળજ્ઞાન હોય તો–તેમા અપાતા બધા હેતુઓ આશ્રયાસિદ્ધ થશે કારણ કે તમારા મતમા હેતુના આશ્રયરૂપ કેવળજ્ઞાન જ અપ્રસિદ્ધ છે અનુમાનનો ધર્મી પુરુષ હોય તો સર્વજ્ઞપુરુષ ધર્મી છે કે અસર્વજ્ઞપુરુષ? સર્વજ્ઞ પુરુષ હોય તો તેને તમોએ સર્વજ્ઞ તરીકે નિશ્ચિત કરેલ છે કે બીજાએ સ્વીકારેલ સર્વજ્ઞ પુરુષ છે? સર્વજ્ઞ તરીકે તમોએ નિશ્ચિત કરેલ પુરુષ ધર્મી હોય તો તેવા પુરુષમા કેવળજ્ઞાનનો નિષેધ કરવો એ તમારા જેવા વિચારવાન માટે કઈ રીતે યોગ્ય છે? કારણ કે ધર્મીનો નિશ્ચય કરાવનાર પ્રમાણથી જ તમારો સકલ પ્રત્યક્ષનો નિષેધ બાધિત થાય છે બીજા એટલે કે જૈનોએ સર્વજ્ઞ તરીકે સ્વીકારેલ વર્દ્ધમાનાદિ પુરુષને ધર્મી કહેતા હો તો તેમા સાધ્ય શુ છે–નાસ્તિત્વ કે અસર્વવિત્ત્વ? નાસ્તિત્વ તો કહી શકશો નહી, કારણ કે–તેવા પુરુષની સત્તામા તો વાદિપ્રતિવાદી ઉભય પક્ષને વિવાદ નથી પરતુ તેમને વિષે કરાતા સર્વજ્ઞત્વના વ્યવહારમા વિવાદ છે એટલે કે–સર્વજ્ઞત્વનો વ્યવહાર વાસ્તવિક છે કે અવાસ્તવિક–આમા વિવાદ છે અર્થાત્ વર્દ્ધમાન નામના પુરુષવિશેષ સર્વજ્ઞ છે, એમ અમે (જૈનો) કહીએ છીએ, અને તે સર્વજ્ઞ નથી એમ તમે કહો છો, એટલે સર્વજ્ઞત્વરૂપ સાધ્યમા જ વિપ્રતિપત્તિ છે પરતુ ધર્મી–પક્ષરૂપ વર્દ્ધમાનને વિષે નથી પરાભ્યુપગત-પુરુષમા સાધ્ય 'અસર્વવિત્ત્વ' કહો તો તેમા હેતુ ઉપલબ્ધિ છે કે અનુપલબ્ધિ? ઉપલબ્ધિ હોય તો–અવિરુદ્ધોપલબ્ધિ છે કે વિરુદ્ધોપલબ્ધિ? અવિરુદ્ધોપલબ્ધિ કહો તો જેમ શબ્દના નિત્યત્વનો નિષેધક 'પ્રમેયત્વ' હેતુ વિપક્ષરૂપ આકાશાદિમા પણ છે, તેથી તે વ્યભિચારી છે તેમ એ હેતુ પણ વ્યભિચારી છે વિરુદ્ધોપલબ્ધિ કહો તો–તે સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિ, વિરુદ્ધવ્યાપ્યોપલબ્ધિ, વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિ, વિરુદ્ધકારણોપલબ્ધિ કે વિરુદ્ધસહચરાદિની ઉપલબ્ધિ છે? સર્વજ્ઞત્વનુ સાક્ષાત્ વિરોધી કિંચિતજ્ઞત્વ છે અને ઉપરોક્ત વર્દ્ધમાનરૂપ ધર્મીમા એ કિંચિજ-જ્ઞત્વને સિદ્ધ કરનાર કોઈ પણ પ્રમાણ મળતુ નથી માટે સ્વભાવવિરુદ્ધોપ-લબ્ધિ કહી શકશો નહી વિરુદ્ધવ્યાપ્યોપલબ્ધિ આદિ ચારેય વિકલ્પો પણ કહી શકશો નહી, કારણ કે નિષિધ્યમાન સર્વજ્ઞત્વનુ વિરોધી કિંચિજ્જ્ઞત્વ છે, અને તે કિંચિજ્જ્ઞત્વનુ વ્યાપ્ય છે–કતિપય અર્થનુ સાક્ષાત્કારિત્વ, કાર્ય છે કતિપય અર્થનુ પ્રજ્ઞાપન, કારણ છે આવરણનો ક્ષયોપશમ, અને સહચરાદિ છે રાગદ્વેષાદિ અને

વિપ્રકૃષ્ટ વર્ધમાનાદિમાં આમાંનું કંઈ પણ સાધનાર તમારી પાસે કોઈ પ્રમાણ નથી. એથી કરીને તમે તે તે વિરુદ્ધધર્મ ધર્મોની સિદ્ધિ કરી શકો.

મીમાંસક—કિંચિજ્જ્ઞત્વનું અવિરોધી કાર્ય વક્તૃત્વ ઉપલબ્ધ છે જ એથી કરીને સર્વજ્ઞત્વનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે કારણ કે સર્વજ્ઞત્વનું વિરોધી કિંચિજ્જ્ઞત્વ છે અને તેનું અવિરોધી કાર્ય વક્તૃત્વ છે માટે સર્વજ્ઞત્વના વિરુદ્ધના કાર્યની ઉપલબ્ધિ થવાથી સર્વજ્ઞત્વનો બાધ સિદ્ધ થાય છે

જૈન—જેને તમે સર્વજ્ઞત્વના વિરુદ્ધનું કાર્ય માન્યું તે વક્તૃત્વ તમે હેતુ માનો છો ? તે શું પ્રમાણથી વિરુદ્ધ અર્થનું વક્તૃત્વ છે પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ અર્થનું વક્તૃત્વ છે કે માત્ર વક્તૃત્વ છે ? પ્રથમ પક્ષ તો યુક્ત નથી. કારણ વર્ધમાનાદિમાં પ્રમાણથી વિરુદ્ધ વક્તૃત્વ છે જ નહીં અને જો પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ વક્તૃત્વ માનો તો હેતુ વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિરૂપ બનતો નથી કારણ કે તેનું વક્તૃત્વ સર્વજ્ઞત્વથી વિરુદ્ધ જે કિંચિજ્જ્ઞત્વ છે તેનું કાર્ય તો હોય નહીં પણ સ્વયં સર્વજ્ઞત્વનું જ કાર્ય હોઈ તે હેતુ કાર્યોપલબ્ધિરૂપ થશે અને તે તો સર્વજ્ઞત્વનો નિષેધ નહીં પણ સર્વજ્ઞત્વની વિધિને જ સિદ્ધ કરશે. જેમકે—ધૂમોપલબ્ધિરૂપ હેતુ અગ્નિનો નિષેધ નહિ પણ તેની વિધિને જ સિદ્ધ કરે છે આ રીતે તો તમારો આ હેતુ વિરુદ્ધ થઈ જશે. ત્રીજા વિકલ્પમાં માત્ર વક્તૃત્વરૂપ તમારો હેતુ વ્યભિચારી છે કારણ કે—સર્વજ્ઞત્વના અવિરુદ્ધકાર્યરૂપ છે અથવા સર્વજ્ઞ કે અસર્વજ્ઞ સાથે કોઈ વિરોધ ન હોવાથી તે હેતુ વ્યભિચારી થશે તેથી કરીને અસર્વવિત્ત્વની સિદ્ધિમાં અવિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિરૂપ હેતુ અસમર્થ છે

મીમાંસક—વર્ધમાનમાં સર્વજ્ઞત્વનો અભાવ છે કારણ કે—તેમનું સર્વજ્ઞત્વ અનુપલબ્ધ છે આ પ્રકારે અનુપલબ્ધિથી વર્ધમાનમાં અસર્વવિત્ત્વ સિદ્ધ કરીશું

જૈન—અહીં અનુપલબ્ધિથી તમોને વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ અભિપ્રેત છે કે અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ ? વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ હોય તો તે સર્વજ્ઞત્વની સિદ્ધિમાં જ સમર્થ છે જેમ કે—એકાન્તસ્વરૂપની અનુપલબ્ધિ હોવાથી વસ્તુ અનેકાન્તસ્વરૂપ છે અને જો અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ હોય તો તે સ્વભાવાનુપલબ્ધિ વ્યાપકાનુપલબ્ધિ કાર્યાનુપલબ્ધિ, કારણાનુપલબ્ધિ કે સહચરાનુપલબ્ધિ છે ? સ્વભાવાનુપલબ્ધિ હોય તો—સામાન્ય(નિર્વિશેષણ) છે કે ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્ત—વસ્તુની અનુપલબ્ધિરૂપ છે ? સ્વભાવસામાન્યની અનુપલબ્ધિ હોય તો તે હેતુ વ્યભિચારી થશે કારણ કે—જગતમાં અદૃશ્ય એવા પિશાચાદિની અનુપલબ્ધિને કારણે તેમનો અભાવ સિદ્ધ થતો નથી ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્ત—દૃશ્યસ્વભાવની અનુપલબ્ધિરૂપ બીજો હેતુ હોય તો અસિદ્ધ છે કારણ કે—સર્વવિત્ત્વ એ સ્વભાવવિપ્રકૃષ્ટ—સ્વભાવે અમૂર્ત હોવાથી દૃશ્ય કહેવાય નહીં. એટલે તેની અનુપલબ્ધિ એ દૃશ્યાનુપલબ્ધિ નથી પણ અદૃશ્યાનુપલબ્ધિ છે વ્યાપકાનુપલબ્ધિ આદિ બાકીના ચાર હેતુઓ તો તુચ્છ છે કારણ કે—સર્વવિત્ત્વનું વ્યાપક સકલ પદાર્થને સાક્ષાત્કરણપણું છે કાર્ય અતીન્દ્રિય પદાર્થોનો ઉપદેશ છે કારણ સમસ્ત આવરણનો ક્ષય છે અને તેના સહચરાદિ ક્ષાયિકભાવના ચારિત્રાદિ છે. અને વર્ધમાનાદિ ધર્મીમાં આ વ્યાપકાદિ ચારેની

અનુપલબ્ધિને સિદ્ધ કરનાર કોઈ પણ પ્રમાણ તમારી પાસે નથી માટે, આ ચારે અનુપલબ્ધિરૂપ હેતુઓ અસર્વવિત્ત્વની સિદ્ધિમા અસિદ્ધ હેત્વાભાસો છે.

અને જો અનુમાનમા ધર્મી (પક્ષ) તરીકે સર્વજ્ઞથી અન્ય પુરુષને માનશો અને તેમા જો અસર્વવિત્ત્વ સિદ્ધ કરશો તો તે સિદ્ધનુ જ સાધન થશે.

આ રીતે અનુમાન સકલપ્રત્યક્ષ–કેવળજ્ઞાનનુ બાધક નથી

(प०) प्रत्यक्षाभावमात्रमिति यदपि इदानीं न दृश्यते एतावतैव नास्तीति गर्भः । तस्येति सकलप्रत्यक्षस्य । तद्बाधनादिति तादृक्षप्रतिक्षेपसाधनात् ।

तथाव्यवहारेति सर्वे सर्वज्ञत्वस्य यत् पारमार्थिकत्वमपारमार्थिकत्वं च तत्रैव विप्रतिपत्तेः । अविरुद्धोपलब्धिस्तावदव्यभिचारिणीति सर्वज्ञत्वेन सह यदविरुद्धं तस्योपलब्धिः । सा व्यभिचारिणी कार्यप्रसाधिका न भवतीत्यर्थः । यतो नास्त्यत्र शीतं वह्न्युपलम्भादिति तद्विरुद्धोपलब्धिर्निषेधं गमयति, न पुनरविरुद्धोपलब्धिरिति यावत् । स्वभावविरुद्धोपलब्धिरिति निषेध्येन सर्वज्ञत्वेन सह स्वभावविरुद्धं किंचिज्ज्ञत्वं तस्योपलब्धिः । विरुद्धव्याप्तोपलब्धिरिति निषेध्येन सह विरुद्धं किंचिज्ज्ञत्वं तेन व्याप्तं कतिपयार्थसाक्षात्कारित्वं तस्योपलब्धिः । आद्येति स्वभावविरुद्धोपलब्धिः । तत्रेति वर्द्धमानादौ ।

वक्तृत्वरूपेत्यादिग्रन्थे वक्तृत्वरूपाऽविरुद्धकार्योपलब्धिस्तन्निषेधे सर्ववित्त्वनिषेधे साधिष्ठं साधनमस्त्येवेति योगः । सर्ववित्त्वविरुद्धस्येति किञ्चिज्ज्ञत्वस्य ॥ द्वितीयभिदीति प्रमाणाविरुद्धार्थवक्तृत्वपक्षे । किन्तु कार्योपलब्धिरिति । विरुद्धं किञ्चिज्ज्ञत्वम् । तस्य प्रमाणाविरुद्धार्थवक्तृत्वं न कार्यं यदुपलभ्येत, अपि तु साध्यस्य सर्वज्ञत्वस्य कार्यमिदं प्रमाणाविरुद्धार्थवक्तृत्वम् तस्योपलब्धिरिति । विरुद्धो हेतुरिति विपरीतसाधनात् । वक्तृत्वमात्रेति[4] वक्तृत्वमात्रं सर्ववित्त्वस्य सह भवन्न विरुध्यते ।

विरुद्धानुपलब्धिरित्यादि । अस्त्यत्र शीतं वह्न्यनुपलब्धेरसत्त्वे च निषेधोऽभीष्टः । असिद्धा एवामूरिति स्वभावानुपलब्ध्यादयः ।

(टि०) तेषामिति स्तम्भकुम्भाम्भोरुहादीनाम् । अनुमानं चेदित्यादि । तत्रेति अनुमाने । तत्रेति सकलप्रत्यक्षे । तस्येति सकलप्रत्यक्षस्य । तदन्य इति तस्मात्सर्वज्ञादन्यो व्यतिरिक्तो मूर्खः कश्चित् । तत्रेति सर्वज्ञे । तादृक्षेति सकलप्रत्यक्षनिरासः । तन्निर्णायकेति सर्वज्ञनिश्चायकेन । तद्बाधनादिति तादृक्षप्रत्यक्षप्रतिक्षेपसाधनात् ।

तथाव्यवहारेति व्यवहारस्य सर्वज्ञत्वस्य पारमार्थिकेनेति यथ मम । परमार्थेन सर्वज्ञोऽस्ति, त्वं भणसि नास्ति सर्वज्ञ इत्यत्रैव विवादात् । व्यभिचारिणीति वक्तृत्वपुरुषत्वादिभिः । विरुद्धसहचरादीति । आदिशब्दाद् विरुद्धपूर्वचरोपलब्धिः, विरुद्धोत्तरचरोपलब्धिश्च । नाद्येत्यादि । तत्रेति सर्वज्ञे । तस्य चेति किञ्चिज्ज्ञत्वस्य । विवादापेदाने इति विवादपदाधिरूढे सर्वज्ञे । तेषामिति कतिपयार्थसाक्षात्कारित्वादीनां रागादीनां च । अन्यतमस्येति एकस्यापि । यत इति साधकप्रमाणात् । तदुपलब्धीनामिति तस्य विरुद्धस्य

---

१ °ति च वि° ल । °ति विरु° मु । २ °रिति । अत्र प्राय सर्वादर्शेषु साक्षाद्विरुद्धोपलब्धिरिति हेतुनामास्ति । तद्व्याख्या चाग्रेतनैवेति । निषे°–मुपञ्जिका । ३ नाद्येति मु क । ४ मात्रेणेति ल ।

मितिशब्दवाच्य सर्वज्ञानुपलम्भनम् । तन्निवर्तते इति सर्वत्र विचारणे । अप्रसिद्धप्रामि-स्यादि । तथाभूतं हि प्रत्य तत्सर्वस्य वस्तुग्राहकत्वम् । नावगत सर्वज्ञस्य सर्वमिद् स्य परिच्छेदकमन्न प्रत्योऽर्थ । इयमिति प्रमाणाविषयावबद्धस्वभाव । तद्विपरीत सर्वविदि-तवो सामान्यैनेति नास्ति सर्वज्ञत्वपुरुषस्य । यत् सर्वविदस्यैकत्वं । तत्रापि सर्वे । सर्व देश नर सर्वविद्य नर्वोपलम्भ । ना सर्वविदिता अध्यात्मिका न सर्वविदि । अतो बाधक प्रोक्त सर्वपुरुषाद्यर्थिताम् विरोधो सर्वमेव भवति न पुरुषविरोधोऽस्ति । तदनुपलम्भी नास्ति तस्य केवलज्ञानपुरुषस्वीनम् ।

अथ सर्वज्ञादि यदि । तस्यैव सत्यज्ञानस्य सत्यमित्याशीविषत् पुरोक्त । तद्बाधक मिति वक्तव्यबाधकप्रमाणम् ।

नापि आगम अनन्तरपौरुषेयम्, पौरुषेयं वा स्यात् । न तावदपौरुषेयम् अपौरुषेयस्य वचनस्य सम्भवाभावात् । पौरुषेयमपि केवलालोकालङ्कृतपुरुष-प्रणीतम्, तद्विरहपुरुषप्रणीतं वा ? आद्यं कथं बाधकम् विरोधात् । द्वितीय पक्षे पुरुष केवलज्ञानविकल सकल पुरुषपरिषद् प्रेक्षते न वा । प्राक्तने कथं तत्प्रतिषेध तस्यैव तदाक्रमणात् । द्वितीयेऽपि स्वयम् तत्प्रणीतागमस्य प्रामाण्यानुपपत्तिरपरस्येव प्रमाणत्वासम्भवात् ।

नाप्यर्थापत्तिरपि बाधिका सर्वज्ञमन्तरेणानुपपद्यमानस्य प्रमाणषट्कनिश्चितस्यार्थस्य कस्यचिदभावात् ।

नाप्युपमानम्, तस्य सादृश्यमात्रगोचरत्वात् । तस्य अभावरूपं प्रमाणं तद्बाधकम् ।

અને આગમ પણ સર્વજ્ઞત્વનું બાધક નથી કારણ કે તે જો બાધક હોય તો તે અપૌરુષેય છે કે પૌરુષેય ? અપૌરુષેય આગમને બાધક તરીકે કહી શકાય નહીં કારણ કે અપૌરુષેય વચન-શબ્દનો સંભવ જ નથી. પૌરુષેય આગમને બાધક તરીકે કહો તો તેની રચના કેવલજ્ઞાનયુક્ત પુરુષ દ્વારા થઈ છે કે કેવલજ્ઞાનરહિત પુરુષ દ્વારા ? કેવલજ્ઞાની પુરુષ દ્વારા પ્રણીત આગમ કેવલજ્ઞાનનું બાધક કઈ રીતે થઈ શકે ? કારણ કે તેમ માનવામાં વિરોધ છે. કેવલજ્ઞાનરહિત અન્ય કોઈ પુરુષ દ્વારા પ્રણીત આગમ સર્વજ્ઞત્વનું બાધક હોય તો અમે પૂછીએ છીએ કે—આગમના રચયિતા તે પુરુષે બધા પુરુષો કેવલજ્ઞાન વિનાના જ છે એમ જાણ્યું છે કે નથી જાણ્યું ? જો જાણ્યું હોય તો તો કેવલજ્ઞાનનો નિષેધ કરી શકે નહીં કારણ કે—તે સ્વયં કેવલજ્ઞાન વિના બધા પુરુષોને જાણી જ કેવી રીતે શકે ? અથવા જો જાણ્યા હોય તો તે સર્વજ્ઞ જ હોય. અને જો સ્વયં જાણતા હોય તો—કેવલજ્ઞાનનો નિષેધ કેવી રીતે કરે ? બધા પુરુષો કેવલજ્ઞાન વિનાના જ છે એવું જાણ્યા વિના જ કોઈ પુરુષે આગમની

વચના રૂપ છે, એ બીજો પક્ષ કહો તો પછી કેવળજ્ઞાનનો અભાવ કોઈ પણ રીતે સિદ્ધ થઈ શકશે જ નહી કારણ કે, તેવાનુ વચન રસ્તે ચાલતા ગમારની જેમ પ્રમાણરૂપ સભવે જ નહીં

અર્થાપત્તિપ્રમાણ પણ સકલપ્રત્યક્ષ–કેવલજ્ઞાનનુ બાધક નથી કારણ કે કેવલ જ્ઞાનના અભાવ વિના સિદ્ધ ન થઈ શકે એવો કોઈ પણ પદાર્થ છયે પ્રમાણથી સિદ્ધ નથી

ઉપમાન પ્રમાણ પણ સકલપ્રત્યક્ષ–કેવલજ્ઞાનનુ બાધક નથી કારણ કે ઉપમાનનો વિષય સાદૃશ્યમાત્ર છે આ પ્રમાણે ભાવરૂપ પ્રમાણ સકલપ્રત્યક્ષ–કેવલજ્ઞાનનો બાધ કરવામા સમર્થ નથી

(प०) **कथतरा**मित्यत्र कथतरा तत्प्रतिषेध इति योग ।

सादृश्यमात्रगोचरत्वादिति असना च सादृस्य नोपपद्यते ।

(टि०) **यतस्त**दिति शब्दम् । **तत्प्रतिषेध** इति सकलप्रत्यक्षनिषेध । **तस्यै**वेति पुरुषस्यैव । **तदाकलिते**ति केवलविकलसकलपुरुषपर्षद्ज्ञानात् । **कथन्तरामि**ति **तत्प्रतिषेध** इति सम्बन्ध । **तत्प्रणीते**ति तेन केवलालोकविकलसकलपुरुषपर्षदवलोककेनोपदिष्टध्वने । **पाशुले**ति पथिक । पान्थवाक्यमप्रमाणम्, तस्याप्तत्वनिश्चयाभावात् द्यूतकारादिवाक्यवत् ।

नाप्यर्थापत्तिरित्यादि । **तदभाव**मिति केवलाभाव विना ।

तस्येत्युपमानस्य । **तद्बाधे**ति सकलप्रत्यक्षबाधने प्रभुभूपति ।

नाप्यभावरूपम्, तस्य सत्तापरामर्शिप्रमाणपञ्चकाप्रवृत्तौ सत्या भावात् । न चासौ समस्ति, 'विवादास्पद कस्यचित प्रत्यक्षम्, प्रमेयत्वात, पटवत'—इति तद्ग्राहकानुमानस्य प्रवृत्ते । तन्न बाधकभावात् सकलप्रत्यक्षाऽभाव ।

नापि साधकाभावात, अनुमानस्यैव तत्साधकस्येदानीमेव निवेदनात् । इति सिद्ध करतलकलितनिर्मल[1]स्थूलमुक्ताफलायमानाकलितसकलवस्तुविस्तार केवलनामधेय सवेदनम इति सिद्धमेव केवलज्ञानम् ॥२३॥

અભાવરૂપ પ્રમાણ પણ સકલ પ્રત્યક્ષ–કેવલજ્ઞાનનુ બાધક નથી કારણ કે–સત્તાને વિષય કરનાર પાચ પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ ન હોય ત્યારે જ અભાવ પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ હોય છે અને પાચે પ્રમાણની પ્રવૃત્તિનો અભાવ તો અહી નથી કારણ કે અહીં અનુમાન પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ છે જ તે આ પ્રમાણે–વિવાદાસ્પદ સકલપ્રત્યક્ષ–કેવલજ્ઞાન કોઈને પણ પ્રત્યક્ષ છે, પ્રમેય હોવાથી, ઘટપટાદિની જેમ

આ રીતે બાધક પ્રમાણને આધારે સકલ પ્રત્યક્ષનો અભાવ સિદ્ધ થતો નથી

સાધક પ્રમાણના અભાવને કારણે પણ સકલ પ્રત્યક્ષનો અભાવ સિદ્ધ થતો નથી કારણ કે કેવળજ્ઞાનનુ સાધક અનુમાન પ્રમાણ આ પહેલા અમે આપ્યુ જ છે

---

1 °निस्तुल°–मु ।

આ પ્રમાણે હથેળીમાં રહેલ અનુપમ મોટા મોતીની જેમ સમસ્ત વસ્તુ સમૂહને અવલોકનાર કેવળ એ નામનું જ્ઞાન સિદ્ધ થયું માટે કેવળજ્ઞાન સિદ્ધ જ છે ૨૩

(प) विपाशास्त्रमिति मत्वार्थे विषम्।
निरस्तेति निरस्तमनेन सर्वसमस्ता।
(टि) तस्येति प्रमानस्य अनवस्थाभावे प्रसंगे।
अवस्थानं तत्र अनुपपत्ते न भवते।
एवं तत्त्वतोऽपि व्याख्यानमन्यथा ॥ [टिप्पणी यथा] इति वचनम्। प्र भासनमिति
प्रकाश्यमानपदार्थ विपाशास्त्रमिति केवल स्वभावविषयत्वात्। तस्येत्यादि सर्व
मान्यं तस्मादिति प्रत्यक्षम्। तत्सावधानत्वेऽपि केवलज्ञानस्य।

किन्तु तज्ज्ञानं पुरुषमात्रस्याधिरोपीयत —

तज्ज्ञानवान् निर्दोषत्वात् ॥२४॥

§ १ तद् ज्ञानं निःसमस्तमस्तीति निःपद्यते मतुप्। निष्क्रान्तो दोषेभ्यो रागद्वेषाज्ञानप्रमुखेभ्यो निर्दोषस्तद्भावस्तत्त्वं तस्मात्।

प्रयोग—अर्हन् सर्वज्ञः निर्दोषत्वात् यस्तु नैवं स नैवं यथा रथ्यापुरुषः तथा चार्हन्, तस्मात् सर्वज्ञ इति ॥२४॥

પરંતુ એવું કેવળજ્ઞાન ક્યા પુરુષને વિષે આશ્રિત છે તેનું કથન

તજ્જ્ઞાન અર્હન્ છે કારણ કે તે નિર્દોષ છે ૨૪

§ ૧ તત્ એટલે કેવળજ્ઞાન જેમાં હોય તે તજ્જ્ઞાન એટલે કેવળજ્ઞાનવાળા અહીં નિત્યયોગમાં મતુ પ્રત્યય થયો છે રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાન આદિ દોષોથી જે મુક્ત છે તે નિર્દોષ કહેવાય છે અને નિર્દોષ હોવાથી અર્હન્ સર્વજ્ઞ છે

અનુમાન પ્રયોગ અર્હન્ કેવળજ્ઞાનવાળા—સર્વજ્ઞ છે નિર્દોષ હોવાથી. જે સર્વજ્ઞ ન હોય તે નિર્દોષ ન હોય જેમ કે—રથ્યાપુરુષ—શેરીનો માણસ અર્હન્ નિર્દોષ છે માટે તે સર્વજ્ઞ છે ૨૪

निर्दोषत्वस्य प्रसाधयन्ति—

निर्दोषोऽसौ प्रमाणाविरोधिवाक्त्वात् ॥२५॥

§ १ प्रयोग—अर्हन् निर्दोषः प्रमाणाविरोधिवाक्त्वात् यस्तु न निर्दोषः स न तथा यथा रथ्यापुरुषः प्रमाणाविरोधिवाक् चार्हन् तस्मो निर्दोष इति ॥२५॥

અર્હન્ના નિર્દોષત્વની સિદ્ધિ—

અર્હન્ નિર્દોષ છે પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ વચનવાળા હોવાથી ૨૫

§ ૧ અનુમાન પ્રયોગ—અર્હન્ નિર્દોષ છે પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ બોલનાર હોવાથી જે નિર્દોષ નથી તે પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ બોલનાર નથી અર્થાત્—પ્રમાણથી

१ विरुद्ध मु

વિરુદ્ધ બોલનાર છે જેમકે – આપ્તપુરુષ (ગેરીનો માણસ) અર્હન્ પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ વચનવાળા છે માટે નિર્દોષ છે ૨૫

प्रमाणाविरोधिवाक्त्वमेवाऽर्हत प्रसाधयन्ति—

तदिष्टस्य प्रमाणेनाऽबाध्यमानत्वात् तद्वाचस्तेनाविरोधसिद्धिः ॥२६॥

§ १ तस्याऽर्हत इष्टस्य प्रतिपाद्यतया समतस्याऽनेकान्ततत्त्वस्य, तद्वाच इत्यर्हद्वाच । अर्हन सर्वत्र प्रमाणाविरोधिवाक्, तत्र प्रमाणाबाध्यमानाभिमततत्त्वत्वात् । यस्याऽभिमत तत्त्व यत्र प्रमाणेन न बाध्यते, स तत्र प्रमाणाविरोधिवाक् । यथा रोगादौ भिषग्वर । न बाध्यते च प्रमाणेनाऽर्हतोऽभिमतमनेकान्तादितत्त्वम् । तस्मात् तत्राऽसौ प्रमाणाविरोधिवाक् । इति सिद्धमर्हन्नेव सर्वज्ञ इति ॥

અરિહતના પ્રમાણથી અવિરોધી વચનની સિદ્ધિ –

તેમનાં ઇષ્ટ તત્ત્વો (સ્યાદ્વાદાદિ) પ્રમાણથી અબાધિત છે, માટે તેમની વાણીમા પ્રમાણથી અવિરોધની સિદ્ધિ થાય છે. ૩૬

§ ૧ તેમને એટલે અરિહતને, ઇષ્ટ તત્ત્વ એટલે પ્રતિપાદન કરવાને સમત અનેકાન્તવાદાદિરૂપ તત્ત્વ તેમની વાણી એટલે અર્હન્ની વાણી

અનુમાન પ્રયોગ – અર્હન્ સર્વત્ર પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ વાણીવાળા છે, સર્વત્ર પ્રમાણથી બાધિત ન થાય તેવા અભિમત (ઇષ્ટ) તત્ત્વવાળા હોવાથી જેનુ અભિમતતત્ત્વ જ્યા પ્રમાણથી બાધિત ન થાય ત્યા તે પુરુષ પ્રમાણથી અવિરોધી વાણીવાળો હોય છે જેમકે રોગાદિ વિષે ઉત્તમ વૈદ્ય પ્રમાણથી અવિરોધી વચનવાળો હોય છે અર્હન્ને માન્ય અનેકાન્તવાદાદિરૂપ તત્ત્વ પણ પ્રમાણથી બાધિત થતુ નથી માટે તે – અનેકાન્તવાદાદિ તત્ત્વને વિષે અર્હન્ પ્રમાણથી અવિરોધી વાણીવાળા છે આ રીતે અર્હન્ જ સર્વજ્ઞ છે, એ સિદ્ધ થયુ

(५०) अर्हन्निति नवे तज्ञेति सर्वत्र ।

§ २ नन्विय त्रिभुवनभवनान्तर्वर्तमानाऽन्तरितानन्तरितपदार्थप्रथात्वत्तीर्थनाथवृत्तिर्न भवति, यतो भूभूधरप्रमृतिपदार्थप्रबन्धविधानद्वारा प्रमथपतेरेवेयमुपपद्यते, यदेतदनुमानमत्र प्ररूप्यते न्यायतात्पर्यावबोधप्रधानमनोवृत्तिविद्वद्वृन्देन—विवादास्पदभूत भूभूधरादि बुद्धिमद्विधेयम्, यतो निमित्ताधीनात्मलाभम् । यद् निमित्ताधीनात्मलाभ तद् बुद्धिमद्विधेयम्, यथा मन्दिरम् । तथा पुनरेतत् । तेन तथा ।

न तावद् निमित्ताधीनात्मलाभत्व वादिन, प्रतिवादिनो वाऽप्रतीतम्, यतो भूभूधरादेरात्मीयात्मीयनिमित्तभावनिर्वर्तनीयता भुवनभाविभवभृत्प्रतीतैव । नाऽपि दोलायमानवेदननिमित्तम्, मतिमन्निर्वर्तनीयेतराम्बरादिपदार्थतोऽत्यन्तव्यावृत्तत्वेन । नापि विरु-

सत्तायोगवदुर्धरस्य अप्रामाणिकोऽयमभ्युपगम एव । नाऽपि तृतीयस्मादागमात्तन्निश्चयः, इन्द्रियप्रत्यक्षत्वम्, अनुमानगम्यत्वम् तत्कृतस्याऽभिधानस्य वा आगमस्याऽनादित्वाऽभिप्रेतकर्मधर्म-नस्तत्प्रतिपादकत्वेन । नाऽपि प्रत्यनुमानात्प्रामाण्यनिश्चयः तत्पक्षविपक्षधर्मोपपत्त्या-प्रत्यनुमानाभावेन ।

ननु धर्मी तावदनुमानं पक्षविपक्षधर्मोपपत्त्यप्रयोजनम् यथा—भूधराऽऽदिम् भूभृदगिरिगता न भवति, बुद्धिमत्कर्तृत्वेन निर्धारितत्वात् । तदनवस्थानम् यतोऽत्र क्षितिधरो धर्मी प्रतिपन्नः अप्रतिपन्नो वा स्यात् ? न तावत्प्रतिपन्नः, यत्रैवमाधारभूतसद्भावग्रहोऽभवत्तो बुद्धिमत्कर्तृकत्वाभ्युपगमोपपत्तेरनीश्वरत्वे न निर्णेतुं शक्यते । यदि पुनः प्रतिपन्नोऽयं धर्मी, तदा यत्र मानस प्रतिपत्तिमन्तरेणापि सिद्धाभावात्, तत्र हेत्वादिविशेषणमुपपन्नमनन्तरमेवमिति सत्तायोगादिमात्रा बुद्धिमत्ता वाचितनैव-वृत्तिः न नाम प्रवर्तितुं शक्नोति । तदेवं निमित्तापेक्षा सत्तामात्राभ्युपगमे तदनुरूपं धर्मादर्शनादेहेतुप्रतिपादनाऽभावादेवेति ॥

§ २ नैयायिक—के जैनो ! तमे लोकरूप भवनमां रहेल अनादि—अव्यवहित स्वर्ग मेरु पर्वत विगेरे अने अनन्तरित—अव्यवहित घट पटादि समस्त पदार्थनु ज्ञान तमने मान्य तीर्थंकर—अर्हन्ता थई शकतुं नथी. कारण के—पृथ्वी पर्वत आदि पदार्थोनी रचनाकाल प्रजापति—ईश्वर सिवाय तेवुं ज्ञान थई शके छे. कारण के आ ज्ञानने सिद्ध करवा माटे न्यायना तात्पर्यने जाणवानी बुद्धि मनोवृत्तिवाळा विद्वानोए आ प्रमाणे अनुमान प्रयोग कर्यो छे—विवाद पद भूभूधरादि—पृथ्वी पर्वत आदि बुद्धिमान पुरुषे रचेल छे अर्थात् बुद्धिमान् पुरुषना कार्यरूप छे कारण के तेमनी उत्पत्ति निमित्तने आधीन छे जेनी उत्पत्ति निमित्तने आधीन होय छे ते बुद्धिमान् पुरुषना कार्यरूप होय छे, जेमके मंदिर आ भूभूधरादि पदार्थो पण तेवा ज छे माटे बुद्धिमान् पुरुषना कार्यरूप छे.

निमित्तने आधीन उत्पत्ति ए हेतु वादी के प्रतिवादी कोईने पण असिद्ध नथी. कारण के—भूभूधरादि पदार्थो पोत पोताना निमित्त(कारणो)ना समूहथी उत्पन्न थाय छे—आ वात तमे लौकिक प्राणीओने प्रतीत ज छे. बुद्धिमान् पुरुषे बनावेल पदार्थोथी भिन्न एवा आकाशादि पदार्थरूप विपक्षमांथी अत्यन्त व्यावृत्त होवाथी अर्थात् आकाशादिरूप विपक्षमां रहेतो न होवाथी हेतु व्यभिचारी पण नथी. आकाशादिरूप विपक्षमां सर्वथा—कोई पण प्रकारे रहेतो न होवाथी हेतु विरुद्ध पण नथी. प्रत्यक्ष अनुमान तथा आगम प्रमाणथी अबाधित एवा अभिधीन धर्मवाळा धर्मीनुं प्रतिपादन करेल होवाथी बाधा कालात्ययापदिष्टने कारणे बाधित पण नथी. प्र त्युत साध्यथी विरुद्ध धर्मने सिद्ध करवा समर्थ एवा अनुमाननो अभाव होवाथी प्रत्यनुमानने कारणे

१ तथा हि ।

અપમાનિત થવાનુ કારણુ પણુ આ હેતુમા નથી અર્થાત્ સત્પ્રતિપક્ષ નામનો હેત્વાભાસ પણુ અમારો હેતુ બનતો નથી

શકા—જરૂર બનશે કારણુ કે સાધ્યથી વિરુદ્ધ ધર્મને સિદ્ધ કરવા સમર્થ અનુમાન છે જેમકે-ઈશ્વર ભૂ-ભૂધરાદિના કર્તા નથી, શરીર રહિત હોવાથી, મુક્તાત્માની જેમ

સમાધાન—એ કથન પ્રશસનીય નથી કારણુ કે અમે તમને પૂછીએ છીએ કે-બુદ્ધિમાન્ તમોને ત્રિનેત્ર (ઈશ્વર) રૂપ ધર્મી પ્રતિપન્ન-પ્રસિદ્ધ છે કે અપ્રતિપન્ન ? અપ્રતિપન્ન તો કહી શકશો નહીં, કારણુ કે-એમ કહેવાથી તો 'શરીરરહિતત્વ' રૂપ હેતુમા આવી પડતો આશ્રયાસિદ્ધિ દોષ રોકી શકશો નહીં

ધર્મી પ્રતિપન્ન છે એમ કહો તો જે પ્રમાણુથી કામદેવના શત્રુ ઈશ્વરની સિદ્ધિ કરો છો તે જ પ્રમાણુ દ્વારા શરીરાદિના વિધાનમા વ્યુત્પન્નમતિ (દક્ષ-બુદ્ધિ)વાળા ઈશ્વરની સિદ્ધિ પણુ થઈ જાય છે તેથી ઈશ્વર વિષે કહેલ શરીર રહિતત્વ હેતુ બાધિત થતો હોવાથી તે ઈશ્વરના કર્તૃત્વનો નિષેધ કરવા સમર્થ થઈ શકતો નથી માટે 'નિમિત્તને આધીન ઉત્પત્તિ' એ હેતુ ઉપરોક્ત રીતે સર્વથા નિર્દોષ હોવાથી પર્વતાદિના ઉત્પાદમા બુદ્ધિમાન્ નિમિત્ત છે અર્થાત્ બુદ્ધિમાન્ પુરુષ પર્વતાદિનો કર્તા છે—એવુ સિદ્ધ કરવાને તે હેતુ સમર્થ છે

(પ૦) **अन्तरिता** इति मेर्वादय । **अनन्तरिता** इति घटपटादय पदार्था । **त्वत्तीर्थनाथवृत्तिरि**ति त्वत्तीर्थनाथे वृत्तिरिति वर्त्तन यस्येति विग्रह । **भुवनभाविभवभृत्प्रतीतेति** । एतावता ते पदार्था कार्या, यश्च कर्त्ता स ईश्वर । **नापि दोलायमानवेदननिमित्तमि**ति अनैकान्तिकलक्षणदोषाकलुषितम् । **नापि तुरीयव्याप्याभतामतिबद्धमि**ति कालात्ययापदिष्ट-हेत्वाभासत्वविवर्जितम् । **इन्द्रियवेदनेने**ति प्रत्यक्षेण । अनुष्णस्तेजोवयवी, कृतकत्वादितिवत् । **अनुमानेने**ति शुचि नरशिर कपाल प्राण्यङ्गत्वाच्छङ्खशुक्तिवदितिवत् । **राद्धान्ताभिधानेने**ति आगमाख्येन । ब्राह्मणेन सुरा पेया द्रवत्वात् क्षीरवदितिवत् । **अबाधिताभिप्रेतधर्मधर्म्यनन्तर-प्रतिपादितत्वेने**ति । अबाधिताभिप्रेतधर्मश्चासौ धर्मी च । अबाधित सन्नभिप्रेतो धर्मो यस्या-सावबाधिताभिप्रेतधर्म –इत्येव समास । **नापि प्रत्यनुमानापमानता**[1]**निबन्धनमि**ति । नित्य शब्दोऽनित्यधर्मानुपलब्धे । एष प्रकरणसम । एतद्विपरीतप्रत्यनुमानसम्भवाद् । एव प्रकारप्रकरणसम-दोषास्पृष्टम् । **परिपन्थिधर्मोपपादनप्रत्यलमि**ति अभिधेयत्वधर्मोपपादनक्षमम् ।

आधारद्वारेति आश्रयद्वारेण । **अप्रतीतत्वोपद्रव** इति असिद्धतोपप्लव । **तेने**ति मानेन । **तन्वादी**ति स्वकीयतन्[2]न्वादीति ज्ञेयम् ।

धीमद्धेतुतेति बुद्धिमद्विधेयत्वम् ॥

(टि०) त्रयोदशाक्षरवादविवरणमत आरभ्यते । पर शैव प्रगल्भते पण्डितवर्यैदि **नन्विय**-**मित्या**दि । **त्वत्तीर्थनाथे**ति तव जैनस्य समते तीर्थंकरे वर्द्धमानादौ स्थिति । **प्रबन्धविधाने**ति सम्बन्धोत्पादनद्वारेण । **प्रमथपतेरि**ति ईश्वरस्यैव । **इयमि**ति पदार्थप्रथा । **यत** इति निमित्ता-धीनात्मलाभत्वात् कार्यत्वादित्यर्थ । **अप्रतीतमि**ति अनिश्चितत्वादसिद्धम् । **नापि दोले**ति नानैका-

१ °नति° क । °नमानि° ल । २ तरधा° मु ।

नियतम् । [illegible] तत्र । मतिमन्निवर्तनीयेति बुद्धिमद्व्यापारेण [illegible] [illegible] पिता [illegible] पार्थिवत्वाल्लिङ्गात् [illegible] स्यात् । नापि तुरीयेति । व्यापी हेतुः । [illegible] । इन्द्रियेति [illegible] [illegible] । रासभेति [illegible] । प्रतिपादीति प्रतिपादितत्वात् । नापि प्रत्यनुमानेति न [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।

ननु प्रवर्तीत्यादि । एवमिति [illegible] । परिकल्पीति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

भूधरादिमूर्तिरिति [illegible] । भूभूधरेति [illegible] च । वपुरिति देह [illegible] निर्वृत्ति[ः] [illegible] । यतोऽसौति [illegible] । त्रिभीति [illegible] वर्ती । धीत्वेति बुद्धिमत्त्व [illegible] । प्रतिपत्त्य इति [illegible] । [illegible] [illegible] । वपुर्वत्त्व तदि हेतुधर्मित्वत् [illegible] । तीर्थेव इति [illegible] । यदि पुनरित्यादि । अयमिति [illegible] । येनेति [illegible] । प्रत्ययेति [illegible] । [illegible] [illegible] । तदान्तीति [illegible] । एवमिति [illegible] । तथेति [illegible] ।

§ ३ तत्रामिधीयते—यदिदं तावत् निमित्ताधीनात्मलाभत्वं व्याप्यमातिष्ठसे तत् द्रव्यद्वारा, पर्यायद्वारा वा ?—इति भेदोपन्यासः । यथाद्य पक्षः प्रपद्यते, तदानीमप्रसिद्धि [illegible] यतो द्रव्यरूपतया पृथ्वीपर्वतादेर्नित्यत्वमेव प्रतिवादिनाऽभ्युपेयते ।

ननु भूधरादयनुत्पादकत्वं [illegible], यदेवं तदेव यथेदानीम्, [illegible] पुनरिदम्, तत्तुल्यत्वादेव—प्रत्यनुमानेन तन्निश्चयात् निर्णीतोऽप्रसिद्धि [illegible] । [illegible] [illegible], यतो भूधरादेरनवच्छिन्नप्रवाहारम्भत्वेन, [illegible] मन्यते । न प्रथममिदा [illegible] यतो न [illegible] पूर्वमनवच्छिन्नेन निर्वर्तितमिति प्रतिपत्तिः प्रतीतिर्विवाते । यदि पुनरवयवानिर्मिते [illegible] [illegible], तदानीमवयवान्तरेण [illegible], यतो 'अवयवोऽयम् अवयवोऽयम्' इतीव बुद्धिरेव [illegible] भवति, न पुनरुत्पादपरायणम्, नियमेन ।

ननु नाद्योऽन्येन [illegible], प्रतीतोऽयमरवषी [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] न प्रतीत अपि [illegible] तथा निश्चयेन प्रतीतो धर्मो न पुनरुत्पादवानिति [illegible] । यदि तु पर्याय-द्वारा निमित्ताधीनात्मलाभत्वं भूधरादेरभिधीयते, तदा [illegible] [illegible] स्मनोऽपि बुद्धिमत्त्वं [illegible] ।

જૈન – ઈશ્વરની ભૂ-ભૂધરાદિના કર્તા–જગત્‌કર્તાની સિદ્ધિ માટે તમે
૨ નિમિત્તાધીન ઉત્પત્તિ હેતુથી જે કહ્યો તો તેમાં–ભૂભૂધરાદિની ઉત્પત્તિ
દ્રવ્યદ્વારા એટલે દ્રવ્યરૂપે હોય છે કે પર્યાયરૂપે ? જે દ્રવ્યરૂપે ઉત્પત્તિ હોય તો

તમારા હેતુમા અસિદ્ધિ (અન્યતરાસિદ્ધિ) નામનો દોષ આવશે કારણ કે અમે ભૂ-ભૂધરાદિને દ્રવ્યરૂપે નિત્ય માનીએ છીએ

નૈયાયિક-ભૂ-ભૂધરાદિ ઉત્પત્તિમાન્ છે, અવયવી હોવાથી જે અવયવી હોય તે ઉત્પત્તિમાન્ હોય છે, જેમકે કમળ ભૂ-ભૂધરાદિ પણ અવયવી છે, માટે ઉત્પત્તિમાન છે-આ અનુમાનથી ભૂ-ભૂધરાદિની નિત્યતા મૂળમાથી ઊખડી ગઈ

જૈન-તમારુ આ કથન ચતુર પુરુષના વ્યાપારને સૂચવતુ નથી કારણ કે તમે ભૂ-ભૂધરાદિને અવયવી માનીને તેમા નિત્યતાનો નિષેધ કર્યો પણ અમે પૂછીએ છીએ કે ભૂભૂધરાદિ અવયવોથી ઉત્પન્ન થાય છે માટે અવયવી છે કે અવયવના સમૂહમા રહે છે માટે અવયવી છે ? પ્રથમ પ્રકાર તો બુદ્ધિમાન્ પુરુષોએ ધ્યાનમા લેવા જેવો નથી કારણ કે પૃથ્વી પર્વત આદિ દ્રવ્યો સર્વથા નવીનરૂપે અવયવના સમૂહથી ઉત્પન્ન થયા છે-એવી અમોને પ્રતીતિ નથી અર્થાત્ અનાદિ કાલથી પૃથ્વીપર્વતાદિ કોઈ ને કોઈરૂપે વિદ્યમાન છે-એવી પ્રતીતિ અમને છે અવયવના સમૂહમા રહે છે માટે અવયવી છે-એ બીજો ભેદ કહો તો બધા અવયવોમા રહેનાર અવયવત્વરૂપ સામાન્યથી હેતુ વ્યભિચારી બને છે અર્થાત્ અવયવત્વ અવયવોમા રહે છે છતા અવયવી નથી એટલે જે અવયવોમા રહે તે 'અવયવી' એમ કહી શકાય નહીં કારણ કે, 'આ અવયવ છે, આ અવયવ છે' એ રીતે પ્રતીતિનો વિષય બનનાર અવયવત્વ અવયવના સમૂહમા રહેનારુ છે, છતા તે ઉત્પત્તિને પરાધીન નથી અર્થાત્ ઉત્પન્ન થતુ નથી, કારણ કે તે નિત્ય છે

નૈયાયિક-આવા દુષ્ટ વિકલ્પોની જાળ કરવાની કઈ પણ જરૂર નથી કારણ કે પદ્મ, પત્ર, પાત્ર, દાત્ર (દાતરડુ) આદિ અવયવી વાદિવૃન્દને કોઈ પણ વિવાદ વિના પ્રસિદ્ધ જ છે

જૈન-અવયવી પ્રતીત નથી એમ નથી પણ એમ તો આત્મા પણ વિવાદ વિના અવશ્ય પ્રતીત જ છે છતા તે ઉત્પત્તિમાન્ નથી આ પ્રકારે 'અવયવ સમૂહમા રહે છે' એ હેતુ અનુમેય (પક્ષરૂપ ભૂભૃધરાદિ), તત્તુલ્ય (સપક્ષરૂપ ઉત્પત્તિમાન્ અન્ય ઘટપટાદિ) તથા તદ્વિરુદ્ધ (વિપક્ષરૂપ ઉત્પત્તિ રહિત અવયવ-ત્વરૂપ સામાન્ય) મા રહે છે, માટે તે હેતુ અનૈકાન્તિક છે આમ તમારા હેતુ વડે પર્વતાદિની અનિત્યતા સિદ્ધ થતી નથી માટે તેની દ્રવ્યરૂપે નિત્યતા સિદ્ધ જ છે

જો પર્યાયરૂપે પૃથ્વી-પર્વતાદિની ઉત્પત્તિ નિમિત્તને આધીન છે-એમ કહો તો તે યોગ્ય નથી, કારણ કે મનુષ્ય-દેવ વિગેરે પર્યાયરૂપે આત્મા પણ ઉત્પન્ન થતો હોવાથી તેને પણ બુદ્ધિમાન્ દ્વારા જન્ય માનવાનો પ્રસંગ આવશે અર્થાત્ આત્મા પણ બુદ્ધિમાને બનાવેલ છે એમ માનવુ પડશે

(૧૦) **प्रतिवादिनेति** जैनेन। **नैतद्धीमद्वृत्तीत्यादि** सूरिवाक्यम्। **अभूतपूर्वमिति**। यथा किलाभूतपूर्व घटादि अवयवकृन्देन निर्वर्त्यते, तथा न पर्वतादि, सिद्धत्वात् तेषाम्। **प्रतिवादिन** इति जैनस्य। **अवयवत्वेनेति** अवयवत्वसामान्येन। **दोलायमानतेति** अनैकान्तिकता।

न मामेति [illegible] । तथेति [illegible] । अनुमेयेति [illegible] । तनुमेति [illegible] । तद्विपरीतेति [illegible] । पुनितापमृत इति [illegible] नियमि [illegible] नित्य –अनेकान्तिकत्वं ।

(वि) तथाभिधीयते चेन्नै । निमित्तेति [illegible] । व्याप्यमिति हेतुः । [illegible] [illegible] । तद् दृष्टेति तद् [illegible] [illegible] [illegible][इ] ।

[illegible] । इदमिति [illegible] । तस्मिन्नपतेति [illegible] [illegible] नैतदर्थी(नैतद्यीमद्भूतोति) [illegible] । [illegible] [illegible] । यथा [illegible] [illegible] । यथा [illegible] इति वा । यद् [illegible] [illegible] निवर्तते तथा [illegible] न, [illegible] देयम् [illegible] । प्रतिज्ञादिनो [illegible] । यदि पुनरित्यादि । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । तत्र हेतौ ।

[illegible] पुनरेति [illegible] ।

न मामेति [illegible] एव । पुनराम्नादि । तथेति [illegible] । अनुमेयेति अनुमेय [illegible] । तत्तुल्य [illegible] । तद्विपरीतो नित्य । [illegible] [illegible] ।

[illegible] नरामरादु पादनप्रयत्नधर्माधर्मोपायानुमरास्तमूता तथाभिया तनुरेयो पक्ते न पुनरा मा नरमात्मनोऽपि, मनाग्निविभनेन । यदि पुनरा माऽनुपपत्तिविपत्तिधर्मा भवति, तत्रान्नी मूलमात्मत्वप्रग्निनापादि आत्मन पूर्वोत्तरस्थानुयायिनोऽभिनोऽनमुभेन च नर्मि । तद् न वपुग्म यथा यथात्मनोऽभिन्नत्वयोगाऽऽ‌पते, तदान्यतत्नागमरा दिव्यत्र देवाऽस्मसमनिमया मीमानुमरनीयत्व [illegible] [illegible] द्वितीयादिभ्यानुम- यमन् न मनिनुमुपपद्यते, येयत [illegible] भगवर्णायस्मात् इति तद्रूपमाऽनुपनि- मानिनि नियम्यते । मान्ये । मूलमात्मनयाग्निनापवि आत्मना [illegible] नित्य तान्नुगावेन पूर्वोत्तमपत्नीनिन । यम्मन्न तु न नाम [illegible] नित्य वेदनं वक्ति, यतो मूलपर्यनयात्मन प्रतिपादितमतत् । तथानुमानधर्म नियोपमूलवाचेनार्थेनो [illegible] [illegible] अनिनपि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पार पूर्वोक्त [illegible] [illegible] [illegible] प्रवर्तित तत्र [illegible] [illegible] [illegible] ।

नैयायिक–मनुष्य अने देव विगेरे नी [illegible] धर्माधर्म [illegible] छे अने तमने तेनो अनुभव थाय छे ने ना मनुष्य देव आदिना [illegible] शरीरनी [illegible] तेनो ज अनुभव थाय छे आ आ नो [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नथी । [illegible] [illegible] ने अनादि अनन्त नित्य [illegible] [illegible] आ आ [illegible] [illegible] अने [illegible] [illegible] [illegible] अने आत्मानी [illegible]

અનુયાયી એક અભિન્ન આત્મા નહીં માનવાને કારણે, ભૂતમાત્રને તત્ત્વરૂપ કહેનાર ચાર્વાકના મતનો પ્રસંગ આવશે

જૈન– તમારું ઉપરોક્ત કથન યોગ્ય નથી કારણ કે–આત્માને અભિન્ન એકસ્વરૂપ માનવામાં આવે તો મનુષ્યભવ કે દેવભવ આદિ ભવમાંથી કોઈ પણ એક ભવમાં રહેલ આત્મા પોતાને અનુભવવા યોગ્ય તે તે અનેક નર–અમરાદિ ભવરૂપ અનેક પર્યાયોના વિસ્તારના અનુભવથી વંચિત રહેશે, બીજા, ત્રીજા વિગેરે ભવોના અનુભવવાળો થઈ શકશે નહીં પરંતુ આત્મા ભવપર્યાય(જન્મપર્યાય)ની આ પરંપરાનો અનુભવ તો કરે છે માટે પર્યાયરૂપે આત્મા ઉત્પત્તિમાન્ છે–એવો નિયમ છે અને આમ આત્માને પર્યાયરૂપે ઉત્પત્તિમાન્ માનવાથી ચાર્વાક મતના સ્વીકારનો પ્રસંગ પણ આવતો નથી કારણ કે આત્માને દ્રવ્યરૂપે નિત્યમાનવાને કારણે આત્માને પૂર્વોત્તરભવની પ્રતીતિ–ભવ પરંપરાનો અનુભવ થાય છે જ્યારે ચાર્વાક મતાનુસાર દ્રવ્યરૂપે પણ વેદન–અનુભવ જ્ઞાન નિત્ય નથી, કારણ કે ચાર્વાકે વેદનને ભૂતના ધર્મરૂપે માન્યું છે

આથી, ઈશ્વરની સિદ્ધિ માટે નૈયાયિકોએ કરેલ અનુમાનનો ધર્મી ભૂ-ભૂધરાદિ ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન વડે એક અંશમાં બાધિત થાય છે જેમકે કોઈ આવું અનુમાન કરે– 'રૂપ તથા શબ્દ ચક્ષુઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનથી જાણવામાં આવે છે' તો તેમાં ધર્મીનો એક અંશ શબ્દ ચક્ષુગ્રાહ્ય ન હોવાથી બાધિત છે તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ ધર્મી અંશતઃ ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન વડે બાધિત છે, કારણ કે, એ અનુમાનમાં પૃથ્વી, પર્વત, મેઘ, તરુ, ઇન્દ્રધનુષાદિ પદાર્થસમૂહ ધર્મી તરીકે કહેલ છે, તેમાં પણ અંતર્ગત પુરુષવ્યાપાર દ્વારા ઉત્પત્તિ સંદિગ્ધ છે કારણ કે પૂર્વોક્ત ધર્મીના અંશભૂત વાદળાં (મેઘ), તરુ, વિદ્યુત વિગેરે પદાર્થો અત્યારે પણ ઉત્પન્ન થતાં ઇન્દ્રિય વડે જોવાય છે પરંતુ તે પદાર્થોનો કર્તા કોઈ પુરુષ ઉપલબ્ધ થતો નથી

(पं०) **ननु नरामरे**ति गद्ये धर्माधर्मशब्देनादृष्टम्। **तथाविधा तनुरि**ति नराणा तादृशी तिरश्चां तादृशी। **तन्मते**ति गद्ये **वेदनमि**ति चेतना। **अनुमानधर्मी**ति भूभृदादिरूपो धर्मी। **अर्द्धत** इति अर्द्धत एकदेशेऽम्रतरुप्रमृतौ प्रत्यक्षबाध। **दोलायमाने**ति गद्य **दोलायमानो विधानतत्परनरव्यापारो** यस्मिन् स तथाविध —सदिग्धकर्तृक इत्यर्थ। **वेद्यमानतनोरि**ति दृश्यशरीरस्य।

(टि०) **अनुभवे**ति आत्मनो भोगायतनभूता। **तथाविधे**ति नरामरादिरूपा। **भूतमात्रे**ति भूतचतुष्टयवादिनो नास्तिकस्य मतप्रसङ्ग। **अमेदिन** इति एकाकिन। **अनभ्युपेते**ति अनङ्गीकृतत्वात्। **अभिन्नरूपते**ति एकस्वभावता। तदाऽन्यतरस्मिन्नेकस्मिन्नरभवेऽमरभवे वा वर्त्तमान। **अयमि**ति आत्मा। **अपरिमेये**ति अपरिमितानामपराणा स्वकीयानुभवनीयानां नरामरादिभवपर्यायाणाम्। **अनेने**ति आत्मना। **तद्रूपतये**ति भवपर्यायवेदनरूपतया। **अयमि**ति आत्मा। **नियम्यते** इति निश्चीयते **भूतमात्रे**ति नास्तिकत्वम्। **तन्मतेने**ति चार्वाकाभिप्रायेण ॥

अनेनेति लोकायितेन। **एतदि**ति वेदनम्। **तथैतदि**त्यादि। एतस्य नैयायिकप्रतिपन्नस्याऽनुमानस्य धर्मी भूभूधरादिक बुद्धिमद्विधेयमित्यत्र। **इन्द्रिये**ति प्रत्यक्षेण। **अर्द्धन** इति

मपेक्षेतर्म । दोषाभावमात्रेति दोषाभावो विषयान्तरपरत्वाभावो यत्र न तथा वन्हिव्याप्तेः स्मृतेः । माधमात इति सार्वत्रिकः । तदपि समाप्ते ।

ननु सकलस्य बाधेयं यथेन्द्रियजन्यज्ञानाभावप्रधानः पुमानिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षस्वभावी-भूतोऽस्मदादिभ्यो भवति यावत्कालीनस्तिमितोऽयम्, इति नास्त्युपपत्तिः प्रत्यक्षपि । तदनभिधानीयम्, यता व्याप्तिप्रतिपादनसमर्थ प्रमाणमतीन्द्रियज्ञानमूलं यदनं तदभिमतम्, धूमानुमानवत् । धूमानुमानेऽपि न पाकशालादेः सर्वज्ञेयत्वादिप्रत्यक्षतया व्याप्तिः प्रतीय-तेऽतीन्द्रियाङ्गजन्यत्वेऽपि माधामान्यतोऽस्मदाद्यनुमानेन भवितव्यम् । अन्यथा तु तेन व्याप्ति-प्रतीतिरुपपद्यते । ततोऽपि तत्र व्याप्त्यवभासकत्वाभावेन तेन बुद्धिमन्निमित्तत्वानुमेयत्वादपि नाशियते । तथा चेन प्रतिपादितं लोकव्यवहारात्मकाव्यवस्था नियमेनानुपपन्नम् । यदि तु तथाप्युपपन्नम्, तदा तत्र निमित्तं तदभिप्रायसंपादकम्, ततोऽन्न तन्नाऽत्र बाधो भवत्येव ।

ननु धूमानुमानस्य व्याप्तिमूलत्वेऽप्येवमनन्तरं बाधा भवति ततो न तत्रापि विधीयमानानुमानेन प्रमाता तन्मूलत्वादिन्द्रियप्रत्यक्षेण वेद्यते । तदयुक्तम्, यतोऽनुमातुरपरिच्छिन्नः स्वप्रतिभासः पुनः प्रत्यक्षो गन्तृकारणमस्ति, इति तद् नाप्यन्यतीन्द्र पर्यन्तमूलत्वात् न तेन बाधितुं पार्यते । यदा पुनः प्रमाता तत्र प्रवृत्तो भवति तदानीमन्यकारणानामपि तन्मूलत्वात् ततोऽपगम्यते । तस्मिंस्तु दृश्यादि बुद्धिम-न्निमित्तं तु तत्र प्रतिपद्यमानमप्यप्रतिगम्यमानमपि सोपलभ्यते । ततो भवति नचेन्द्रियाङ्गवतोपलभ्यते । ततोऽपि तथाविधकर्मान्तरनिमित्तापेक्षया पादानकारणस्यापि प्रतिपादकेन तत्समस्तं तु गीतं व्याप्त्यवलोपनिपातं । तस्मान्न तत्प्रत्यक्षावगमेन नियतप्रतिपत्तिनिमित्तत्वाऽत्र व्याप्त्यवगमप्रवृत्तिः ।

નૈયાયિક-પૃથ્વી પર્વતાદિ પદાર્થની રચના કરનાર પુરુષ જો ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનનો વિષય મનાય હોય તો જ ઉપલબ્ધિ ન થતાં બાધરૂપ દોષ આવે. પરંતુ અમીએ તે પુરુષને અતીન્દ્રિય માનેલ છે માટે ઉપલબ્ધિ દોષ નથી.

જૈન-આમ પણ કહી શકાશે નહીં, કારણ કે-ધૂમાદિ હેતુ અનુમાનની જેમ આ અનુમાનમાં પણ વ્યાપ્તિના પ્રતિપાદનમાં સમર્થ પ્રમાણ જો તમોને ઇન્દ્રિય જન્ય જ્ઞાન જ ઇષ્ટ છે ધૂમાનુમાનમાં પણ પાકશાળા અને જલાશય તથા તેથી ભિન્ન અન્ય પાર્વતીય અગ્નિ જો બધાની સમાનરૂપે વ્યાપ્તિ પ્રસિદ્ધ નથી અર્થાત્ આપણે ધૂમ વડે જે અગ્નિનું અનુમાન કરીએ છીએ તે અગ્નિ પાકશાળા અને જલાશય સાથે અગ્નિત્વને કારણે તુલ્ય હોવા છતાં ધૂમ સાથે જે અગ્નિની વ્યાપ્તિ-

१ मध्यमा० इ । २ प्रत्यक्षेणापि मु । धूमादिवत्पि मुपा । स्याद्वादरत्नाकर पृ. ११२५

ગૃહીત છે, તે અગ્નિ વડવાનલ અને જઠરાગ્નિથી વિલક્ષણ જ છે અને એવા વિલક્ષણ અગ્નિનુ જ ધૂમથી જ્ઞાન થાય છે, નહીં કે વડવાનલાદિ બધા પ્રકારની અગ્નિનુ માટે આ અનુમાન પણ ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના વેદ્ય પદાર્થને જ વિષય કરનાર હોવુ જોઈએ જો એમ ન માનો તો ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી વ્યાપ્તિની પ્રતીતિ દુર્ઘટ બની જશે અર્થાત્ વ્યાપ્તિ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ નહી થાય તેથી કરીને પ્રસ્તુત અનુમાનમા વ્યાપ્તિનો વિષય નહી થયેલ એવા (અદૃશ્ય) બુદ્ધિમજ્જન્યત્વની અનુમેયતા (સાધ્યતા) આદરણીય નથી, અર્થાત્ અદૃશ્ય અનુમેય સાધ્ય બની શકતુ નથી પરતુ બુદ્ધિમન્નિમિત્તને પૂર્વોક્ત અનુમાનમા અનુમેય-સાધ્યરૂપ કહેલુ તો છે માટે બુદ્ધિમત્કર્તૃત્વને ઇન્દ્રિજન્યજ્ઞાનના વિષય તરીકે અવશ્ય માનવુ જ જોઈએ

અને જો તે પ્રકારનુ બુદ્ધિમજ્જન્યત્વ માનવામા આવે તો પછી એવુ બુદ્ધિમજ્જન્યત્વ તરુવિદ્યુદાદિમા ઉપલબ્ધ થતુ નથી માટે પૂર્વોક્ત અનુમાનના ધર્મીમા અશથી આ ઇન્દ્રિયવેદન દ્વારા બાધ થાય છે

નૈયાયિક—ધૂમહેતુથી જાણવા યોગ્ય અગ્નિ પણ પ્રત્યક્ષથી દેખાતો નથી તો તે પણ આ ઇન્દ્રિયજન્ય વેદન જ્ઞાનથી અશત બાધિત થશે કારણ કે- અગ્નિ-વિષયક અનુમાનમા પણ અનુમાન કરનાર પ્રમાતાને અગ્નિનુ ઇન્દ્રિયજન્ય (પ્રત્યક્ષ) જ્ઞાન થતુ નથી

જૈન—તમારુ આ કથન પણ મનોહારી નથી કારણ કે-આ અનુમાનમા તો અનુમાન કરનાર પુરુષને અગ્નિ સાથે વ્યવધાન છે અર્થાત્ અનુમાન કરનાર પુરુષને અગ્નિ સાથે સાક્ષાત્ સબધ નથી અને વ્યવધાનવાળો પદાર્થ ઇન્દ્રિયનો વિષય થતો નથી, એટલે પર્વતનો જે અગ્નિ ઇન્દ્રિયનો વિષય જ બન્યો નથી, તેનુ જો ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ ન થાય તો તેથી તેમા કશો બાધ થઈ શક્તો નથી કારણ કે પ્રમાતા પુરુષ જ્યારે વળી પર્વત પ્રદેશમા પ્રવૃત્તિ કરે છે, ત્યારે તે વ્યવધાન વિનાના અગ્નિને પ્રત્યક્ષથી જાણી પણ શકે છે પરતુ તરુ વિદ્યુલ્લતા મેઘાદિ પદાર્થના બુદ્ધિમન્નિમિત્તને તો તેમા પ્રવૃત્તિ કરનાર અને સતત સાવધાન છતા પ્રમાતા જોઈ જ શકતો નથી અર્થાત્ પ્રમાતા વૃક્ષાદિમા બુદ્ધિમત્કર્તાને ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી ક્યારેય સાક્ષાત જાણી શકતો જ નથી માટે તમારા પૂર્વોકત અનુમાનો ધર્મી ઇન્દ્રિયજન્ય વેદનથી અશત બાધિત છે-એ અમારુ કથન યુકિતયુકત સિદ્ધ થયુ

તેથી ઉપર પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ધર્મી બાધિત (દૂષિત) થયા પછી 'ઉત્પત્તિ નિમિત્તને આધીન હોવાથી' એ હેતુનુ કથન કરવાને કારણે તમારા મતાનુસાર ચોથો હેત્વાભાસ એટલે કાલાત્યયાપદિષ્ટ નામનો એ હેત્વાભાસ થયો અને અમારા મતે તો અન્તર્વ્યાપ્તિ ન હોવાથી અનિયત પ્રતિપત્તિનુ નિમિત્ત બનવાને કારણે તે હેતુ અનૈકાન્તિક છે એટલે કે હેતુ વ્યભિચારી હોવાથી તેનો પરાભવ છે.

(ग) इन्द्रियप्रत्यक्षमानसप्रत्यक्षीभूत इति स्वसंवेदनप्रत्यक्षमीप्सितम् । उपदर्शय इति एकदेशे प्रत्यक्षत्वम् । व्याप्तिप्रतिपत्तिप्रत्यक्षमिति । अनुमानं हि व्याप्तिमात्रनिर्णये भवति । व्याप्तिश्च प्रत्यक्षेण ग्राह्या भवति । तर्केति नैयायिकस्य । इन्द्रियोत्पन्नत्वादि नवे वैशद्येन ग्रहणम् । अन्यथेति प्रत्यक्षाभावे । केवलेति इन्द्रियजन्येन । ततोऽपीति तस्मात् । तत्रेति अनुमाने । तेन बुद्धिमन्निमित्तत्वेनेति व्याप्तेन बुद्धिमत्कर्त्रा । अनुमेयतया मात्रियत इति व्याप्यव्यापकभावेन ग्रहणं न सम्भवेत् । तथाप्यनेनेति व्याप्यव्यापकभावेन । पतद्विति बुद्धिमन्निमित्तम् । इन्द्रिय योग्यत्वोपपत्तेरिति प्रत्यक्षत्वात् । तर्केति इन्द्रियजोत्पन्नोऽयमर्थः ।

निर्णीयमानानुमानेनेति अन्यथेति । तदनात्मप्रत्यक्षीभूत इति प्रत्यक्षान्तर्गतम् । तेनेति इन्द्रियवैशद्येन । बुद्धिमन्निमित्तमिति बुद्धिमत्त्वं तन्निमित्तं च । तथाविधधर्मीत्यादि तत्र तथाविध इति प्रत्यक्षत्वेन । व्याप्यमानत्वेन हेतुः । तुरीयपक्षान्तराभावप्रतिपादनात् इति सम्भावनाप्रयोजनविचारः । अनियतप्रतिपत्तिनिमित्तत्वेति [illegible] निर्णयत्वेन प्रत्यक्षत्वमपि सम्भवति, बुद्धिमत्त्वस्य सिद्धौ न सिध्यति—इति भाव ।

(घ) ननु यथावीत्यादि । पक्षविपर्ययेति प्रत्यक्षविरोधः । इन्द्रियप्रत्यक्षेति प्रत्यक्षत्व विशेषणेन मानसमिति प्रत्यक्षम् । इन्द्रियव्यापारेति प्रत्यक्षत्वम् । न हि प्रत्यक्षत्वमन्तरेण मानसोऽपि व्याप्तिं गृह्णाति । व्यापारेति व्यापारः । सौगतैव प्रत्यक्षत्वेन स्वपरिहार प्रत्यक्ष पर्यालम्बने वा, केवल मानसेन । इन्द्रियोत्पन्नेति प्रत्यक्षमानसप्रत्यक्षत्वमिदेव । अन्यथापि इत्यभावे तर्केति ऐन्द्रियकत्वेन । ततोऽपीति तस्य । तत्रेति सम्बन्धे । व्याप्यव्यापकत्वेति बाधेन बुद्धिमत्कर्त्ता । अनुमेयेति व्याप्यव्यापकभावेन ग्रहणं न सम्भवेत् । तथाप्यनेनेति अनुमेयत्वात् । पतद्विति बुद्धिविशिष्टम् । बाधेति बाधके । इन्द्रियजोऽपि प्रत्यक्षत्वेनेति । यदि तु तर्केति प्रत्यक्षेणाक्ष । पतद्विति बुद्धिमत्तत्त्वम् । ततोऽपीति ऐन्द्रियकत्वेन । बाधेति अनुमानमपि बाधेन ।

तर्केति ऐन्द्रियकत्वेन । तत्रापीति प्रत्यक्षत्वानुमानेऽपि । निर्णीयमानेति निर्णीयमानमनुमानं येन न तत्र केवलम् अन्यादि । तत्प्रत्यक्षेति इन्द्रियप्रत्यक्षेण । केवलेति ऐन्द्रियेण । यदा पुनरित्यादि । तर्केति अविकल्पकत्वविशेषे । केवलेति मानसे । तर्केति तस्यापि अविकल्पेऽपि । तर्केति तदा बुद्धिमन्निमित्तत्वे कार्ये । इन्द्रियव्यापारेति प्रत्यक्षव्यापारः । तथाविधेति प्रत्यक्षविकल्पकत्वप्रत्यक्षत्वम् । व्याप्येति हेतुत्वम् । तुरीयेति तथाविध- पक्षेण पक्षान्तरपरिहारोऽसम्भवः । सम्भवतेनेति सम सर्वप्रतिबन्धकेन । व्याप्यपरामृ ष्टेरिति सर्वप्रसिद्धत्वम् ।

इदं निमित्तापेक्षाः सम्भवात् सति तस्यात्मनः व्यापकत्वं प्रतिपादितं तदा नास्ति प्रत्यक्षार्थप्रतिपत्तिनिमित्तवत्त्वमनुमानं प्रत्यक्षमपि वापीत्यभूतो सर्वप्रत्यक्षप्रत्यक्षोपाय प्रत्यक्षत्वम् । न नाम निर्विकल्पको प्रत्यक्षत्वमपि सिध्यते । ननु यद्यपि प्रत्यक्षत्वं तुल्य मेवायमस्यापि, तथापि प्रत्यक्षोत्पत्त्या मानसप्रत्यक्षत्वं प्रतीयते विषय । अतो विवादपदा पन्नोऽप्यत्र तत्प्रत्यक्षेण न सर्वनिर्णयो भवति । तद् भावनानाम् यतोऽपि न भूत्

1 अन्यत्—पु ८ अपत इति वा । हरिते अतो च ।

धरभुवनादिप्राय पदार्थोऽन्यो बुद्धिमन्निमित्तोपेत परिभावितो वर्तते। ततो विवादपद्धति-प्रतिवद्धोऽप्ययं न तथा भवितुं लभते।

ननु निपादिर्विद्यते बुद्धिमन्निमित्तोपेत परिभावित', अतो विवादापन्नोऽपि तथा-ऽनुमातुमनुरूप। तदवद्यम्, यतोऽन्यत्रापि निपादिरेव मानवनिर्वर्त्यो विभावितो विद्यते, तत पुरन्दरमूर्धाऽपि तन्निर्वर्त्येन नितरा भवितव्यम्। ननु नरनिर्मितनिपादित पुरन्दरमूर्ध्नो वैरूप्यमुपलभ्यते, ततो न तत्र मर्त्यनिर्वर्त्यतानुमानमुपपन्नम्। यद्येवम्, तदानीमेतद वैरूप्य निपादितो भूभृधरभुवनादेरपि परिभाव्यते, यतो निपादिनाऽनुपलब्धबुद्धिमद्-व्यापारात्मनाऽप्युपलब्धेन नियमतो निर्वर्तितोऽय मतिमतेति बुद्धिरुत्पाद्यते, न पुनर्भुव-नादिना। ततो न निमित्ताधीनात्मलाभत्वमात्र बुद्धिमद्धेतुत्वप्रतीतिविधानबन्धुरम्।

यदा तु धरित्रीधरित्रीधरत्रिभुवनादिविधान न प्रतीतम्, तदानीं त्रिनयनो भुवनभवनान्तर्भाविभावव्रातप्रद्योतनप्रबलवेदनप्रदीपवान्, इति निर्धनदानमनोरथप्रथैवेय-मिति॥

§४ त्यादिवचनद्वयेन स्यादिकवचनत्रयेण वर्णैस्तु।

त्रिभिरधिकैर्दशभिरय व्यधायि शिवसिद्धिविध्वस ॥१॥२६॥

(ति, ते। सि, टा, ङस्। तथदधन। पवभम। यरलव।)

વળી, કોઈ પણ વિશેષણ વિના 'નિમિત્તાધીનાત્મલાભત્વ' માત્ર એટલો જ હેતુ કહો તો તે તમને અભિપ્રેત પદાર્થની પ્રતીતિ કરાવી શકશે નહીં. જેમ કે જેની ઉત્પત્તિનો વ્યાપાર પૂર્વે જાણ્યો નથી એવા ગકડામા 'મનુષ્યજન્યત્વ' સિદ્ધ કરવાને મૂકેલ 'મૃન્મયત્વ' હેતુ અહી ઘડા અને ગકડાના 'મૃન્મયત્વ' મા કઈ ભેદ નથી અર્થાત્ 'શકડો માનવકૃત છે મૃન્મય હોવાથી ઘડાની જેમ-આ અનુમાનમા ઘડો અને ગકડો એ બન્નેમા 'મૃન્મયત્વ' હેતુ સમાન હોવા છતા તે ઘડાના માનવકર્તૃત્વની જેમ શકડાના માનવકર્તૃત્વને સિદ્ધ કરતો નથી

નૈયાયિક-ઘડો અને શકડો એ બન્નેમા 'મૃન્મયત્વ' સમાન હોવા છતા જગતમા માનવકૃત બીજો કોઈ શકડો પ્રસિદ્ધ નથી માટે વિવાદાસ્પદ આ ગકડો પણ બીજા ગકડા જેવો હોવાથી મનુષ્યજન્ય-માનવકૃત નથી આ પ્રમાણે મૃન્મયત્વ સમાન છતા તે પ્રતીતિ કરાવી શકતો નથી

જૈન-તમારુ આ કથન નિર્દોષ નથી કારણ કે જો એમ કહો તો પ્રકૃત અનુમાનમા પણ અન્ય કોઈ પૃથ્વી-પર્વતાદિ પદાર્થ પણ આ પૂર્વે બુદ્ધિમત્પુરુષથી જન્ય જાણેલો નથી એટલે વિવાદાસ્પદ પૃથ્વી-પર્વતાદિને વિષે પણ બુદ્ધિમજ્જન્ય-બુદ્ધિમાન પુરુષે બનાવેલ છે-એમ અનુમાન કરી શકાય નહી

નૈયાયિક-ઘટાદિ પદાર્થ વિષે બુદ્ધિમાન્ પુરુષે તે બનાવેલા છે, એવું સ્પષ્ટ દેખાય છે માટે વિચાર કરતા વિવાદાસ્પદ પૃથ્વી આદિ વિષે પણ તે જ પ્રમાણે બુદ્ધિમાન્ પુરુષે બનાવેલ છે-એમ અનુમાન કરવું યુક્તિયુક્ત છે.

જૈન–એમ કહેવું તે પણ યુક્ત નથી કારણ કે–તે જ ન્યાયે ઘટાદિ માનવકૃત જોયેલ હોવાથી તૃણાદિ પણ માનવકૃત સિદ્ધ થઈ જશે.

નૈયાયિક–માનવકૃત ઘટાદિથી તૃણાદિ વિલક્ષણ જણાય છે માટે તૃણાદિ તે માનવકૃત છે–એવું અનુમાન યુક્તિયુક્ત નથી.

જૈન–એમ કહો તો પછી એ પ્રકારનું વૈલક્ષણ્ય તો ઘટ અને પૃથ્વીઆદિમાં પણ દેખાય છે કારણ કે જે ઘટાને વિષે બુદ્ધિમાન્ પુરુષનો વ્યાપાર જોવામાં આવેલ નથી તેવા ઘટાને જોઈ ને પણ આ ઘટ જરૂર કોઈ બુદ્ધિમાન્ પુરુષે બનાવ્યો છે–એવું જ્ઞાન થાય છે પરંતુ પૃથ્વીઆદિને જોવાથી કોઈ ને પણ એવું જ્ઞાન થતું નથી માટે માત્ર–ઉત્પત્તિ નિમિત્તને આધીન હોવાથી–એ હેતુ 'બુદ્ધિમાનનું કાર્ય છે' એ સાધ્યને સિદ્ધ કરવાને સમર્થ નથી.

જો પૃથ્વી, પર્વત, ત્રિભુવનાદિ પદાર્થોની રચના–ઉત્પત્તિ જ સિદ્ધ થતી નથી, તો પછી 'ત્રિનયન–દેવદેવ મહાદેવ ભુવનરૂપ ભવનમાં રહેલ પદાર્થ સાર્થને પ્રકાશિત કરવામાં જ્ઞાનરૂપ દીપકવાળો છે' અર્થાત્ સર્વજ્ઞ છે–એ વાત તો નિર્ધન પુરુષના દાન કરવાના મનોરથ જેવી છે અર્થાત્ વ્યર્થ છે.

આ રીતે ક્રિયાપદના બે વચન (દ્વિ–વે) નામની વિભક્તિના ત્રણ વચન (ત્રિ–ત્રય) અને તેર અક્ષરો ([illegible]) નો પ્રયોગ કરી શિવસિદ્ધિનો નિરાસ કરેલ છે અર્થાત શિવ જગત્કર્તા કોઈ સર્વજ્ઞ છે એ માન્યતાનો નિરાસ કરેલ છે. २१

(व) तथा नास्मिन्नेतेति [illegible] । [illegible] स्वयंभूमूर्ते इति । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] ॥२१॥

(वि) [illegible] । तथा [illegible] । [illegible] । [illegible] । त्रिपिति च । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति ॥२१॥

केवलिन कवलाहारवत्त्वे सर्ववित्त्व विरुध्यत इतीष्टवतो नग्नाटान् विघटयितुमाहु —

न च कवलाहारवत्त्वेन तस्याऽसर्वज्ञत्वम्, कवलाहार-सर्वज्ञत्वयोरविरोधात् ॥२७॥

§१ तथाहि—अनयो साक्षात्, परम्परया वा विरोधमभिदधीरन्नह्रीका ? तत्र यदि साक्षात्पक्षोपक्षेपदीक्षा दक्षा विवक्षेयु क्षपणका, तत् क्षूणम् । न हि सति सार्वज्ञ्ये केवली कवलान् न प्राप्नोति, प्राप्तानपि नाऽऽहर्तुं शक्नोति, शक्तोऽपि वा विमलकेवलाऽऽलोकपलायनशङ्कया नाहरतीत्यस्ति सभव, अन्तरायकेवलावरणकर्मणो समूलकाषङ्कपणात् ।

अथ परम्पराकल्पकल्पनास्वल्पतल्पगा जल्पेयु, तदप्यल्पीय, यत किमेव सति कवलाहारस्य व्यापकम्, कारणम्, कार्यम्, सहचरादि वा सार्वज्ञ्येन विरोधमधिवसेत् ? अशेषमपि चैतत् परस्परपरिहारेण, सहानवस्थानेन वा विरुध्येत ? । प्राचीनेन चेत । तदानीं तावकज्ञानेनाऽपि साक कवलाहारव्यापकादे परस्परपरिहारस्वरूपविरोधसद्भावाद् भवतोऽपि कवलाहाराभाव स्यात्—इत्यहो ! पुरुषकार, यत् स्वस्यैव प्रभवितासि । द्वितीयेन तु न तावद् व्यापक व्याहन्यते । कवलाहारस्य हि व्यापक शक्तिविशेषवशादुदरकन्दराकोणे क्षेप । स च सति सार्वज्ञ्ये सुतरा समाव्यते, वीर्यान्तरायकर्मनिर्मूलोन्मूलनात् तत्र तत्क्षेपहेतो शक्तिविशेषस्य सम्भवात् ।

કેવલી કવલાહાર કરે તો તેના સર્વજ્ઞત્વની હાનિ થાય એવી માન્યતા ધરાવનાર (અર્થાત કેવલીના કવલાહારનો વિરોધ કરનાર) દિગમ્બરનુ ખડન—

તે કવલાહારી હોવાથી અસર્વજ્ઞ નથી કારણ કે કવલાહાર અને સર્વજ્ઞત્વનો વિરોધ નથી. ૨૭

§૧ તે આ પ્રમાણે–દિગમ્બરો કવલાહાર અને સર્વજ્ઞત્વનો વિરોધ સાક્ષાત છે–એમ કહેશે કે પરપરાથી? સાક્ષાત્ વિરોધનુ કથન તુચ્છ છે, કારણ કે કેવલીમા સર્વજ્ઞપણુ હોવાથી કોળીઆને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી અથવા પ્રાપ્ત થયેલ કોળીઆનો આહાર કરી શકતા નથી કે નિર્મળ કેવલજ્ઞાન ચાલી જવાને ભયે આહાર કરતા નથી ? આમાના કશાનો સભવ નથી, કારણ કે અતરાય કર્મ અને કેવલજ્ઞાનાવરણ કર્મનો મૂળમાથી સદતર નાશ થયેલ છે અર્થાત્ કેવલીમા સર્વજ્ઞત્વ અને આહારની પ્રાપ્તિ આદિનો સભવ છે

કવલાહાર અને સર્વજ્ઞત્વનો પરપરાએ વિરોધ કહો તો અમે પૂછીએ છીએ કે–કવલાહારનુ વ્યાપક, કારણ, કાર્ય કે સહચરાદિ સર્વજ્ઞત્વના વિરોધી છે ? વળી તેમનો એ વિરોધ પરસ્પરપરિહારરૂપ છે કે સહાનવસ્થાનરૂપ છે ? પરસ્પરપરિહારરૂપ વિરોધ માનો તો–તમારા જ્ઞાન સાથે પણ કવલાહારના વ્યાપકાદિનો પરસ્પરપરિહારરૂપ વિરોધ છે જ, તો તમારામા પણ કવલાહારનો અભાવ થશે

આ પ્રકારે તમારું પરાક્રમ તમારો જ પરાભવ કરે છે તે ખરેખર આશ્ચર્ય છે। કવલાહારના વ્યાપકાદિનો સર્વજ્ઞત્વ સાથે સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ હોય તો તેમાંથી કવલાહારના વ્યાપકનો સર્વજ્ઞત્વ સાથે વિરોધ કહી શકશો નહીં, કારણ કે કવલાહારનું વ્યાપક છે–વિશિષ્ટશક્તિના પ્રભાવથી ઉદરરૂપ ગુફાના એકદેશમાં પ્રક્ષેપ કરવો તે અર્થાત્ પેટમાં આહાર નાખવો એ છે અને તે તો આપના સર્વજ્ઞત્વ હોવાથી સુતરાં સંભવે છે કારણ કે તેમણે વીર્યાન્તરાયકર્મનો મૂળમાંથી નાશ કરેલ છે તેથી કવલાહાર કરવાની શક્તિ વિશેષરૂપે સંભવે છે

(टि०)–तथाहीत्यादि। कवलोऽपीति कवलाहारसंबन्धो व्याप्य व्यापक विवेचन व्यापार। तथैव प्रकारवत्। प्राचीनैत्यादि। परस्परेति वाचे कवलाहारो नास्ति कवलाहारे च तत्र व्याप्तिविपर्ययात्मम। तथापि कवलकवलनाधिकारकत्वे कवलाहारो न युज्यते। विरोधात्। द्वितीयेनेति व्यापकस्याभेद। तत्रेति सर्वे। तत्कीर्णेति कवलाहारोपविभिन्नतत्त्व।

§२ कारणमपि बाह्यम् आभ्यन्तरं वा विरोधमधिरोहेत्? बाह्यमपि कवलनीयं वस्तु, तदुपकारहेतुपात्रादिकम्, औदारिकशरीरं वा? न प्रथमम्, यतो यदि सर्वविदि संवेदनं कवलनीयपुद्गलैर्विरोधधुरां धारयेत्, तदानीमस्मदादिसंवेदनमपि तथा स्यात्। न खलु तत्प्रमाणतरपरिणतिनिरोधाऽनाहारनिर्दुष्टं किञ्चित् प्रतीयमानेनापि न तथा भवति। तत्र च कवलभुक्तिव्यापारगोचरज्ञानोत्पादेऽस्मदादीनामपि तदभावो भवेत्–इत्यहो! किमपि नूतनतत्त्वालोककौशलम्, यदाप्यल्पमपि नाहारापेक्षा। अस्मदादौ तयोर्विरोधाभावोऽपि एव हि तत्र तत्प्रतिपत्त्युपाय तस्मात्सर्वदर्शिनामनोपलम्भात् यथाऽस्मदादौ ज्ञानतारतम्यानवबोधस्तस्य निःशेषविषयकस्य प्रतिपत्तावेति। पात्रादि पक्षोऽपि नाऽङ्ग मत्सरतामर्हतां पाणिपात्रत्वात्। इतरेषामपि केवलिनां स्वरूपमात्रेण तत् तद्विरोधधुर्यं स्यात् ममकारकारणतया वा तत्राद्यम समनन्तरमाहारोऽनैवो पयोग। द्वितीयोऽपि नास्ति निर्मोहत्वेन तेषां तत्र ममकारविरहात्। न च पात्रादिमात्रे भवितव्यमेवानेने ममत्वमस्माकोऽस्ति शरीरमात्रेऽपि तत्प्रसङ्गात् इतरथान्नेऽप्यमात्रेऽपि तद्दर्शनात्। औदारिकशरीरमपि न तेन विरोधमध्यास्ते केवलोत्पत्तिसमनन्तरमेव तदभावप्रसङ्गे।

§૨ કવલાહારના કારણ સાથે સર્વજ્ઞત્વનો સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ હોય તો તે વિરોધ બાહ્ય કારણ સાથે કે આભ્યન્તર કારણ સાથે છે? બાહ્ય કારણ સાથે હોય તો કવલનીય (કોળીઆને યોગ્ય આહારાદિ) તે બાહ્ય છે કે કવલનીય વસ્તુ લાવવાના સાધન રૂપ પાત્રાદિ છે કે ઔદારિકશરીર? કવલનીય વસ્તુ સાથે સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ હોય તો તે યોગ્ય નથી. કારણ કે સર્વજ્ઞનું જ્ઞાન કવલનીય પુદ્ગલો સાથે વિરોધી હોય તો–આપણું જ્ઞાન પણ કવલનીય પુદ્ગલો સાથે વિરોધી હોવું જોઈએ. કારણ કે અમારા પ્રકારના જ્ઞાનના વિષયો સાથે આહારનો વિરોધ હોય

તો દીવાના પ્રકાશ સાથે પણ વિરોધ છે જ અને તે રીતે હથેળીમા રહેલ આહારના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિને કારણે આપણામા પણ કવલાહારનો અભાવ થઈ જશે આ પ્રકારે તમારી આ નવીન તત્ત્વાલોકનની કુશલતા પણ આશ્ચર્યરૂપ છે કારણ કે આથી તો તમારે પણ આહારની અપેક્ષા નહી રહે જો આપણામા જ્ઞાન અને કવલનીય પુદ્ગલોના વિરોધની પ્રતીતિ હોય તો તેને આધારે કેવલીમા પણ જ્ઞાન અને કવલાહારના પુદ્ગલોના વિરોધની પ્રતીતિ કરી શકાય જેમ કે સ્વય અર્હત્નુ સર્વજ્ઞત્વ તો આપણને પ્રત્યક્ષ નથી છતા પણ આપણામા જ્ઞાનની તરતમતાનો જે બોધ છે તે જ્ઞાનની સર્વવિષયતા સિદ્ધ કરે છે અર્થાત્ જેવી રીતે આપણામા જ્ઞાનતારતમ્યતાનો જે અનુભવ છે, તેને આધારે આપણે જ્ઞાનની સર્વવિષયતા સિદ્ધ કરીએ છીએ, જો કે સર્વજ્ઞત્વ આપણને પ્રત્યક્ષ નથી તેવી જ રીતે આપણામા જ્ઞાન અને આહારનો વિરોધ અનુભવાય તો જ સર્વજ્ઞમા પણ તેવો વિરોધ છે એમ સિદ્ધ કરી શકાય પણ આપણામા તો જ્ઞાન અને આહારનો અવિરોધ છે પાત્રાદિ સાથે પણ મહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ યોગ્ય નથી, કારણ કે અર્હન્ ભગવાન્ તો કરપાત્રી હોય છે અને સામાન્ય કેવલીના જ્ઞાન સાથે પાત્રાદિનો વિરોધ કહો તો–શુ પાત્રના સ્વરૂપ માત્રથી વિરોધ છે કે પાત્ર પ્રત્યે મમત્વને કારણે? સ્વરૂપમાત્રથી વિરોધ કહો તો તે અનન્તર કહેલ કવલનીય પુદ્ગલના વિરોધના ખડનથી ખડિત થઈ ગયેલ છે, અર્થાત્ જેમ આપણા જ્ઞાન અને પાત્રને વિરોધ નથી તેમ સામાન્ય કેવલીના સર્વજ્ઞત્વને અને પાત્રને કશો વિરોધ નથી મમત્વને કારણે પણ વિરોધ ઘટી શકતો નથી કારણ કે અરિહત ભગવાન્ કે સામાન્ય કેવલીઓ નિર્મોહી છે માટે તેઓને પાત્રાદિમા મમત્વભાવ ઘટી શકતો નથી જો પાત્રાદિ હોય તો મમત્વ થાય જ એવો પણ નિયમ નથી, કારણ કે જો એવો નિયમ માનવામા આવે તો શરીર હોવાથી તેમા પણ મમત્વભાવની ઉત્પત્તિ માનવી પડશે કારણ કે–સામાન્યલોક (આમ જનતા)-મા પાત્રાદિ અને શરીર એ બન્ને હોય છે ત્યારે તેઓનુ તે બન્નેમા મમત્વ જોવામા આવે છે અર્થાત્ શરીર હોવા છતા જેમ કેવલીઓને તેમા મમત્વભાવ નથી, તેમ પાત્રાદિ હોય છતા તેમા કેવલીઓને મમત્વભાવ હોતો નથી ઔદારિક શરીરનો પણ સર્વજ્ઞત્વ સાથે વિરોધ નથી કારણ કે–જો વિરોધ હોય તો કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય કે તરત જ તે ઔદારિક શરીરનો અભાવ થઈ જવો જોઈએ પરતુ થતો નથી માટે વિરોધ નથી

(प०)–समनन्तरपक्षप्रहारेणैवेति अस्मदादिसंवेदनमपीत्यादिरूपेण । अनेनेति ममकारेण ॥

(टि०) कवलनीयमिति अन्नाद्य शाकपानकादयम् । तदुपहारेति कवलनीयवस्त्वानयनकारणम् । तथा स्यादिति अस्मद्ज्ञानमपि कवलाहारेण विरुद्ध भवेत् । न तथेति अन्धकारनिकुरम्ब प्रदीपेन सम विरुद्ध न । तथा चेति कवलाहारज्ञानयोर्विरोधसद्भावे सति हस्तस्थितकवलज्ञानमप्यस्माक न स्यात् । स्वल्पमप्यस्मज्ज्ञान तथा निर्मूलनाशमासादयेत् । अस्मदादावित्यादि । तयोरिति ज्ञानकवलनीयाहारपुद्गलयो । अवबोध इति विरोधज्ञानमिति । तत्रेति सर्वज्ञत्वे । तत्प्रतिपत्तौ विरोध

१ केवलावरणकर्मणारिति अन्तरायक्षयात् प्राप्नोति आहर्तुं शक्नोति केवल न पलायते इत्यधिक मुद्रिते

[illegible]। तदर्थेति [illegible]। [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] इति सम्बन्ध । [illegible] [illegible] [illegible] वा ।

[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] केवलिनां वा । [illegible]। [illegible] [illegible] वा । [illegible] [illegible]- [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]।

[illegible] [illegible] [illegible] कर्म वा ?। न तावत् प्रथमं विकल्पते, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] वा [illegible] मोहरूपम् [illegible] वा । [illegible] [illegible], [illegible] वा ! [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] सामान्येन वा । प्रथमप्रकारे सर्वथापि [illegible] [illegible] वा प्राप्त प्रमाणमुपलभ्येत ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इत्यत्र प्रमाणम् । [illegible]–[illegible] प्रमाणा प्रमितानि [illegible] इच्छति [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। द्वितीये तु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सिद्ध [illegible] । न सामान्येनापि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] स्यात्। [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] स्यात्

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मोह । नहि [illegible] [illegible] [illegible] न मोह [illegible] प्रतिपन्नम्। [illegible] [illegible]— [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वा । [illegible] [illegible] [illegible] तथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] हि [illegible]- [illegible]। [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] किन्तु न [illegible] [illegible] सर्वत्र [illegible] [illegible]।

अथ मोहसहकृत तत तत्कारणम् । तदसङ्गतम्, गत्यादिकर्मणामिवास्यापि मोहसाहायकरहितस्यैव तत्र तत्कारित्वाविरोधात् । अथाशुभप्रकृतय एवैतस्य साहाय-कमपेक्षन्ते, नान्या गत्यादय, अशुभप्रकृतिश्चेयमसातवेदनीयरूपेति चेत् । तत्किमिय परिभाषा ? अस्मदादौ तथादर्शनादेव कल्प्यत इति चेत् । ननु शुभप्रकृतयोऽप्य स्मदादौ मोहसहकृता एव स्वकार्यकारणकौशलमवलम्बमाना विलोकयाञ्चक्रिरे, ततस्ता अपि तथा स्यु, ततो नैतद्द्वयस्य मोहापेक्षस्य तत्कारणत्वम, किन्तु स्वतन्त्रस्य । तच्च केवलिन्यविकलमस्त्येव । तन्न कारण केवलित्वेन विरुध्यते ।

આભ્યન્તર કારણ સાથે મહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ હોય તો તે આભ્યન્તર કારણ શરીર છે કે કર્મ ? શરીરનો તો સર્વજ્ઞત્વ સાથે વિરોધ નથી કારણ કે ભોજનમા અતરગ કારણરૂપ તૈજસ શરીર છે, અને તે તૈજસ શરીરની સત્તા સર્વજ્ઞત્વ સાથે તમોએ પણ સ્વીકારેલ જ છે, કર્મનો વિરોધ હોય તો-તે ઘાતી છે કે અઘાતી ? ઘાતી હોય તો-તે મોહનીય છે કે મોહનીયથી ભિન્ન ? મોહનીયથી ભિન્ન કહો તો તે જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય છે કે અતરાય છે ? જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કહી શકશો નહીં કારણ કે તે બન્ને કર્મો અનુક્રમે જ્ઞાન અને દર્શનને જ રોકવામા સમર્થ છે માટે તે બન્ને કર્મો કવલાહારનુ કારણ બની શકતા નથી અતરાય કર્મ કહો તો તે પણ યુક્તિયુક્ત નથી કારણ કે-અતરાય કર્મનો વિલય એ જ કવલાહારનુ કારણ છે અને તે અતરાય કર્મનો સપૂર્ણતયા નાશ કેવલીમા તમે પણ માનો છો કવલાહારનુ કારણ મોહ છે અને તે સર્વજ્ઞત્વનો વિરોધી છે-એમ કહો તો તે મોહ ખાવાની ઇચ્છારૂપે કવલાહારનુ કારણ છે કે સામાન્યરૂપે ? ખાવાની ઇચ્છા હોય તો કવલાહાર થાય એ પ્રથમ પક્ષ કહો તો શુ બધા આત્મામા એમ બને છે, કે આપણમા જ ? બધા આત્મામા એમ બને છે એ માનવુ તેમા કોઈ પ્રમાણ નથી

શકા-જે ચેતન ક્રિયા હોય તે ઇચ્છાપૂર્વક જ હોય છે જેમ કે-વર્તમાન-કાલીન આપણી ક્રિયાઓ ઇચ્છાપૂર્વકની છે, તેમ ભોજનક્રિયા પણ ચેતનક્રિયા હોવાથી ઇચ્છાપૂર્વકની જ છે- આ અનુમાન પ્રમાણથી ઇચ્છાપૂર્વક કવલાહાર ક્રિયાની સિદ્ધિ છે કારણ કે પ્રમાતા પુરુષ પ્રથમ પદાર્થને જાણે છે પછી તેની ઇચ્છા કરે છે ત્યારબાદ તેને માટે પ્રયત્ન કરે છે અને છેલ્લે તેને સિદ્ધ કરે છે

સમાધાન-તમારુ આ કથન બરાબર નથી કારણ કે-સૂતેલા મદોન્મત્ત અને મૂર્છા પામેલ પુરુષાદિમા ક્રિયા જોવાય છે પણ તે ઇચ્છાપૂર્વકની નથી માટે હેતુ વ્યભિચારી છે

શકા-ચેતનક્રિયાને સ્વવશચેતન ક્રિયા એવુ વિશેષણ આપીશુ કેવળ ચેતનની નહી પણ જેનુ ચૈતન્ય સ્વાધીન હોય છે એવા આત્માની ક્રિયા ઇચ્છાપૂર્વકની હોય છે સુપ્તાદિનુ ચૈતન્ય તેમને અધીન નથી તેથી તેમની ક્રિયા ઇચ્છાપૂર્વક ન થાય.

સમાધાન—એમ હેતુમાં વિશેષણ આપવાથી પૂર્વોક્ત દોષ નિવૃત્ત થાય છે તો પણ તમારો હેતુ વ્યભિચારી જ છે કારણ કે કેવલીની ગતિ–સ્થિતિ–બેસવું આદિ ક્રિયાઓ સ્વવશ ચૈતન્યવાળા આત્માની હોવા છતાં ઇચ્છાપૂર્વક નથી.

આપણામાં જ ખાવાની ઇચ્છા કવલાહારનું કારણ છે બધામાં નહીં—એમ કહો તો અમને તે સિદ્ધ જ છે અર્થાત્ ખાવાની ઇચ્છારૂપ મોહનીય કર્મ આપણા જેવામાં કવલાહારનું કારણ છે—એ સાધ્ય અમને સિદ્ધ છે કારણ કે કેવલીમાં તો વેદનીયાદિ કર્મના ઉદયથી ભોજન ક્રિયા સિદ્ધ છે પરંતુ કેવળ આપણામાં મોહને કારણે તે છે વળી સામાન્યથી પણ મોહ કવલાહારનું કારણ નથી કારણ કે– એ રીતે તો ખાવું ઊભા રહેવું બેસવું સૂવું વિગેરે ક્રિયાઓમાં પણ મોહ જ કારણરૂપ બને અને જો એમ માનશો તો કેવલીભગવાન્‌માં મોહનો અભાવ હોવાથી ખાવું વિગેરે ક્રિયાનો અભાવ થશે. તો પછી તીર્થપ્રવૃત્તિ પણ કઈ રીતે થશે.

શંકા—ખાવું ઊભા રહેવું વિગેરે ક્રિયાઓમાં ગત્યાદિ (નામ) કર્મ કારણ છે પરંતુ મોહ કારણ નથી.

સમાધાન—તો પછી કવલાહારનું કારણ પણ વેદનીયાદિ કર્મ છે, પરંતુ મોહ નથી–એ પણ માની લો

સર્વજ્ઞત્વ સાથે કવલાહારના કારણરૂપ અઘાતીકર્મનો વિરોધ હોય તો તે અઘાતીકર્મ નામકર્મના ભેદરૂપ આહાર પર્યાપ્તિ છે કે વેદનીય? આ બન્નેમાંથી એકેયને કવલાહારના કારણ તરીકે માનવાં તે ઉચિત નથી કારણ કે તથા પ્રકારના નામકર્મનો ઉદય હોય ત્યારે વેદનીય કર્મના ઉદયથી અત્યંત પ્રજ્વલિત જઠરાગ્નિથી સંતપ્ત થઈને પુરુષ આહારને લે છે આ રીતે આહારપર્યાપ્તિ (નામકર્મ) અને વેદનીય કર્મ એ બન્ને મળીને જ કવલાહારના કારણરૂપ છે પરંતુ સર્વજ્ઞત્વ સાથે તો તેમનો કોઈ વિરોધ નથી. કારણ કે સર્વજ્ઞને વિષે આહારપર્યાપ્તિ નામકર્મ અને વેદનીય કર્મ એ બન્ને તમોએ પણ માનેલ જ છે

શંકા—આહારપર્યાપ્તિ નામ કર્મ અને વેદનીય કર્મ જ્યારે મોહ સાથે હોય છે ત્યારે તેઓ કવલાહારના કારણરૂપ છે

સમાધાન—આ કથન પણ યુક્તિસંગત નથી કારણ કે ગત્યાદિ કર્મોની જેમ આહારપર્યાપ્તિ નામકર્મ અને વેદનીયકર્મ એ બન્ને મોહના સહકાર વિના જ સર્વજ્ઞમાં કવલાહાર ક્રિયા કરાવે તેમાં વિરોધ નથી અર્થાત્ જેમ કેવલીમાં ગત્યાદિ ક્રિયાઓ મોહની સહાય વિના થાય છે તેમ ભોજનક્રિયા પણ મોહ વિના જ થાય તો એમાં કોઈ પણ જાતનો વિરોધ નથી.

દિગમ્બર—અશુભ કર્મપ્રકૃતિઓ જ મોહની સહાયની અપેક્ષા રાખે છે પણ ગત્યાદિ શુભ કર્મપ્રકૃતિઓ તેની અપેક્ષા રાખતી નથી. અને કવલાહાર (ભુક્તિક્રિયા) તો અશુભ પ્રકૃતિ છે કારણ કે તે અસાતાવેદનીય (દુઃખ) રૂપ છે,

શ્વેતામ્બર—તમે આવી પરિભાષા શાથી કરો છો કે અશુભ પ્રકૃતિઓ મોહની અપેક્ષા રાખે છે ?

દિગંબર—આપણામા અશુભ પ્રકૃતિઓ મોહની અપેક્ષા રાખે છે, માટે અન્યત્ર પણ રાખે

શ્વેતામ્બર—એમ માનશો તો આપણામા તો શુભ પ્રકૃતિઓ પણ મોહની સહાયથી જ પોત પોતાના કાર્યમા કારણતા ધારણ કરતી જોવાય છે, માટે કેવલીની શુભ પ્રકૃતિઓ પણ મોહની અપેક્ષા રાખે એમ માનવુ પડશે અર્થાત્ કેવલીમા મોહ છે જ નહિ તેથી મોહની અપેક્ષા ગણવાનો પ્રશ્ન જ નથી આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે આહારપર્યાપ્તિ અને વેદનીયકર્મ મોહની સહાયતા વિના જ આહારનુ કારણ છે, અને તે બન્ને કેવલીમા પણ અવિકલ છે જ અર્થાત્ કેવલીમા તેને કારણે કવલાહાર થશે જ આ પ્રકારે કવલાહારના કારણ અને સર્વજ્ઞત્વનો સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ નથી-એ સિદ્ધ થયુ

(पं०) अथ मोहसहकृतमिति गत्वे अस्येति आहारपर्याप्तिवेदनीयस्य। तत्रेति सार्वज्ञ्ये। तत्कारित्वाविरोधादिति कवलाहारकारित्वाविरोधात्।

(टि०) नाद्यस्तयोर्ज्ञानदर्शनाचरणयोः। तत्कारणत्वेति कवलाहारकारणत्वम्। तत्कारणत्वादिति कवलाहारकारणत्वात्। न च तदाये सति महाकुलप्रसूतस्याऽपि सद्गुरुदीक्षितस्यापि गुरुतपश्चरणमरचरणसमर्थस्यापि कवलप्राप्तिर्भवेत्, ढण्ढणकुमारवत्। यदुक्तम्—

" सिरिवासुदेवतणुओ सीसो अ तिलुक्कसामिनेमिस्स।
सव्वगुणाण निवासो धणकणयसमिद्धनयरीए॥
भममाणो वि न पावइ भिक्खामेत्त पि ढढणकुमारो।
जम्मन्तरनिव्वत्तियतिव्वमहाकम्मदोसेण॥ "

तस्येति अन्तरायविलयस्य। साकल्येनेति सकलतया। सर्वथान्तरायस्य नाशे केवलोत्पत्तिरिति भावः। तत्कारणमिति कवलाहारकारणम्। सर्वत्रापीति अस्मदादौ सर्वज्ञत्वे च। इयमिति भोजनेच्छा। द्वितीये त्विति अस्मदादावेवेति पक्षे। अस्मदादौ भोजनेच्छा वर्त्तते, न च सर्वज्ञे इति न पक्षकक्षाप्रविष्टो भवान्। स एवेति मोह एव। तथा चेति मोहस्य गत्यादिकारणत्वे सति। [1]तासामपीति गतिस्थितिनिषद्यादीनाम्। अथ गत्यादीत्यादि। तत्कारणमिति गतिस्थितिनिषद्यादिकारणम्। तथा युक्तमिति कवलाहारकारणमुचितम्। समुदितमिति मिलितम्। एतदिति आहारपर्याप्तिवेदनीयकर्म्मद्वयम्। तत्कारणमिति कवलाहारकारणम्। तदुपगमादिति आहारपर्याप्तिवेदनीयकर्म्मद्वयस्याङ्गीकारात्। अस्याऽपीति आहारपर्याप्तिवेदनीयद्वयस्य। तत्रेति सर्वज्ञे। तत्कारित्वेति कवलाहारकारित्वाविरोधात्। एतस्येति मोहस्य। इयमिति आहाररूपा। परिभाषेति सिद्धान्तभणितम्। तथादर्शनादिति आहारस्यासातारूपस्यावलोकनात्। ततस्ता इति शुभप्रकृतयः। तयेति मोहसहकृता एव भवेयुः। तच्चेति स्वतन्त्रं द्वयम्।

---

१ तेषाम० मु।

§३ कार्यं तु यदि विरुद्धम्, तदा तद् तत्र नोपपादि। अविकृतकारणस्तु तदेव्यवस्थान कवलाहारोऽविकार्य एव। किञ्च किं नामाहारकार्यं केवलित्वेन व्याहन्यते– रसनेन्द्रियोद्भवं मतिज्ञानम् ध्यानविघ्नः परोपकारकरणान्तराय विसूचिकादिव्याधि- र्भावित्व पुरीषादिजुगुप्सितं कर्म, वानुपमयाग्निना रिरंसा निद्रा वा ? नाद्य पक्षः। खादनमात्रेण रसनेन्द्रियमतिज्ञानासम्भवात् अन्यथाऽऽहारनिकटनिक्षिप्तनिगुप्तकुसुमपरिमलसंसर्ग- स्याद् घ्राणेन्द्रियज्ञानमपि भवेत्। न द्वितीयः केवलिनः शैलेश्यारम्भात् प्राग् ध्याना- नुपगमात्। तत्र च कवलाहारासंभवात् ध्यानस्य च व्याघाताभावात्। अन्यथा गमनेऽपि ध्यानविघ्न स्यात्। न तृतीयः तृतीययामप्रहरमात्र एव सारम्भो मुक्ते शेषसमये धर्मोपदेशकरणात्। न चतुर्थः परित्राय दिनमिताहारारम्भनवात्। न पञ्चमः अन्नपानादिनाऽजीर्णाद्यसम्भवात्। न षष्ठः कवलस्थितिः क्रियमाण तस्यैव जुगुप्सा संपर्केण कस्येषां वा। न तावत् तस्य भगवतः निर्मोहत्वेन जुगुप्साया असम्भवात्। नाप्यन्येषाम्, तद् किं मनुष्यजुगुप्साऽऽस्पदत्वमप्रीतिहेतुत्वाद् जुगुप्सायां सम्भवमानमप्रत्येक्षमव- स्थातीते सा तेषां न संजायते। अत एव भगवतः सातिशयत्वाद् न तस्यान्ये तेषां तदेष्टुः। तर्हि तद एव कवलाहारस्य भोजनजुगुप्सासम्भवात् न दोषः। सामान्यवेषनिमित्तं तु विविक्तदेशे करणात् दोषाभावः। नापि सप्तमाष्टमौ रिरंसाविषयोर्मोहनीयकार्यत्वात् भगवति तु तदभावात्। तस्मात् कार्यमपि तस्य तेन विरुध्यते।

§૩ કવલાહારના પ્રશ્નનો સર્વજ્ઞત્વ સાથે સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ હોય તો કેવલીમાં આહારનું કાર્ય (ફળ) કદી ઉત્પન્ન ન થાય, પરંતુ કેવલીમાં સમસ્ત કારણોથી જ પણ થતો કવલાહાર તો નિવારી શકાય તેમ નથી. વળી, અમે તમને પૂછીએ છીએ કે કવલાહારનું એવું કયું કાર્ય છે કે જે સર્વજ્ઞત્વનું વિરોધી છે? શું રસનેન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થયેલ મતિજ્ઞાન, ધ્યાનમાં વિઘ્ન, પરોપકારમાં વિઘ્ન, સૂચિકાદિ વ્યાધિ, મલ‌ઉપસ્થિતિ નીહારાદિ નિંદ્ય ક્રિયા ધાતુની વૃદ્ધિથી થતી સંભોગની ઇચ્છા કે નિદ્રા છે? રસનેન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થયેલ મતિજ્ઞાનનો તો કહી શકાય નહીં કારણ કે કેવલીમાં કવલાહારના સંબંધ માત્રથી રસને- ન્દ્રિય જન્ય મતિજ્ઞાનનો સંભવ નથી. જો એમ પણ હોય તો (સમવસરણમાં) દેવોના સમૂહે સતત વરસાવેલ પુષ્પોની સુગંધના સંબંધથી ઘ્રાણેન્દ્રિયજન્ય મતિ- જ્ઞાન પણ કેવલીને થવું જોઈએ. કેવલીને શૈલેશીના પ્રારંભ પહેલાં ધ્યાન માનેલ નથી માટે બીજો વિકલ્પ પણ કહી શકાય નહિ અને શૈલેશી અવસ્થામાં તો કવલાહાર માનેલ જ નથી, અને વળી શૈલેશીનું ધ્યાન તો ક્ષણિક છે. આહાર લેવા માત્રથી જ જો ધ્યાનમાં વિઘ્ન થતું હોય તો ગમનાદિ ક્રિયાને કારણે પણ કેવલીના ધ્યાનમાં વિઘ્ન કેમ નહિ થાય? ત્રીજો પક્ષ પણ ઉચિત નથી કારણ કે કેવલી

1 આત ત્ર્યર્થ-મુષ્ણા 2 કાર્યં તેન ત્ર મુષ્ણા।

ભગવાન્ ત્રીજા પહોરના મુહૂર્તમાત્રમાં ભોજન કરી લે છે, બાકીનો સમસ્ત કાલમાં તેમને ઉપકારને માટે અવકાશ છે જ ચોથો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી કારણ કે કેવલી ભગવંત સર્વપ્રકારે જાણીને હિતકારી અને મર્યાદિત આહાર ગ્રહણ કરે છે તેથી તેમને શૂલાદિ વ્યાધિનો સંભવ જ નથી ગત્યાદિ ક્રિયા દ્વારા પણ ઇર્યાપથિકાનો પ્રસંગ છે જ માટે પાંચમો પક્ષ પણ યુક્તિયુક્ત નથી છઠ્ઠો પક્ષ–નીહારાદિ નિંદ્ય ક્રિયા કરવી પડે તે પણ યોગ્ય નથી કારણ કે નીહારાદિ ક્રિયા કરવામાં કેવલીને પોતાને ઘૃણા થાય છે કે બીજાને? કેવલીને ઘૃણા થાય છે એમ તો કહી શકશો નહી કારણ કે કેવલી નિર્મોહી હોવાથી તેમને ઘૃણાનો સંભવ જ નથી બીજાઓને જુગુપ્સા– ઘૃણા થાય છે એમ કહો તો અમે પૂછીએ છીએ કે–માનવ–દાનવ અને દેવોના ઇન્દ્ર, અને તેમની હજારો સ્ત્રીઓથી વ્યાપ્ત સભામાં વસ્ત્રરહિત અવસ્થામાં બેઠેલા ભગવાનને જોઈને તેઓને ઘૃણા કેમ થતી નથી ?

દિગંબર–તીર્થંકર ભગવાન્ અતિશય યુક્ત હોવાથી તેમની નગ્નતાથી લોકોને ઘૃણા થતી નથી

શ્વેતામ્બર –તો પછી ભગવાન્ અતિશયવાળા હોવાથી જ તેમની નીહારાદિ ક્રિયા ચર્મચક્ષુવાળાને અદૃશ્ય હોવાથી આપણને ઘૃણાનું કારણ જ નથી અને સામાન્ય કેવલી તો એકાન્ત સ્થાનમાં નીહારાદિ ક્રિયા કરે છે માટે કોઈ પણ જાતનો દોષ નથી

ધાતુની વૃદ્ધિથી કામક્રીડાની ઇચ્છા એ સાતમો, અને નિદ્રા એ આઠમો પક્ષ પણ યુક્તિયુક્ત નથી કારણ કે એ બન્ને કાર્યો મોહનીય કર્મના ઉદયથી જ થનારા છે પરંતુ કેવલી ભગવંતમાં તો મોહનીય કર્મનો સર્વથા અભાવ જ છે આ પ્રકારે કવલાહારના કાર્ય અને સર્વજ્ઞત્વનો પણ વિરોધ નથી

(पं०) अस्वीकारादिति अस्माभिः श्वेताम्बरैरपि ॥छ॥२७॥

[1]द्वितीयपरिच्छेदे वादस्थलसङ्ख्या–उपमानस्यार्थापत्तेरभावस्य सम्भवस्य ऐतिह्यस्य प्रातिभस्य च पृथक्प्रामाण्यनिराकरणानि १। चक्षुषः प्राप्यकारित्वनिरासः २। श्रोत्रस्याप्राप्यकारिता-निरासः ३। तमश्छाययोर्द्रव्यत्वस्थापनम् ४। मीमांसकाभिप्रायेण सर्वज्ञनिषेधो यस्तस्य निराकरणम् ५। ईश्वरकर्तृसृष्टिनिराकरणम् ६। केवलिनः कवलाहारो नास्तीति वादिदिगम्बरनिराकरणम् ७। एवं सप्त ॥

(टि०) तदा तदित्यादि। तदिति कार्यम्। तत्रेति सर्वज्ञे। [2]तत्कार्यमिति आहारकार्यम्। [3]तेनेति सर्वज्ञेन। तावन्मात्रेणेति कवलाहारसम्भवनमात्रेणैव। किन्तु क्षयोपशमेनैव। सर्वज्ञस्य त्विन्द्रियज्ञानकर्म सर्वथा क्षीणम्। अन्यथेति इन्द्रियज्ञानकर्मणि अक्षीणे सति। तद्ध्यानस्येति केवलिध्यानस्य। केवलिनः शैलेशीप्रारम्भात् [प्राग्] ध्यानानभ्युपगमात्। तत्र च कवलाहारास्वीकारात्। अन्यथेति अशाश्वतत्वे। यतश्छिन्न इति ध्यानान्तराय। अथान्येषामित्यादि। सेति जुगुप्सा। तेषामिति अन्येषां मानवादीनाम्। तन्नाग्न्यमिति भगवन्निरावरणत्वं। तेषामिति

१ द्वितीयपरिच्छेदस्थलसङ्ख्या–मु। २ मुद्रिते आहारकार्यमिति पाठः। ३ सार्वज्ञ्येन इति मुद्रिते।

§२ कार्यं तु यदि विरुद्धम्, तदा तद् तत्र मोच्यादि। बहिरङ्गकारणस्य तयोरुत्पद्यमान कवलाहारोऽनिवार्य एव। किञ्च किं नामाहारकार्यं सर्वज्ञत्वेन व्याहन्यते—रसनेन्द्रियोद्भवं मतिज्ञानम् ध्यानविघ्न परोपकारकरणान्तराय विशूचिकादिव्याधिर्वोपद्रव पुरीषादिजुगुप्सितं कर्म धातुपचयाग्निना रिरंसा निद्रा वा? नाद्य पक्ष। आस्वादमात्रेण रसनेन्द्रियजज्ञानासम्भवात् अन्यथा गन्धरसनिकरनिर्गतनिर्गुण्डकुसुमपरिमलास्वादत्वाद् घ्राणेन्द्रियज्ञानमपि भवेत्। न द्वितीय केवलिन शैलेशीप्रारम्भात् प्राग् ध्यानानभ्युपगमात्। तत्र च कवलाहारानभ्युपगमात् तद्ध्यानस्य च शाश्वतत्वात्, अन्यथा गमनेऽपि तत्र तद्विघ्न स्यात्। न तृतीय तृतीययाममुहूर्तमात्र एव भगवतां भुक्ते तेषामरसनाद्युपकारकमन्तरम्। न चतुर्थ परिणाम हितमिताहारग्रहणात्। न पञ्चम गमनादिनाऽग्नीवर्धनप्रसङ्गात्। न षष्ठ भगवत्यस्मिन् क्रियमाणे तस्यैव जुगुप्सासंपर्केन अन्येषां वा? न तावत् तस्यैव भगवतः निर्मोहत्वेन जुगुप्साया असम्भवात्। नाप्यन्येषाम्, तत् किं मनुष्यतिर्यगमरगणसहस्रसंकुलायां समवसरणभूमौ भगवति सा तेषां न संजायते? अथ भगवतः सातिशयत्वात् न तन्मध्ये तेषां भवेत्। तर्हि तत एव तन्नीहारस्य मांसचक्षुषामदर्शनत्वात् न दोष। सामान्यकेवलिनस्तु विविक्तदेशे तत्करणात् दोषाभाव। नापि सप्तमाष्टमौ रिरंसानिद्रयोर्मोहनीयकार्यत्वात् भगवति तु तदभावात्। तन्न कार्यमपि तस्य तेन विरुध्यते।

§૩ કવલાહારના કાર્યનો સર્વજ્ઞત્વ સાથે સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ હોય તો કેવલીમાં આહારનું કાર્ય (ફળ) ભલે ઉત્પન્ન ન થાય, પરંતુ કેવલીમાં સમસ્ત કારણોથી ઉત્પન્ન થતો કવલાહાર તો નિવારી શકાય તેમ નથી. વળી અમે તમને પૂછીએ છીએ કે કવલાહારનું એવું કયું કાર્ય છે કે જે સર્વજ્ઞત્વનું વિરોધી છે? શું રસનેન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થયેલ મતિજ્ઞાન, ધ્યાનમાં વિઘ્ન, પરોપકારમાં વિઘ્ન, શૂળાદિ વ્યાધિ ઉપદ્રવ, નીહારાદિ નિંદ્ય ક્રિયા, ધાતુની વૃદ્ધિથી થતી કામક્રીડાની ઇચ્છા કે નિદ્રા છે? રસનેન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થયેલ મતિજ્ઞાનનો તો પક્ષ સાચો નથી કારણ કે કેવલીમાં કવલાહારના સંબંધ માત્રથી રસનેન્દ્રિયજન્ય મતિજ્ઞાનનો સંભવ નથી. જો એમ થતું હોય તો (ભમરાઓથી) દેવોના સમૂહે સતત વરસાવેલ ફૂલોની સુગંધના સંબંધથી ઘ્રાણેન્દ્રિયજન્ય મતિજ્ઞાન પણ કેવલીને થવું જોઈએ. કેવલીને શૈલેશીના આરંભ પહેલાં ધ્યાન માનેલ નથી માટે બીજો વિકલ્પ પણ સાચો નહિ અને શૈલેશી અવસ્થામાં તો કવલાહાર માનેલ જ નથી, અને વળી શૈલેશીનું ધ્યાન તો શાશ્વત છે. આહાર લેવા માત્રથી જ જો ધ્યાનમાં વિઘ્ન થતું હોય તો ગમનાદિ ક્રિયાને કારણે પણ કેવલીને ધ્યાનમાં વિઘ્ન કેમ નહિ થાય? ત્રીજો પક્ષ પણ ઉચિત નથી કારણ કે કેવલી

१ मम लमार्जेय-मुखण। २ मम तैन म्या सुधा।

ભગવાન્ ત્રીજા પહોરના મુહૂર્ત્તમાત્રમાં ભોજન કરી લે છે, બાકીનો સમસ્ત કાલમાં તેમને ઉપકારને માટે અવકાશ છે જ ચોથો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી કારણ કે કેવલી ભગવંત સર્વપ્રકારે જાણીને હિતકારી અને મર્યાદિત આહાર ગ્રહણ કરે છે તેથી તેમને શૂલાદિ વ્યાધિનો સંભવ જ નથી ગત્યાદિ ક્રિયા દ્વારા પણ ઈર્યાપથિકાનો પ્રસંગ છે જ માટે પાચમો પક્ષ પણ યુક્તિયુક્ત નથી છઠ્ઠો પક્ષ-નીહારાદિ નિંદ્ય ક્રિયા કરવી પડે તે પણ યોગ્ય નથી કારણ કે નીહારાદિ ક્રિયા કરવામાં કેવલીને પોતાને ઘૃણા થાય છે કે બીજાને? કેવલીને ઘૃણા થાય છે એમ તો કહી શકશો નહી કારણ કે કેવલી નિર્મોહી હોવાથી તેમને ઘૃણાનો સંભવ જ નથી. બીજાઓને જુગુપ્સા- ઘૃણા થાય છે એમ કહો તો અમે પૂછીએ છીએ કે-માનવ-દાનવ અને દેવોના ઇન્દ્ર, અને તેમની હજારો સ્ત્રીઓથી વ્યાપ્ત સભામાં વસ્ત્રરહિત અવસ્થામાં બેઠેલા ભગવાનને જોઈ ને તેઓને ઘૃણા કેમ થતી નથી?

દિગંબર-તીર્થંકર ભગવાન્ અતિશય યુક્ત હોવાથી તેમની નગ્નતાથી લોકોને ઘૃણા થતી નથી

શ્વેતામ્બર-તો પછી ભગવાન્ અતિશયવાળા હોવાથી જ તેમની નીહારાદિ ક્રિયા ચર્મચક્ષુવાળાને અદૃશ્ય હોવાથી આપણને ઘૃણાનું કારણ જ નથી અને સામાન્ય કેવલી તો એકાન્ત સ્થાનમાં નીહારાદિ ક્રિયા કરે છે માટે કોઈ પણ જાતનો દોષ નથી

ધાતુની વૃદ્ધિથી કામક્રીડાની ઇચ્છા એ સાતમો, અને નિદ્રા એ આઠમો પક્ષ પણ યુક્તિયુક્ત નથી કારણ કે એ બન્ને કાર્યો મોહનીય કર્મના ઉદયથી જ થનાર છે પરંતુ કેવલી ભગવંતમાં તો મોહનીય કર્મનો સર્વથા અભાવ જ છે આ પ્રકારે કવલાહારના કાર્ય અને સર્વજ્ઞત્વનો પણ વિરોધ નથી

(प०) अस्वीकारादिति अस्माभि श्वेताम्बरैरपि ॥छ॥२७॥

[1]द्वितीयपरिच्छेदे वादस्थलसख्या—उपमानस्यार्थापत्तेरभावस्य सम्भवस्य ऐतिह्यस्य प्रातिभस्य च पृथक्प्रामाण्यनिराकरणानि १। चक्षुष प्राप्यकारित्वनिरास २। श्रोत्रस्याप्राप्यकारिता-निरास ३। तमश्छाययोर्द्रव्यत्वसंस्थापनम् ४। मीमासकाभिप्रायेण सर्वज्ञनिषेधो यस्तस्य निराकरणम् ५। ईश्वरकर्तृकसृष्टिनिराकरणम् ६। केवलिन कवलाहारो नास्तीति वादिदिगम्बरनिराकरणम् ७। एव सप्त॥

(टि०) तदा तदित्यादि। तदिति कार्यम्। तत्रेति सर्वज्ञे। [2]तत्कार्यमिति आहारकार्यम्। [3]तेनेति सर्वज्ञेन। तावन्मात्रेणेति कवलाहारसम्पन्नमात्रेणैव। किन्तु क्षयोपशमेनैव। सर्वज्ञस्य त्विन्द्रियज्ञानकर्म सर्वथा क्षीणम्। अन्यथेति इन्द्रियज्ञानकर्मणि अक्षीणे सति। तद्ध्यानस्येति केवलिध्यानस्य। केवलिन शैलेशीप्रारम्भात् [प्राग्] ध्यानानभ्युपगमात्। तत्र च कवलाहारास्वीकारात्। अन्यथेति अशाश्वतत्वे। पतद्विघ्न इति ध्यानान्तराय। अथान्येषामित्यादि। सेति जुगुप्सा। तेषामिति अन्येषा मानवादीनाम्। तन्नाग्न्यमिति भगवन्निरावरणता। तेषामिति

1 द्वितीयपरिच्छेदस्थलसंख्या—मु। 2 मुद्रिते आहारकार्यमिति पाठ। 3 सार्वज्ञ्येन इति मुद्रिते।

सादेनाहारेणाम्। तयोरुरिति छद्मस्थत्वाभावम्। क्व इवेति सातिशयवत्त्वेन। तस्मीहारस्येति सर्वज्ञत्वस्य। तत्कारणत्वादिति भीहारकारणत्वात्। तदभावादिति विरुद्धत्वाभावात्।

तस्मेत्यादि। तस्येति कवलाहारस्य। तेनेति छद्मस्थेन।

§४ नापि सहचरादि अतस्तत्सहचरं छद्मस्थत्वम्, अन्यद् वा निवेद्यम्? न तावदाद्यम्, उभयवाद्यविवादात्पक्षेऽनासिद्धेः। अस्मदादौ तथादर्शनात् तत्साहचर्यनियमोपगमे गमनादेरपि तत् सहचरं स्यात्। अन्यत्तु करणक्रमादिकमपि भवति तत्सहचरम्, न तु केवलित्वेन विरुध्यते। एवमुत्तरचरादिकमपि न केवलित्वेन विरुध्यते। इति स्थितं कवलाहारसर्वज्ञत्वयोरविरोध इति हेतु सिद्धिरनुपलब्धत्वात् इति ॥ २७ ॥

इति प्रमाणनयतत्त्वालोके श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचितायां
रत्नाकरावतारिकालघुटीकायां प्रत्यक्षस्वरूप
निर्णयो नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥

§४ વળી કવલાહારના સહચારાદિ પણ સર્વજ્ઞત્વના વિરોધી નથી કારણ કે અમે તમને પૂછીએ છીએ કે કવલાહારનું સહચર છદ્મસ્થપણું છે કે બીજું કંઈ? પહેલો પક્ષ તો કહી શકાશે નહીં કારણ કે વાદી પ્રતિવાદી બન્નેને કેવલીમાં છદ્મસ્થપણું માન્ય નથી. આપણામાં આહાર સાથે છદ્મસ્થપણાનું સાહચર્ય જોવામાં આવે છે માટે સર્વત્ર કવલાહાર સાથે છદ્મસ્થત્વનું સાહચર્ય હોવું જોઈએ એવો નિયમ સ્વીકારશો તો ગમનાદિ ક્રિયાઓમાં પણ છદ્મસ્થત્વનું સાહચર્ય માનવું પડશે. કરણક્રમ વિશેષનું હલન ચલન આદિ અન્ય પદાર્થનો કવલાહારમાં સહચાર છે તે તો કોઈ પણ સર્વજ્ઞત્વ સાથે તેનો વિરોધ નથી. એ જ પ્રમાણે કવલાહારના ઉત્તરચરાદિ પણ સર્વજ્ઞત્વ સાથે વિરોધી નથી. આથી કરી કવલાહાર અને સર્વજ્ઞત્વનો અવિરોધ હોવાથી એમ અમારા હેતુની સિદ્ધિનો નિશ્ચય થયો ૨૭

એ પ્રમાણે પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક નામના ગ્રંથની શ્રી રત્નપ્રભાચાર્ય મહારાજ વિરચિત રત્નાકરાવતારિકા નામની લઘુટીકાના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપનો નિર્ણય નામના બીજા પરિચ્છેદનો શ્રી રૈવતાચલ ચિત્રકૂટાદિ પ્રાચીન (જીર્ણ) તીર્થોદ્ધારક શ્રી વિજયનીતિસૂરીશ્વરજીના શિષ્યાણુ મુનિ ભક્તિવિજયજીએ સ્વપરશ્રેયસ્ સમયે કરેલ ગુજરાતી ભાષાનુવાદ પૂર્ણ થયો

(टि०) अस्मदादाविन्यादि। तथेति आहारकत्वस्य च्छद्मस्थत्वसाहचर्यापेक्षया। तत्साद सर्वेति सर्वत्रापि कवलाहारवत्त्वच्छद्मस्थत्वयोः इति। तदिति छद्मस्थत्वम् ।१।

इतिश्रीसाधुपूर्णिमापक्षीयश्रीमदाचार्यगुणचन्द्रसूरिशिष्येण ज्ञानचन्द्रेण विरचिते रत्नाकरावतारिकाटिप्पणके द्वितीयः परिच्छेदः समाप्तः॥

१ ०स्थत्वसहचारे तु।

રત્નાકરાવતારિકાનાં ટિપ્પણો

પ્રથમ પરિચ્છેદ

૧ ૮ 'सिद्धये' આ મગળ શ્લોકની 'શતાર્થી' નામે ટીકા જિનમાણિક્ય ગણિએ રચી છે નામ શતાર્થી છે પણ આમા આ એક જ કારિકાના જુદા જુદા ૧૧૧ અર્થ કરવામા આવ્યા છે તે આ પ્રમાણે છે–વર્ધમાન જિનની સ્તુતિ ૧૨, સિદ્ધાર્થનૃપ ૧, ત્રિશલા ૧, ગૌતમ ૧, નન્દિવર્ધન ૧, ઋષભથી માડી વર્ધમાન સુધીના ૨૪ તીર્થકરો ૨૪, વૃષભ, વર્ધમાન, ચન્દ્રાનન અને વારિષેણ આ ચાર શાશ્વત તીર્થકરો ૪, શત્રુજયતીર્થ ૧, રૈવતગિરિ ૧, સાધારણ જિન ૬, સિદ્ધ ૨, આચાર્ય ૧, ઉપાધ્યાય ૧, સર્વ સાધુ ૮, વાચનાચાર્ય ૨, સ્વગુરુ ૨, વાણી ૧, જિનધર્મ ૨, સિદ્ધાન્ત ૩, સિદ્ધિ ૧, શ્રાદ્ધ ૨, સામાન્ય વ્યવહારી ૨, બ્રહ્મા–વિધાતા ૩, વિષ્ણુ–નારાયણ ૫, ભાવી તીર્થકર તરીકે વિષ્ણુ ૧, શિવ ૨, પાર્વતી ૩, સૂર્ય ૨, ચદ્ર ૧, રાજા ૧, પ્રદીપ ૩, અગ્નિ ૧, કામ ૧, પિક ૧, મેઘ ૧, સહકાર ૧, નિમ્બ ૧, વાત ૧, રાત્રિ ૧, શલભ ૧, શરાવ ૧, અને સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ ૧ આ કૃતિ હજી છપાઇ નથી, આ કૃતિને અતે જિનમાણિક્યના શિષ્ય વિજયે રચેલ પ્રશસ્તિ આપવામા આવી છે તેની રચના તેમણે ૧૫૩૯ વિક્રમ સવતમા કરી છે આથી શતાર્થીની રચના પણ એ જ વર્ષમા પૂરી થઈ હશે તેમ માની શકાય આની હસ્તપ્રત અમદાવાદના ડહેલાના ઉપાશ્રયના હસ્તપ્રત ભડારમા છે અને તેનુ મુદ્રણ લા દ વિદ્યામદિર, અમદાવાદ તરફથી શરૂ કરવામા આવ્યુ છે

પ્રસ્તુતમા સિદ્ધિ શબ્દના અનેક અર્થો છે–સમગ્ર પ્રકારની ભૌતિક સપત્તિ ગ્રન્થની સમાપ્તિ, વાચકને થતી જ્ઞપ્તિ અને તે દ્વારા મુક્તિ

૧ ૧૦ 'दिगम्बरस्य' અહી સૂચવેલ દિગમ્બર તે કુમુદચન્દ્ર છે અને વાદી દેવસૂરિ અને કુમુદચદ્રનો વાદ મહારાજાધિરાજ જયસિહ દેવની સમક્ષ થયો હતો એમ પડિત જ્ઞાનચદ્રે ટિપ્પણમા ખુલાસો કર્યો છે આનુ સમર્થન તાડપત્રની એક હસ્તપ્રતની કાષ્ઠ પૃષ્ઠિકામા દોરેલા ચિત્ર ઉપરથી તથા યશશ્ચન્દ્રકૃત મુદ્રિત-કુમુદચદ્ર નામના નાટકમાથી પણ મળે છે આથી વાદી દેવસૂરિનો દિગમ્બરાચાર્ય કુમુદચદ્ર સાથે વાદ થયો હતો એ હકીકત સાચી જણાય છે

૪ ૮ 'लक्ष्यमाण' –આ પ્રથમ વિશેષણનો સારાશ છે કે– સમુદ્ર રત્નાદિ અનેક પદાર્થો અને તેને સઘરનાર જલથી યુક્ત હોય છે, તેમ આ સ્યાદ્વાદરત્નાકર નામનો ગ્રથરૂપ લોકોત્તર સમુદ્ર પણ વિવિધ પ્રમેયરૂપ પદાર્થો અને તેને સઘરનાર શબ્દોથી સપન્ન છે આ શાસ્ત્રરૂપ સમુદ્રમા જે પદાર્થોનુ વર્ણન છે તે અતિ ગભીર છે અને તેના પ્રતિપાદક જે શબ્દો છે તે પણ અભિપ્રેત અર્થનુ પ્રતિપાદન કરતા હોવાથી નિર્દોષ છે

૪ ૪ 'नव रत्नो'—આ બીજા વિશેષણનો આશય છે કે– સમુદ્ર ઉછળતા તરંગોની નવી નવી રચના– આકૃતિથી મનોહર હોય છે. તેમ આ ગ્રન્થરૂપ લોકોત્તર સમુદ્ર પણ તેમાં નિરૂપાતા અનેક પ્રમેયોને કારણે મનોહર છે

૪ ૫ 'मनुत्तमम'—આ ત્રીજા વિશેષણનો ભાવ છે કે–સમુદ્ર જેમ કાંઠાના આગમ–વૃક્ષોથી યુક્ત વનોના નિકુંજોથી યુક્ત હોય છે તેમ આ ગ્રન્થરૂપ લોકોત્તર સમુદ્ર પણ નિરુપમ મોક્ષ રૂપ ફળ આપનાર આગમો–શાસ્ત્રના પરિચિત પ્રકરણોથી યુક્ત છે

૪ ૬ 'निवपम'—આ ચોથા વિશેષણનો ભાવ છે કે– સમુદ્ર મોટા મોટા જહાજો દ્વારા કુશળ વ્યાપારીઓથી ખેડાય તો પૂર્વે અપ્રાપ્ત એવા અપૂર્વ રત્નો આપે છે તેમ આ ગ્રન્થરૂપ લોકોત્તર સમુદ્ર પણ બુદ્ધિ–સમ્યગ્જ્ઞાન રૂપ મહાયાનથી પસાર થઈ સમ્યગ્દર્શન સમ્યગ્જ્ઞાન અને ચારિત્રમાર્ગના આધારમાં તત્પર પુરુષોને પૂર્વે અપ્રાપ્ત એવું મોક્ષ રત્ન અર્પણ કરે છે

૪ ૭ 'दुरवगम' આ પાંચમા વિશેષણનો ભાવાર્થ છે કે– સમુદ્ર કોઈ–કોઈ સ્થળે પરવાળાની વેલોને કારણે દુર્ગમ છે તેમ આ ગ્રન્થરૂપ અલૌકિક સમુદ્ર પણ અહિં તહિં વસ્તરેલા સમાસ પ્રધાન નિર્દેશ પ્રચુર વાક્યોને કારણે દુર્ગમ છે.
૪ ૮ 'वचन सुकृ' આ છઠ્ઠા વિશેષણનો આશય છે કે– સમુદ્ર કોઈ સ્થળે મુક્તામય છીપો અને મોતીઓ વડે અત્યન્ત મનોહર હોઈ આનંદને કરે તેવા મોતીઓના સમૂહથી યુક્ત હોય છે તેમ આ ગ્રન્થરૂપ લોકોત્તર સમુદ્ર પણ કોઈ–કોઈ સ્થળે માધુર્ય અને પ્રસાદગુણ શૈલીથી સુકુમાર કોમલ અત્યન્ત–અમત્કાર શૈલીથી મનોહર અને કુશળ બુદ્ધિ–ચાતુર બુદ્ધિથી ભરેલી શોભા તેમ શોભતી તેજસ્વી એવા અનેક શ્લોકોથી સભર છે

૪ ૯ 'भवविसरी' આ સાતમા વિશેષણનું તાત્પર્ય આવું છે—સમુદ્રમાં તરંગો પર્વત જેવી બની જાય છે અને તેથી આકાશને ત્રાસ આપી આવી જતાં મગરોનો સમૂહ પણ તેમાં હોય છે તેમ આ ગ્રન્થરૂપ લોકોત્તર સમુદ્રમાં પણ કોઈ કોઈ સ્થળે અનેકાન્તવાદના આધારે થયેલ અનેક વિકલ્પરૂપ તરંગો—અત્યન્ત એવા કલ્પના પર્વતો રૂપ બની જાય છે અને તેથી ત્રાસ પામતાને કારણે નાસી જતા–રૂપ થઈ જતા અનેક વાદીઓ કોરૂપ મગરમચ્છો એમાં ન કરે પડે છે

૪ ૧ 'सवविरपमात' આ આઠમા વિશેષણના અનેક અર્થો આ પ્રમાણે થાય છે કે ( ) સમુદ્રમાં કોઈ કોઈ સ્થળે ઉછળતા–જુવાર ભાગના મોટા મત્સ્યોનાં પૂછડાઓનાં પછડાટથી ઉડે ઉછળતા જળબિન્દુઓ જ્યારે સૂર્યમંડળને સ્પર્શે છે ત્યારે છમ એવો અવાજ થાય છે અને તે સમાપ્ત–શાંત થઈ જાય છે તેમ આ ગ્રન્થરૂપ લોકોત્તર સમુદ્રમાં કોઈ કોઈ સ્થળે પક્ષાભાસાદિ સમસ્ત દોષોથી યુક્ત અનુમાન–હેતુનું કથન કરનાર વાદીને તેના કથનમાં દોષ બતાવવામાં આવે ત્યારે આમ તેમ ગુસ્સે થાય તે વખતમાં અનુમાન કરે કે કથિત અનુમાનમાં નવ વિશેષણ આપે ત્યારે બુદ્ધિને નકિંચિત્ બનાવનાર અસાધારણ–પુરુષ પંડિત અકસ્માત્ પૂર્વક તેને પડકારે છે ત્યારે તેના બળથી જે બુદ્ધિના બિન્દુઓ ઉડે છે તે વિદ્વ મંડળરૂપ સૂર્ય મંડળમાં આત્મ રૂપ છમકારો આપી જાય છે અને શાંત થઈ જાય છ

(૨) સમુદ્રમા કોઈ કોઈ સ્થળે ઉછળતા મોટા મત્સ્યોના પુછડાના પછડાટથી પાણીના મોટા મોટા બિન્દુઓ ઉચે ઉછળી સૂર્યમંડળમા છમકારો જન્માવે છે, તેમ આ ગ્રન્થરૂપ સમુદ્રમા પણ પોતે માની લીધેલ નિર્દોષ અનુમાનના પ્રયોગના કારણે વાદી ઉલ્લસિત-આનંદિત થઈને હાથ પગ પછાડે છે અને યદ્વાતદ્વા બોલવારૂપ વિરુદ્ધાચરણ કરે છે ત્યારે તેના મુખમાથી ઉડતા થુંકને લીધે વિદ્વન્મંડલરૂપ સૂર્યમંડલમા ઘડીભર હાસ્યરૂપ મોજાનો છમકારો ફરી વળે છે,

(૩) સમુદ્રમા આમ તેમ ઉછળતા મોટા મોટા માછલાઓને કારણે ઉંચે ઉડતા જલબિન્દુઓના વડે સૂર્યમંડલમા છમકારા થાય છે, તેમ આ ગ્રન્થરૂપ લોકોત્તર સમુદ્રમા પણ જ્યારે ગ્રન્થકાર એક પછી એક નિર્દોષ અનુમાન-હેતુનો પ્રયોગ કરે છે ત્યારે પરપ્રવાદીઓ આમ તેમ ઉછાળા મારે છે, આથી વિદ્વત્પર્ષિપદ્રૂપ સૂર્યમંડલમા હાસ્યનુ મોજુ ફરી વળે છે, અર્થાત્ છમકારો થઈ જાય છે

૪ ૧૨ '*क्वापि*' આ નવમા વિશેષણનો ભાવાર્થ આ પ્રકારે છે- (૧) સમુદ્ર કોઈ કોઈ સ્થળે ચચળ મણિધર સર્પોથી ભયકર હોય છે, તેમ આ ગ્રન્થરૂપ લોકોત્તર સમુદ્રમા પણ જ્યારે અન્ય દાર્શનિકોની યુક્તિનુ ખંડન થઈ જાય છે ત્યારે ક્રોધાવેશને કારણે તેઓ ભયકરરૂપ ધારણ કરે છે

(૨) સમુદ્ર કોઈ સ્થળે મણિધર સર્પને માટે પણ ભયકર હોય છે, તેમ આ ગ્રન્થરૂપ લોકોત્તર સમુદ્ર પણ અન્ય દાર્શનિકોની યુક્તિઓનુ ખંડન કરતો હોઈ તેમને માટે ભયકર છે,

૪. ૧૪. '*स्याद्वादरत्नाकर*' આચાર્ય વાદી દેવસૂરિએ પોતાના ગ્રન્થનુ નામ સ્યાદ્વાદરત્નાકર રાખ્યુ છે આથી પ્રેરાઈને આચાર્ય રત્નપ્રભે અહિ તેની સમુદ્રના રૂપક વડે પ્રશંસા કરી છે અહી નંદી સૂત્રમા સંઘની સમુદ્રના રૂપક વડે જે સ્તુતિ કરી છે, તે યાદ આવે છે—

भद्दं धिइवेलापरिगयस्स सज्झायजोगमगरस्स ।
अक्खोभस्स भगवओ सघसमुद्दस्स रुदस्स ॥ ११ ॥

૪ ૧૭ '*प्रमाणनय*'-મૂળ ગ્રન્થનુ નામ 'પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક' છે પણ ઘણીવાર તેની ટીકા 'સ્યાદ્વાદરત્નાકર' નુ વિશેષણ 'અલકાર' તેના નામ સાથે જોડી દેવાની ભૂલ થાય છે

૬. ૮ '*तत्र चेह*' ગ્રંથારંભે પરાપર ગુરુ પ્રવાહના સ્મરણના સમર્થન માટે જુઓ તશ્લો૦ પૃ ૧

૬ ૧૦ '*अपकारिण*'- યદ્યપિ બૃહદ્‌વૃત્તિમા મંગલ શ્લોકની અપકારિના સ્મરણ-પરક વ્યાખ્યા કરવામા આવી નથી છતા પણ અહી તેવી વ્યાખ્યા કેમ કરવામા આવી તેનો ખુલાસો ટીકાકારે આગળ પૃ ૧૨ મા કર્યો છે

૯. ૧૪ '*रागद्वेष*' ઇત્યાદિ મંગલ શ્લોકની તુલના પૂજ્યપાદકૃત મંગલ શ્લોક સાથે કરવા જેવી છે—

"मोक्षमार्गस्य नेतारं भेत्तारं कर्मभूभृताम् ।
ज्ञातारं विश्वतत्त्वानां वन्दे तद्गुणलब्धये ॥ सर्वार्थसिद्धि

● ૧૫ 'तार्थस्य –तीर्थं' શબ્દની વ્યાખ્યા વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં આચાર્ય જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે આ પ્રમાણે કરી છે—

निज्जइ जं तेण तहिं तओ व तित्थं तयं च दव्वम्मि ।
सरियाईणं मग्गो निरवाओ तम्मि य पसिद्धे ॥१०२६॥
तरिया तरणं तरियव्वं च सिद्धाणि णावओ पुरिसो ।
दाहोवसमाइ तम्मि तरणिज्जं निन्नयाईयं ॥१०२७॥
देहाइतारयं जं बज्झमलावणयणाइमेत्तं च ।
णेगंतऽणच्चंतियफलं च तो दव्वतित्थं तं ॥१०२८॥
इह तारणाइफलयं ति ण्हाणपाणावगाहणाईहिं ।
भवतारयं ति केई तं नो जीवोवघायाओ ॥१०२९॥
सुद्धी वि न अणुवहया न य पुण्णकारणं वहाओ ।
न य जम्मोघं तं भेत्तुं व कम्मगमाभावाओ ॥१०३०॥
देहेक्कपारी वा तेण तित्थमिह दाहनासाईहिं ।
महुमज्जमंसवेस्सादओ वि तो तित्थमावन्ने ॥१०३१॥
भावे तित्थं संघो सुयविहियं तारओ तहिं साहू ।
नाणाइतियं तरणं तरियव्वं भवसमुद्दोऽयं ॥१०३२॥
जं नाण-दंसणचरित्तभावओ तव्विवक्खभावाओ ।
भवभावओ य तारेइ तेण तं भावओ तित्थं ॥१०३३॥
तह कोहलोहकम्ममयदाहतण्हामलावणयणाइं ।
एगंतेणच्चंतं च कुणइ य सुद्धिं भवोघाओ ॥१०३४॥

इत्यादि.

૭ ૨૧ अष्टमहाप्रातिहार्याणि —દેવકૃત આઠ પ્રાતિહાર્યો આ છે—

"अशोकवृक्षः सुरपुष्पवृष्टिर्दिव्यध्वनिश्चामरमासनं च ।
भामण्डलं दुन्दुभिरातपत्रं सत्प्रातिहार्याणि जिनेश्वराणाम्"

—આચાર્ય હરિભદ્રકૃત નંદી વૃત્તિમાં પૃ ૪ માં

આ શ્લોક ઉદ્ધૃત છે

સદ્ધર્મપુંડરીકમાં તથાગતકૃત પ્રાતિહાર્યનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે—

"अथ खलु तस्या वेलाया भगवतो भ्रूविवरान्तरादूर्णाकोशादेका रश्मि निश्चरिता सा पूर्वस्या दिशि अष्टादशबुद्धक्षेत्रसहस्राणि प्रसृता । तानि च सर्वाणि बुद्धक्षेत्राणि तस्या रश्मे प्रभया सुपरिस्फुटानि सदृश्यन्ते स्म यावदवीचिर्महानिरयो यावच्च भवाग्रम् ।" ઇત્યાદિ પૃ૦ ૩

તે જ ગ્રન્થમા અન્યત્ર તથાગતો દ્વારા જિહ્વેન્દ્રિયને વિસ્તારી સમગ્ર લોકસ્પર્શ દાખવ્યો છે—પૃ ૨૨૯ આ ઉપરથી જણાય છે કે જૈન પરપરામા પ્રાતિહાર્યો દેવકૃત છે જ્યારે બૌદ્ધ પરપરામા સ્વય તથાગત કૃત છે અન્યત્ર બૌદ્ધ ગ્રન્થોમા પ્રાતિહાર્યના ઋદ્ધિ પ્રા૦, આદેશના પ્રા૦, અનુશાસની પ્રા૦— આવા ત્રણ ભેદો પણ બતાવ્યા છે આમા પણ ક્રમે પોતાની ઋદ્ધિનુ પ્રદર્શન, બીજાના મનની વાત જાણવાની શક્તિનુ પ્રદર્શન અને બીજાને નિર્દોષ બનાવી દેવાની શક્તિનુ પ્રદર્શન એ પ્રાતિહાર્યો ગણાયા છે વિશેષ માટે જુઓ—બુદ્ધિસ્ટ હાઈબ્રિડ સસ્કૃત ડિક્શનરીમા 'प्रातिहार्य' શબ્દ

૮ ૯. 'मूलातिशया'—અતિશયોનો વિસ્તાર ઘણો મોટો છે તીર્થંકરના શરીરના વિશેષ લક્ષણો, તેમની ભાષાના વિશેષ અતિશયો અનેક ગણાવવામા આવે છે

૮ ૧૪ 'एतेनैव' તુલના-एतेनापरगुरुगणधरादि सूत्रकारपर्यन्तो व्याख्यात, तस्यैकदेशविद्यास्पदत्वेन देशतो घातिसघातनत्वसिद्धे सामर्थ्यादपरगुरुत्वोपपत्ते" તસ્લો૦ પૃ૦ ૧

૯. ૨૬ 'भट्टो' અહિ જ્ઞાનચદ્રે ભટ્ટને 'नैष्कर्म्यमीमासाकृत्' કહ્યો છે અને પ્રભાકરને 'सकर्ममीमासाकृत्' કહ્યો છે તેનો આધાર શો છે તે જણાયુ નથી વળી એક નવી હકીકત પણ અહિ જ્ઞાનચદ્રે એ ઉમેરી છે કે પ્રભાકરનુ બીજુ નામ દુર્ગસિહ છે, આ પણ સશોધનીય છે

૯. ૩૨ 'तेनान्या' – આ કારિકા પ્રમાણવાર્તિકમા ૩ ૧૩૩પૂ૦ અને ૧૩૪ ઉ૦ છે

૧૨ ૧૨ 'आगमवशात्' આગમ જ્ઞાન વિના શાસ્ત્ર રચનાનો સભવ નથી આવુ દઢ મન્તવ્ય આચાર્ય વિદ્યાનદે સ્થાપ્યુ છે તેનો જ અહિ પ્રતિઘોષ છે-

"सम्यग्बोध एव वक्तु शास्त्रोत्पत्तिज्ञप्तिनिमित्तमिति चेन्न । तस्य गुरूपदेशायत्तत्वात्" ઇત્યાદી તસ્લો૦ પૃ ૧

૧૩ ૧ 'ननु यदिह'—આ કડિકામા જે શકા ઉપસ્થિત કરવામા આવી છે તે આચાર્ય ધર્મકીર્તિના ન્યાયબિન્દુની ધર્મોત્તર કૃત ટીકામાથી લેવામા આવી છે– જુઓ ધર્મો૦ પૃ૦ ૧૪, વળી જુઓ તત્ત્વપ૦ પૃ૦ ૨ આના જેવા જ પૂર્વોત્તર પક્ષો ન્યાયાવતારની સિદ્ધર્ષિ કૃત ટીકાના પ્રારભમા જોવામા આવે છે

૧૫ ૧ 'इद च वाक्यम्' દાર્શનિકોએ આદિવાક્ય વિષે જે વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે તેનુ નિરૂપણ મે અન્યત્ર કર્યુ છે તે જોવુ—न्यायाटि०पृ० १२९

૧૧ ૪ 'शब्दार्थयोः' શબ્દ અને અર્થનો સ્વાભાવિક સંબંધ નથી પણ સાંકેતિક છે એવો મત ન્યાયસૂત્રમાં સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો છે—જુઓ ન્યાયસૂત્ર ૨. ૧. ૫૨-૫૩ । શબ્દ અને અર્થનો સ્વાભાવિક નિત્ય સંબંધ છે એવો મત મીમાંસકોનો છે જૈમિ ૧. ૧. ૫, અને વ્યાકરણ ભર્તૃહરિનો પણ એવો જ મત છે- 'नित्याः शब्दार्थसंबन्धाः' वाक्य १ २३. જ્યારે બૌદ્ધોએ શબ્દ અને અર્થનો કોઈ સંબંધ જ માન્યો નથી. પણ અપોહવાદની સ્થાપના કરી છે જુઓ प्रमाणवा० का ५२-१८७ ; तत्त्व का ८७७-१२१२ ।

૨ ૩૧ 'द्विष्ठसंबन्ध'—આ પ્રસિદ્ધ પ્રમાણવાર્તિકાલંકારનું છે ૨.૧.૬ તેનું ઉત્તરાર્ધ છે—"द्वयस्वरूपग्रहणे सति संबन्धवेदनम् ।"

૨૪ ૧૪ 'विरुद्धयोगत્વ' આ પ્રસિદ્ધ દિઙ્નાગના પ્રમાણસમુચ્ચયની છે જુઓ ટીકા પૃ૦૧૧૪

૨૬ ૭ 'सर्वसंदेहोत्पाद'—આ મત ધર્મોત્તરનો છે ' प्रकृते प्रकरणे कश्चिदप्यपि न विप्रतिपद्यते । वस्तुषु त्वप्रमाणकेऽप्यभिप्रेतार्थेषु संशय उत्पद्यते । संशयाच्च प्रवर्तन्ते सर्वसंशयोऽपि हि प्रवृत्त्यङ्गं प्रेक्षावताम् । अनर्थसंशयोऽपि निवृत्त्यङ्गम् । अत एव शास्त्रकारेणैव पूर्वं संक्षेपादिति युज्यते वक्तुम् ।' धर्मो० पृ० १३ । हेतुमा० पृ० २५० । આના ખંડન માટે જુઓ हेतु० पृ० २, तत्त्वो पृ० ५ ।

૨૭. ૧૭ 'अर्चट'- હેતુબિન્દુના ટીકાકાર અર્ચટનો આ મત છે તે માટે જુઓ हेतु पृ २, २७ । તેના ખંડન માટે—तत्त्वो० पृ ४ વગેરે; આ મતનું ખંડન બૌદ્ધ કમલશીલે પણ કર્યું છે—तत्त्वसं पृ ६ ।

૨૮ ૧૬ 'रासभा' આ ગ્રન્થ વિષે માહિતી મળતી નથી.

૨૯ ७ 'प्रतिबन्धव्यापक' ઇત્યાદિનું સમર્થન આગળ આવે છે જુઓ પરિચ્છેદ ૪ નું ૬૦મું સૂત્ર અને તેની વ્યાખ્યા

૩ ૩૪ 'अतद्भावव्यावृत्ति'—આ જ ન્યાય માટે જુઓ स्याद्वा० पृ २

૩૧. ૨૩ 'दर्शनस्य' જૈન આગમમાં જ્ઞાન અને દર્શનનો ભેદ છે તેમાં દર્શન સામાન્યમાત્રગ્રાહી કોઈ વ્યવહારોપયોગી નથી તેથી તેને પ્રમાણ માનવામાં આવ્યું નથી. મતિજ્ઞાનના ભેદ અવગ્રહને અને ઈહાને પણ દર્શન કોટિમાં કેટલાક લોકોએ મૂક્યા એવો મત આચાર્ય જિનભદ્ર ગણીએ વ્યક્ત કર્યો છે વિશેષાવશ્યક ५३६ દર્શન શબ્દના વિવેચન માટે જુઓ प्रमाणमी० पृ १२५ ।

૩૧. ૨૩ 'सन्निकर्ष' સન્નિકર્ષ વિષે દાર્શનિકોના જે વિવિધ મતવ્યો છે તે જાણવામાં જુઓ-न्यायावता० पृ १४ २४१ અને એમાં જ સંયોગ વિષે પણ વિવેચના કરવામાં આવી છે- पृ० १३३.

૩૧. ૨૪ 'निर्विकल्पक' બૌદ્ધ સંમત નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષની સ્થાપના ધર્મકીર્તિએ ન્યાયબિન્દુમાં તથા પ્રમાણવાર્તિકમાં કરી છે તે પહેલાં પણ દિઙ્નાગે કરી હતી પણ તેમાં સંદિગ્ધતા છે જ્યારે ધર્મકીર્તિ અને તેના ટીકાકારોએ આ સ્થાપનાને

વિસ્તારી છે એ સમગ્રનો સમાવેશ તત્ત્વસંગ્રહ અને તેની ટીકામા જોવા મળે છે ન્યાયસૂત્રના અવ્યપદેશ્ય પદ ને આધારે તેના ટીકાકારો પ્રત્યક્ષના એક ભેદ તરીકે નિર્વિકલ્પને પ્રમાણ સ્વીકારે છે અને વૈશેષિકો પણ તેનુ પ્રામાણ્ય માને જ છે સાખ્ય અને વેદાતને પણ તેનુ પ્રામાણ્ય માન્ય છે આના વિસ્તાર માટે જુઓ-પ્રમીમા૦ પૃ૦ ૧૨૫

૩૧. ૨૫ 'संशय' સશયાદિનુ લક્ષણ આ જ પરિચ્છેદમા આગળ આવે છે સૂત્ર ૯-૧૫

૩૧ ૨૬ 'ज्ञानाद्वैत'-થી પ્રસ્તુતમા બ્રહ્મવાદ અભિપ્રેત છે એમ ટિપ્પણકારે કહ્યુ છે તેનો આધાર પ્રસ્તુત પ્રકરણમા 'ज्ञानादन्योर्थ: पर:' (સૂત્ર ૧૬) એ સૂત્રની અવતારિકામા બ્રહ્મવાદનુ નિરાકરણ કરવામા આવ્યુ છે તે છે આમ કહેવાનુ કારણ એ છે કે જ્ઞાનથી ભિન્ન એવા જડ પદાર્થનુ અસ્તિત્વ બ્રહ્મવાદી ને માન્ય નથી અને બ્રહ્મ એ જ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે પણ બીજી રીતે વિચાર કરીએ તો સ્વય વાદી દેવસૂરિએ આ સૂત્રની વ્યાખ્યામા 'विज्ञानाद्यद्वैतवादिनां मिथ्याभिनिवेशव्युदासार्थं परपदप्रणयनम्' આમ કહ્યુ છે આથી વિજ્ઞાનાદ્વૈત અને આદિપદથી ચિત્રાદ્વૈત શૂન્યવાદ અને બ્રહ્મવાદ પણ અભિપ્રેત છે આમાના શૂન્યવાદનુ નિરાકરણ તો સૂત્ર ૧૬ ની અવતારિકામા કરવામા આવ્યુ જ છે પણ યોગાચાર બૌદ્ધસમત વિજ્ઞાનાદ્વૈતનુ સ્વતત્ર નિરાકરણ અવતારિકામા સૂત્ર ૧૬ મા નથી તેથી ટિપ્પણકારે જ્ઞાનાદ્વૈતનો શબ્દાર્થ બ્રહ્મવાદ કર્યો પરતુ રત્નાકરમા તો સૂત્ર ૧૬ મામા પ્રથમ વિજ્ઞપ્તિમાત્રવાદ (પૃ ૧૪૮) જે બૌદ્ધનો છે, તેનુ નિરાકરણ કર્યું છે આ જ મત વિજ્ઞાનાદ્વૈત નામે ઓળખાય છે ત્યાર પછી ચિત્રાદ્વૈત (પૃ ૧૭૨) નુ, શૂન્યવાદનુ (પૃ ૧૭૯) અને છેવટે બ્રહ્મવાદનુ ખડન કર્યું છે. આ વસ્તુને ઉપસહારમા રત્નાકરમા આ રીતે મુકી છે

"ज्ञानाद्वैत निरस्त तदनुविदलितश्चित्रविज्ञानवाद ।
शून्य निर्लूनगर्स्याप्युपरि परिहृतानन्तर ब्रह्मवार्ता ॥"

ઇત્યાદિ—પૃ ૨૧૦ આ ઉપરથી સિદ્ધ એ થાય છે કે અવતારિકાનુ લઘુટીકા નામ સાર્થક છે ખરી વાત એવી છે કે શૂન્યવાદના ખડનમા જે બાહ્યાર્થની સિદ્ધિ કરવામા આવી છે તે સર્વ સાધારણ છે આથી બહુ વિસ્તારમા જવાની આવશ્યકતા લઘુ ટીકામા જણાઈ નથી અવતારિકાકારે પણ 'ज्ञानाद्वैतादिमत' એ કહી આદિ પદથી બીજા પણ જેનો ઉલેખ કે ખડન તેમણે નથી કર્યું તે સૌ તેમને અભિપ્રેત તો છે જ-એમ સૂચવ્યુ છે

૩૧ ૨૬ 'नित्यपरोक्षबुद्धिवादिनाम्' મીમાસકોના આ મતના નિરાકરણ માટે જુઓ પ્રસ્તુત પરિચ્છેદના સૂત્ર ૧૮ ની અવતારિકા પૃ ૧૧૦

૩૧ ૨૭ 'एकात्मसम—ઈત્યાદિ યૌગોના મત વિષે જુઓ પ્રસ્તુત પરિચ્છેદની અવતારિકા સૂત્ર ૧૮ પૃ ૧૦૫

૩૧. ૨૮ 'અચેતન' સાંખ્યના 'જ્ઞાન અચેતન છે' એ મતનું નિરાકરણ સ્વતંત્ર રીતે અવતારિકામાં નથી. માત્ર નૈયાયિકના ખંડન પ્રસંગે જ્ઞાન જડ ન હોઈ શકે એવું કથન કરવામાં આવ્યું છે (પૃ ૧ ૬) આ માટે સાંખ્યસંમત ઇન્દ્રિય આદિની વૃત્તિના પ્રામાણ્યના સમર્થન માટે સાંખ્યકારિકા ૨૮ અને તેની ટીકાઓ અને તે મતના ખંડન માટે જુઓ સ્યાર પૃ ૭૨ અને ન્યાયકુ૦ પૃ ૪

૩૨ ૨૪ 'અર્થોપલબ્ધિહેતુત્વ' આ ન્યાયસંમત પ્રમાણ લક્ષણનું મૂળ ન્યાયભાષ્યમાં છે—૧ ૧ ૩.

૩૨. ૨૬ 'ઇન્દ્રિય' ઇન્દ્રિય અને તેના સ્વરૂપ અને ભેદો વિષે વિવરણ માટે જુઓ પ્રમીમા પૃ ૩૮

૩૨ ૨૯ 'સંનિકર્ષ' આચાર્ય સિદ્ધસેનને લબ્ધિરૂપ ઇન્દ્રિય પ્રમાણ સંમત છે અને લબ્ધિ એ છે તો અર્થગ્રહણશક્તિ એમણે માની છે

"તતોઽર્થગ્રહણાકારા શક્તિર્જ્ઞાનમિહાત્મન. ।
કરણત્વેન નિર્દિષ્ટા ન વિરુદ્ધા કથંચન ॥" તત્ત્વો ૧. ૧૨૨.

એ બાબતમાં વાદી દેવ સૂરિ પોતાની અસંમતિ દર્શાવે છે—સ્યાર પૃ ૫૩

૩૨. ૩૨. 'લૌકિકમેવ' ઇન્દ્રિયો લૌકિક જ છે—આ મત ન્યાય-વૈશેષિક પૂર્વમીમાંસા અને બૌદ્ધને પણ માન્ય છે પ્રમીમા પૃ ૪

૩૪ ૧૪ 'મનસ'—મનને અણુ માનનાર વૈશેષિક, નૈયાયિક પૂર્વમીમાંસક, સાંખ્ય-યોગ અને વેદાન્ત છે મન વિષે વિચાર વિસ્તાર માટે જુઓ પ્રમીમા પૃ ૪૨.

૩૫ ૨ 'અનધિગતાર્થ' ઇત્યાદિ મીમાંસકોને માન્ય પ્રમાણના લક્ષણ વિષે વિશેષ વિચાર માટે જુઓ 'પ્રમીમા' પૃ ૯.

૩૬ ૧૬ 'ધારાવાહિ'—જેમાં વિષય તેનો તે જ રહે અને જે જ્ઞાન લગાતાર થયા કરે જેમકે 'આ ઘટ છે' 'આ ઘટ છે' એવું સતત ભાન થયા કરે. તે ધારાવાહિ જ્ઞાન કહેવાય છે

૩૬ ૩૨. 'પક્ષપ્રતિક્ષેપ'— પક્ષાભાસના બધા પ્રકારો માટે આગળ પરિચ્છેદ ૬ ના સૂત્રો ૩૮—૪૬ જુઓ.

૩૮. ૩ 'હેતો' હેત્વાભાસોના વિવરણ માટે આગળ પરિ ૬ ના ૪૭—૫૭ સૂત્રો જુઓ

૩૮ ૧૩ 'સ્વભાવાસિદ્ધિ-વ્યતિરેકાસિદ્ધિ' ના વિવરણ માટે જુઓ, અવતારિકા પરિ ૬ સૂ ૫૨

૫૧ ૧૪ 'સુનિશ્ચિત' સર્વજ્ઞનું બાધક પ્રમાણ કોઈ નથી એવો નિશ્ચય અવતારિકામાં આગમ ઉપર કરવામાં આવ્યો છે તેની અહિ અપેક્ષા આ હેતુ મુકાય છે જુઓ પરિ ૨ સૂત્ર ૨૩

૩૮ ૧૪ 'उद्देश्यति'—આ પૂર્વચર હેતુનુ ઉદાહરણ છે–પરીક્ષા૦ ૩ ૬૮

૩૮ ૧૮ 'स्वापात्' આ હેતુ પક્ષૈકદેશાસિદ્ધ છે તે માટે જુઓ ન્યાયબિન્દુ ટીકા ૨ ૫

૩૮ ૧૯ 'प्रतिज्ञार्थैकदेशासिद्धता'–ના લક્ષણુ માટે જુઓ ન્યાયબિન્દુટીકા ૨ ૨૨

૪૦ ૧૫ 'विरुद्धता' વિરુદ્ધહેત્વાભાસના લક્ષણુ માટે જુઓ પરિ ૬ સૂ૦ ૫૨—૫૩

૪૦ ૧૬ 'व्यभिचार' અનૈકાન્તિક અથવા વ્યભિચારી હેત્વાભાસના લક્ષણુ માટે જુઓ પરિ ૬ સૂ૦ ૫૪—૫૭

૪૧ ૧૨ 'तद्दोष' દૃષ્ટાંત દોષો માટે જુઓ પરિ ૬ સૂ ૫૮–૭૯ પ્રસ્તુતમા વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાંત હોવાથી અસિદ્ધસાધ્યવ્યતિરેકાદિનો નિર્દેશ કર્યો છે તે માટેના સૂ૦ ૬૯–૭૯ છે

૪૩ ૧૨ 'सन्निकर्ष'—ન્યાયસૂત્રના વ્યાખ્યાકારોએ સન્નિકર્ષને પણુ પ્રમાણુ માન્યુ છે તે માટે જુઓ ન્યાયસૂત્ર ૧ ૧ ૪ અને તેની ભાષ્ય–વાર્તિક–તાત્પર્યટીકા આદિ વ્યાખ્યાઓ વૈશેષિક દર્શનમા પણ સન્નિકર્ષને પ્રમાણુ માનવામા આવે છે વૈશે ૩ ૧ ૧૮ સન્નિકર્ષ એ પ્રમાણુ નથી તેવો મત સર્વ પ્રથમ બૌદ્ધોએ વ્યક્ત કર્યો છે અને પછી બીજાઓએ તેનુ અનુકરણુ કર્યું છે જુઓ પ્રમાણુસમુચ્ચય અને તેની વૃત્તિ કા ૧૯ થી અને તેની વ્યાખ્યાઓ તથા પ્રમાણુ વાર્તિક પરિ ૧ કા ૩ ની મનોરથનદી આદિ વૃત્તિ

૪૪ ૧ 'असिद्धि'–આથી અસિદ્ધ હેત્વાભાસનો નિર્દેશ અભિપ્રેત છે તે માટે જુઓ પરિ ૬ સૂ૦ ૪૮–૫૧

૪૪ ૩૦ 'कारकसाकल्य' આ મત જયંત ભટ્ટનો છે તે માટે ન્યાયમંજરી (પ્રમાણ) પૃ૦ ૧૨ અને તે મતના અન્યત્ર ખંડન માટે ન્યાયકુમુદચન્દ્ર પૃ૦ ૩૪ અને તેના ટિપ્પણો જોવા

૪૪ ૩૧ 'अर्थोपलब्धौ'– અર્થોપલબ્ધિમા સન્નિકર્ષ કરણુ છે એ મત ન્યાયવાર્તિકકારે સ્પષ્ટ રૂપે સ્વીકાર્યો છે–જુઓ ન્યાયવાર્તિક પૃ૦ ૫–૬

૪૫ ૨૩ 'सहकारिण'–રૂપને ચાક્ષુષ જ્ઞાનમા સહકારી વૈશેષિકોએ માન્યુ છે–જુઓ પ્રશસ્તપાદભાષ્ય કંદલી ટીકા સાથે પૃ૦ ૨૫૧

૪૫ ૨૪ 'निर्गुणत्वात्'— ગુણમા ગુણ નથી એ વૈશેષિક સિદ્ધાંત માટે જૂઓ વૈશે. ૧ ૧ ૧૬

૪૫. ૨૯. 'પાકજરૂપ'—વૈશેષિકોના આ મત માટે જુઓ ન્યાયકંદલી પૃ૦ ૨૫૯

૫ ૨૭ 'ક્ષણિકત્વસાધક — આ મતની પુષ્ટિ માટે ધર્મકીર્તિનું પ્રમાણવાર્તિક ૨. ૧૨૪ જુઓ.

૫૦. ૩૦. પ્રત્યક્ષ —પ્રત્યક્ષના ઐન્દ્રિય આદિ ચાર ભેદો જે પ્રસ્તુતમાં બતાવ્યા છે તેની વ્યાખ્યા માટે જુઓ ન્યાયબિન્દુ–ધર્મોત્તરપ્રદીપ ૧ ૭–૧૧

૫૭ ૧૧ અભિલાપસંસર્ગમ્ આ સંદર્ભ માટે જુઓ ન્યાયબિન્દુ–ધર્મોત્તર પ્રદીપ ૨. ૯ પૃ ૧૭

૬૪ ૨૪ વિવેકખ્યાતિવાદી —આ પ્રભાકરને લક્ષીને કથન છે તેના મત માટે જુઓ, પ્રકરણપંચિકા (પ્ર. વિ. વિ.) પૃ ૪૮ અને તેના ખંડન માટે જુઓ ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ ૫૪ થી તેના ટિપ્પણો સાથે.

૭૬ ૨૮ શૂન્યવાદિના શૂન્યવાદના નિરૂપણ માટે નાગાર્જુન કૃત મૂલ મધ્યમકકારિકા અને તેની ચંદ્રકીર્તિકૃત ટીકા તથા નાગાર્જુનની સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ સહિત વિગ્રહવ્યાવર્તની જોવી. અને તેના ખંડન માટે ન્યાયકુમુદચંદ્ર ભાગ ૧ પૃ ૧૩૩ થી તેના ટિપ્પણો સાથે જોવો. પ્રસ્તુતમાં જે પ્રકારની પરમાણુ અને સ્થૂલ અર્થ વિષે વિચારણા કરવામાં આવી છે તે માટે જુઓ તત્ત્વસંગ્રહ કા ૧૯૯૭ થી.

૮૪ ૧ 'પિણ્ડો' આ વિચાર માટે જુઓ વસુબંધુકૃત વિજ્ઞપ્તિમાત્રતા-સિદ્ધિ કા. ૧૨.

૮૫ ૧ અવયવી' અવયવોથી જુદો સ્થૂલ કોઈ અવયવી છે જ નહિ આ મતના સમર્થન માટે જુઓ તત્ત્વસંગ્રહની કા ૫૯૨ થી. અને તેના ખંડન માટે ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ ૨૩૨ થી.

૯૩ ૮ બ્રહ્મવાદિ—બ્રહ્મવાદની વિસ્તૃત સ્થાપના અને તેના ખંડન માટે સટિપ્પણ ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ ૧૪૭ થી જુઓ વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદિએ જેમ પ્રત્યક્ષત્વાત્ હેતુથી વિજ્ઞાનાદ્વૈતની સિદ્ધિ કરી છે તે જ હેતુને પ્રતીયમાનત્વાત એ રૂપમાં બ્રહ્મવાદીએ મૂકીને પ્રપંચનું મિથ્યાત્વ સિદ્ધ કરી આખરે બ્રહ્માદ્વૈત સિદ્ધ કર્યું છે

૯૯ ૧૧ 'સ્વરૂપ વ્યવસાયા જ્ઞાન' સ્વરૂપમાત્રનો બોધ કરે એવો મત બૌદ્ધોએ સ્થાપિત કર્યો અને તેની દલીલો આપી. જૈનોએ પણ એ મત સ્વીકારી લીધો છે આ માટે ધર્મકીર્તિકૃત ન્યાયબિંદુમાં સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ (૧ ૧૦) તથા પ્રમાણવાર્તિકનું તે પ્રકરણ જોવા જેવું છે પ્રસ્તુત સૂત્રમાં જે વાત કહેવામાં આવી છે તે માટે પ્રમાણવાર્તિકની (૨ ૪૨૮)નિમ્ન કારિકા તુલનીય છે—

"बहिर्मुखं च तज्ज्ञानं भात्यर्थप्रतिभासवत् ।
बुद्धेश्च ग्राहिका वित्तिर्नित्यमन्तर्मुखात्मनि ॥"

આ ઉપરાંત પ્રમાણવાર્તિકમાં નિમ્ન પ્રકરણો જોવાં ૨ ૨૪૯ થી, ૨ ૪૨૩ થી, ૨ ૪૫૯ થી અને ૨ ૪૮૫ થી આ સમગ્ર ચર્ચાના વિસ્તાર માટે જુઓ ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ ૧૭૫ થી,

૧૦૯ ૧૧ 'प्रामाण्यम्'—પ્રામાણ્યનું લક્ષણ અને તેની ઉત્પત્તિ તેમજ જ્ઞપ્તિ સ્વતઃ છે કે પરત—આ ચર્ચા માટે જુઓ ન્યાયકુમુદચંદ્ર સટિપ્પણ પૃ ૧૯૫થી

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

૧૨૩ ૩ 'द्विभेदम्'—પ્રમાણનું પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ એમ બે ભેદમાં વિભાજન એ જૈનોનું આગવું છે બૌદ્ધોએ પ્રમાણના બે ભેદ પાડેલ પણ તે પ્રત્યક્ષ ને અનુમાનરૂપે જૈનોના આ વિભાજન પાછળ તેમની જ્ઞાનના પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષભેદની પ્રક્રિયા રહેલી છે જુઓ વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય ગા૦ ૮૮ થી પ્રમાણના પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષભેદોમાં જ અન્ય પ્રમાણોના સમાવેશની પ્રક્રિયા માટે જુઓ સટિપ્પણ ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ ૫૨૦ ન્યાયકુમુદચંદ્રમાં પ્રત્યક્ષેતર પ્રમાણની સ્થાપના પૃ૦ ૬૭થી કરવામાં આવી છે અને સ્મૃતિ આદિ પરોક્ષપ્રમાણોની ચર્ચા ક્રમે કરી પૃ૦ ૪૦૫ થી છે

૧૩૪ ૨૫ 'प्राप्यकारीणि'—ઇન્દ્રિયોના પ્રાપ્યકારિત્વ અને અપ્રાપ્યકારિત્વની ચર્ચા માટે ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ ૭૫ થી જુઓ

૧૬૦ ૧. 'अवग्रह'—અવગ્રહ, ઈહા, અવાય અને ધારણા આ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષના ભેદોના વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય ગા ૧૭૭ થી તથા તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિક ૧ ૧૫ થી

૧૬૬ ૨૨ 'अवधिज्ञानम्'—વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય ગા ૫૬૫ થી આનું વિશેષ વિવરણ જોવું

૧૬૭ ૭ तिमिरच्छाययो'—અંધકાર અને છાયાને આલોકના અભાવ રૂપે માનનાર નૈયાયિક અને વૈશેષિકના મતની સમીક્ષા માટે જુઓ ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ ૬૬૯ થી

૧૮૮ ૩ 'मन पर्यायज्ञानम्'—ના વિવરણ માટે જુઓ વિશેષાવશ્યકભાષ્યગા ૮૦૬ થી

૧૮૮ ૧૬ 'केवलज्ञानम्' ના વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ વિશેષાવશ્યકભાષ્ય ગા. ૮૧૮ થી.

૧૮૮. ૧૩ 'સકલપ્રમાણપ્રતિક્ષેપ' આસ્તીક દર્શનના મીમાંસકોએ પુરુષના સર્વજ્ઞત્વનો નિષેધ કર્યો છે તેના પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષ માટે જુઓ ન્યાયકુમુ૦ પૃ. ૮૬ થી

૧૯૯. ૨૪ 'ભૂભૂધરાદિ'–આ અનુમાનથી ઈશ્વરના જગત્કર્તૃત્વની સિદ્ધિ કરવામાં આવી છે. આ ચર્ચા માટે જુઓ ન્યાયકુ૦ પૃ. ૯૭ થી. આ મત નૈયાયિક વૈશેષિકોનો છે

૨ ૧. ૩૨. 'બીજા'–ટિપ્પણકાર શાન્ત્યાચાર્ય ઈશ્વરકર્તૃત્વની ચર્ચા પ્રસંગે તે મત શૈવનો છે તેવો ઉલ્લેખ કરે છે તે નૈયાયિકો અને વૈશેષિકો શૈવો હતા તે લક્ષમાં રાખીને છે

૨૧૯. ૧ 'કેવલિનાં કવલાહારત્વ'–દિગંબર મતે કેવલી કવલાહાર નથી કરતા આ મતનું ખંડન અહિ કરવામાં આવ્યું છે તેના પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષ માટે જુઓ ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ. ૮૫૨ થી

स्याद्वादरत्नाकरविशेषणानां समासाः।

वि० १ अतिशयेन क्षुद्रा ["गुणाङ्गाद् वेष्ठेयसू" ७–३–९ हैम। "स्थूल-दूर-युव-ह्रस्व-क्षिप्र-क्षुद्रस्यान्तस्थाऽऽदेर्गुणश्च नामिन" ७–४–४२ हैम] क्षोदीयास, न क्षोदीयास =अक्षोदीयास, लक्ष्यमाणाश्च ते अक्षोदीयासश्च, अथवा लक्ष्यमाणा अत एव अक्षोदीयासश्च ते अर्थाश्च=लक्ष्यमाणाक्षोदीयोऽर्था, न क्षूणानि—अक्षूणानि लक्ष्यमाणाक्षोदीयोऽर्थे अक्षूणानि च तानि अक्षराणि च अथवा लक्ष्यमाणाक्षोदीयोऽर्थाश्च अक्षूणाक्षराणि च लक्ष्यमाणाक्षोदीयोऽर्थाक्षराणि, तानि एव क्षीरम् अथवा तानि क्षीरमिव लक्ष्यमाणाक्षोदीयोऽर्थाक्षूणाक्षरनीरम्, तेन निरन्तरम्—तस्मिन्।

वि० २ महती च मुद्रा च महामुद्रा, स्याद्वादस्य महामुद्रा=स्याद्वादमहामुद्रा, स्याद्वादमहामुद्रया मुद्रितानि=स्याद्वादमहामुद्रामुद्रितानि, नास्ति निद्रा येषा तानि—अनिद्राणि, दृश्यमानानि च स्याद्वादमहामुद्रामुद्रितानि च अनिद्राणि च तानि प्रमेयाणि च=दृश्यमानस्याद्वादमहामुद्रामुद्रितानिद्रप्रमेयाणि, तेषा सहस्रम्=दृश्यमानस्याद्वादमहामुद्रामुद्रितानिद्रप्रमेयसहस्रम्, उत्तुङ्गाश्च तङ्गन्तश्च तरङ्गाश्च ते उत्तुङ्गतङ्गत्तरङ्गा, दृश्यमानस्याद्वादमुद्रामुद्रितानिद्रप्रमेयसहस्रमेव उत्तुङ्गतुङ्गत्तरङ्गा =दृश्यमानस्याद्वादमहामुद्रामुद्रितानिद्रप्रमेयसहस्रोत्तुङ्गतङ्गत्तरङ्गा, तेषा भङ्गय =दृश्यमान त्तरङ्गभङ्गय, तासा सङ्ग = दृश्यमान त्तरङ्गभङ्गिसङ्ग, सौभाग्यस्य भाजनम्=सौभाग्यभाजनम्, दृश्यमान सङ्गेन सौभाग्यभाजनम्=दृश्यमानस्याद्वादमुद्रामुद्रितानिद्रप्रमेयसहस्रोत्तुङ्गतङ्गत्तरङ्गभङ्गिसङ्गसौभाग्यभाजनम्, तस्मिन्।

वि० ३ नास्ति तुला यस्य=अतुलम्, अतुलाना फलाना भर =अतुलफलभर, तेन भ्राजिष्णवश्च ["भ्राजिअलङ्कृग्निराकृग् इष्णु" ५-२–२८ हैम] भूयिष्ठाश्च ते ["बहोर्णीष्ठे भूय्" [७–४–४० हैम] आगमाश्च=अतुलफलभरभ्राजिष्णुभूयिष्ठागमा, तै अभिरामा =अतुलफलभरभ्राजिष्णुभूयिष्ठागमाभिरामा, न तुच्छा अतुच्छा, अतुच्छाश्च ते परिच्छेदाश्च=अतुच्छपरिच्छेदा, अतुलफलभरभ्राजिष्णुभूयिष्ठागमाभिरामाश्च ते अतुच्छपरिच्छेदाश्च=अतुलफलभरभ्राजिष्णुभूयिष्ठागमाभिरामातुच्छपरिच्छेदा, तेषा सन्दोह =अतुलफलभरभ्राजिष्णुभूयिष्ठागमाभिरामातुच्छपरिच्छेदसन्दोह, सन्दोह एव शाद्वल =मृदुनीलतृणसमूहयुक्त प्रदेश अस्मिन् स सदोहशाद्वल। काननस्य निकुञ्जा =काननिकुञ्जा, शाद्वलश्च आसन्नाश्च काननिकुञ्जा =

शास्त्रसम्पन्नज्ञाननिपुणा अनुष्टुप् [illegible] [illegible] एव शास्त्रसम्पन्नज्ञाननिपुणा (।। इव) यस्मिन् वा स –अनुष्टुप्[illegible]गणाभिरामानुष्टुप्छन्द सन्दोहशास्त्रसम्पन्नज्ञाननिपुणः तस्मिन् ।

टि ४ (१) निर्गता उपमा यस्या सा उपमाया निष्क्रान्ता वा=निरुपमा निरुपमा च सा मनीषा=निरुपममनीषा महच्च तद् यानपात्रं च=महायानपात्रम् महायानपात्रस्य व्यापार महायानपात्रव्यापार निरुपममनीषया महायानपात्रव्यापार पराक्रमाय ते पुरुषाय—(निरुपममनीषा एव महायानपात्रम्=निरुपममनीषामहायानपात्रम्, तेन व्यापार पराक्रमाय स पुरुषाय वा) निरुपममनीषामहायानपात्रव्यापारपरायणपुरुष एवं प्राप्तानि=प्राप्तपूर्वाणि न प्राप्तपूर्वाणि—अप्राप्तपूर्वाणि अप्राप्तपूर्वाणि च तानि रत्नानि अप्राप्तपूर्वरत्नानि, तेषां विशेषा—अप्राप्तपूर्वरत्नविशेषा निरुपममनीषा... ...परायणपुरुषैः प्राप्यमाणा अप्राप्तपूर्वरत्नविशेषा यस्मिन् स=निरुपममनीषामहायानपात्रव्यापारपरायणपुरुषप्राप्यमाणाऽप्राप्तपूर्वरत्नविशेषः तस्मिन् ।

(२) निरुपममनीषामहायानपात्रव्यापारपरायणपुरुषैः [illegible] तार्किकपुरुषैः प्राप्यमाणाऽप्राप्तपूर्वरत्नविशेषे ।

टि ५ वचनानां रचना=वचनरचना न अवद्यानि=अनवद्यानि, वचनरचनया अनवद्यानि च तानि गद्यानि=वचनरचनाऽनवद्यगद्यानि तेषां परम्परा=वचनरचनाऽनवद्यगद्यपरम्परा प्रबन्धानां [illegible]=[illegible] वचनरचनाऽनवद्यगद्यपरम्परा एव प्रबन्ध[illegible] (।। इव) वचनरचनाऽनवद्यगद्यपरम्पराप्रबन्ध[illegible], स [illegible] वचनरचनाऽनवद्यगद्यपरम्पराप्रबन्ध[illegible] तस्मिन् ।

टि ६ श्लोका एव मौक्तिकानि (।। इव)—श्लोकमौक्तिकानि न स्तोकानि अस्तोकानि अतिशयेन कुमाराणि सुकुमाराणि अत एव कान्तानि च आलोकनीयानि च=सुकुमारकान्तालोकनीयानि, सुकुमारकान्तालोकनीयानि च अस्तोकानि च तानि श्लोकमौक्तिकानि=सुकुमारकान्तालोकनीयाऽस्तोकश्लोकमौक्तिकानि तेषां प्रकरा —सुकुमारकान्तालोकनीयाऽस्तोकश्लोकमौक्तिकप्रकरा ते यस्मिन्=सुकुमारकान्तालोकनीयाऽस्तोकश्लोकमौक्तिकप्रकरः तस्मिन् ।

टि ७ अमति—गच्छति परिणतिमिति अन्तो धर्मः न एक—अनेक अनेके अनेका वा अन्ताः ते अनेकान्ताः अनेकान्ता यस्य स अनेकान्तः अनेकान्तश्चासौ वादश्च अनेकान्तवाद न अन्ये (अन्या) अनन्ये (न्या) अनेकान्तवा

देन उपकल्पिता अनल्पे(ल्पा) न विकल्पाश्च=अनेकान्तवादोपकल्पिताऽनल्पविकल्पा एव कल्लोला, (॥ इव), अनेकान्तवादोपकल्पिताऽनल्पविकल्पकल्लोला, उद्दामानि च तानि दूषणानि च उद्दामदूषणानि एव ग्राव्य, (॥ इव) उद्दामदूषणग्राव्य, अनेकान्तवादोपकल्पिताऽनल्पविकल्पकल्लोल उल्लासितास्च उद्दामदूषणाग्र्यश्च अनेकान्तवादोपकल्पिताऽनल्पविकल्पकल्लोलोल्लासितोद्दामदूषणाग्र्य, तीर्थानि(=शास्त्राणि दर्शनानि वा) सन्ति एषा—तार्थिका [अतोऽनेकस्वरात्" ७-२-६ हैम, इक] न एक अनेक, अनेके च ते तीर्थिकाश्च अनेकतार्थिका एव नका (॥ इव) अनेकतीर्थिकनका, तेषा चक्राणि—अनेकतीर्थिकनकचक्राणि एव चक्रवाला (॥ इव) अनेकतीर्थिकनकचक्रचक्रवाला, अनेकान्तवादोपकल्पितानल्पविकल्पकल्लोलोल्लासितोद्दामदूषणाग्रिभि विद्राव्यमाणा अनेकतीर्थिकनकचक्रचक्रवाला यस्मिन स अनेकान्तवादोपकल्पिताऽनल्पविकल्पकल्लोलोल्लासितोद्दामदूषणाग्रिविद्राव्यमाणाऽनेकतीर्थिकनकचक्रचक्रवाल, तस्मिन्।

वि० ८ (१) अपगता अशेषदोषा यस्मात् अपगताशेषदोष च तत् अनुमान च अपगताशेषदोषानुमानम् (स्वमतानुसारेण इत्य मन्यमानेन वादिना ग्रन्थकारेण वा) तस्य अभिधानम्—अपगताशेषदोषानुमानाभिधानम, अपगताशेषदोषानुमानाभिधानेन उद्वर्तमानाश्च असमानाश्च ते प्रतिवादिरूपा पाठीनाश्च—अपगताशेषदोषानुमानाभिधानोद्वर्तमानासमानपाठीना, तेषा पुच्छच्छटाच्छोटनम=अपगताशेषदोषानुमानाभिधानोद्वर्तमानासमानपाठीनपुच्छच्छटाच्छोटनम, तेन उच्छलन्तश्च अतुच्छाश्च ते शीकराश्च अपगताशेषदोषानुमानाभिधानोद्वर्तमानासमानपाठीनपुच्छच्छटाच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकरा, तेषा श्लेष =अपगताशेषदोषानुमानाभिधानोद्वर्तमानासमानपाठीनपुच्छच्छटाच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकरश्लेष, तेन सजायमानाश्च मार्तण्डमण्डले प्रचण्डच्चमत्कारा यस्मिन् स =अपगताशेषदोषानुमानाभिधानोद्वर्तमानाऽसमानपाठीनपुच्छच्छटाऽऽच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकरश्लेषसजायमानमार्तण्डमण्डलप्रचण्डच्चमत्कार, तस्मिन्।

(२) नास्ति शेषो येषा—अशेषा—समस्ता, अशेषाश्च ते दोषाश्च—अशेषदोषा, ते सन्ति यस्मिन् अनुमाने तद्=अशेषदोषानुमानम्, अशेषदोषानुमानस्य (अन्येन) अभिधानम्—अशेषदोषानुमानाभिधानम्। न समाना—असमाना, पठन्तीति पाठिन—अध्ययनकारिणो लेखशालिन, तेषां इना =स्वामिन =पाठीना, अशेषदोषानुमानाभिधानेन (स्वयम् अशेषदोषानुमानाभिधाने अन्येनेति सभ्येन ग्रन्थकारेण दोषोद्भावनेन वा) उद्वर्तमानाश्च असमानाश्च ते पाठीनाश्च—अशेषदोषानुमानाभिधानोद्वर्तमानासमानपाठीना, पुच्छाना छटा—पुच्छच्छटा, तासाम् आच्छोटनम=

पुष्पप्रस्फोटनम् अशेषदोषानुमानाभिधानोद्वर्धमानासमानपाठीनानां पुष्पप्रस्फो-टनम्=अशेष पाठीनपुष्पप्रस्फोटनम्, न तुच्छा अतुच्छा अशेषदोषानुमानाभिधा-...प्रस्फोटनेन उपलक्षणाय अतुच्छाश्च ते सीकराः तेषां श्रेणिः=अशेषदोषानुमानाभि-धानोद्वर्धमानासमानपाठीनपुष्पप्रस्फोटनोपलक्षणातुच्छसीकरश्रेणिः मार्तण्डस्य मण्डलम् —मार्तण्डमण्डलम् प्रचण्डाश्च ते चमत्काराश्च—प्रचण्डचमत्काराः, अशेषदोषानुमाना-भिधानोद्वर्धमानाऽसमानपाठीनपुष्पप्रस्फोटनोपलक्षणातुच्छसीकरश्रेण्या संगम्यमानाश्च मार्तण्डमण्डले प्रचण्डचमत्काराः यस्मिन् ॥ अशेषदोषानुमानाभिधानोद्वर्धमानाऽसमानपा-ठीनपुष्पप्रस्फोटनोपलक्षणातुच्छसीकरश्रेणिसंगम्यमानमार्तण्डमण्डलप्रचण्डचमत्कार अपगता अशेषदोषाः प्रचण्डचमत्काराः यस्मात्—अपगताऽशेषदोषानुमानाभिधानोद्व-र्धमानाऽसमानपाठीनपुष्पप्रस्फोटनोपलक्षणातुच्छसीकरश्रेणिसंगम्यमानमार्तण्डमण्ड-लप्रचण्डचमत्कारः तस्मिन् ।

वि ९ (१) तीर्थिकानां ग्रन्था तीर्थिकग्रन्था तीर्थिकग्रन्थानां ग्रन्थयः तीर्थिकग्रन्थग्रन्थीनां सार्थं तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थः संगतं अर्थं समर्थः, समर्था च सा कदर्थना समर्थकदर्थना तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थस्य समर्थकदर्थना=तीर्थिक-ग्रन्थग्रन्थिसार्थसमर्थकदर्थना तया उपस्थापिताश्च ते अर्थाश्च—तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसा-र्थसमर्थकदर्थनोपस्थापितार्थाः प्रदीपा इव आचरन्तीति—प्रदीपायन्ते प्रदीपायन्ते इति प्रदीपायमाना अकल्मषाश्च ते मणयो येषां ते—अकल्मषमणयः (फण्-गतौ गत्यर्था ज्ञानार्थाः), फणन्ते फणाः फणाः सन्ति येषां ते—फणिनः तेषु श्रेष्ठाः फणीन्द्राः फणीन्द्राः, अकल्मषमणयश्च ते फणीन्द्राश्च—अकल्मषमणिफणीन्द्राः तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थसमर्थकद-र्थनोपस्थापितार्थैः अवभासिताश्च प्रदीपायमानाश्च ...मानाश्च ते अकल्मषमणिफणीन्द्राश्च तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थसमर्थकदर्थनोपस्थापितार्थावभासितप्रदीपायमानाकल्मषमणिफणी-न्द्राः तैर्भीषणः=तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थसमर्थकदर्थनोपस्थापितार्थावभासितप्रदीपायमा-नाकल्मषमणिफणीन्द्रभीषणः तस्मिन् ।

(२) तीर्थिकग्रन्थ फणीन्द्रान् भीषयति ['नन्द्यादिभ्योऽन. ५-१-५२ हैम]इति—तीर्थिकग्रन्थ फणीन्द्रभीषण तस्मिन् ।

त्रयेण (मन्त्र करणेन—मनसा) सहिता वर्तमाना —सत्रयाः सिद्धान्तं विदन्ति अधीयते वा—तर्कम् विदन्ति अधीयते वा तार्किकाः व्याकरणम् विदन्ति अधीयते वा—वै-याकरणाः सैद्धान्तिकाः सैद्धान्तिकाश्च तार्किकाश्च वैयाकरणाश्च ...श्च ते (इमे) सत्रयाश्च ते च ते सत्रयसैद्धान्तिकतार्किकवैयाकरणाश्च तेषां चक्रमिणि=सत्रयसै-

द्धान्तिकतार्किकवैयाकरणकविचक्राणि, तेषु तेषां वा चक्रवर्तिनः=सहृदयसैद्धान्तिकतार्किकवैयाकरणकविचक्रचक्रवर्तिनः शोभनं विहितमनुष्ठानं येषां ते सुविहिताः, सुगृहीतं च तत् नामधेयं च सुगृहीतनामधेयम् अस्ति येषां ते सुगृहीतनामधेयाः, अस्माकं गुरवः अस्मद्गुरवः, श्रिया युक्ताः देवसूरयः श्रीदेवसूरयः सहृदय-सैद्धान्तिकतार्किकवैयाकरणकविचक्रवर्तिनश्च सुविहिताश्च सुगृहीतनाधेयाश्च अस्मद्-गुरवश्च ते श्रीदेवसूरयः सहृदयसैद्धान्तिकतार्किकवैयाकरणकविचक्रचक्रवर्तिसुविहितसु-गृहीतनामधेयाऽस्मद्गुरुश्रीदेवसूरयः, तैः ।

(१) स्याद्वादा एव रत्नानि=स्याद्वादरत्नानि, स्याद्वादरत्नानामाकरः स्याद्वादरत्नाकरः, तस्मिन् ।

(२) स्याद्वादो रत्नाकर इव=स्याद्वादरत्नाकरः, तस्मिन् ।

(३) स्याद्वाद एव रत्नाकरः स्याद्वादरत्नाकरः, तस्मिन् ।

शुद्धि-वृद्धिपत्रकम् ।

पृष्ठम् ।	पङ्क्ति॰ ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
९	३३	॥ १ ॥	॥ १ ॥ [प्र० वा० ३ १३३-४]
१६	१९	आदिवा॰	आदिवा॰
२०	३६	॰नान् ''	॰नान् '' [प्रवामा० २ १ ३]
२९	३	य े ।	वहे ।
३५	१५	तादृशामति	तादृशमिति ।
४३	३३	॰समतस्य	॰समतस्य
४५	१५	सहकारकिारणानि	सहकारिकारणानि
४८	३५	दिनकर निक॰	दिनकरनिक॰
४९	७	व्यभि॰	व्यभि॰
४९	२६	॰સાકલ્યા	॰માકલ્ય
५१	२७	પ્રમાણે છે ?	પ્રમાણુ છે ?
५४	२	निविक॰	निर्विक॰
५६	३२	परमित	परमिति
५७	४	व्यवसाशून्य॰	व्यवमायशून्य॰
६१	११	અક્ય	ઐક્ય
६९	७	अनका॰	अनेका॰
६९	१४	न सम्मवति	न सम्मवति
७२	२८	प्रवृत्तिव	प्रवृत्तिञ्च
७४	२४	[[1]अथ	[अथ
७४	२६	प्रघृत्ति	प्रवृत्ति
८३	२९	सगोग॰	सयोग॰
९१	१९	न्यागादि	न्यगादि
९५	२	हेतुतयापा॰	हेतुतयोपा॰
१०७	५	જનોએ	જૈનોએ
११०	१३	॰रच्चात्मीति	॰रच्चास्मीति
१२५	५	શબ્દથી	શબ્દની
१३०	३२	અભાવાદ્માનીણુ	અભાવપ્રમાણુની
१३३	६	સ્પષ્ટ	સ્પષ્ટ
१४४	२५	ણુમેકર	કારણુ
१४४	२६	એમ તો તા	એમ તો તમે
१४५	९	काकाद॰	काकोद॰
१४८	३२	क्वत्सा॰	क्वचित्सा॰

१४	११	शुभ विरे	शुभविधे
१ १	९	आकाश अपरत	आकाशे न परत
१	८	प्रकाशक	प्रकाशक
१	११	प्रतिपत्ति	प्रतिपत्ति
१६१	९	(सू॰५३	(सू॰५३)
१६	२४	कारम्	कारणम्
१६६	१	अव च	अवच
१६	११ १२	यतो भवतु सर्वमार् भोर् । —इति कैश्चित् १६८तमे पृष्ठे १ नवगुणकक्षमरं (दि प्रमाणमरं स्यात्कम् ।	
१	१९	स्यात्र्	ैस्यात्र्
१ १	१	त्सवतन्ते	त्सवतन्यो
१ २	१	प्रत्येकेन	प्रत्येकेन
१ २	१५	समाया	समेषा
१		शात्र	शात्रे
१	११ १	त्वत्रन्ति	त्वत्रणीनि
१	२१	सुभाधाना	सुभाधान
१ २	११	ैसर्वकत्वम्	सर्वकत्वम्
१	२	त्योत्पत्ति	त्योत्पत्ति
१	११	व्याप्य	व्याप्य
१६५	२१	तद्वाचना	तद्वाचना
२ १	१	तुराव	तुरीय
२		तान्य	तस्य
२२४		तर्यैव	तीर्थस्य

